

पासून ततोतत घेतला असे दाखविता येत नाही अर्धनारीनटेश्वराच्या देहयष्टीमध्ये ज्याप्रमाणे अर्धा भाग पुरुषाचा व अर्धा भाग स्त्रीचा असा अनन्यसाधारण देखावा दिसतो व त्यावरच सृष्टीतील सर्व रमणीय अशा पसान्याची उभारणी केलेली दिसते, तद्वत् मराठी भाषादेवीच्या देहयष्टीमध्ये अर्धा भाग माहाराष्ट्रीमय व अर्धा अपभ्रंशमय असा अनन्यभाषासाधारण देखावा दिसतो व त्यावरच ह्या भाषादेवीने आपल्या सृष्टिकर्माचा पसारा थाटला आहे. भाषेच्या पञ्चप्राणांपैकी निम्मा भाग नामविभक्तीचा तर निम्मा भाग आख्यातविभक्तीचा तेव्हां मराठीचा ह्या पञ्चप्राणांपैकी निम्मा भाग जो नामविभक्तीचा—नामाचे प्रत्यय वगैरे—तो अपभ्रंश भाषेपासून तिला प्राप्त झालेला दिसतो व राहिलेला निम्मा भाग जो आख्यात-विभक्तीचा—क्रियापदाचे प्रत्यय वगैरे—तो माहाराष्ट्रीपासून घेतलेला दिसतो

१३४ निरनिराळ्या प्राकृत भाषांमधून ज्या काही लकडा मराठीत उतरल्या आहेत व ज्याच्यामुळे मराठीचे जननीत्व त्या त्या भाषेकडे देण्याचा मोह उत्पन्न होतो, त्या क्रमाने खाली दिल्या आहेत.

(१) प्राकृत भाषाची आज अवस्था जी पाली भाषा तिच्यामधील काही गोष्टी मराठीमध्ये आलेल्या आढळतात [काही शब्दांची वर्णप्रक्रियेमुळे झालेली रूपांतरें पालीमध्ये जी आढळतात तीच मराठीमध्ये आलेली आहेत.] तिण (तृण) पाऊस (प्रावृष), पिळणें (पीडन), छकडा (शकट), गूल (गुड), अस्वल (ऋच्छमल्ल) रूख (वृक्ष) इत्यादि शब्द पाली भाषेच्या स्पष्ट छापेचे मराठीत रूढ आहेत. ह्या वर दिलेल्या शब्दांचीं रूपें तृण, पाऊस, पीडन, साठी, रीस, वच्छ अशीं इतर प्राकृत भाषात होतात हीं रूपें मराठीत फारशीं रूढ नाहीत व जरी थोडी कोठं असली तरी पालीमधीलहि रूपें रूढ आहेत शिवाय पालींतील रूपें इतर प्राकृत भाषात आढळलीं तरी त्या भाषात तीं पालीमधूनच आलीं. दुसरी गोष्ट पालीमधील 'ळ' कारासंबंधीची. पालीमध्ये 'ळ' कार ही एक विशिष्ट वाव आहे. 'ळ' हा वर्ण पाली-पैशाची खेरीच इतर प्राकृत भाषामध्ये नाही 'ळ' कार संस्कृतमध्ये नाही, वैदिक भाषेत आहे. तेथूनच तो पालीत उतरला असावा 'ळ' कार हा मूर्धन्य वर्ण असल्यामुळे इतर मूर्धन्य वर्ण जसे द्राविडी भाषेच्या लपकारानें आर्य-भाषेत शिरले तसा 'ळ' हा वर्णहि त्याच्या बरोबर द्राविडी भाषेतून शिरला असावा हा तेलगू भाषेतून मराठीत आला १ असे म्हणण्याऐवजीं जुन्या द्राविडी भाषेतून जुन्या आर्यभाषेत व तेथून मराठीत उतरला हें म्हणणें अधिक योग्य होईल. शिष्ट मराठी भाषेत ह्या 'ळ' काराच्या उच्चारकडे बरीच प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. दुर्मिळ, नळ, डाळिंब, ओंजळ, सावळा, सळई, सोमळ,

आळें, फळें, काजळ, मिळगें, इत्यादि अनेक संस्कृतोद्भव शब्दांत 'ळ' कारच शिष्टमान्य आहे. जळ, मळीग, पडळ, जळधि, कमळ, सकळ, पाळग, प्रेमळ इत्यादि शब्दांत तो वैकल्पिक आहे. कित्येक शब्दांत 'ल' काराऐवजी 'ळ' कार घातल्यास अर्थ सर्वस्वी बदलतो, म्हणजे ते स्वतंत्र अर्थाचे निराळेच शब्द होतात उदा०—चूल, चूळ, बोल, बोळ, कळ, कल, गाल, गाल नील, नीळ, बेल, वेळ इत्यादि. ह्या उदाहरणांवरून मराठीतील 'ळ' काराचे महत्त्व वितनीय आहे. जुन्या पेशवाईकाळी मराठी लिखाणात 'ल' हाच जास्त प्रचारात असलेला दिसतो. तो 'ळ' दाखविण्याकरिता 'ल' च्या मार्गे एक 'त्' कार जोडत असत. 'ल' हें प्रतीक 'ळ' बदल वापरोत असत

(२) पेशाची भाषेतील जी लकार मराठी भाषेत राहिली ती 'ण' व 'न' ह्यासंबंधी होय पेशाचीशिवाय इतर प्राकृत भाषांत 'ण' कार आहे, परंतु 'न' कार नाही. उलट पेशाचीत 'न' कार आहे, पण 'ण' कार सुळीच नाही. 'गुणगणगणना' पेशाचीत 'गुनगनगनना' असे स्वरूप धारण करते. पेशाची भाषेची ही लकार शिष्ट मराठीतहि बऱ्याच वेळां चमकते. उदा०—ऊन (उष्ण), तहान (तृष्णा), कान (कर्ण), रान (अरण्य), जानवे (जज्ञोपवीत), विनती (विष्णुतिआ), सुने (सुष्ण) इत्यादि पुष्कळ शब्दांत संस्कृतातील अगर प्राकृतांतील 'ण' काराऐवजी 'न' कारच मराठीत शिष्टाभिमत आहे.

(३) मागधी ह्या प्राकृत भाषेनेंही मराठीत आपल्या स्मृतींची कांहीं चिन्हे ठेवून दिलेली आहेत मागधी प्राकृतचा असा एक विशेष आहे की 'र' कार व 'स' कार या दोहोंबद्दल 'ल' कार व 'श' कार हे वर्ण अनुक्रमें येतात. तसेच संस्कृत 'स्थ' अगर 'र्थ' ह्या जोडवर्गाबद्दल मागधीत 'त्य' होतो. तसेच 'ष्ट' ह्या वर्णाबद्दल मागधी 'स्ट' होतो ह्या प्रकारांपैकी बरेच प्रकार ग्रामीण मराठीत तर रूढ आहेतच, परंतु बऱ्याच शिष्टाच्या तोंडींहि आढळतात; व क्वचित् त्याच्या लेखातहि चमकतात. उदा०—ओशाळणे (अपसर) मिसळ (मिश्र), घोळतो (घूर्णने) जोशी (जोइसी), केशर (केसर), पेलणे (प्रेरणम्). क्वचित् ठिकाणी हा प्रकार विकल्पेंकरून होतो उदा०: - बोरव, बोळव; भरभर, भळभळ, खर, खळ, सरभेसळ, सळभेसळ.

(४) अर्धमागधी प्राकृतचे बरेच विशेष मराठीमध्ये आढळून येतात. अर्धमागधी आणि महाराष्ट्री ह्या दोन्ही भाषा पुष्कळ अशांनीं सारख्या स्वरूपाच्या असल्यामुळे अर्धमागधीचे जे विशेष मराठीत आढळतात ते महाराष्ट्रीच्या विशेषांनीं जुळले तर नवल नाही जो प्रात मराठीनें सध्यां व्यापिला आहे, त्यामध्ये जैनधर्मीयांनीं आपल्या धर्माच्या प्रचारासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केला जैनधर्मीयांची धर्मभाषा अर्धमागधी असल्यामुळे मराठीच्या स्वरूपाच्या घटनेत अर्धमागधीचा खालील बाबतीत संबंध आला आहे.

१. दीर्घ स्वर ऱ्हस्व करण्याची लकब जी अर्धमागधीमध्ये दिसून येते ती मराठीने उच्चललेली आहे. उदा०—कुमर (कुमार).

२. व्यंजनाच्या बाबतीत अर्धमागधीतील बरेच फरक मराठीने घेतले आहेत. 'त्' चा लोप अर्धमागधीप्रमाणे मराठीतहि होतो. भूतकालवाचक धातुसाधितातील 'त' चा लोप मराठीत नेहमी होतो 'खादिलें' ह्या एकाच रूपात तो 'द' च्या स्वरूपांत राहिला आहे.

३. मृदु व्यजनं कठोर करण्याचा जो अर्धमागधीचा स्वभाव तो कोंकणी मराठीत कोठें कोठें दिसून येतो उदा०—मच्चई < माचति, वच्चइ < व्रजति (वोचु-कोंकणी मराठी).

४. व्यजनांत कधीं कधीं महाप्राण येतो०—घेणें < गृह

५. आद्य 'द्' चा 'ड' होण्याची क्रिया अर्धमागधी, महाराष्ट्री आणि मराठी ह्या तिहींत सारखीच आहे उदा०—डसतो, डसइ < दशति, डाह < डाहइ < दहति, डोळा, डोलते, डोला, डोलाइ, < डोलयति, डरणें < डरइ < दरह, डोहळा < डोहलअ < दोहलक

६. आद्य न् आणि द्वित्त न् मराठीत न् आणि न् च राहतात. मध्य 'न्' चा 'ण्' होतो. ही प्रवृत्ति अर्धमागधी आणि जैन महाराष्ट्रीमधून मराठीत आली आहे. उदा०—पन्नास < पण्णासअ < पञ्चाशत्, फणस < पनश. प्रत्ययाच्या बाबतीत महाराष्ट्रीचे जे विशेष मराठीत आलेले आढळतात ते अर्धमागधीचे जर मानिले तर त्यात फारशी चूक होणार नाही.

(५) महाराष्ट्री भाषेचे वरेंच ऋण मराठीने घेतलें आहे. महाराष्ट्री भाषा प्रत्यक्ष बोली असो वा नसो, ती महाराष्ट्राची भाषा असो वा नसो, ती प्रामुख्याने पुष्कळ इतकें अधिक भाषा म्हणून मोठमोठ्या नामांकित प्रथकाराकडून आदरिली जात होती हें खास; तेव्हा अशा शिष्टाभिमत भाषेचा ठसा उत्तरकालीन बोलींवर उठणें साहजिक आहे. डॉ. तुळपुळे (या. का. म. अभ्यास, प्रस्तावना) म्हणतात की महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली. महाराष्ट्री म्हणजे मुख्य प्राकृत व तशा दृष्टीने तिची चिकित्सा मार्गें विरतारानें केलेली आहे. ती येथें उपयोगी पडेल मराठीत उतरलेल्या तिच्यातील मुख्य मुख्य बाबीच येथें फक्त एकत्र नमूद करतो.

१. अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें जशी महाराष्ट्रीत लिंग बदलत नाहींत तशीं मराठीतहि बदलत नाहींत.

२. मराठीतील द्वितीयेचा 'स' प्रत्यय महाराष्ट्रीतील षष्ठीचतुर्थीच्या 'स्स' प्रत्ययावरून आला आहे. उदा०—हत्तीस < हत्तिस्स, आगीस < अगिस्स < अग्नेः.

३. महाराष्ट्रीतील आख्यातविभक्तील बरेच प्रकार मराठीत उत्तरे आहेत काळ व अर्थ ह्याचे प्रत्यय मराठीने महाराष्ट्रीपासून घेतलेले दिसतात. एकदर आठ लकारांपैकी लट् (= वर्तमान) मध्ये मराठीने अपभ्रंशाळ सोडून महाराष्ट्रीचे ज्यास्त अनुकरण केले आहे. लिई (विध्यर्थ), लोट् (आज्ञार्थ), लङ् (अनद्यतनभूत) ह्यामध्येहि महाराष्ट्रीचे मराठीने अनुकरण केलेले आढळते. मराठीतील कर ह्या धातूची (लृट्) मविष्यकाळाची रूपे महाराष्ट्रीतील रूपावरून कशी आली आहेत हे खाली दिलेल्या उदाहरणावरून कळेल.

१ करिस्सामि > करिहिमी > करिइइ > करी + ल = करीन

२ करिस्सामो > करिहिमो > करिहिमु > करिइउ > करउ > करुं + ल > करून > करू.

३. करिस्सासि > करिहिसि > करिइसि > करिसी + ल = करिशील.

४. करिष्यथ > करिहित्था > करिइहा > कऱ्या > करा + ल = कराल.

करीत, मानीत, धरीत, धालीत, लिहीत वगैरे सेट् क्रियापदाची वर्तमान कृदन्ते ' इत् ' आगम होऊन होतात. हा ' ईकार ' महाराष्ट्रीतून आला आहे.

५. इडागम घेण्याचा, न घेण्याचा किंवा विकल्पाने घेण्याचा गुण मराठीने महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे

६. इच्छार्थक धातु मराठीत महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत उदा०— बुभुक्ष > बुभुक्त > बुभुक. चिकित्स > चिइच्छ > चेच, ध्यास, प्यास, ईर, रेच इत्यादि.

७ 'मी' ह्या सर्वनामाच्या बाबतीत मराठीतील सर्व रूपे महाराष्ट्रीतील रूपाशी जुळतात. अपभ्रंशातील प्रथमपुरुष सर्वनामाच्या रूपाशी जुळत नाहीत. एकवचनाची रूपे, उदा०—अहम्मि, अग्नि म्मि > मी. अम्मि, मि > मी, मी, मीं, मज मए, मइ, > मिया, मियाँ म्याँ मझत्तो, महाहितो > मजहुनि. मझ्ज > मज मइ, मि > मी. मज, मेज्ज्चअ > माझ.

अनेकवचनाची रूपे—उदा०—अम्हे > आम्ही अह्ने > आम्ही आम्हाहि > आम्ही, आम्हा. अह्मसुतो > आम्हाहुनी. अम्ह > आम्हा अम्हेसु > आम्हात.

'तू' ह्या सर्वनामाची रूपे काही थोड्या बाबतीत महाराष्ट्रीतील 'तुम्' च्या रूपाशी जुळत नाहीत

८ मतुबर्थक 'ल' जो संस्कृतमध्ये आहे तो महाराष्ट्रीत व मराठीत स्वार्थक झाला आहे. म्हणजे त्या 'ल' ला काही विशेष अर्थ नाही

९. महाराष्ट्रीत क्त व क्तवतु प्रत्यय लागून झालेली धातुसाधित विशेषणे भूतकाळाचे बरेच काम करीत. तोच किता मराठीने गिरविला आहे. रीतिभूत काळाच्या रूपाबरोबर वर्तमान व भूत ह्या दोन काळाची धातुसाधिते मराठीत भूतकाळ दाखविण्याकरितां योजतात.

१०. तारतम्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे.

(६) मराठीमध्ये काहीं विशेष असे आहेत कीं, ते महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्ही भाषामध्ये आढळून येतात. ते पूर्वीच्या प्राकृत भाषातून परंपरेनें आले असावेत हेंच अनुमान करणें प्राप्त आहे. असे दोन्ही भाषांना साधारण असलेले विशेष खाली दिले आहे.

१. दन्त्यतालव्य व्यजनें सस्कृतात नाहीत. महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात आहेत. ज् अथवा ज्य याचा दन्त्यतालव्य 'ज्' करण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति आहे.

२. नामें व्यजनान्त न ठेविता स्वरान्त करण्याची प्रवृत्ति महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्हीमध्ये आहे, तीच मराठीनें उचलली.

३. सस्कृत एतद् व इद् ह्या सर्वनामापासून आ प्रत्यय महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्यामार्फत मराठीत आला आहे.

४. विशेष्याची जी विभक्ति तीन विशेषणाची ठेवण्याची जी प्रवृत्ति सरकृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश ह्यामध्ये दिसून येते, तीच कधीं कधीं मराठीतहि दिसते.

५. पौनःपुन्यवाचक धातु मराठीत महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यापासूनच आले आहेत. उदा०—ढढळ > ढेंढळ, डुडळ > डडळ > ढडुळ > धुडाळ, जग > जाग, चकम्म > चकव.

६. मराठीतील काहीं शब्दांची लिंगें महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषेंतील लिंगाप्रमाणें आहेत उदा०—पाऊस, जन्म, नयन वगैरे हे पुल्लिंगी व अजली, गाठ वगैरे हे स्त्रीलिंगी आहेत.

(७) आता केवळ अपभ्रंशामन मराठीत कोणकोणते विशेष आले आहेत ते पाहूं अपभ्रंश ही आभीराची भाषा होती व ही आभीराची जात उत्तरेकडून सिंध प्रांतातून गुजरातेंत, तेथून कोंकणात व विदर्भाच्या काहीं भागात येऊन तेथे स्थायी झाली त्यामुळे अपभ्रंशाचे बरेच अवशेष मराठीत सापडणें शक्य आहे डॉ. गुणे (वि. ज्ञां वि १९२२) व प्रो. कोलते (विक्रमस्मृति ग्रंथ) हे तर म्हणतात कीं केवळ अपभ्रंशापासूनच मराठी निघाली.

नामाला लागणारे विभक्तीचे प्रत्यय मराठीनें अपभ्रंशापासून घेतले आहेत. सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.'१

१. अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें प्र. एकवचन ' उकारान्त ' होतें. शब्दांतील उपान्त्य वर्ण जर ' य्, व् ' किंवा ' ह् ' असेल तर मात्र तें रूप ओकारान्त होतें.

२. अपभ्रंशामध्ये ' पुत्तेण् ' अशा उच्चारार्थें रूप होतें. त्यापासूनच मराठी रूप ' पुत्तें ' हें उद्भवलें. मेघे, ईश्वरे, ईश्वरेसी (ईश्वरेण + समम्)

हीं रूपें तशींच आहेत. तृतीया व सप्तमी ह्या विभक्ती एकमेकींबद्दल अपभ्रशाप्रमाणें मराठीतहि चालतात.

३. प्रथमेच्या रूपाप्रमाणें द्वितीयेचीं रूपें तयार करण्याची तन्हा मराठी व अपभ्रश ह्या दोहोंमध्ये एकच आहे.

४. तृतीया, षष्ठी, सप्तमी, संबोधन ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अत्य स्वर अपभ्रशाप्रमाणें मराठीत सानुनसिक आहेत

५. अपभ्रशात करेवि, पालेवि, वगैरे इकारान्त ल्यबन्त अव्ययें होतात. त्याचप्रमाणें मराठीतहि ' ऊन ' प्रत्ययान्त जीं अव्ययें आहेत तीं ' इ ' कारान्त, हातात. असली इ-कारान्त अव्ययें जुन्या पद्यात आढळतात उदा०—जिणूनि-हसूनि इत्यादि.

६. अपभ्रशात पिणु, पिणु, विणु, असे उ-कारान्त प्रत्यय लावून अव्ययें तयार करतात. त्याचप्रमाणें मराठीच्या जुन्या लिखाणात ' उ ' प्रत्ययान्त अव्ययें तयार केलेलीं आढळतात. उदा०—करुनु, घेऊनु, हसुनु इत्यादि.

७. भाववाचक नामें तयार करण्याचा प्रत्यय अपभ्रश भाषेंत प्पण असा आहे. तोच मराठीनें उचलला आहे.

८. सामान्यरूप साधण्याचा प्रकार मराठीनें अपभ्रश भाषेपासून उचलला असण्याचा संभव आहे. अपभ्रशामध्येहि नामाचें सामान्यरूप होऊन नंतर विभक्तीचे प्रत्यय लागतात

९. मराठीच्या जन्मापासून तिच्या काव्याला अन्त्ययमकाचें सुंदर लेणें लाभलें आहे. मराठीप्रमाणें इतर वर्तमानकालीन बोलींमध्येहि अन्त्ययमकाचें प्राबल्य दिसून येतें. हा अन्त्ययमक अपभ्रश भाषेमधून आला आहे. अपभ्रश भाषेंतील सर्व पद्यवाङ्मय अन्त्ययमकयुक्त आहे. संस्कृत, पाली व इतर प्राकृत ह्यांत हा प्रकार नाही

१०. अन्त्ययमकाप्रमाणेंच अपभ्रश भाषेंतील काहीं छंदांचे प्रकारहि मराठीनें घेतले आहेत प्रचलित छंदांचें पृथक्करण केलें तर दोहोंमधील साम्य दृष्टी-समोर आल्याविना राहणार नाही

(८) प्राकृत भाषांपैकीं निरनिराळे अवशेष जसे मराठीत सापडतात तसे संस्कृत भाषेचे सुद्धा अवशेष मराठीत सापडतात, व ह्यांत काहीं फारसें आश्चर्यहि नाही. मराठीच्या उद्गमाच्या पूर्वी व नंतर ज्या काहीं सनातनीधर्मीय राजांच्या राजवटी झाल्या, त्यांत त्यांनीं आपल्या आभदानांत संस्कृत भाषेस आश्रय देऊन तिचा चांगला पुरस्कार केल्यामुळे प्राकृत भाषांच्या काळात व पुढें देशी भाषांच्या काळातहि संस्कृतचे काहीं ठसे प्राकृत भाषावर व पुढें देशी भाषावरहि उमटले. अशा अवशेषांचीं कांहीं उदाहरणें खालीं देतो.

१. ऋ, ॠ, ऐ, औ हे वर्ण सस्कृतात व मराठीत आहेत, प्राकृतात नाहीत. ह्यावरून ते सस्कृतामधून आले आहेत हे निश्चित

२. इ, ३ ही दोन आनुनासिके सस्कृतात आहेत. प्राकृतात नाहीत, मराठीत सस्कृतसम शब्दात आहेत. सस्कृतमधून तीं आलीं आहेत.

३. मराठीत भावे क्रियापदाचीं रूपें नपुसकलिङ्गी तृतीयपुरुषी एकवचनी तेवढी चालतात. हा गुण मराठीनें सस्कृतपासून घेतला आहे. मराठीत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा च-कारान्तरूपाचा तृतीयान्त असतो. उदा०—मला कळमळते; मला जाववते, माझ्याच्यानें जाववते.

४ सस्कृतमधून शब्दांचें ऋण तर मराठीनें अमूष घेतलें आहे. तद्धव शब्दाचा भरणा आहेच परंतु तत्सम गृह्णि काहीं कमी नाहीत. एकदर शब्द-समूहापैकीं जवळ जवळ ९।१५ शब्द अस्सल सस्कृत शिक्क्याचे आहेत. तद्धव शब्दाच्या बाबतीतहि त्याच्या बरोबरीनें मूळ सस्कृत शब्द रूढ आहेत. पूर्वीच्या प्राकृत ग्रथभाषा व त्यांचे अपभ्रंश यांच्या द्वारा अपभ्रष्ट होऊन आलेल्या शब्दांचीं अतिम रूपें जशीं आढळतात, तशींच सस्कृत शब्दांचीं स्वतंत्र रूपातरें दिसून येतात. यापैकीं पूर्वपरपरेनें अगवळणी पडून हाडीमासीं खिळलेले शब्दापभ्रंश नियमित अर्थानें शिष्टानीं मराठीत मान्य केलेले आहेत.

१३५ ह्या सर्व विवेचनावरून व उदाहरणावरून मराठी भाषा अमुक एका प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झाली असें आपणास म्हणतां येतनाहीं. सर्व प्राकृत भाषा अपभ्रंश व सस्कृत ह्या भाषानीं आपआपल्यापरीनें व प्रामुख्यानें महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यानीं मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो निरनिराळ्या, प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज निरनिराळ्या काळीं उत्तरेकडून आर्यावर्तातून अनेक कारणामुळे महाराष्ट्रात आले आणि तेथें स्थायी झाले. त्यांच्या संमिश्र बोलण्यानेंच मराठी भाषा बनली. महाराष्ट्रादेश ज्याप्रमाणें गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र, अश्मक, कुन्तल, विदर्भ, कौकण इत्यादि लहान लहान देशविशेषांचा मिळून बनला व महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या लोकघटकांची मिळून झाली, त्याचप्रमाणें मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या-विशेषतः महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या-संमिश्रणानें बनली. महाराष्ट्रदेश, मराठा समाज व मराठी भाषा ह्याची घटना वर दिलेल्या रीतीनें ख्रिस्तोत्तर ६००-७०० च्या सुमारास झाली

मराठीचा उत्पत्तिकाल

१३६ मराठी भाषेच्या घटनेच्या बाबतीत कोणकोणत्या प्राकृतचें कितपत अग आहे ह्याची याग्य कल्पना बरोल विवेचनावरून येईल. आता हा प्रकार केव्हा झाला हें पाहू. मराठी भाषेच्या पूर्वी लोकांच्या वापरात असणाऱ्या प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांचा अस्त केव्हा झाला व मराठीचा उद्गम

मराठी भाषेची उत्पत्ति

केव्हा झाला हें आपणांस ठरविलें पाहिजे. भाषेचा उद्गमकाल नक्की ठरविणें हें फार कठीण आहे. नवी भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असताना जुनी मुमूर्षु भाषा काही कालपर्यंत प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहित व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, महाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असताना पाणिनीय संस्कृत भाषा प्रतिष्ठित लोकांत सुरू होती. अपभ्रंश भाषा सुरू होत असता चागले चागले ग्रंथकार प्राकृत भाषा लिहित असत आणि आधुनिक बोली सुरू झाल्यावर देखील पुष्कळ वर्षे अपभ्रंश व प्राकृत भाषांत ग्रंथ लिहिले जात असत. अपभ्रंश भाषेत तर ख्रि. उ. १२०० पर्यंत चागल्या उत्तम प्रकारची व पुढें १५०० पर्यंत थोडीथोडी ग्रंथरचना झालेली आहे. तेव्हा पूर्वे भाषाचा अंत व नवीन भाषाचा जन्म ह्या दोन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदानें होणे शक्य नाहीं. महाराष्ट्रांत मराठी जन्मास येण्यापूर्वी अमुक एक विशिष्ट प्राकृत भाषा लोकांच्या बोलण्यात होती, असें आपणांस सांगता येत नाहीं. महाराष्ट्रातील लोकसमाज कोणतीहि एक विशिष्ट प्राकृत भाषा बोलत नसून निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज होते व ते एकवटून त्यांच्या मिश्रणानें महाराष्ट्रातील समाज बनला व त्यांच्या भाषांच्या मिश्रणानें बनलेल्या मिश्र प्राकृतापासून मराठी भाषा बनली. शौरसेनी भाषा बोलणारे राष्ट्रिक लोक, मागधी व महाराष्ट्री बोलणारे महाराजिक व महाराष्ट्रिक लोक, अपभ्रंश भाषा बोलणारे वैराष्ट्रिक व आभीर लोक महाराष्ट्रांत येऊन मिसळले. त्यांच्या मिश्रणापासून मराठी समाज बनला व त्यांच्या भाषांपासून मराठी भाषा बनली. मराठी भाषा प्रत्यक्ष जन्मण्यापूर्वीच्या संधिकालांत एक दोन शतके एखादी मिश्र प्राकृत किंवा मिश्र अपभ्रंश प्रचारात असावी.

१३७ मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा काल नक्की ठाम करण्यास खात्रीलायक असा आधार प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषावरून मिळण्यासारखा नसल्यामुळे आपणांस मराठी भाषेतीलच आधार घेणें जरूर आहे. मराठी भाषा बोली म्हणून लोकांच्या वापरात असल्याबद्दलचा जुन्यांतील जुना पुरावा कोणत्या काळातील आहे हें पाहिल्यानंतरच मराठीचा उत्पत्तिकाल निश्चित होईल. मराठीमध्ये उत्तम प्रकारची आदरणीय अशी ग्रंथरचना शालिवाहन शके १२१२ (इ. स. १२९०) मध्ये झाली होती हें ज्ञानेश्वरीवरून उघड आहे. १ सुकदुराजाचा विवेकसिंधु (श. १११०) व चक्राधरादिकाचे मातभावी वाङ्मय (श. ११८५) हे मराठी वाङ्मय ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचे समजले जातें. ज्ञानेश्वरी-विवेकसिंधुसारखे ग्रंथ प्रसविण्याची शक्ति कोणत्याहि भाषेत तिच्या जन्माबरोबर घेणें शक्य नाहीं. ग्रंथकर्तृत्व हे पायरीपायरीनें वाढत जातें. तेव्हा हे ग्रंथ प्रथमचे

१. शके बारा शतें बरोत्तरे । तें टीका केली ज्ञानेश्वरें ॥

ज्ञाने. १८-१७९२.

नसून मराठीच्या विकासाच्या कालच्या कालच्या त्या निशाण्या आहेत. त्याच्यापूर्वी कित्येक ग्रंथ निर्माण करण्याची ताकद मराठी भाषेत व महाराष्ट्रीय लेखकाच्या लेखणीत निःसशय असली पाहिजे ज्ञानेश्वरी विवेकसिंधूच्यापूर्वी वेदान्ताशिवाय काही तरी इतर भावनाप्रधान लोकवाङ्मय मराठीत निर्माण झालेंच असलें पाहिजे. हें जें वाङ्मय तेंच मराठीचें बालपण.

१३८. ज्ञानेश्वरीत पदोपदीं आढळून येणारें अनेकविधि उपमाच प्राचुर्य, भाषेचें सौंदर्य, शब्दाचें ऐश्वर्य, कल्पनाचें प्रागल्भ्य, वाटेल तसा आकार घेण्याची भाषेची क्षमता, मनातील भावार्थ हरतऱ्हेनें विशद करण्याची हातोटी वगैरे भाषेतील वरवर दिसणारे, बुद्धीला पटणारे, व हृदयाला उचबळविणारे असे दोन्ही प्रकारचे गुण भाषेत काहीं जन्मतःच येत नाहींत. हीच गोष्ट विवेकसिंधु आणि मानभावी वाङ्मयाची. मराठीच्या लहानपणाच्या बालसेदारपणाची अधुक कां होईना पण काहीं तरी कल्पना करून देणारें वाङ्मय दुर्दैवानें आज उपलब्ध नाहीं त्याच्या अभावीं, विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी व मानभावी वाङ्मयाच्या पूर्वीचा काळ अधिकारमय आहे. ह्या निविड अधिकारात कोठें कोठें कोपण्यात काहीं तुटपुंजी—शिलालेख, ताम्रपत्रें, ग्रथोल्लेख वगैरे—साधनें आपापल्या परीनें प्रकाश पाडण्याचे काम करतात ह्या प्रकारच्या सहाय्यानें थोडीशी वाट काढणें शक्य आहे शिलालेखांवरून तत्कालीन भाषेचे अस्तित्व तर सिद्ध होतेंच शिवाय ते ' दगडावरील रेखा ' या प्रकारचें असल्यानें त्याच्यात सस्करण अथवा अर्वाचीकरण सुतरा अशक्य असतें, म्हणून तत्कालीन भाषेचें स्वरूप अजमविभ्यास तीं खात्रीलायक साधनें होत. अशा या खात्रीलायक शिलालेखांवरून मराठीच्या उत्पत्तीचा काळ कोठपर्यंत मागें जातो हें पाहूं.

(१) ज्ञानेश्वरीच्या एकत्र वर्ष पूर्वीचा म्हणजे शक १२११ (इ. स. १२८९) मधील निझामशाहीतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे. १ ह्या लेखांत रामचंद्र यादव, त्याचा एक नातलग वकदेव, त्याचा करणाधिप हेमाडिपडित, त्याचा हस्तक सोमदेवपंडित व माहूरचा रहिवासी संरणनायक, इतक्यांचीं नावें असून संरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवाल्याचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहे. लेखात १८ ओळी आहेत. त्यांपैकी पहिल्या ८ ओळी पुढें दिल्या आहेत.

१ ॐ नमो गणाधिपतये नमः स्वस्ती सी सके १२११॥ वीक्रम सवत्सरे आ. स्व.

२. प्रताप चक्रवर्तिः स्त्री रामचंद्र देव विजयोप्रत पाद पदुमोपजिविः हाचि साहा रूसी वकदे

३. वः प्रधान हेमाडिपडित...तं निरोपीत नाएकु टकतु सोमदेयो पडितः
तस्मिंकाले वर्तमाने

४ त्रेता युगी नामुः वनवासप्रसगी सगमगाचआ आस्रमा आले .
सरभग प्रीत्यर्थ हे उद

५. दक उग्ल केले . तदा काल्ये रिस देवनाचित तीर्थ हे हनीहना प्रसादे
मातापुरनिवासी क-सी-

६. ष्यः कौडण्यगोत्रः सराणुना एक रुतेमेवृतेवैः सकल प्रासादागतु केले
तो नाम प्रासाद सपूर्ण

७ जाला : तेयाचा नभस्कारु हनीहना देवता सकलासि

८. नमस्कान त्रिकालः वाचिता विजैया.. लटिग्रामु ॥ २ ॥

ह्यापुढे देवालयस दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लेखातील भाषा
संस्कृतमिश्र मराठी आहे. काहीं रूपे अस्सल मराठी शिकव्याची आहेत.

(२) ह्याच रामदेव जाधवाच्या राजवटीतील शके १२०७ म्हणजे
ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा सासवड (पुणे) जवळ पूर गावांत एक शिलालेख
आहे. १ ह्यामध्ये अकरा ओळी असून त्यांतील बराच भाग त्रुटित आहे. लेख
पुढीलप्रमाणे आहे.

स्वस्ति स्त्री सक् १२०७

वर्षे प (पा) थिव सवळरे

आस्विन (ना) दौ अत्रैह स्त्री

म प्रौ (त्प्रौ) ढप्रताप चक्रव

तीं स्त्रीरामच (च) द्रदेवविजय

राज्योदै तदपादपदुमोपजिविस

कळकर्णा (रणा) विा हेमा डिपडि

तो । त थोइ . .दंडनायक स्त्रीपत प (प्र) मु (भु ?)

णें नायक । रामेचद्रदेवों नाडिती जीवि...

ळक कुळ...

...सोडि ..

(३) ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी सतरा वर्षे म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३)
मध्ये कोरलेला पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या मंदिरातील शिलालेख आहे. ह्यालाच
लोक भाविकपणे चौऱ्यांयशीची शिळा म्हणतात. ह्या शिळेस पाठ लाविली म्हणजे
मनुष्य चौऱ्यांयशीच्या थोनीतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे श्रीविठ्ठलाचे मंदिर
बाधण्यासाठी वर्गणी गोळा करण्यांत आली. त्यावेळेस ज्यानी मदत केली

त्याचीं नावे त्या शिल्लेवर आठ रकाने काढून त्यात कोरलीं आहेत ह्या यादींत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तींचीं नावे व काहीं नाण्याचा उल्लेख आहे जरी पुष्कळशीं नावे असलीं तरी त्यापैकीं काहीं नावे व शब्द मराठी व्याकरणाच्या नियमांनीं जखडलेले सापडतात “ चालावेया, पै काचा रामचंद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंठी, तेयाची, विठ्ठलाची आण ” इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे आहेत. लेखातील जरूर तेवढा भाग पुढें दिला आहे.

स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख सवत्सरे फागनिपूर श्रीविठ्ठलदेव रायासि तिसा सिति फुलें दाडे आचद्रार्क चालावेआ नाना भक्त मालीआ दत्त पैकाचा विवरु ॥

(४) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेवासें येथील शिलालेख होय १ हा ज्ञानेश्वरीच्या पेशां ५१ वर्षांनीं जुना आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ज्या खांबाला टेकून बसून ज्ञानेश्वरी सांगितली, त्या खांबाजवळ कणैरेश्वराचें जुनाट हेमाडपती देऊळ होतें. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे ह्याची भाषा सस्कृतमराठी मिश्र असून त्यात सीळू पंडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तनें जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे लेख पुढीप्रमाणें आहे

स्वस्ति श्री शकू ११६१ विकारी स

वत्सरे ॥ श्री कणैरेस्वरदेवालये ॥ पुराण

वृत्तिकारः शौनकगोत्रीयः । माध्यदिनः ॥

श्री सीळूपंडितः ॥ तथा पापूचीहरि सीमागारे ॥

पुराणवृत्ती भूमी निवर्तनें सर्वनमसे अठरा ईए भूमी

कणैरेश्वरेऽभूली ॥ हे भूमि देवे पुरुषेण । जीवणा दिधली ॥

(५) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा उपलब्ध शिलालेख शके ११५० [सन १२२८] मधील आहे २. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे ह्याचा काळ येतो हा लेख आबेजोगाई येथें मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असें म्हणतात. ह्यात कोरलेल्या एकंदर ४७ ओळींपैकीं पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या ५ ओळी सस्कृतमध्ये आहेत मधील ६-७ ओळी मराठी आहेतशा वाटतात, कारण त्यातील मराठी स्पष्ट नाहीं. सस्कृत मजकूर लिहून झाल्यानंतर तोच मजकूर महाराष्ट्रभाषेमध्ये लिहिला, “ तदेव महाराष्ट्रभाषायात्र लिख्यते ” असें लेखातच म्हटलें आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते । ल । ल । आम्रदेशे लघुवाड । ३६
धी नाम ग्रामो दत्तः ॥ तथा बेढे सुकेडांदेउ । असिदत्त । उदगिरि । रघुवेसिगें
विडिवोसह प्रति...लिक ॥ तथा आब्रपुरे

१. खरे: द. म. इ. सा. ख. २ पृ. ३, ४.

२. खरे: द. म. इ. सा. ख. १ पृ. ५५.

३७—ढवलोक किं. . तथा पुर । गुरवा सत्रसोम स्वर्ण संबधे . . चौदेसी चौपिडी मात्थ प्रातिपा ८४ > वातडेआ ॥ दोव विडेसह

३८ . देसी पालवि वेल पलसप सर्वनमस्य ॥ . . . आ पालिवे गाडा लोले समीप म १ - १ . इराडी मला-देवासमीप

३९ मला-तथा पूर्वता मला-पूर्व मले ७। हा (द्रा) षीं (टी) मालिणी प्र . घाणे ॥ ६ ॥ आत्रदक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥ मायप्रविलोणा . . क ॥

४०. णा. . वा ॥ आंत्रगण पोफला . . .

४१ ४२ ॥ पालेआ फला गूका ॥ चाटुसी ॥ आडसी-मड

(६) वरील लेखाच्या लगत मागचा लेख खानदेशात चाळीसगावापासून दहा मैलावर असलेल्या पाटण ह्या गावातील श्री भवानीच्या मंदिरात आहे हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शक ११२८ (सन १२०६) मधील आहे. हा लेख भाषेच्या दृष्टीने अधिक स्पष्ट आहे लीलावतीचे कर्ते प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नावाच्या नातवाने हा लेख खोदविला आहे देवगिरीच्या सिधण यादवाचे मांडलिक म्हणून असलेल्या निकुम नावाच्या राजकुलाच्या आश्रयाने ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययन अध्यापन करण्यासाठी मठाच्या स्थापनेसंबंधी ह्यात उल्लेख आहे. मठाच्या योगक्षेमासाठी कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्याचे वर्णन त्यात आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठीचे पूर्वस्वरूप प्रगट करितात ह्या लेखात ' इया, पाटणी, केगें, तेहाचा, ब्राह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे ' इत्यादि मराठी व्याकरणाने मान्य केलेली रूपे आहेत.

२१. स्वस्ति श्री शाके ११२८ प्रभवसवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्यां चद्रग्रहणसमये श्री सोइदेवेन सर्वजनसनिद्धौ हस्तोदक पूर्वक विजगुरुरदित मठायायस्थान

२२. दत्त ॥ तद्यथा ॥ इया पाटणी जें केगें उघटे तेहाचा असि आउ जो राउला होता ग्राहकापासी तों मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जे विक (ते) या पासी ब्रम्होत्तर ते ब्रह्मणी दिन्हले ग्राह

२३ कापासी दामाचा वीसोबा आसूपाठी नग (रे) दिन्हला ॥ तुल-दाइया बैला सिद्धवै ॥ बाहीरिला असूपाठी गिधवे ग्राहकापासी । पाच पोफली ग्राहकापासी ॥ पहि

२४. लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे वाहति तेतीया प्रति पलीपली तेला ॥ येथ (जें) मविजे तें मढीजेन मापे मवावे मापाउ मडा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

२५. मापहारी । (६) पाचें सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट विशुद्धं
डुग्रामु पप्रड बालेआ कामतामध्ये चहवटा ॥ एकल वटा ॥ पंडिताचा कामतु ॥
श्री ते आ

२६. मी चाउरा धामोजीचीअ सोंढिआं

(७) ह्याच्या मागचा परळ येथील सरकारी बगला बाधीत असतांना सापडलेला शिलालेख हा होय. हा शके ११०९ (स ११८७) मध्ये कोरलेला असल्यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १०३ वर्षांचा ठरतो. ह्यात कोकणच्या अपरादित्य नावाच्या राजानें श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठीं ' षट्षष्टि ' म्हणजे साष्टी प्रातातील माहुळीजवळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे. ह्यातील प्रारंभीचा मजकूर संस्कृत असून शेवटच्या दोन ओळीतील शपथ मात्र मराठीत आहे सर्वांना ती शपथ किंवा तो शाप समजावा म्हणून जी भाषा वापरली ती पुढीलप्रमाणें आहे.

२१॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लो

२३ पी तेया श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सकुडुबीआ पडे ॥ तेहाची

२४ माय गाढवे ॥ विजे ॥

(८) ह्याच्या अगोदरचा पुरावा एका ग्रथातील आहे. यशश्चंद्र नावाच्या एका लेखकाच्या ' राजीमतीप्रबोध ' ह्या ग्रथात राजसभेत बसलेला एक महाराष्ट्रिक एका स्त्रीच्या रूपससदेचे वर्णन करतो आहे ह्या ग्रथाचा काळ गुजराती सशोधक लालचंद गांधी अकराव्या शतकाचा उत्तरार्ध धरतात, वर्णनाची भाषा पुढीलप्रमाणें आहे.

देव चतुरागुलाची जीहा, मी काई साधओ ? गोमटी मुह, फाफट निलाट चापुड, आखड्याली ताहीची, वीणी काली, न छोटी न मोटी वानिचा पाहुली नाहीं । काई तहि तूलि । नाहि उडी जाणउ सुखकरी कुडी, बोलती माहुरवाणि चलती सुजाणी राउल खरी रूडी अमृत करी इसी कूयडी ॥

(९) मराठीच्या अस्तित्वाचा ह्याच्या मागील दाखला पुढील लेखांत सापडतो, हा शिलालेख २ मोगलाईतील उरमानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर तालुक्यातील सावरगाव येथील " महामंडलेस्वर कडंबकुलतिलक मारडदेवानें " दिलेल्या दानासंबंधी आहे ह्याचा काळ ' १०८६ शके आश्विन शु० १ गुरौ असा ' आहे ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी अशी येते

१. चि. वि. जोशी, देशी भाषाचें प्राचीनत्व, वि. शा वि. व ५९ अ १२,
२. खरे, द. म. इ. सा, ख. २ पृ. २, ३.

- १ सकु १०८६ तारण सव
- २ त्सरे अश्विन सुध १ गुरौकड (व)
- ३ कुलतिलक महामडलेस्वर मा
- ४ रड (?) देवगणक तत्पादपद्मोपजी
- ५ वि भालि अत्रादेवीचेआ कीर्तनासि वीसोवे म
- ६ माधवनाथके लाहिंपनाथके मासप्रति द्रा
- ७ म २ दत्त (न) फेडी तो स्वान गावपशुलय
- ८ स्य यस्य य (दा) (भू) भी तस्य तस्यतदा फ (लं)

(१०) वरील लेखाच्या पूर्वीचा शक १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव येथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १३३ वर्षांचा आहे पळसदेव हे गाव गारदौडापासून सहा मैलावर भीमेच्या काठी आहे, सरडेश्वराच्या देवळावर हा लेख आहे जाधवाच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटीत मराठी भाषा चागली प्रचलित होती असें ह्यावरून दिसते.

- १ श्रीवृगदेव ढडनाके विष्णुगृहकेले । ईश्वर
- २ सवच्छरी नीफजले प्रासादी व सवण स व
- ३ गा तेहाचे पुत्त भाउया । स्तभा
- ४ निष्कृती सोनेया साहस्त्रु एकु १००० प्रासादि अस कर
- ५ वातोत्तरे भूमी १०० दाउ पसाउ बाहिरा । सकु १०७९
- ६ मगल मह श्री

११ ह्या लेखाच्या पूर्वीचा मराठीसंबंधी दाखला एका जुन्या ग्रथात मिळतो. मानसोल्लास अथवा अभिलाषितार्थचिंतामणि ह्या नावाचा ग्रथ शके १०५१ (सन ११२९) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १६१ व्या वर्षी चालुक्य वशातील सोमेश्वर ह्या राजानें लिहिला. ह्या ग्रथात मराठी रूपें व मराठी शब्द कित्येक ठिकाणीं आले आहेतच, पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ग्रथामध्ये रागतालाची माहिती देतांना ग्रथकारानें काहीं मराठीं पद्यें दिलीं आहेत असली पद्यें किंवा ओव्या महाराष्ट्रातील स्त्रिया दळताना काडताना म्हणतात असेंहि ग्रथकार सागतो मराठीमध्ये लोकगीताची परंपरा किती जुनी आहे हें ह्यावरून दिसतें. पद्यें पुढीलप्रमाणें आहेत.

१ जेणें रसातल उणु मत्सरूपें वेद आणियले मनु शिवक वाणियले तौ ससारसायरतारण मोहतो रावो नारायणु जो गीची

२ जो गीची जाणे गाइजे बहुपरिरूपे निर्हांगो मय सैकः शेशनले सुलघु शत्रजन मान वकसे

(१२) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा एक मराठी ताम्रपट आहे. तो कोकणात दिवें ह्या गांवात उपलब्ध झाला. त्याचा काल सवत् ९८२ सर्वरी (शार्वरी)

सवत्सर मार्गशीर्षे पौर्णिमा शुक्रवार असा आहे. इगजी कालगणनेस ह्या चिन्हांनी १० नोव्हेंबर १०६० इ.स.ची ही तारीख येते. म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी २३ वर्षांचा हा ताम्रपट ठरतो. ह्या ताम्रपटात वासुदेव भट्टाने त्याच्याजवळ असलेले स्थितिपुरी गावासंबंधीचे दोन ताम्रपट सर्वस्थानच्या (सभेच्या) समक्ष मावलभट्टा-जवळ दिल्याचा उल्लेख आहे. तसेच त्या स्थानाच्या योगक्षेमासाठी १२७ सोन्याची गद्याणक नाणी दिल्याचाहि त्यात उल्लेख आहे ही नाणी एका कळ्यात गोवलेली आहेत. ऋषियप्प घैसास, सिदू पद्मदेव, तिकै, मधुवै षडगविद् जीवणै, नागरुद्रभट्ट, मधुवय, देवल वगैरे व्यक्तींचीं नांवां व इतर शब्द त्यात आहेत.

ताम्रपट पुढीलप्रमाणे आहे

- १ ओं स्वति शक सवतु ९८२ सर्व्वरी सवत्सरे मा
- २ र्गसीर पौर्णमास्या शुक्रे ॥ श्री स्थिति पुरिचीं दो
- ३ नि सासने वासुदेव भट्टवाये षडगवि रिसियप
- ४ घैसास सीवू षडगवि एतप्रमुखें स्थानें मावलभट्ट
- ५ पासे. ठवियली ॥ तथा सातावीसें शत सुवर्णः दा
- ६ वोदरपसिं ठवियले ॥ सु गा १२७ सुर्वः योगक्षे
- ७ मुस्थानहचा । दीवेचे रिसियपै पौवदेव षडवि तिकै
- ८ षडगवि जीवणै नागरुद्रभट्ट मधुवै षडगवि मधुव
- ९ य देवल हे जाणति जें सुवर्ण लिहलें तें काठेअः समंतः ॥

ह्या ताम्रपटांत आलेली शब्दांचीं रूपें व जागजागी येणारे आनुनासिक शब्द चिन्त्य आहेत. मराठी शब्दांचीं पुढील रूपें पाहा.

“ ठवियली, ठवियले, जाणति, लिहले (क्रियापदें), स्थितिपुरीची, स्थानहचा, दिवेचे (पुत्रीचीं रूपें) योगक्षेमु (प्रथमा एकवचन), सासने (प्र अनेक) पासे, पासी (शुद्धयोगी अव्यय), जें, तें (स. सर्वनाम).१

१३ ह्या उल्लेखाच्या अगोदरचीं मराठीची निशाणी दक्षिणेंत म्हैसूरजवळ श्रवणबेलगोळ येथील शिलालेखामध्ये मिळते मराठीतील शिलालेखापैकी हा पहिला आद्य शिलालेख असल्यामुळे ह्याचें विशेष महत्त्व आहे हा लेख शके ९०५ (सन ९८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ व्या वर्षी कोरला गग घराण्यातील राचमल्ल राज्याच्या कारकीर्दीत त्याच्या चावुण्डराय नावाच्या प्रधानानें बाहुबलजी ऊर्फ गोमतेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या खाली निरनिराळ्या देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली मराठीतील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

श्री चाबुण्डराजे करवियले
गगराजे सुत्ताले करवियले

ह्या दोन्ही ओळी एकाच काळीं खोदल्या गेल्या नाहींत दुसरी आळ काहीं वर्षे मागाहून इ स १११७ मध्ये कोरली असावी ह्याचीं अक्षरें मोठीं आहेत पहिल्या 'श्री ची उची सुमारे दीड फूट आहे. ह्यात उल्लेखिलेले गग घराणें दोन ठिकाणी नादलें एका शाखेने कलिंघात मुखसिंग शहरी राज्य केलें दुसरीने म्हैसूर येथे राहून पश्चिमेकडच्या प्रदेशावर राज्य केलें. ह्या गग घराण्यातील मारसिंह, राचमल्ल आणि रक्स ह्या तिघा राजांच्या अमदानीत चाबुण्डराय हा प्रख्यात जैन योद्धा, पाण्डित आणि भक्त त्याचा प्रधान म्हणून होता अजितसेन हा राचमल्ल आणि चाबुण्डराय ह्या दोघाचाहि गुरु होता. राचमल्लाची कारकीर्द इ. स. ९७४-९८४ पर्यंत होती व त्याच काळात चाबुण्डरायानें ह्या अजसरस्तूपाची उभारणी केली. १ ह्या त्याच्या धार्मिक आणि पुण्यशील कृत्यामुळेच तो जरी प्रधान होता तरी त्याला राचमल्लानें 'राय ही ब्रह्मनाची पदवी अर्पण केली. ह्याने उभारलेल्या घुमटामुळे ह्याला गोम्मतराय असेहि म्हणत असत ह्याने लिहिलेले दोन ग्रंथहि चामुण्डरायपुराण आणि चरित्रसार ह्या नावानें प्रसिद्ध आहेत.

सर्व आशिया खंडात ह्याच्या इतका भव्य व मोठा दुसरा पुतळा नाहीं हा टोड्डुवेड् किंवा इद्रगिरी पर्वतावर एका मोक्याच्या ठिकाणी उभारला आहे इद्रगिरी पर्वताचीच उची समुद्रसपाटीपासून ३४७ फूट आहे ह्या पुतळ्याची उची ७० फूट आहे मूर्तिकलेतील कौशल्याचा हा एक नमुना आहे ह्याच्यावरील भावनाप्रकटीकरणाचें कौशल्य अजब आहे पुतळा उत्तराभिमुख उभा आहे.

गोमतेश्वर हा पुरूदेवाचा मुलगा पुरूदेव हा पहिला तीर्थंकर म्हणून समजला जातो ह्याला पुत्र दोन : भरत पहिला व दुसरा गोमतेश्वर. वडिलाजित राज्यासाठी ह्या दोघा भावात मोठे युद्ध झालें. त्याची परिणति धाकट्या गोमतेश्वरानें सर्व पृथ्वीचे साम्राज्य आपल्या भावाला देण्यात व आपण ब्रह्मानंद-साम्राज्य स्वीकारण्यात झाली. नंतर तो 'केवली' पदाप्रत गेला. कर्मा' वर त्याने स्वामित्व मिळविलें त्यामुळेच त्याच्या भावानें त्याचा एक पुतळा उभारला त्याची उची ५२५ धनुर्याम होती हाच पुतळा पुढें कुक्कुटेश्वर म्हणून ओळखला जाऊ लागला. पुढें मग तो अदृश्य झाला. जैनसाधूशिवाय तो कोणास दृश्य होत नसे. गगराजाच्या एका चामुण्डराय नावाच्या प्रधानाला तो पुतळा पाहण्याची इच्छा झाली. दुर्गम प्रदेश व दूर अंतर, लात्रचा प्रवास ह्यामुळे त्याची इच्छा सफल झाली नाहीं, म्हणून त्याने हा पुतळा तयार केला. हा पुतळा दिगंबर

१ Shrvanbelgola Inscription : Epigraphia Karnatika,
Vol. II (S B) No 974

जैनपंथीयांच्या ताब्यांत आहे. त्याची पूजाअर्चा भाडरवस्ती ह्या मठामार्फत होते ?

(१४) मराठी शिक्क्याचे शब्दप्रयोग ह्याच्या मार्गेहि आढळून येतात. एपिग्राफिआ इंडिका व इंडियन अॅट्रिक्वरी ह्या नियतकालिकांच्या निरनिराळ्या अंकात जे ताम्रपट व शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यातून मराठी शब्द वापरलेले दिसतात. वर जे शिलालेख दिले आहेत, त्याच्या पूर्वीच्या काळातील म्हणजे शकोत्तर १०४९ पासून ते मार्गे थेट शकोत्तर ६०२ पर्यंतच्या सोळा लेखातील मराठी शब्दाची यादी खाली दिली आहे तीवरून मराठी भाषेच्या अस्तित्वाचा दाखला शकोत्तर ६०२ (इ. स. ६८०) पर्यंत न्यावयाला हरकत नाही

१ श. १०४९ च्या शिलाहार राजाच्या ताम्रपटात पुढील शब्द मराठी वळणाचे आहेत : सकु-सक्तु, घोरपड, वरवली, ऊसर, मोर, मोवली, गाडीमार्ग.

२ श. १०१६ चा ताम्रपट—कोकण, रिषी, सोमण, सक्तु, छेपाटी, भाभण (वावण), नोर, राय.

३ श. १००१ चाखमो—अमात्यु, देगे, प्रधानु, मामळु, वरिल

४ श. ९२२ चा शिलालेख—करणिक, थीर

५ श. ९०० चा ताम्रपट—सांब्राज्य

६ श. ८९६ चा मर्मुरीचा ताम्रपट—करवून, मानवून.

७ श. ८३२ चा ताम्रपट—वडरि (वैरी), निशेष, सिंध.

८ ग. ८१० चा राष्ट्रकूटांचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिंध (सिंह), दह (दश), चिति (रिथति), रिपू, इथ

९ श. ७२७ चा ताम्रपट—येज्ञ (यज्ञ),

१० श. ७३५ ताम्रपट—खळखळ

११ श. ७२८ चावणीचा ताम्रपट—वारिखेड (सध्यांचें वारखेड).

१२ श. ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशीराज), भडारगाव-विठ्ठगे (भडारकवठे).

१३ श. ६७५ चा सामानगड येथील ताम्रपट—देऊळवाडे, पारगाव, आइतवाडे

१४ शक ६५८ (२) चिकुडे येथील ताम्रपट—आचलित, आरोहतौ, आवुट, करवुन, करवून, करित.

१५ श. ६२१ चा तालुक्याचा शिलालेख—सुक्त, वादावी, हित

१६ श. ६०२ मधील ताम्रपट—पन्नास, प्रिथिवी (पृथिवी).

(१५) मराठीच्या अस्तित्वाबद्दल शिलालेखाचे पुरावे येथें सपले. मराठीच्या अस्तित्वाचा आगखी एक उल्लेख धर्मोपदेशमाला (भोज, नागूर) क्र २८ धनकथा (सं. एल्. बी. गाधी) ह्या ग्रंथात आढळतो ह्या ग्रंथाचा

काल विक्रमसंवत् ९१५ (इ. स ८५९) हा आहे. ह्या ग्रथात मराठी भाषेचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे

“सललिय-पथ-सचारा पथडियमअणा सुवण्णरथणेह्या ।

मरहड्य भासा कामिणी य अडवीय रेहती ॥”

ह्या श्लोकाची संस्कृत छाया पुढीलप्रमाणे आहे

“सललितपदसचारा प्रकटितमदना सुवर्णरचनावती ।

मरहड्य भाषा कामिनी य अटवी च राजन्ते ॥”

ह्या श्लोकांत मराठी भाषेस सुंदर कामिनीची उपमा देऊन ती अटवीप्रमाणे सुंदर गतीची, मदनानें उद्दाम, चागल्या वर्णाची आहे, असें वर्णन केले आहे.

(१६) मराठीच्या अस्तित्वाचा आणखी एक फार जुना व महत्त्वाचा पुरावा कुवलयमाला नावाच्या ग्रथात मिळतो हा ग्रथ उद्योतनसूरि ह्यानें इ.स. ७७८ मध्ये लिहिला. ह्या ग्रथात अठरा देशी भाषांचा जो उल्लेख आहे त्यात “गोल्ल, मध्य, मागध, अतर्वेद्य, कीर, टक्क, सैधव, मारव, गुर्जर, लाड, कण्णाडा तायिक, कोसस, मरहड्य, आध्र, खस, पारस, बर्धर इतक्या भाषा निर्देशिल्या आहेत पुढें प्रत्येक भाषातील मनुष्यांचे वर्णन करून त्यांच्या भाषेतील अतिशय टळक अशी लकव सांगितलेली आहे. “तेरे मेरे आउतिं जपिरे मज्जदेसे” (तेरे मेरे आवो असें म्हणणाऱ्या मध्यदेशीयास पाहिलें.) हें एका मध्य देशाच्या माणसाचे व त्याच्या भाषेचें वर्णन आहे. असेच पुढे गुर्जर, माळवी ह्या लोकांचे व त्यांच्या भाषांचे वर्णन आहे एका मर वाण्याचें व त्याच्या भाषेचें वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे. “दढमडह सामलगे सहिरे अहिमाण कलहसीले य । दिण्णले गहिळे उल्लविरे तत्थ मरहड्ये” ॥ बळकट, ठेंगण्या, सावळ्या अंगाच्या, काटक, अभिमानी, भाडखोर, दिण्णलें (दिलें), गहिळे (घेतलें), असें बोलणाऱ्या मरहड्यास त्यानें पाहिले ह्या ग्रथाचा काळ चैत्र कृष्ण १४ शके ७०० अपराधी असा असल्याचें अपभ्रंश काव्यत्रयीच्या प्रस्तावनेत लालचंद गांधी सांगतात. ह्या उल्लेखात मराठी वाक्यप्रयोग जरी न मिळाला तरी त्यावरून इ. स. ७७८ च्या सुमारास मराठा समाज व मराठी भाषा ह्या दोहोंना एक प्रकारचें विशिष्टत्व प्राप्त झालें होतें इतकें मात्र खास

(१७) प्राकृत भाषांचा बोली म्हणून लोप झाल्यानंतर देशभाषा अस्तित्वांत आल्याबद्दलचा दाखला कांही ग्रथामध्ये मिळतो प्राकृत भाषा आणि वर्तमानकालीन आधुनिक बोली ह्या दोहींमधील दुवा-विशेषत हिंदी भाषेच्या सबर्धीचा-शोधून काढण्याचें श्रेय रायबहादूर हीरालाल ह्याना आहे. त्याच्या प्रयत्नानें सन १०० पासून १४०० पर्यंतच्या कालाचे-ज्या भाषेपासून हिंदी उत्पन्न झाली-त्या भाषेतील साहित्य प्रकाशात आलें आहे. ह्या दृष्टीनें जैन धर्माचें प्राकृतमधील साहित्य फार महत्त्वाचें आहे. ह्या साहित्याची जर नीट छाननी

ज्ञाली तर वर्तमानकालीन बोलीच्या उद्गमासंबंधीच्या वन्याच बाबींचा उलगडा होईल. प्राकृत भाषांची अमदानी संपल्यानंतर देशभाषा सुरू झाल्या व त्या गुप्त राजाच्या काळात वापरात होत्या. ह्याबाबत नारदस्मृति साक्ष देते.

सस्कृतैः प्राकृतैः वाक्यैः य शिष्यमनुरूपतः ।

“ देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥”

नारदस्मृतीचा काळ पाचव्या शतकात समजण्यात येतो. त्याअर्थी देशभाषा पाचव्या शतकात सुरू होत्या. बाण (इ. स. ७००) आपल्या हर्षचरितात अमे नमूद करतो की, ज्या वेळेस तो प्रयासास निघाला त्यावेळेस त्याच्याबरोबर इतर भाषांतील कवींबरोबर एक देशभाषाकवि होता.१ तेव्हा ह्या सर्व पुराव्यावरून वर्तमानकालीन बोलीच्या आद्य स्थितीचा किंवा उद्गमाचा काळ इ. स. ५०० इ. पर्यंत मागे जातो निदान हिंदाच्या बाबतीत तर तितका मागे नेला आहे हिंदासंबंधी जो नियम देशभाषांच्या सशोधनाच्या जोरावर सिद्ध झाला ताच गुजराती व मराठी संबंधीहि श्वेतावर जैनांच्या धर्मवाङ्मयाच्या सशोधनाच्या वळावर अवश्यमेव मांडता येण्यासारखा आहे

१३९ ह्या सर्व विवेचनांवरून व दिलेल्या आधारवरून जे सिद्धान्त ठरतात ते हे-

१. मराठी भाषा कोणत्याहि एका विशिष्ट प्राकृतापासून निघाली नवून सर्व प्राकृत भाषांच्या मिश्रणापासून निघाली. त्यातल्यात्यात माहागप्ती आणि अपभ्रंश ह्या दोन भाषांचे अवशेष मराठीत पुष्कळ सांपडतात.
२. नारदस्मृतीत उल्लेखिलेल्या देशभाषांपैकी एक भाषा जर मराठी धरली तर तिची उत्पत्ति इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात होऊन सातव्या शतकापर्यंत ती हळूहळू उत्क्रांत होत गेली
३. मराठी चळणाचे शब्दविशेष शक ६०५ (इ. स. ६८३) पासूनच्या शिलालेखात व ताम्रपटात सापडण्यास सुरुवात होते.
४. मराठी शिकक्याचे पहिले वाक्य श्रवणबेळगोळच्या शक ९०५ (इ. स. ९८३) मधील शिलालेखात सापडते.
५. उत्तम दर्जाचे मराठी वाङ्मय बाराव्या शतकात सुरू झाले
६. मराठी भाषेस इसवी सन ७०० च्या सुमारास बोलभाषा म्हणून पूर्णत्व आले असले पाहिजे.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा वृत्तान्त येथवर सांगितला. एका भाषेपासून दुसरी भाषा जी उत्पन्न होते ती एका विशिष्ट परिस्थितीतूनच उत्पन्न होते

१४०. मराठी वगैरे वर्तमानकालीन भाषांच्या उत्पत्तीच्या कारणाची निश्चिती करण्याबाबत चिं. वि. वैद्य व डॉ. पा. दा. गुणे ह्या दोघा विद्वानांनी

चर्चा केली आहे. ती चर्चा म्हणजे एकमेकांवर टीकाच आहे त्यातील वैयक्तिक टीकेचा भाग सोडून दिला तर आपणास भाषेच्या उत्पत्तिकारणासंबंधी त्या दोघाची मते कळण्यासारखी आहेत बौद्धधर्माचा पाडाव व हिंदुधर्माचा पुन. उदय ह्यामुळे प्राकृत भाषा अस्तगत झाल्या व सस्कृत भाषेस महत्त्व आले. कुमारील भट्ट व शंकराचार्य ह्यांनी बौद्ध धर्माचा पाडाव केला व सस्कृतचा पुरस्कार केला तेव्हा विचारक्रांति व धर्मक्रांति ह्यामुळे हिंदी, मराठी, बंगाली ह्या वर्तमानकालीन बोली उत्पन्न झाल्या त्याच्याहि पूर्वी प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या, त्या वेळीहि अशीच विचारक्रांति व धर्मक्रांति झाली

डॉ गुणे ह्याचें म्हणणें असे कीं विचारक्रांतीनें किंवा धर्मक्रांतीनें भाषा निर्माण होऊ शकत नाहीं, तर दोन भिन्न भिन्न संस्कृतींचे, भिन्न भिन्न भाषांचे व भिन्न भिन्न मानववशांचे लोक परंपरात मिसळले म्हणजे नवी भाषा उत्पन्न होते भिन्न संस्कृतींचे, भिन्न भाषांचे व भिन्न मानववशांचे अरब वगैरे लोकांनीं हिंदुस्थानवर स्वाभ्या केल्या, व ते येऊन लोकांत मिसळून राहिले. त्यामुळे वर्तमानकालीन भाषा उत्पन्न झाल्या '१

असा दोघाच्या मताचा निष्कर्ष आहे ह्याविषयी चर्चा करून आम्ही आपले मत मांडलेच आहे.

भोंवतालच्या वातावरणात जर खळबळ झाली तर भाषाक्रांति होण्यास विशेष मदत होते लोकक्रांति झाल्यामुळेच भाषाक्रांति झाल्याची उदाहरणे आजवरच्या भाषेतिहासात आहेत मग ती लोकक्रांति कोणत्याहि कारणामुळे झालेली असो, राजाच्या जुलमामुळे होवो, धार्मिक छळामुळे होवो किंवा दुष्काळा-सारख्या आपत्तीमुळे होवो लोकक्रांतीमुळे धार्मिक कल्पनेत, राज्यविषयक घटनेत लोकांच्या बोलाण्यात उलथापालथ होते मराठी भाषा उत्पन्न झाली त्या सुमारास अशी ही लोकक्रांति कशी झाली, महाराष्ट्र देश कसा वसला, निरनिराळ्या भाषा बोळणारे उत्तरेकडील समाज महाराष्ट्रात कसे व केहा आले व त्यांच्या मिश्रणाने मराठी समाज कसा बनला हे पुढे सांगितले आहे

महाराष्ट्राची वसाहत

१४१ दक्षिणापथ—महाराष्ट्र हे नाव फारसे जुने नाहीं वराहमिहिर (इ. स ५०५) याच्या ग्रंथात व सत्याश्रय पुलकेशी याच्या इ. स. ६१६ मालातील वदामीच्या शिलालेखात महाराष्ट्राचा प्रथम उल्लेख सापडतो. महाराष्ट्र ह्या नावाने जो प्रदेश सध्या संबोधिला जातो त्या प्रदेशाला पूर्वी 'दक्षिणापथ' ह्या नावाने ओळखीत असत दक्षिणापथ याचा दक्षिणेकडील मार्ग व लक्षणेनें दक्षिणेच्या मार्गाकडील प्रवेश असा अर्थ होतो दक्षिणेकडील प्रदेशाची नीटशी

कल्पना उत्तरेकडील आर्याघातांत राहणाऱ्या आर्यांना नसल्यामुळे त्यांनी ह्या अज्ञात प्रदेशाला दिशादर्शक मोवम नाव दिले आणि तसे त्याला ओळखू लागले.

दक्षिणापथ हें नाव फार पुरातन आहे व ते विंध्यपर्वताच्या दक्षिण परिसराच्या खालच्या प्रदेशास लावण्याचा प्रघात होता पेरिप्लस (ख्रि. उ. १००) ह्या ग्रथात दक्षिणापथ ह्या देशास (Dakhinabhades) असें नाव देऊन त्यांत मडोच (Bargaza) पासून द्रविड (Damirica) देशातील व्यापारी पेटेच्या शहरापर्यंतच्या प्रदेशाचा अन्तर्भाव करतो हें जें दामिरिच म्हणून शहर पेरिप्लस सांगतो तें मार्कण्डेय पुराणांत सांगितलेले ' दामरह ' नावाच शहर असावें. ख्रिस्तोत्तर ३३० च्या सुमारास राज्य करणारा समुद्रगुप्त राजा आपल्या शिला-लेखांत दक्षिणापथ म्हणजे नर्मदा नदीपासून तो थेट कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश असें म्हणतो. ह्याच्या पुढे ६०० वर्षांनंतरचा राजशेखर (इ. स. ९००—९४०) नावाचा ग्रथकार हा आर्यावर्त आणि दक्षिणापथ ह्या ठान प्रदेशांच्या मधील मर्यादा ' रेवा ' नदी असल्याचें सांगतो ह्याच काळातील चालुक्य कुळातील पहिला राजराज (ख्रि. उ. ९८५) हा दक्षिणपथाची मर्यादा नर्मदेपासून रामाच्या सेतूपर्यंत नेऊन ह्या दोन्हीमधील प्रदेश पहिल्या विष्णुवर्धनानें (ख्रि. उ. ६००) जिंकल्याचें तो सांगतो.

अशा रीतीनें दक्षिणापथाची मर्यादा निरनिराळ्या काळाच्या ग्रथकारांनीं सांगितली आहे उत्तरमर्यादा नर्मदा आणि दक्षिणमर्यादा मात्र अनिश्चित अशी दक्षिणापथाची स्थिति होती. कधीं कधीं महाराष्ट्र व दक्षिणापथ ही दोन्ही नावे एकाच प्रदेशास अनुलक्षून स्थूल अर्थानें वापरलेलीं आढळतात. ह्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची आर्यांना विशेष माहितीः ःहती त्याच्या परिचयाचे प्रदेश म्हणजे आर्यावर्त व मध्यप्रदेश. तेथेंच त्याचें मात्रिक पठण, याज्ञिक कर्म किंवा आत्मिक विवेचन चालें त्या देशाच्या पलीकडे कोणी आर्य गेलेच तर ब्राह्म्य म्हणून पतित होत व पुनः आर्यांच्या समाजात सामावून घेण्यासाठी त्यांना ब्राह्म्यस्तोमासारखे विधिहि करावे लागत आर्यावर्ताच्या बाहेर जाण्यासवधीं असे सक्त निर्बंध असल्यामुळे सध्या जशी जिज्ञासायुगांत मनुष्याची चौकसबुद्धि सर्व विश्वात चौफेर संचार करते, तशी त्या वेळीं संचार करीत नव्हती. दक्षिणेकडे जावयाचें म्हणजे वनवासास जावयाचें असा प्राचीनकाळीं समज होता ह्या धार्मिक निर्बंधाबरोबर निसर्ग-निर्मित निर्बंध असल्यामुळे दक्षिणप्रात आर्यांच्या ताब्यांत येण्यास उत्तरेकडील प्रदेशापेक्षा जास्त काल लागला. विंध्य, पुढें सातपुडा, दोन्ही बाजूंस सध्याद्रीच्या डोंगराळ खवदाडी, २५ कोसाच्या क्षेत्रापेक्षां कोठेंहि जास्त सपाट, वसाहतीला योग्य असें क्षेत्र सापडणें कठीण, ठिकठिकाणीं मोठमोठ्या नद्याचीं खोरी, डोंगराच्या आश्रयानें बेसुमार वाढलेलीं दाट अरण्ये, असें जिकडे तिकडे सकटमय क्षेत्र होतें तेव्हां अशा विकट स्थितींत निसर्गाशीं वारवार दोग हात करण्याचे प्रपग उत्तरे-

कडील सपन्न व समृद्ध प्रातात सुखावलेले आर्य का ओढवून घेतील ? म्हणून पुष्कळ काळ दक्षिणेकडील प्रात दडकारण्यच राहिल्या आणि त्या दाट अरण्याच्या आश्रयाने राहणारे वानर, की ज्याच्या मनुष्यत्वाबद्दल सशय होता-जात्रुवतासारखे, की ज्याच्या अगावर इतके केस की, ह्याना मनुष्य म्हणावे की अस्वल म्हणावे असा सशय येत असे,—अशा प्रकारचे उत्क्रांतितत्वाच्या दृष्टीने मधल्या स्थिति दाखविणारे जीवसृष्टीतील एकेक नमुनेच दक्षिणेकडील दंडकारण्यात वसाहती करून राहत असत नाही म्हणावयास दक्षिणेकडे काहीं संस्कृतिसंपन्न अशा लोकांच्या वसाहती होत्या, परंतु त्या महाराष्ट्राच्या बाहेर असल्यामुळे त्याचा विचार येथे करीत नाही

१४२ महाराष्ट्राचे तीन भाग — महाराष्ट्राच्या वसाहतीसंबंधी एक पौराणिक व दुसरे ऐतिहासिक अशीं दोन मते मांडता येण्यासारखी आहेत. या दोन्ही मतात कालाच्या दृष्टीने फार अंतर आहे पौराणिक दृष्टीने महाराष्ट्रातील वसाहत ऋग्वेदसूक्ताच्या सहितीकरणापूर्वी, किंवाहुना ऋग्वेदात उल्लेखिलेल्या दण्डराज युद्धापूर्वी झाली असे ठरते. ऐतिहासिक दृष्टीने हा काल इतका प्राचीन न जाता ख्रिस्तपूर्व ७००पर्यंत असावा असे ठरते. पौराणिक मत डॉ केतकर यांनी आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्रात' नव्याने मांडले आहे या दोहोपैकी प्रथम पौराणिक मत सागतो महाराष्ट्राचे स्थूलमानाने अपरान्त, विदर्भ आणि दडकारण्य असे तीन भाग पडतात त्यापैकी पश्चिमेकडील अपरान्त (कोंकणपट्टी) भृगु व त्याच्या वंशजांनी फार प्राचीन काळी म्हणजे भार्गवरामाच्या परशुरामाच्या—अवताराच्याहि पूर्वी वसविल्याचें पुराणावरून ठरते. कोंकण म्हणजे परशुरामाची कर्मभूमि व परशुरामाच्या कथेशी कोंकणातील कोंकणस्थ, देवरुखे, हैग, नबुद्री इत्यादि अनेक जातींचे संबंध येतो भडोजचे जुने नाव भृगुकच्छ असे आहे परशुरामाचें पूजन कोंकणात अनेक ठिकाणी होत आहे. लोकांच्यास आज परशुरामाच्या अनेक प्राचीन मूर्ति उपलब्ध आहेत, इत्यादि प्रमाणावरून महाराष्ट्राचा पश्चिम भाग भृगुवंशीयांनी वसविला असे ठरते व समायणातहि याला आधार आहे. पश्चिम भाग जसा भृगुंनी तसा पूर्वभाग अगस्त्यांनी वसविला ह्या दोन पट्ट्याच्यामधील प्रांत शापदग्ध असल्यामुळे तितकासा वसाहतयोग्य नव्हता. इक्ष्वाकुवंशातील दण्डक नावाच्या राजाने भृगुवंशातील च्यवन नावाच्या ऋषीचा अपमान केल्यामुळे ऋषीने दण्डक राजाला शाप दिला. त्या शापाच्या प्रभावाने विंध्यापासून सेतुबधापर्यंतचा प्रांत ओसाड किंवा अरण्यमय झाला 'दण्डकारण्य' या नावाची उत्पत्ति या राजाच्या नांवावरून लागते.

दक्षिणेकडील प्रांताचे जे तीन भाग वर सांगितले त्यापैकी कोंकण व विदर्भ ह्या दोन भागांची माहिती म्हाली देत आहे.

(१) कोंकण—कोंकणासंबंधी निरनिराळ्या कथा पुराणातरी आहेत

सह्याद्रीच्या उपप्रातात आपल्या पर्वतप्राय लाटा आदळून त्याच्या उच्चत्वाच्या स्पष्टतेनें सूड वेणाच्या समुद्रास परशुरामानें मार्गें हटवून आपल्यासाठी व आपल्या यज्ञकर्मासाठी भूमि तयार केली व चैत्यपुलिन (चिपळोण) येथें स्थडिल तयार करून त्यासाठी कोळ्याच्या जाळ्याचीं जानवी करून त्यांना ब्राह्मणांनीं दीक्षा देऊन किंवा चितेवरील प्रेतात प्राणज्योति पेटवून त्यांना ब्राह्मण्य दिलें, वगैरे कथा ऐकण्यात येतात. ह्या प्रातास पूर्वी अपरान्त म्हणत असत व त्याची मर्यादाहि मोठी म्हणजे उत्तरेस आनर्तीपासून ते थेट कन्याकुमारीपर्यंत असे ह्या प्रातास कोंकण केव्हा म्हणूं लागले ह्यासंबंधी ठाम प्रमाण मिळत नाहीं. नागाचीं जीं कुळें महाभारतात सांगितली आहेत, त्यात कुकुण असें एक कुळ सांगितलें आहे, आणि तें ह्या प्रातात खाली गोकर्णापर्यंत राहात होतें, अशासंबंधी तेथें दाखला आहे तेव्हा ह्या कुकुण नागकुलाचा आणि कोंकण ह्या नावाचा काहीं संबंध असल्यास न कळे कोंकण ह्या नावाची उत्पत्ति आजपर्यंत पुष्कळांनीं निराळ्या प्रकारांनीं दिली आहे

जुन्या संस्कृत आणि फार्शी ग्रथात कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारानें लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्ये ' कुकुण, कुङ्कण, कोङ्णण, कोंकण ' १ ही त्याचे रूपे दिसतात, तर फार्शीमध्ये " केङ्केम, ककण, कोंकन् " हीं रूपे दिसतात. ह्या ' कोंकण ' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दलहि अद्याप ठाम निर्णय झाला नाहीं. विद्वान् लोक ज्या काही निरनिराळ्या प्रकारांनीं काहीं व्युत्पत्ति देतात, त्यापैकी काहीं खाली देतो

१ कोंकण हा शब्द द्राविडी भाषेंतून घेतला असावा

२. कानडीमध्ये कोङ्कु असा एक शब्द आहे ह्याचा अर्थ उच्चसखल जमीन असा आहे. कोङ्कु + वन = कोङ्कुवन = कोंकण अशा मार्गानें हा शब्द आला असावा असें वाटतें व कोंकणात अशी उच्च-नीच जमीन सार्वत्रिक असल्यामुळें या व्युत्पत्तीस दुजोरा मिळतो

३ फार्शीमध्ये कोह (= पर्वत), कुण्ड (= खाच खड्डा), असे दोन शब्द आहेत; कोहकुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानें हा शब्द येतो. ह्याचाहि अर्थ पर्वताच्या खाचाचा प्रात असा होऊन तो कोंकण लागेल.

४. किम् + किण्वम् (कसली ही वनस्पति ?) अशा तऱ्हेचा प्रश्न पहिल्या वसाहतवाल्यांनीं उन्मादक ताडीसंबंधीं विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा. १

५ कोंग नावाचे रानटी लांकू प्रथम ह्या प्रातात वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हें नांव मिळालें असावे

६ कोणकोण ह्या नावाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे त्यावरून कोंकण हें नाव आलें असावे

७ कुकुण ह्या नावाचें एक नागाचें कुल महाभारतात उद्योगपर्वात सांगितलें आहे. त्याची वसति येथें असल्यावरून कोंकण हें नाव त्या देशास मिळालें (वामन श्चैलभद्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा—म भा उद्योगपर्व)

८ गग ह्या नावाचे राजे म्हैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतावर सन ७००—१००० इसवीमध्ये राज्य करीत असत. त्याच्यावरून ह्या देशास कोंकण नाव पडलें असण्याचा संभव आहे. (गंगवन < गोंगवन < कोंकण)

वर दिलेल्या ह्या आठ प्रकारांपैकी दुसरा व आठवा हे प्रकार मान्य होण्यासारखे आहेत

कोंकणाचा आणि इतर बाह्य प्रांताचा व्यापाराच्या दृष्टीनें सव्वध फार पुरातन काळाचा आहे इतर देशाचे व्यापारी हिंदुस्थानाशी जो व्यापार करीत तो कोंकणाच्या द्वाराच करीत पुष्कळ अरबी शब्द दक्षिणेकडील भाषात जे सापडतात ते ह्याच सुमारास आले असावेत ख्रिस्ती सनाच्या पूर्वी काहीं नाहीं तरी निदान तीन चारशें शतकाच्या सुमारास तरी हा व्यापार चालला असावा सह्याद्रीच्या पलीकडील दण्डकारण्य मात्र ह्या देवघेवीच्या व्यवहारापासून अलिप्त राहिलें कोंकणातील पुष्कळ बंदरांचा उल्लेख जुन्या लेखामध्ये येतो, त्यावरून हें दळण-दळण फार प्राचीन काळ'पासूनचें असावें असें म्हणता येते टॉलेमी (इ. स. १५०) ह्याच्या भूगोलविषयक ग्रथात सिमुल (Simulla) किंवा तिमुल (Timula) अथवा त्याच्याहि पूर्वीचा जो लेखक प्लिनी (इ० सन ७७) तो पेरिमल (Perimula) म्हणून जो उल्लेख करता, किंवा कान्हेरी येथील शिलालेखांत (इ० सन २००) चेमुल म्हणून जें उल्लेखिलें आहे, ते कोंकणातील चेऊल किंवा चोल होय ह्याशिवाय पाल, कोल, कुड, राजपुरी, घोडेगाव ह्या गावांचाहि उल्लेख आहे उत्तरेकडील शूर्पारक (सोपारा) हें तर मौर्यांच्या राजवटींत एक स्तूप तेथें उभारण्याइतकें महत्त्वास चढलें होतें मडोच हें बर्गाझा ह्या नावानें पूर्वीच्या लोकांच्या परिचया में होतें ह्या बंदरातून माल आत थेट नासिक-पैठणपर्यंत पोचविला जात असे तत्कालीन इतर राष्ट्रांना उदाहरणार्थ, ग्रीकांना, कोंकणाची माहिती टॉलेमीवरूनच मिळे काहीं यवन लोक बौद्धधर्म स्वीकारून कोंकणात वसति करून होते असें दिसतें. कारण कान्हेरी, नासिक, कार्ले, जुन्नर येथील विहाराना त्यानीं दानें दिल्याचे उल्लेख आहेत १

टॉलेमी हा कोंकणचे पुढीलप्रमाणें चार विभाग करतो—१ सौराष्ट्र-उत्तर गुजरात, २ लारीके-लाट, दक्षिण गुजरात, ३ आरिआके = मराठा देश.

४ दामरिके = दामिल म्हणजे तामिल ह्याचा प्रदेश १ ह्यापैकी तिसरा जो आरि-
आके किंवा आर्यक म्हणजे आर्यांचा प्रदेश, त्याचे पुन्हा तीन भाग केले आहेत
पहिल्या भागात मुबई व दक्षिणचा काही भाग येतो दुसरा भाग उत्तर कोंकण,
दमणपासून खाली राजापूरपर्यंत, आणि तिसरा भाग कोंकण ह्या भागाना अनुक्रमे
1 Ariake proper, 2 Sadan's Ariake, 3 pirate Ariake असे तो
म्हणतो

(२) विदर्भ—विदर्भासबद्धी माहिती पुढीलप्रमाणे आहे अगस्त्य ऋषींचा
प्रवास, त्याचें विदर्भ राजाच्या मुलीशी—लोपा मुद्देशी—लग्न, कौडिण्य नावाचा ऋषि,
भीष्मकाची राजधानी, नलदमयंतीचा विवाह वगैरे सर्व श्रावी पौराणिक माहितीत
मोडतात. दक्षिणेकडील प्रदेशाचें आर्यीकरण सुरू झालें तें प्रथम विदर्भातच म्हणून
विदर्भाचा सवध आर्यांच्या प्रथात यात्रा हें साहाजिक आहे खुद्द विदर्भ हें जें
नाव ह्या प्रांताला मिळालें तें एका राजाच्या नावावरून मिळालें आहे. यदुवंशा-
पैकीच भोज या नावाची जी एक शाखा होती त्या शाखेचें राज्य ह्या प्रांतावर
होतें त्या शाखेंत विदर्भ भोज नावाचा एक राजा होऊन गेला व त्याच्यावरूनच
ह्या देशाला विदर्भ हें नाव मिळाले ऋषभदेव नांवाचा जो राजा होता त्याला
नऊ मुल्ये होते व त्यानें आपल्या नऊ पुत्रांना स्वतःचें भरतखंडाचें राज्य वाटून
दिलें जो देश ज्या पुत्रास मिळाला त्या देशास त्या मुलाच्या नावावरून नाव
मिळालें कुशावर्त, इलावर्त इत्यादि मुलामध्ये विदर्भ नावाचाहि एक मुलगा होता
व त्याच्या वाट्यास हा देश आला म्हणून त्याला त्याचें नाव मिळालें, अशीहि
एक कथा प्रचलित आहे. ह्याच विदर्भानंतर १ काहीं पिढ्यांनी भीम झाला. अज-
पत्नी इंदुमतीचा भाऊ भोज ह्याच विदर्भ राजाच्या वंशातील त्याच वंशात
क्रथकेशिक, भीष्मक, रुक्मी व अगर्दी पुढील म्हणजे चवू रामायणाचा कर्ता भोज
हे सर्व होऊन गेले या प्रांतातील स्त्रिया सौंदर्य, शील वगैरे गुणावद्दल प्रसिद्ध असत
म्हणूनच येथील राजकुळातील कन्येशीं विवाह करणें श्लाघ्य समजत ह्या सर्व
पौराणिक सद्गुणांवरून इतकें स्पष्ट आहे कीं, वरील मध्यदेशातील आर्यसंस्कृतीला
रुजण्यास व मूळ धरण्यास योग्य असें क्षेत्र विदर्भ देशच होय विन्ध्यदक्षिण
प्रांताकडे जर कोणते आर्यस्थान प्रथम झालें असेल तर तो विदर्भ देशच होय.
प्रथम ह्या प्रांताचे आर्यीकरण पूर्णपणें झालें व सरस्वतीदृषद्वतीच्या तटावर जें
ब्रह्मकर्म चालें तेंच ब्रह्मकर्म वर्धा नदीच्या तटावर सुरू झालें.

सध्या ह्या प्रांतास वऱ्हाड असें म्हणतात. वरील पौराणिक हकीगतीवरून
वऱ्हाड हा शब्द विदर्भापासून आला असावा, असें वाटणें साहाजिक आहे, परंतु
वऱ्हाड आणि विदर्भ हे दोन्ही शब्द वर्णपरिणतीच्या दृष्टीनें एकच समजणें कठीण

वाटल्यावरून आणखी काहीं व्युत्पत्ति दिल्या आहेत. अबूल फजल हा आपल्या ऐनेअकबरी या ग्रथात वर्धातट हें त्या प्रांताचे नाव देतो. वाचस्पत ह्या ग्रथात 'विगताः दुर्भाः—कुशाः यतः १ असा विदर्भ या शब्दाचा विग्रह केला आहे राजवाडे हे त्या शब्दाचे वर्धा + आहार असे दोन भाग पाडून वन्हाड शब्द व्युत्पादितात. चौथा एक 'विराट' या शब्दापासून वन्हाड शब्द साधण्याचा प्रकार आहे. त्यापैकी वर्धा + तट किंवा वर्धा + आहार या दोन व्युत्पत्ति संयुक्तिक वाटतात.

आर्यांची जी वस्ती दक्षिणेस झाली ती काहीं एकदम व सर्व ठिकाणीं सारखी अशी झाली असें नाहीं क्रमाक्रमानें सावकाश व दीर्घकालावधीनें जसजसें तेथील अरण्य कमी होऊन क्षेत्र वसाहतयोग्य होऊ लागलें, तसतसे आर्य आपला शिरकाव दक्षिणेंत पुढें पुढे करू लागले स्थूलमानानें व निसर्गाचे निर्बंध लक्षांत घेता महाराष्ट्राचे भाग उत्तरेकडून दक्षिणेकडे नागपूर—विदर्भ, गोदाकाठ किंवा गगथडी, भीमाकांठ किंवा भीमथडी, कृष्णाकाठ, उत्तर कोंकण, दक्षिण कोंकण, इतके पडतात, व हे ज्या क्रमानें दिले आहेत त्याच क्रमानें आर्यांनीं तेथे वसाहती केल्या ह्याला अपवाद फक्त कोंकण देशापेक्षा फार अगोदर कोंकणपट्टीवरील प्रात वसविला गेला होता, एवढेंच नव्हे तर व्यापारउदीम वगैरे व्यवहाराच्या दृष्टीनें दुसऱ्या तत्कालीन इतर देशातील लोकांसहि तो परिचित झाला होता शिवाय, उत्तरेचें दळणवळण कोंकणशीं होण्यास तेथील मार्गहि तसा विशेष विकट नव्हता उत्तरेकडील आर्य किंवा पुढें जे जे लोक वसाहतीसाठीं दक्षिणेंत येऊ शकले ते ह्या दोहोंकडील कोंकणपट्टीच्या मार्गानेंच होय. तेव्हा हा प्रात फार अगोदर वसविला गेला होता यांत शका नाहीं.

आर्यांच्या पूर्वी विंध्याच्या दक्षिणेस कोण लोक राहत होते व ते तेथे कोठून आले, आणि त्यांच्या जाति, धर्म व संस्कृति याबद्दल काय अनुमान बसवायें ह्यासंबंधीं विद्वानांमध्ये अद्याप ठाम मत झालें नाहीं. युरोपियन पंडितांचा समज असा आहे कीं, आर्य ज्या वेळीं आपल्या मूळ वसतिस्थानाहून निघाले व इतर वसाहतयोग्य प्रांतात ठिकठिकाणीं राहू लागले त्या वेळीं जशी एक लोक-क्रांति झाली, तशीच जवरी लोकक्रांति मध्य आशियातून द्राविडी किंवा सुमेरी अगर तुराणी संस्कृतीचे लोक आर्यांच्या पुष्कळ पूर्वी इतस्ततः भ्रमू लागले त्या वेळीं झाली तेच लोक आर्यांप्रमाणे हिंदुस्थानाकडे वळले आणि उत्तरेकडील पर्वतांच्या दऱ्याखोऱ्यामधून आत शिरून राहिले. मागाहून जसजसा आर्यांचा रेट येऊ लागला तसतसे ते उत्तरेकडील डोंगरांच्या खवडाडीत व दक्षिणेकडे विंध्यापार होऊ लागले तेच लोक उत्तरेकडे ब्राहुई म्हणून सध्यां जे बलुचिस्तानात

आहेत त्याचे किंवा हिमालयाच्या पायथ्याशी अगर मणिपूर वगैरे ठिकाणी जे रानटी लोक राहातात, त्या लोकांचे किंवा भिल्ल, कोंड, नाग, कातकरी इत्यादि लोकांचे पूर्वज होत

अशा रीतीने दक्षिणेकडे दोन लोकांच्या निरनिराळ्या भिन्न काळी वसाहती झाल्या एक आर्येतर द्राविडी वगैरे लोकांची आणि दुसरी आर्यांची या दोन्ही वसाहतींचे नक्की काळ सांगणे कठीण आहे

१४३ पाणिनिपूर्व वसाहत—दक्षिणेकडील वसाहतींमध्ये कालाच्या दृष्टीने दोन स्थूल भाग पडतात. पहिला पाणिनिपूर्व वसाहती व दुसरा पाणिन्युत्तर वसाहती पहिल्या अनार्यांच्या व दुसऱ्या आर्यांच्या अनार्यांच्या वसाहती किंवा पाणिनिपूर्व प्राचीन वसाहती ह्यांच्यासंबंधी आणखीहि एक अनुमान शक्य आहे. एखाद्या वसाहतयोग्य प्रांतात वसाहत करण्यास लोक बाहेरूनच आले पाहिजेत, असे नाही. तेथेच मूळचे तद्देशीय लोक असणे शक्य आहे. दक्षिणेत जरी दडकारण्य होतं तरी त्यातहि जीवसृष्टीची शक्यता होतीच व जगातील इतर ठिकाणी जीवसृष्टीतील 'अमीबा' या सर्वांचे मातल गोळ्यापासून उत्क्रांत होत होत माणूष जर तयार होतो तर दक्षिणेकडील दडकारण्यातच तो का होऊ नये? तेव्हा तेथेहि मूळचे लोक येथील श्वापदाशी समरस व एकजीव झालेले वन्य, रानटी असे असलेच पाहिजेत उपरे म्हणून जे बाहेरचे अनार्य लोक दक्षिणेत पाणिनिपूर्व काळी आले त्यांची येथे गणना प्रथम नमूद करतो

प्राक्पाणिनीया लोकांपैकी पहिले नाग लोक सर्व अनार्य लोकांत नाग लोकांची संस्कृति जास्त उच्च होती व तीमुळे ह्यांना अनार्य म्हणणे कांहीं लोकाना पटत नाही उत्तरेकडे सुद्धा यांचा आणि आर्यांचा संबंध फार आला कुश, अजुन, भीम ह्या आर्यांचे आणि नागांचे शरीरसंबंध झाले नागांचा एक कर्कोटक नावाचा वंश काश्मीरांत राज्य करीत होता व काश्मीरचा पहिला राजा जो नील तो जातीने नाग होता, असा राजतरंगिणीत उल्लेख आहे. नागपूर, नागापट्टण, नागाव ह्या व इतर पुष्कळ ग्रामनामांत नागांच्या स्मृतीचा अवशेष दिसतो महा-भारत व इतर पुराणे ह्यांमध्ये नागांचा निदेश पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. पृथ्वीची जी नऊ खंडे पुराणात मानिली आहेत, त्यामध्ये वारुणद्वीप आणि नागद्वीप ब्रम्हावर्ताच्या दूर दक्षिणेस होते २ ही दोन्ही द्वीपे महीतलात पुरातनकाळी मोडत असत. वरुण लोक नागांच्या उत्तरेस व नाग वरुण लोकांच्या दक्षिणेस आणि दोहोना पश्चिम समुद्राची मर्यादा असलेली, म्हणजे वर्तमानकालीन सिंधकाठेवाड-

१. महाभारत—हरिवंश २-३.

२. महाभारत—उद्योगपर्व, अध्याय १९-११०.

काग गोकर्णमलयगिरीपर्वतचा पश्चिम समुद्राकडील जो मुख्य तो सर्व महीतलात व असे नाग लोक पाताल व रसातल ह्या दान ठिकाणींही राहात असत १ कर्ण, पाताल, रसातल, तल, मलय, ह्या सर्वांचा नागदेश म्हणून एकसमया-चेंच उल्लेख नागानदात आला आहे. २ नागानद नाटकाचा नायक जीमूत-हन हा मलयपर्वतातील गोकर्णक्षेत्राजवळ शखचूडनामक नागाचे प्राण वांच-ण्याकरिता सिद्ध झाला. नाग लोकाची राजधानी भोगवती व राजा वासुकी हा जाता. नाग लोक उत्तरेकडून दक्षिणेकडे कोणत्या मार्गानें आले ह्याची कल्पना वरान्वेषणासाठीं मातलीनें उत्तरेकडून खाली जा प्रवास केला त्यावरून प्ररोवर येण्यासारखी आहे महीपृष्ठावरून (अरवली व विंध्याघाट) महीतल व तेथून प्ररुग नाग लोकात, तेथून पातालात, दैत्याचे हिरण्यपूर-सुवर्ण लोक-रसातल (भोगवती) असा त्याचा प्रवास झाला ३ ह्या मार्गानेंच नाग लोक वरून खाली आले असावेत बुद्धाच्या काली नाग लोक वरेंच पुढारलेले होते. कारण गौतम-बुद्धानें आपल्या मताचा प्रसार ह्या नाग लोकामध्येच केला असल्याचें काहीं भित्ति-चित्रावरून सिद्ध होते. गौतमबुद्ध मध्ये बसलेला आणि त्याच्या भोंवतीं कमरेवर नागांचे वेटाळें व डोक्यावर नागांचा फणा घेतलेले असे नाग लोक बसलेले असा देवावा त्या चित्रात आहे.

वरील सर्व हकीगतीवरून हें सिद्ध होते कीं, पाणिनिपूर्व काली आर्यांच्या अगोदर नागांचा प्रवेश दक्षिणेंत झाला नागांचा आणि दक्षिणेकडील प्राताचा व निघेघतः पश्चिमेकडील कोंकणचा जास्त संबध आला, कारण महीतलाचा जो भाग रसातल होता, त्यालाच अपरान्त (अन्तः प्रान्तान्तिकेषु च) म्हणत असत. शिवाय उद्योगपर्वत १०३ अध्यायामध्ये जीं नागांचीं कुलें दिलीं आहेत त्यात कुकुग म्हणून एक नागकुल आहे ह्या नागकुलावरून काहीं आधुनिक प्रचलित आडनावें राज-वाड्यानीं व्युत्पादिली आहेत काहीं जातीतील नावाच्या शेवटीं नाक असा शब्द येता. महारात धोंडनाक, गामनाक इत्यादि नावाच्या शेवटींही हा शब्द येतो त्या शब्दाचा ह्या नाग लोकाशीं संबध आहे कीं काय ?

दुसरी जात वानराची. हेहि डोंगरी लोक होते. ह्याचे मूल वसतिस्थान ऋष्यमुक पर्वत. वालीसुग्रीवादि ह्याचे नायक तसेंच रावण, कुभकर्ण, विभीषण ज्या कुलात होऊन गेले तीं राक्षसांचीं कुलें रावणाची वहीण कुभिनसी इजपासून उत्पन्न

१. कथासरित्सागर-तरंग, २२.

२. नागानद, अंक ५, श्लोक १९.

३. उद्योगपर्व, ९८-९९-१०२

४ इतिहाससंग्रह, व. ५

आहेत त्याचे किंवा हिमालयाच्या पायथ्याशी अगर मणिपूर वगैरे ठिकाणी जे रानटी लोक राहातात, त्या लोकांचे किंवा भिल्ल, कोंड, नाग, कातकरी इत्यादि लोकांचे पूर्वज होत.

अशा रीतीने दक्षिणेकडे दोन लोकांच्या निरनिराळ्या भिन्न काळी वसाहती झाल्या एक आर्येतर द्राविडी वगैरे लोकांची आणि दुसरी आर्यांची या दोन्ही वसाहतींचे नक्की काळ सांगणे कठीण आहे

१४३ पाणिनिपूर्व वसाहत—दक्षिणेकडील वसाहतींमध्ये कालाच्या दृष्टीने दोन स्थूल भाग पडतात पहिला पाणिनिपूर्व वसाहती व दुसरा पाणिन्युत्तर वसाहती. पहिल्या अनार्यांच्या व दुसऱ्या आर्यांच्या अनार्यांच्या वसाहती किंवा पाणिनिपूर्व प्राचीन वसाहती ह्यांच्यासंबंधी आणखीहि एक अनुमान शक्य आहे एखाद्या वसाहतयोग्य प्रांतात वसाहत करण्यास लोक वाहेरूनच आले पाहिजेत, असें नाही. तेथेच मूळचे तद्देशीय लोक असणे शक्य आहे दक्षिणेत जरी दड-कारण्य होतें तरी त्यातहि जीवसृष्टीची शक्यता होतीच व जगातील इतर ठिकाणी जीवसृष्टीतील 'अमीबा' या सजीव मासल गोळ्यापासून उत्क्रांत होत होत माणूस जर तयार होतो तर दक्षिणेकडील दडकारण्यातच तो का होऊ नये ? तेन्हा तेथेहि मूळचे लोक येथील श्वापदाशी समस्त व एकजीव झालेले वन्य, रानटी असे असलेच पाहिजेत. उपरे म्हणून जे वाहेरचे अनार्य लोक दक्षिणेत पाणिनिपूर्व काळी आले त्यांची येथे गणना प्रथम नमूद करतो

प्राक्पाणिनीया लोकांपैकी पहिले नाग लोक. सर्व अनार्य लोकांत नाग लोकांची संस्कृति जास्त उच्च होती व तीमुळे ह्यांना अनार्य म्हणणे कांहीं लोकाना पटत नाही उत्तरेकडे सुद्धा याचा आणि आर्यांचा संबंध फार आला कुश, अर्जुन, भीम ह्या आर्यांचे आणि नागांचे शरीरसंबंध झाले नागांचा एक कर्कोटक नांवाचा वंश काश्मीरांत राज्य करीत होता व काश्मीरचा पहिला राजा जो नील तो जातीने नाग होता, असा राजतरंगिणींत उल्लेख आहे. नागपूर, नागापट्टण, नागाव ह्या व इतर पुष्कळ ग्रामनामांत नागांच्या रमृतीचा अवशेष दिसतो महा-भारत व इतर पुराणे ह्यामध्ये नागांचा निर्देश पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. पृथ्वीची जी नऊ खंडे पुराणांत मानिली आहेत, त्यामध्ये वारुणद्वीप आणि नागद्वीप ही दोन आहेत १ त्यापैकी वारुणद्वीप ब्रम्हावर्ताच्या पश्चिमेस आणि नागद्वीप ब्रम्हावर्ताच्या दूर दक्षिणेस होते २ ही दोन्ही द्वीपे महीतलात पुरातनकाळी मोडत असत वरुण लोक नागांच्या उत्तरेस व नाग वरुण लोकांच्या दक्षिणेस आणि दोहोंना पश्चिम समुद्राची मर्यादा असलेली, म्हणजे वर्तमानकालीन सिंधकाठेवाड-

१ महाभारत—हरिवंश २-३

२. महाभारत—उद्योगपर्व, अध्याय १९-११०.

गोकर्णमलयगिरीपर्यंतचा पश्चिम समुद्राकडील जो मुख्य तो सर्व महीतलात असे. नाग लोक पाताल व रसातल ह्या दान ठिकाणींहि राहात असत १ कर्ण, पाताल, रसातल, तल, मलय, ह्या सर्वांचा नागदेश म्हणून एकसमया-च्छेदकरून उल्लेख नागानदात आला आहे २ नागानद नाटकाचा नायक जीमूत-हन हा मलयपर्वतातील गोकर्णक्षेत्राजवळ शखचूडनामक नागाचे प्राण वाच-ण्याकरिता सिद्ध झाला नाग लोकाची राजधानी भोगवती व राजा वासुकी हा नाग लोक उत्तरेकडून दक्षिणेकडे कोणत्या मार्गानें आले ह्याची कल्पना वरान्वेषणासाठी मातलीनें उत्तरेकडून खाली जो प्रवास केला त्यावरून प्ररोवर येण्यासारखी आहे महीपृष्ठावरून (अरवली व विंध्याघाट) महीतल व तेथून वरून, नाग लोकांत, तेथून पातालात, दैत्याचें हिरण्यपूर-सुवर्ण लोक-रसातल (भोगवती) असा त्याचा प्रवास झाला ३ ह्या मार्गानेंच नाग लोक वरून खाली आले असावेत बुद्धाच्या काळी नाग लोक बरेच पुढारलेले होते. कारण गौतम-दानें आपल्या मताचा प्रसार ह्या नाग लोकामध्येच केला असल्याचें कांहीं भित्ति-चित्रावरून सिद्ध होतें. गौतमबुद्ध मध्ये बसलेला आणि त्याच्या भोंवतीं कमरेवर नागाचे वेगळे व डोक्यावर नागाचा फणा घेतलेले असे नाग लोक बसलेले असा खावा त्या चित्रात आहे

वरील सर्व हकीगतीवरून हें सिद्ध होते कीं, पाणिनिपूर्व काळी आर्यांच्या गोदर नागाचा प्रवेश दक्षिणेंत झाला नागाचा आणि दक्षिणेकडील प्रांताचा व विशेषतः पश्चिमेकडील कोंकणचा जास्त सबंध आला, कारण महीतलाचा जो भाग रसातल होता, त्यालाच अपरान्त (अन्तः प्रान्तान्तिकेषु च) म्हणत असत. शिवाय उद्योगपर्वत १०३ अध्यायामध्ये जीं नागाचीं कुलें दिली आहेत त्यात कुकुण म्हणून एक नागकुल आहे. ह्या नागकुलावरून काही आधुनिक प्रचलित आडनांवें राज-वाड्यानीं व्युत्पादिली आहेत. काहीं जातीतील नावाच्या शेवटीं नाक असा शब्द येतो. महारात घोंडनाक, रामनाक इत्यादि नांवाच्या शेवटींहि हा शब्द येतो त्या शब्दाचा ह्या नाग लोकाशीं सबंध आहे की काय ?

दुसरी जात वानराची हेहि डोंगरी लोक होते ह्याचे मूळ वसतिस्थान कण्यमुक पर्वत. वालीसुग्रीवादि ह्याचे नायक तसेंच रावण, कुभकर्ण, विभीषण ज्या कुलात होऊन गेले तीं राक्षसाचीं कुलें. रावणाची बहीण कुभिनसी इजपासून उत्पन्न

१ कथासरित्सागर-तरंग, २२.

२. नागानद, अंक ५, श्लोक १९

३ उद्योगपर्व, ९८-९९-१०२

४ इतिहाससंग्रह, व ५

झालेले मधुदानव वगैरे दानवांचीं कुलें ह्या सर्वांच्या वसाहती महाराष्ट्राच्या माली व
दण्डकारण्याच्या पलीकडे होत्या, एवढेंच नव्हे तर चागल्या सुसपन्न स्थिती व
आर्यांच्या तोडीच्या संस्कृतीत नादत होत्या.

ह्याशिवाय महार, मांग, गोंड, भिल्ल, वारली, कोळी, ठाकूर, वध्र, मळ, धनगर, काथोडी, कातकरी ह्या एतद्देशीय लोकांच्या वसाहतीहि महाराष्ट्रात होत्या. महार हे राजपुतान्यातील व काठेवाड्यातील मेहेत्तर लोकांपैकींच होते की काय ? भिल्लांच्या वसाहती खानदेशात आहेत गोंड हे गोंडवनात राहात असत व ह्यांनी वसति वन्हाडात जास्त होती. गोंडवनाच्या पलीकडे शबर जातीचे लोक आपल्या शबरखडात राहत असत साबरमतीच्या खोऱ्यांत शबरांची वसति असावी असा तर्क शबरमती ह्या नामसादृश्यावरून करावासा वाटतो. वारली लोक कोंकणात नर्मदेच्या आसपास राहात असत. नर्मदेजवळ ठक्कर नावाचे लोक (तस्कर > ठक्कर) राहात असत. मळ म्हणून एक फिरती जात होती. वध्र म्हणजे अधुनिक वडारी नावाची द्राविडी जात असावी.

या सर्व जातींबरोबरच ऐतरेयब्राह्मणातील आख्यायिकेंत उल्लेखिलेल्या लोकांचा निर्देश केला पाहिजे. विश्वामित्रास शबर मुलगे होते. त्याचे आणि त्याच्या मुलाचे काहीं थोडेसें बिनसल्यामुळे त्याने त्यांना निरनिराळ्या १०० प्रांतात घालविलें. त्यामुलूंचीं नावे मूर्तिव, पुलिंद, शबर वगैरे होती. ह्यावरून एवढेंच अनुमान निघणें शक्य आहे की, आर्य व मूर्तिवादि लोक एकवशीय असून अधर्माचरणामुळे ते पतित झाले असावेत.

१४४. अशा रीतीनें या पाणिनिपूर्व कालात महाराष्ट्रात जी वसाहत झाली तिच्या सबंधीचा हा आढावा झाला आर्यांची वसाहत विंध्याच्या खाली नव्हती. साधारण स्थूलमानानें असें म्हणता येईल की, आर्यांची वसाहत जी दक्षिणेकडे झाली तिजसंबंधी पौराणिक कथाचें भारूड बाजूस सारून जर ऐतिहासिक दृष्टीचा निष्पन्न लावला तर पाणिनीच्या नंतर ती झाली असें सिद्ध होतें पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्ये दक्षिणेकडील कोणत्याहि देशाचा उल्लेख नाही. तद्विषय प्रकरणात 'तस्यापत्यम्' (४-१-६२) व 'जनपदशब्दात् क्षत्रियाद्ज्' (४-१-१८) ह्या सूत्रावर जो ऊहापोह चला आहे तो सर्व उत्तरेकडील प्रदेशाचा आहे. विंध्य-दक्षिण असा त्यामध्ये नामनिर्देश नाही. वरें, पाणिनीच्या दृष्टिपथांत किंवा श्रुतिपथात आलेल्या यच्चयावत् संस्कृतसम शब्दांचा व्याकार व त्याचा सोपपत्तिक निर्देश करण्यास तो चुकला नाही त्याची दृष्टि व कृति अशा दृष्टीनें सर्वव्यापी समजली जाते. तेव्हा अशा सर्वव्यापी ग्रथकाराची दृष्टि दक्षिणेकडे ज्या अर्थी वळत नाही, त्या अर्थी आर्यांचें लक्ष दक्षिणेकडे त्यांच्या काळीं गेलें नव्हतें हें खास तेंच पुढें कात्यायन-पतञ्जलीच्या वेळस पहा. मूळ पाणिनीय सूत्राची व्याप्ति कमी दिसून आली किंवा त्यातील निर्देश कोता दिसून आला तर पूरक माहिती

कात्यायन आपल्या वार्तिकात देतो व ह्याचकरितां कात्यायनाची प्रवृत्ति आहे. वार्तिकामध्ये व पतजलीच्या महाभाष्यामध्ये दक्षिणेकडील उल्लेख येतात कात्यायन मात्र पाण्डोड्यर्णु ' [वा -२६७१] या वार्तिकांत पाण्ड्याचा निर्देश करतो. आणि पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील राजे होते पतजलिहि दक्षिणात्याचा उल्लेख करतो. 'सरसी' हा शब्द 'मोठें सरोवर' ह्या अर्थी दक्षिणात्यांच्या मध्ये वापरतात, अस तो म्हणतो. त्याअर्थी या दोहोंच्या दरम्यान आर्यांची वसति दक्षिणेकडे झाली असावी हें उघड आहे. पाणिनीचा काल ख्रिस्तपूर्व ७०० आहे आर्यांचा दक्षिणेशी व तत्परतें महाराष्ट्राशी संबंध त्यानतःचा आहे.

कात्यायन आणि पाणिनि या दोहोंमध्ये काहीं नाहीं तरी तीनशें वर्षे गेली अनावीत. पतजलीचा काल महाभाष्यात आलेल्या 'अरुणदयवन. साकेतम्' या उदाहरणात उल्लेखिलेला यवन जो मिनेण्डर त्यावरून ख्रिस्तपूर्व १५० ठरतो

१४५. ह्या सर्व पुराव्यावरून पाणिनीनंतर व कात्यायनाच्या पूर्वी बुद्ध-कालाच्या आरभी उत्तरेत जी एक भली मोठी लोकक्रांति झाली, त्या वेळीं उत्तरेकडील निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या प्रातिक भाषा बोलणारे आर्य लोक व त्यांच्यावर उपजीविका करणारे काहीं इतर थोडेसे अनार्थ, असें दक्षिणेंत आले व त्यांनीं आपल्या वसाहतीहि थाटल्या आणि त्या वसाहतीहि सर्व काळीं सारख्या थाटल्या नाहींत कलिंग व अपरान्त म्हणजे पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील कोंकण पट्टी या प्रथम व्यापिल्या आणि त्या मार्गानेंच आर्य खाली काजीवरमपर्यंत जाऊन नेथील प्रांतहि त्यांनीं वसविला. उत्तरेकडील विदर्भ प्रांतहि त्यांच्या अगोदर व्यापिला त्या तिन्ही प्रांताचे निर्देश फार प्राचीन कालापासून येतात छान्दोग्य उपनिषदात कौण्डिन्य वैदर्भी नावाच्या ऋषींचा उल्लेख आहे त्यांच्या नावावरून कौण्डिन्यपूर गाव वसलें हेंच पुढें नलदमथतीच्या वेळीं भीष्मकाचे राज्यनगर म्हणून प्रसिद्धीस आलें असाच कलिंग व अपरान्त यांचा उल्लेख आर्यांचा प्रदेश म्हणून येतो विदर्भ, कलिंग व अपरान्त या प्रांतात ज्या वेळीं वसाहत झाली त्या वेळीं दण्डकारण्यात वसाहत नव्हती कांहीं ठिकाणीं महाराष्ट्र या शब्दाची व्याप्तीहि हल्लीं आहे त्याहून पुष्कळ भिन्न सांगितली आहे. 'महाराष्ट्रें तीन होती व तीं 'अश्मक कलिंग व अपरान्त' ही होत असें महाभारतात नमूद आहे

विदर्भाचीं जीं विदर्भ, कैशिक, भोज, भोजकट, वर्धातट व महाराष्ट्र हीं सहा नावें आहेत त्यांत महाराष्ट्राचा समावेश आहे विदर्भ आणि महाराष्ट्र हीं नावें समान अर्थानें उपयोजिलीं आहेत. त्याला आधारहि पूर्वीच्या ग्रंथात मिळतो. राजशेखर कवीच्या बालरामायण नावाच्या नाटकात एक प्रसंग घातला आहे. त्यांत पुष्पक विमानात बसून श्रीराचद्र, सीता व सुग्रीव ही तिघे लंकेहून परत जात

असतासुग्रीव प्रत्येक देशाचे वर्णन करतो—

सुग्रीव—भरताग्रजायमग्रे महाराष्ट्रविषय ।

राम—सोऽयम् सुध्रु पुरो विदर्भविषय सरस्वतीजन्मभूः ।

सीता—यत्रोत्पन्ना मे पितामहश्चशुरस्य गृहिणीन्दुमती ।

—बालरामायण १०-७४.

त्याचप्रमाणें मुरारि हा कवीहि आपल्या अनर्घ्यराघव नाटकात “ इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डन कुण्डिननाम नगरम् ।” असा, कुण्डिननगर हें महाराष्ट्रातील राजधानीचें शहर म्हणून उल्लेख करतो.

विदर्भ म्हणजे महाराष्ट्र असे जसे उल्लेख सापडतात तसेच अपरान्त म्हणजे महाराष्ट्र असेहि उल्लेख सापडतात.

थावरून महाराष्ट्र या देशाची व्याप्ति नीट ठरली नव्हती असें दिसतें. महाभारतात गोपराष्ट्र, मळराष्ट्र, पाडुराष्ट्र अशा महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या उपभागांचा उल्लेख केला आहे. गोपराष्ट्र म्हणजे गोप नावाचे जे गोचारणजीवी लोक होते त्याचा देश याचे नायक कृष्ण, बलराम वगैरे याचा देश मूळचा उत्तरेकडे मथुरेजवळ, परंतु या गोपांची एखादी वसाहत दक्षिणेकडे महाराष्ट्रात असावी असें महाभारतातील निदर्शावरून अनुमान समवते व्हें गोपराष्ट्र नासिकच्या आसपासचा प्रदेश होय दुसरें मळराष्ट्र. यातील मळ नाचे रानटी लोक होते. त्याचें निर्दलन ग्यडोवानें केलें म्हणून त्याला मळारी असें नाव पडलें असावें हा मळ शब्द कांहीं लोकांत नांवाच्या शेवटीं उपपद म्हणून लावतात हे दक्षिणेनून वर आले असावे मळ याचा अर्थ पर्वत असाहि आहे व त्या अर्थानें माळवा इत्यादि ग्रामनामात तो उपयोजिला आहे तेव्हा मळराष्ट्र म्हणजे डोंगराळ प्रदेश असाहि अर्थ समवनीय आहे गोपराष्ट्राच्या खालचा प्रदेश मळराष्ट्रात मोडत असावा पाडुराष्ट्र म्हणून जो उल्लेख येतो तो पाण्ड्यांच्या प्रदेशाबद्दल आहे. याचाहि अतृभूव महाराष्ट्रात होत असावा. याशिवाय समुद्रगुप्ताच्या एका शिलालेखात देवराष्ट्राचा उल्लेख आहे हें देवराष्ट्र सातारा जिल्ह्यात दक्षिणेकडे आहे हेंहि महाराष्ट्रात गणलें जाते वर दिलेली सर्व राष्ट्रे व अश्मक, अपरान्त, विदर्भ हे मोठे विभाग हें सर्व मिळून महाराष्ट्र बनलें आहे.

१४६ पाणिन्युत्तर वसाहत — महाराष्ट्रात पाणिनिपूर्व कालात वसलेल्या लोकांची गणना मागें केली. आता पाणिनी नंतरच्या कालात महाराष्ट्रात वसलेल्या लोकांची गणना करतो.

(१) ह्या कालात उत्तरेकडून जे लोक खाली उतरले ते आर्य ह्या मानववशातील होते. नाग नावाचे लोकहि उत्तरेकडून महाराष्ट्रात शिरले, परंतु तें पाणिनीच्या अगोदर शिरले. नागांसंबंधीची माहिती मागें दिलीच आहे आता आर्य लोकांच्यासंबंधी विचार करू. आर्य लोकातील मुख्य घटक ब्राह्मण

सरस्वतीदृष्टीच्या दुआवामध्ये राहिलेल्या ब्राह्मणांनी विध्योत्तर प्रदेशातील राजकतेक वगरे जुलुमाना, किंवा त्याच्या यज्ञयागादिक धार्मिक व्यवहारातील व्यत्ययाना, किंवा जैन व बौद्ध ह्या अवैदिक पाखडी मताच्या त्रासाला कटाळून देशांतर केले अशीहि एक दतकथा आहे, की दक्षिणेकडील राजाने यज्ञासाठी वरून मगधातून सारस्वत ब्राह्मण आणविले. तेव्हा अशा निरनिराळ्या कारणांनी उत्तरेकडील निरनिराळ्या भागातून काहीं ब्राह्मण पश्चिमेकडील अपरान्ताच्या मार्गांनी खाली उतरले व काहीं पूर्वेकडील कलिंगाच्या मार्गांनी खाली उतरले. ब्राह्मणांपैकी सारस्वत ब्राह्मण पश्चिमेकडून व नबुद्रि ब्राह्मण पूर्वेकडून प्रथम खाली उतरले. त्याच वेळीं काही ब्राह्मण विदर्भांमध्ये स्थायिक झाले. त्यांच्यापैकी काहीं खाली खानदेश, नगर व नासिक ह्या प्रांतात उतरले व काहीं कोंकणात आडव्या मार्गांनी (तापी खोऱ्यातून) उतरले असावे. खानदेश, विदर्भ, नगर, नासिक ह्या प्रांतातील यजुर्वेदीयांची वसति जुनी असावी. सध्या सातारा, सोलापूर, पुणे वगैरे प्रांतात जे देशस्थ ब्राह्मण आहेत, त्यांच्यापैकी बरीच कुटुंबे दुर्गादेवीच्या दुष्काळात खालून-कर्नाटकातून वर चढल्याबद्दल काहीं घराणीं सांगतात. कोंकणस्थ ब्राह्मणासंबंधी जीं निरनिराळीं विचित्र अनुमाने काहीं विद्वानांनीं काढलीं आहेत त्यातील एकहि अनुमान बुद्धीला पटत नाही. विदर्भापर्यंत सर्व ब्राह्मण एकत्र असावेत, त्यापैकी काहीं कोंकणात गेले व काहीं पूर्व मार्गांनीं दक्षिणेस गेले व तेथून दुर्गादेवीच्या दुष्काळात वर सरकले. नाही तर धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वगैरे दृष्टींनीं कोंकणस्थ व देशस्थ इतके एकरूप असतांना एकानें म्हणावें हे चितेपासून पावन झाले, दुसऱ्यानें म्हणावें ते इजिप्ताहून आले. तिसऱ्यानें म्हणावें चैत्यासंबंधी धार्मिक कृत्ये करण्यासाठीं वरून खाली आले, चौथ्यानें हे तुर्की ब्राह्मण अशियामायनरमधून काठेवाडांत आले व तेथून कोंकणात उतरले असें म्हणावें, पांचव्यानें तर मत्स्योपजीवी कोळयाना परशुरामानें जानवीं देऊन जे ब्राह्मण केले ते कोंकणस्थ, असें म्हणावें, हें खरोखर आश्चर्य आहे. विदर्भ, खानदेश व जोगाईआब्याजवळच्या प्रदेश जोपर्यंत ब्राह्मणमय होता तोपर्यंत हे सर्व एकत्र होते. पुढें वसाहतकर्मात ह्याची ताटोतूट झाली. हे जे खालीं आले ते नर्मदा नदीपासून भीमेपर्यंतच्या मुळखात सह्याद्रीच्या उतरणीवर देवगिरीपासून रत्नागिरीपर्यंतचा मुळख व्यापून वसाहत करून राहिले. कारण या महाराष्ट्रीयांचे उल्लेख नासिक, जुन्नर, कान्हेरी येथील शिलालेखांत आले आहेत. याच प्रांतांत पूर्वस्थायी झालेल्या लोकाशीं ह्यातील क्षत्रियांचें मिश्रण होऊन त्यापासून हल्लीं मराठ्यांत मोठत असलेल्या जाती उत्पन्न झाल्या असाव्या.

(२) पाणिनीच्या नंतरच्या काळात ज्याप्रमाणें ब्राह्मण उत्तरेकडून दक्षिणेकडे निरनिराळ्या कारणांमुळे आले आणि वसाहतकर्मास प्रवर्तले, त्याप्रमाणें त्याच्याबरोबर आर्य समाजातील क्षत्रिय, शूद्र व इतर घटकहि दक्षिणेकडे

महाराष्ट्रात आले असावे “ उत्तरेकडील महापद्मादि दुष्ट शूद्र राजाच्या, जैन-बौद्धादि पाखंडांच्या व ब्राह्मणशूद्रादि उत्पथाच्या जुळुमाला कटाळून स्वधर्म स्वराज्य व स्ववृत्ति याचा अनुभव घेण्यास दक्षिणारण्यांत बौद्धकालाच्या प्रथम ज्वानीत म्हणजे शकपूर्व सहारशेंच्या सुमारास ते वसाहती करण्यास शिरले.” मगधांतून जे लोक आले ते महाराष्ट्रीय होत या महाराष्ट्रीय शब्दाचाच अपभ्रंश महरट्ट असा होतो महाराष्ट्रिक आणि महाराजिक हे एकच होत याचा निर्देश ‘महागजाह्वन्’ या पाणिनीच्या सूत्रात आला आहे. हे क्षत्रिय होत. याची वृत्ति राजाची होती. ह्याची व पुढें उल्लेखिलेले राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक ह्यांची राजशकट हांकण्याची पद्धत ‘गणराज्या’ सारखी होती. त्यामध्ये गणनायक असत अशा तऱ्हेचा एक गणनायक नाणेघाटातील कोरीव लेण्यात खोदला असून त्याखाली ‘महारठीगणकविरो’ (महाराष्ट्रीगणकवीरः) असा निर्देश आहे. गणराज्यात सुद्धा बहुनायकी, गणनायकी, एकनायकी, महाजनकी असे प्रकार असत. ह्याची भाषा मारधी व महाराष्ट्री असे

(३) क्षत्रियांपैकी दक्षिणेंत आलेले दुसरे राष्ट्रिक लोक होत. अशोकाच्या (ख्रि पू. ३२७) शिलालेखात जे राष्ट्रिक म्हणून उल्लेखिलेले आहेत ते हे राष्ट्रिक ह्यांचा मूळ देश कुरुपांचाल. राष्ट्रिकांनाच ‘राजा’ म्हणून अभिषेक करून घेण्याची पात्रता असे आणि त्यांनाच ‘अभिषिक्त राजे’ असे संबोधित १ (ये के च कुरुपांचालाना राजानः सवशोशीनतराणां राज्याय एव ते अभिषिच्यन्ते राजेत्येतान् अभिषिक्तान् आचक्षते). २ राष्ट्रिक शब्दांचा अर्थ जमिनीचा धारा घेणारा अधिकारी असा दिला आहे, परंतु वर दिलेल्या माहितीवरून हा नवीन अर्थ सहज दिसत नाही. राष्ट्रिकाची उत्तरेकडील प्राकृत शौरसेनी ही बोली होती ह्या लोकांनी आपली वसाहत दक्षिणेकडे बेळगावकडे, सोलापुराकडे, स्थूलमानानें बीडपासून सौंदत्तीपर्यंतच्या टापूत केली. तिकडील काहीं ग्रामनामात उदाहरणार्थ- रट्टपाटी, रट्टगिरी, रट्टपली, रट्टेहल्ली वगैरे नांवात राष्ट्रिकांचा स्मृत्यवशेष आढळतो

(४) क्षत्रियांपैकी दक्षिणेंत आलेली तिसरी जात वैराष्ट्रिकांची. यांचा मूळ उत्तरेकडील प्रदेश उत्तर कुरू आणि उत्तर मद्र यामधील विराट या नांवाचा होय. पुण्याच्या दक्षिणेकडचा जो ‘वायदेश’ म्हणून प्रसिद्ध देश आहे त्याच प्रांतात हे वैराष्ट्रिक स्थायी झाले. विराटदेश, वैराटगड, वैराडगड वगैरे नांवे वैराष्ट्रिकांचीच साक्ष देतात वैराष्ट्रिकांची मूळ भाषा अपभ्रंश व त्या भाषेसह ते खाली उतरले.

(५) महाभारतात देशांच्या नावाची जी एक यादी दिली आहे त्या यादीत विदर्भानंतर रूपजीविक व अश्मक हीं दोन राष्ट्रें दिली आहेत रूपजीविक

१. राजवाडे : महाराष्ट्राचा वसाहतकाल, पान १५८

२. ऐतरेयब्राह्मण, अध्याय ३८.

म्हणजे सौंदर्याबद्दल ख्याति असलेले किंवा रूपावर उपजीविका करणारे लोक असा अर्थ निघेल महाराष्ट्राच्या आसपासचे हे कोण लोक असावेत ह्याविषयी मत नक्की होत नाही. ब्रह्मदेशातील लोकना रूपोपजीवी म्हणतात, परंतु त्यांचा विदर्भाशी संबंध काय ? भडोचच्या आसपासच्या प्रदेशास प्राग्ज्योतिष असे म्हणत तेथील लोक तर हे नसतील ना ? अश्मक हे आधुनिक मराठ्यांचे पूर्वसंबंधी आहेत. त्यासंबंधी पुरावा आपल्यास बौद्धग्रथात मिळतो. बुद्धाच्या वेळी प्रसिद्ध असलेल्या ज्या सोळा लोकांची यादी बौद्धग्रथात दिली आहे, त्यात अश्मक हे नाव आहे. त्या वेळेस अश्मक हे लोक गोदावरीच्या वरच्या भागाच्या तीरावर होते, असा स्पष्ट उल्लेख आहे अश्मकाची राजधानी पैठण ही होती. 'अश्मक' या शब्दाचे पाली भाषेत 'अस्सक' असे रूप होते व ते अश्वक याचेहि रूप असू शकेल. 'त्यावरून त्यांना अश्वक असेहि नांव कोठे कोठे दिलेले आढळते. परंतु महाभारतात उल्लेख आहे तो अश्मकांचा आहे, अश्वकाचा नाही

(६) वर दिलेल्या लोकाशिवाय आणखी भोज, महाभोज, सत्तीयपुत्ता पेत्तेनिक, केरळपुत्त, पाण्ड्य, चोल इत्यादि दक्षिणेकडील लोकांचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखात आला आहे (ख्रिस्तपूर्व ३२७). भोज हे मूळचे मथुरा-प्रांतांतील भोज शब्दाला स्वार्थे 'ल' प्रत्यय लावून 'भोसले' हा शब्द व्युत्पा, दितात. मथुरामंडळाजवळच सात्वत नावाचे लोक होते सत्तीयपुत्त म्हणजे सात्वत. पुत्र. 'सात्यका हा सात्वत कुळांतच जन्मला. यादव कुळाचा आणि सात्वताच-संबंध होता. सत्तीयपुत्त म्हणजे सत्यपुत्र असे गौरीशंकर ओझा म्हणतात. सातपुड्याशी त्यांचा संबंध डॉ. केतकर लावतात. ते आश्रभृत्यच असावेत असे डॉ भाडारकराचे मत आहे. पेत्तेनिक म्हणजे प्रतिष्ठानचे, अर्थात् पैठणकडील लोक. पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील त्यांचा उल्लेख कात्यायन आपल्या वार्तिकात करतो. चोल म्हणून जे लोक वर सांगितले आहेत त्यांचा आणि चूलिकापैशाची भाषेचा काही संबंध आहे की काय ?

(७) वैश्यापैकी दक्षिणारण्यांत वसाहत करण्यास जे आले त्यांच्यामध्ये मुख्य आभीर होत आभीर लोक मूळचे उत्तरेकडेचे. ते हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडे पश्चिमेस सिंधुनदीच्या तीरावर राहत असत, अशाबद्दलचा महाभारतामध्ये (२-३२-११९२) उल्लेख आहे. त्यांचा व तत्कालीन आर्यांचा फारसा सलोखा नसावासे दिसते. त्यांच्याकडे ते शत्रुत्वाच्या दृष्टीने पाहात असत. सरस्वती नदी जी एकदम अदृश्य झाली ती ह्या आभीर लोकांच्या दुष्टाव्यामुळेच; परंतु त्यांचा मूळचा युद्धप्रिय असा स्वभाव असल्यामुळे त्यांची गणना चांगल्या

योद्ध्यांमध्ये होत असे व ते दस्यू जातीतील असून देखील त्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून आर्य लोक त्यांना आपल्या सेनेमध्ये सामील करण्यास उत्सुक असत द्रोगा-चार्यांनी जो सुवर्णव्यूह रचला, त्यामध्ये या आभीर जातीच्या दस्यूना त्यांनी प्रमुख स्थान दिले होते. दुसऱ्या एका आभीरांच्या टोळीने अजून दारकेहून श्रीकृष्णाच्या विधवापत्नींसमवेत परत येत असताना व पचनदात प्रवेश करण्याच्या प्रसंगी त्यांच्यावर हल्ला केल्याचे महाभारतात नमूद आहे त्यांना गवळी, गुराखी, लुटारू, म्लेंच्छ इत्यादि नांवांनी संबोधिले आहे. बाप ब्राह्मण आणि आई अम्बष्ठ ह्यापामून झालेल्या सततीस मनु आभीर असे संबोधितो.

ह्यावरून इतके दिसून येते की, आभीर काणी तरी कडवे, लढवय्ये लुटारू, सतत फिरणारे असे कोणत्या तरी जातीचे लोक असावेत. आणि इतर शक, ग्रीक, यूएची, काबोज इत्यादि जातीचे लोक जसे हिंदुस्थानात उतरले, तसे त्यांच्याबरोबर हेहि उतरले असावेत, व नंतर पजाबमध्ये त्यांनी सिंधूच्या काठी वसति केली असावी. हा त्यांच्या वसाहतीचा काल साधारणपणे ख्रिस्ती शकाच्या आरंभस असावा. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकामधील शिलालेखात त्यांच्यासंबंधी उल्लेख केलेले आढळतात ख्रि. उ. १८१ मधील क्षत्रप राज रुद्रसिंह ह्याच्या लेखात रुद्रभूति नावाच्या त्याच्या आभीर जातीतील सेनापतीचे उल्लेख आहे. शिवदत्ताचा मुलगा ईश्वरसेन हा जातीने आभीर राजा होता अशासंबंधी माहिती ख्रि. उ. ३०० च्या नासिकच्या लेण्यातील शिलालेखात मिळते. ख्रि. उ. ३६० मध्ये समुद्रगुप्ताने अलाहाबाद येथे एका स्तभावर एक लेख कोरविला आहे. गुप्त साम्राज्याच्या मर्यादेपलीकडे दक्षिणस आणि नैऋत्येस राजस्थान आणि माळवा ह्या देशांमध्ये ज्याप्रमाणे माळवा नावाची एक प्रताप-शाली जात राहते, त्याप्रमाणे त्यांच्याबरोबर तेथे आभीर नांवाची जात राहते असे समुद्रगुप्त आपल्या लेखात म्हणतो. पजाबमध्ये सिंधूच्या काठी हे लोक जैर ख्रिस्ती शकाच्या आरंभी होते असे मानिले, तर त्यांना माळवा राजस्तानात याव-यास सुमारे तीनशे वर्षे लागली माळव्यामध्ये त्यांचा वास सुमारे ख्रि. उ. ४०० मध्ये होता त्यातील काही टोळ्यांनी आपले नेहमी फिरण्याचे व्यसन कमी केले असावे पायास बाधलेला भोंवरा काढून आपल्या युद्धप्रियतेचा उपयोग राज्ययत्रा चालविण्याकडे केला असावा, हे नासिकच्या लेखावरून स्पष्ट आहे. झांशीच्या दक्षिणेस अहिरवाड आणि सयुक्त प्रांतामध्ये अहारवाड अशी जी दोन ठिकाणी सापडतात त्यांचा आणि आभीरांचा संबंध असावासा दिसतो दोन्ही शब्द संस्कृत आभीरवाटिका अथवा आभीरवाट ह्या दोन शब्दाशी वर्णाची विशेष ओढाताण न करता साधता येण्यासारखे आहेत काही टोळ्यांनी येथे राज्ये स्थापिली असावीत व काही टोळ्या पुन्हा दक्षिणेस व पश्चिमेस मुलुखगिरी म्हणा किंवा पोटगिरी म्हणा करण्यास निघाल्या असाव्यात, कारण, ख्रिस्ताब्द आठव्या

शतकात ज्या वेळेस सुराष्ट्रावर काहीं लोकानीं हल्ला केला, त्या वेळेस तो प्रात आभीर लोकांच्या ताब्यात होता, असें एन्थोव्हेन आपल्या ' Castes and Tribes in Bom. Presidency ' ह्या पुस्तकांत म्हणतो. तेच आभीर लोक दक्षिणेकडे आल्याचा पुरावा फेरिस्ता आपल्या इतिहासात देतो. खानदेशमधील असीरगड हा असीर—अहीर (आभीर) ह्या जातींतील पुरुषानें बांधल्याचें तो म्हणतो. दक्षिणेंत सहाव्या सातव्या शतकापर्यंत आद्रभृत्य राजे राज्य करीत होते त्याच्या राजवटीनंतर आभीर लोकांची राजवट महाराष्ट्रांत सुरू झाली असें काहीं पुराणात सापडते

पुराणांमध्ये आभीर राजे म्हणून ज्याचा उल्लेख येतो त्याच्यापैकींच एक शाखा ' त्रिकूटक ' म्हणून बहुतेक असावी. ख्रि. उ. २५० च्या सुमारास क्षत्रप कुळानंतर त्याचा उदय झाला. आणि ' हैहय ' ह्या नामाभिधानानें त्यानीं आपलें राज्ययत्र चालवून आपली सत्ता ' त्रिकूट ' ह्या शहरां ख्रि. उ. ४५५-६ च्या सुमारास बद्धमूल केली. उत्तर महाराष्ट्र आणि दक्षिण गुजरात ह्या प्रांतावर त्यानीं आपला अम्मल ४१० पासून ५०० पर्यंत—चालुक्यांकडून त्यांना बाधा होईपर्यंत निर्वेध रीतीनें चालविला ' त्रिकूट ' म्हणून जी त्याची राजधानी होती ती पुष्कळ अंशानें पुण्याजवळचें ' जुन्नर ' गाव असावें.

१४७ अशा रीतीनें दक्षिणार्ण्यातील वसाहतकर्माचा पाणिन्युत्तरकालापासून ते इ. स. ६०० कालापर्यंतचा इतिहास आहे. ख्रिस्तपूर्व ५०० च्या सुमारास या लोकक्रांतीस सुरुवात झाली त्यावेळेस एक लोकक्रांति झाली; व त्यामुळें भाषाक्रांतीहि झाली. दुसरी लोकक्रांति ख्रिस्ती सनाच्या आरम्भी झाली व त्या वेळेसहि दुसरी भाषाक्रांति झाली. वरील माहितीवरून आणखीहि एक गोष्ट स्पष्ट होईल कीं, उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जे लोक आले ते निरनिराळ्या प्रांतातून आले आणि येताना ते आपल्या निरनिराळ्या भाषा घेऊन महाराष्ट्रात आले. अर्धमागधी, शौरसेनी, माहाराष्ट्री, मागधी वगैरे भाषा निरनिराळ्या प्रांतात ज्या रूढ होत्या त्याच भाषा त्यांनी खाली आणल्या. त्यामुळें या सर्व भाषांच्या भेसळीनें जो एक महाराष्ट्रात मिश्र अपभ्रंश सुरू झाला, त्यामध्ये शौरसेनी, माहाराष्ट्री, मागधी व इतर उत्तरेकडील किरकोळ बोली या सर्वांच्या खुणा सापडतात. तेव्हां मराठी ही अमुकच एका प्राकृतपासून उद्भवली असें न म्हणता या सर्व प्राकृतांच्या व विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या भाषांच्या मिश्रणापासून ती उद्भवली हें म्हणवें जास्त सयुक्तिक व इतिहासास धरून आहे.

धर्मप्रसारासाठीहि पूर्वी पुष्कळ वेळा लोकक्रांति झाल्याची उदाहरणें आहेत. ख्रिस्तपूर्व २४६ मध्ये सम्राट अशोकानें येरो महाधम्मरक्षितो महाराष्ट्रात धर्मप्रसारार्थ पाठविल्याचा उल्लेख ' महावशात ' आहे. त्याच्याजवळ ४००० शिष्य होते; त्यांपैकी १३०० महाराष्ट्री होते.

महाराष्ट्राचे वसाहतकर्म याप्रमाणे संपूर्ण झाले. ' यजुर्वेदी व ऋग्वेदी ब्राह्मणांनी जोसकी व कुलकरण आटोपले. देशपाडे वगैरेंनी वतन मिळविले. अल्पसंख्याक भोज-यादवादि क्षत्रियांनी व महाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक इत्यादि क्षत्रियांच्या नामांशी झालेल्या मिलाफाने क्षत्रिय समाज बनविला. त्यांनीच पाटील, कुगर्बी, देशमुख वगैरे वतनांचा आणि अधिकाराचा आटाप केला. आभीरानी, गुह्यकानी वैश्यवृत्ति चालविली. नाग, शूद्र, अतिशूद्र व पंचम यांनी अत्यजातीची कर्मे चालविली.'

महाराष्ट्राचा इतिहास

१४८. महाराष्ट्राच्या वसाहतकर्माच्या विवेचनाबरोबरच आपल्याला तेथील राजवटींचा विचार थोडक्यात केला पाहिजे वसाहत कायम, स्थिर झाली म्हणजे साहजिकच राजदंडाची जरूरी भासते व त्या त्या वसाहतवाल्यामधून राजन्याची शक्ति उत्पन्न होते राजकीय सत्तेबद्दल ज्या वेळेस आपण विचार करतो त्या वेळेस पौराणिक वगैरे भाकडकथावर आपणास विश्वास ठेवून चालत नाही. ऐतिहासिक दृष्ट्याच त्यांचे विवेचन आपणास करावे लागते.

(१) महाराष्ट्रावर पहिली राजसत्ता मौर्यांची होती, ह्याबद्दल ठाम असा शिलालेखाचा पुरावा मिळतो. सम्राट अशोकाने आपल्या स्वभावात नैतिक परिवर्तन झाल्याचे लेख आपल्या साम्राज्याच्या चारो टोंकांवर प्रजेचे मन हिंसेपामून वळविण्यासाठी त्या त्या प्रांताच्या बोलीत खोदविले त्या लेखापैकी एक महाराष्ट्रातील ठाणे जिल्ह्यात सोपारा येथे, दुसरा महाराष्ट्राच्या पूर्व सरहद्दीवर जबलपुराकडे रूपनाथ येथे, तिसरा आग्नेयीच्या कोपण्यास निजामशाहीत मस्की येथे आणि चौथा महाराष्ट्राच्या दक्षिण टोकास सिद्धापूर येथे, असे महाराष्ट्राच्या चार सीमान्तावर खोदविले आहेत, ह्यावरून हा सीमान्तर्गत प्रांत अशोकाच्या साम्राज्यांत येत असावा. अशोकनंतरच्या बिंदुसार राजाने जरी आक्रमण काही केले नाही तरी पुढच्या चंद्रगुप्त मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर होती. मौर्यसत्तेचा व मौर्य घराण्याचा स्मृत्यवशेष मराठ्यांमधील " मोरे " ह्या आडनावांत राहिला आहे. मौर्यांची सत्ता ख्रिस्तपूर्व ३२१ पासून १८४ पर्यंत होती.

(२) मौर्यांच्यानंतर ख्रिस्तपूर्व एक दोन शतकापासून ख्रिस्तोत्तर दोन शतकांपर्यंत शातवाहन अथवा आध्रभृत्य ह्या राजांचा अम्मल महाराष्ट्रावर होता. हे घराणे सनातनी होते की अन्यधर्मीय परकी होते, ह्यासंबंधी अद्याप मतभेद आहे. राजवाडे हे त्यांना हिंदुधर्माचे कडे पुरस्कारक समजतात ते आळूची भाजी व भात खाणारे, त्यांच्या रथाच्या वेल्याचे कान चिरफाडले व आध्र राजांचे आपणास सेवक म्हणविणारे असे होते; अशा अर्थीची मोठी मनोग्जक अनुमाने राजवाडे ह्यांनी शातवाहनासंबंधी राधामाधवविलासचपूच्या प्रस्तावनेत

काढली आहेत. महाराष्ट्रावर राज्य करणारे महाराष्ट्रीय घराणे हे पहिलेच होय हे निश्चित आहे. राजसत्तेबद्दल या घराण्यांत आणि खड्गाराट घराण्यात बऱ्याच वेळा चकमकी झाल्या नहपाण खड्गाराटाने शातवाहनाचा पराभव केल्याचा उल्लेख नासिक व काळे येथील शिलालेखांत आहे. परंतु पुढे लगेच शातवाहन गौतमीपुत्र आणि पुलमायी ह्या दोघाने खड्गाराटाचा पराभव करून आपला प्रदेश पुन्हा काबीज केला. काही काळाने पुन्हा शातवाहनांचे नष्टचर्य ओढवून त्यांच्या गौतमीपुत्राचा पराभव मालव्याच्या रुद्रदामन् ह्या क्षत्रप राजाने केला व अशा रीतीने शातवाहनांची राजवट संपली.

(३) शातवाहनानंतर महाराष्ट्राच्या पश्चिम भागावर त्रैकूटक नांवाचे राजे ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकाच्या मध्यापासूनच राज्य करित असल्याबद्दलचा दाखला कान्हेरी येथील शिलालेखांत मिळतो. ह्या राजांची सत्ता आपल्या नावाचा राजशक सुरू करण्याइतकी बद्धमूल झाली होती त्रैकूटांचा शक इ. स. २४९ पासून सुरू होतो.

(४) त्रैकूटकानंतर महाराष्ट्रावर सार्वभौमत्व वाकाटक राजानी गाजविले ह्याच्या साम्राज्यांत सर्व महाराष्ट्र येऊन पुनः त्याच्या उत्तरेकडील काही प्रांत येत असे. ह्यांच्याच अमदानीत उत्तरेकडील सम्राट समुद्रगुप्ताने दक्षिणेत स्वारी केली. कालिदासाने आपल्या रघुवशात रघूने केलेल्या स्वारीचे वर्णन ह्या समुद्रगुप्ताच्या स्वारीचेच आहे कीं काय अशी विद्वानाची शंका आहे. समुद्रगुप्ताच्या ह्या स्वारीचे वर्णन त्याच्या एका शिलालेखांत आहे. त्यात एरडपल्लीचा दमन आणि देवराष्ट्राचा कुबेर ह्या दोन राजांचा त्याने पराभव केल्याचा उल्लेख आहे. त्याच एरडपल्ली म्हणजे खानदेशातील एरडोल व देवराष्ट्र म्हणजे सातारा जिल्ह्यातील (तासगाव तालुका) देवराष्ट्र हीं गांवे होत. देवराष्ट्राजवळ जे शकराचे स्थान आहे त्यास सागरेश्वर अथवा समुद्रेश्वर असे म्हणतात. ह्यावरून समुद्रगुप्ताच्या नावाचा ह्याच्याशी संबंध असावा असे वाटते. काही विद्वानांच्या मते हीं दोन्ही स्थळे मद्रास इलाख्यात आहेत ते कसेहि असो, महाराष्ट्रातील वाकाटकांना समुद्रगुप्ताने काही त्रास दिला नाही.

(५) वाकाटकानंतर कलचूरी घराण्याचा महाराष्ट्राशी संबंध आला. ह्या घराण्याने त्रैकूटकाचा राजशक सुरू केला होता त्यावरून कदाचित् हे घराणे त्यांच्यापैकी व असावेसे वाटते

(६) कलचूरीचा पराभव मगलीश नावाच्या चालुक्याने करून चालुक्याची सत्ता महाराष्ट्रात जी स्थापित केली ती निर्वधपणे ख्रिस्तोत्तर ७५३ पर्यंत मोठ्या भरभराटीने चालली ह्याचा अमल ९९००० गावावर व महाराष्ट्राच्या तीन विभागांवर चालला होता अशा मजकुराचा एक शिलालेख आहे.

(७) मध्ये काही काळ चालुक्यांच्यावर गडांतर येऊन त्यांना राष्ट्रकूटा

कडून हार खावी लागली. राष्ट्रकूट घराण्यांपैकी १९ राजानीं ख्रि. उ ७५३ पासून ९७४ पर्यंत मराठवाड्यात असलेल्या मान्यखेट (मालखेट) येथें अविच्छिन्न सत्ता गाजविली. अशोकाच्या शिलालेखात उल्लेखिलेले राष्ट्रिक ते हेच राष्ट्रकूट-रट्ट असावेत ह्या वंशांतील दुसरा कर्क ह्या राजाचा चालुक्यवशीय तैलप नावाच्या राजानें पराभव करून आपली गमावलेली सत्ता पुनः दोनशें सव्वादोनशें वर्षानंतर मिळविली. चालुक्याचें मोठें साम्राज्य असून त्यात काहीं माडलिक राजे होते. ह्या माडलिकांपैकीं सेऊणचद्रानें चालुक्यसत्ता कायम केली. चालुक्याचा अम्मल इ. स. ११८९ पर्यंत निर्वेध चालला. पुढें शेवटचा सोमेश्वर मरण पावल्यानंतर त्याचे माडलिक आपआपसांत भांडून आपल्या जागींच प्रवल झाले व मध्यवर्ती चालुक्यसत्तेचा नाश झाला.

(८) चालुक्यानंतर यादवाची राजवट सुरू झाली. ह्यांचा मुख्य प्रस्थापक भिल्लम नांवाचा राजा होता यादव घराण्याच्या शाखा दोन. एक दक्षिणेकडील द्वारसमुद्राची शाखा व दुसरी उत्तरेकडील देवगड-देवगिरीची शाखा. ह्या दोन्ही शाखा आपआपसांत भाडत असत. शेवटीं भाडणात देवगिरीचा सिंघण राजा विजयी झाला व त्याच्याच वशानें पुढें १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत राज्य केलें. इ. स. ११८९ पासून ते १३१२ पर्यंतच्या काळात यादवांच्या काळात एकदर ७ राजे झाले. १ मराठा धर्म, मराठी भाषा, मराठी वाङ्मय ह्यांच्या दृष्टीने यादवाची राजवट ही उल्लेखनीय आहे. यादवाचा भाग्यरवि विभवगिरीच्या अत्युच्च शिखरावर असून त्याच्या सुखद अशा उग्यात स्वराज्याचा आस्वाद उत्तर महाराष्ट्र देश घेत असताना मराठी भाषा व मराठी वाङ्मय ह्यांचा आरंभ व परिपोष झपाट्यानें झाला. यादवांचें राज्यसूत्र सुरळीत चालल्यामुळें सत, संन्यासी, कवि ह्यांना स्वस्थता लाभली व अव्वल दर्जाचें काव्य निर्माण होऊ शकलें, परंतु दुर्दैवानें यादवांच्या रामराज्याचीहि शब्दशः शंभर वर्षे भरल्यासारखीं झालीं. महमदीयाची नजर दक्षिणेकडे फिरली व अल्लाउद्दिनाच्या नेतृत्वाखालीं त्यांच्या झुडी येऊन यादवांची राजवट उखडली गेली शेवटीं तर मलीक काफूरनें शकरदेव यादव याला ठार मारून यादव सत्तेचा अंत केला.

१. १ भिल्लम (११८९-११९१), २ जैत्रपाळ (११९१-१२१०),
३ सिंघण (१२१०-१२४७), ४ कृष्ण-कन्हार (१२४७-१२६०) ५ महादेव
(१२६०-१२७१), ६ रामचंद्र (१२७१-१३०९), ७ शकरदेव
(१३०९-१३१२).

यादवकालीन मराठी भाषा

१४९ भाषेच्या एकदर जीवनावर राजवटीचा किंवा त्या त्या काळाच्या राजकारणाचा बराच परिणाम होतो राज्यक्रांतीबरोबर धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति व भाषाक्रान्ति झाल्याची उदाहरणे प्राचीन इतिहासात सापडतात कोणत्या क्रान्ति-मुळे कोणती क्रान्ति होते, कोण कोणाला कारण होते, ह्यासंबंधी मतभेद राहिल. परंतु राज्यक्रान्ति, धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति, विचारक्रान्ति इत्यादि क्रान्त्या ह्या साधारणपणे समसामायिक अशा असतात, हें म्हणावयास काहीं हरकत नाही. राज्यक्रान्तीहि भाषेला बराच जाणवते मोठमोठे कवि व लेखक हे विचारामध्ये क्रान्ति घडवून आणतात व त्यामुळे भाषाक्रान्ति होत असली पाहिजे, अशीहि विचारसरणी कांहींची असणे शक्य आहे. परंतु कवि, लेखक वगैरेंच्या वाङ्मयाने लोकांच्या बोलीत-रोजच्या व्यवहाराच्या भाषेत-क्रान्ति किंवा पालट होते, हें तत्त्व आम्हास मान्य नाही. त्या वाङ्मयाने विचारपरिवर्तन होत असेल. त्या वाङ्मयाने लेखनशैली बदलत असेल परंतु त्याने भाषेत फरक पडत नाहीत. एकाच काळातील प्राथिक भाषेत निरनिराळ्या लेखनरीति किंवा लेखन-शैली असतात ह्याचे कारण प्रतिभासपन्न वाङ्मय हें होय. प्रतिभासपन्न वाङ्मयाने भाषा स्थिरावते, ती शिष्टमान्य होते, तिला नागर स्वरूप प्राप्त होते. असल्या उच्च व तेजस्वी वाङ्मयाने विचारपरिवर्तन किंवा लेखनरीतिपरिवर्तन होत असेल; परंतु त्याने भाषापरिवर्तन होत नाही. भाषापरिवर्तन होण्यास राज्यपरिवर्तनच व्हावे लागते असे आम्हास वाटते व ह्या मतास अनुसरूनच मराठी भाषेच्या उद्गमापासून तो तिच्या वर्तमानकालीन स्थितीपर्यंत जे कालखंड पडतात, त्यांना नावे आम्ही त्या त्या काळाच्या मुख्य कवींवरून न देता त्या त्या काळाच्या राजवटीवरून दिली आहेत. मराठीचा अथनिविष्टकाल जर शक्रोत्तर १२०० धरला तर त्या सुमारास यादवांची राजवट होती ह्याच कालात मुकुंदराज, पुष्कळ महानुभावी साधु, ज्ञानेश्वर हे होऊन गेले. पुढे बहामनी राज्य सुरू झाले. ह्या काळात एकनाथ, दासोपत वगैरे साधुसत झाले पुढे शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळात विचार-प्रवर्तक कवि मुक्तेश्वर, रामदास-तुकारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्याची अमदानी आली. तेव्हां श्रीधर, मोरोपत, मध्वमुनि, महीपति हे कवि झाले. पेशव्यानंतर आग्लाइ सुरू झाली व त्या काळात नावाजण्यासारखा कवि जरी कोणी झाला नाही तरी चिपळोणकर, आगरकर, टिळक ह्यांनी आपल्या लेखणीची चमक दाखविली. मराठी भाषेचे असे पांच कालखंड पडतात ते १ यादवकालीन

२ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आग्लकालीन—हे होत ह्यापैकी पहिल्या यादवकालीन भाषेचा विचार द्यावा आहे.

१२० मराठी भाषेच्या उद्गमाची हकीकत मागे दिलीच आहे. उद्गम कालाच्या सुमाराची मराठीमध्ये झालेली ग्रंथनिष्पत्ति काही उपलब्ध नाही. त्या काळचे जे काही वाङ्मयावशेष उपलब्ध आहेत त्याच्या आधारावर मराठीच्या जन्मकाळाच्या स्वरूपाच्या खुणा आपणास सांगता येतील त्या वेळची मराठी भाषा बोलीच्या स्वरूपातच होती, वाङ्मयाच्या किंवा साहित्याच्या स्वरूपात नव्हती. साहित्याचे लेखे जे तिच्या अगावर चढलेले दिसते ते तिच्या जन्मानंतर काही तरी तीनचारशे वर्षांनंतर. ह्या काळात काही साहित्यनिष्पत्ति झाली नसेल असे म्हणता यावयाचे नाही. काही व्यावहारिक व व्यावसायिक लिखाण झालेच असे पाहिजे. काही थोडेंसे साहित्य म्हणा, अगर लोककथा म्हणा, ह्या स्वरूपाचा वाग्यापार झालाच असला पाहिजे. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच की, तो सध्या उपलब्ध नाही. चालुक्य, त्रैकुटक, राष्ट्रवूट वगैरे राजवटींचा आश्रय त्या काळातील मराठी भाषेच्या शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांना मिळालाच नसेल असे कसे म्हणावे ? मराठीचे प्रथमप्रथमचे जे लेखावशेष सापडतात ते यादवकालातीलच आहेत. यादवकालीन मराठीचे स्वरूप दाखविण्याचा जो प्रयत्न केला आहे व त्यासाठी जे साहित्य गोळा केले आहे, ते यादवकालांत जे माननीय ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या ग्रंथावरूनच केले आहे. ग्रंथाच्या वाचतातहि ज्यांच्या सहितेच्या अस्सल स्वरूपाबद्दल खात्री आहे असेच ग्रंथ घेतले आहेत. या ग्रंथाच्या जोडीलाच यादवकालीन शिलालेखावरून मिळालेले भाषिक साहित्यहि घेतले आहे. शिलालेखावरून मिळालेले भाषिक साहित्य मात्र पुराव्याच्या दृष्टीने अग्वल दर्जाचे असत कारण, शिलालेख म्हणजे दगडावरील रेघच असल्यामुळे त्यावरील भाषेच्या स्वरूपांत अर्वाचीकरणासारखे दोष उत्पन्न होणे जवळ जवळ अशक्य असते. शिलालेख, शैवनाथपंथी, महानुभावी वाङ्मय व ज्ञानेश्वरी ह्या मुख्य आधारावरूनच पुढे दिलेली यादवकालीन भाषेची रूपरेषा आखलेली आहे.

यादवकालीन मराठी भाषेचे स्वरूप पाहिले म्हणजे एक प्रकारचे कोडेच वाटते. जन्मानंतर थोड्याच काळात ही अर्भकी आपल्या प्रभावाने, सौंदर्याने, गाभीर्याने, प्रसादाने, भूषणाने, लालित्याने सर्वास दिपविणारी अशी कशी झाली ? लहानगा काळात हे असले प्रशान्त, प्रबुद्ध व प्रौढ स्वरूप तिला कसे प्राप्त झाले, व ह्याच्या पूर्वीचे लहानपणाचे तिचे वाळसे, तिचा लडिवाळपणा, तिचा हूडपणा वगैरे अजमावण्यास काहीच साधन कसे असू नये ह्याबद्दल कोडे उलगाडत नाही मराठी भाषा जी एकदम पुढे येते ती अशा दिपविणाऱ्या स्थितीत येणे त्या परिस्थितीदि चांगली उपकारक अशी होती. यादव राजे सरस्वतीच्या ह्या कल्पवर्णीची चांगलीच वास्तुपुस्त करित असत.

१५१ देवगिरीकर यादवांची शंभर वर्षांची राजवट महाराष्ट्रीयस बरोच सुखाची व भरभराटीची झाली असें दिसते. यादव राजे जसे शूर व पराक्रमी होते, तसेच ते धार्मिक, उदार, गुणग्राही व न्यायप्रिय होते. आदिनाथ, आदि-नारायण व महानुभाव अशा सर्व पथीयांना त्यांचा उदार आश्रय असे मिल्लम यादवाच्या पदरीं प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा मुख्य पंडित होता. ह्याच सुमारास मिल्लमाच्या अधिराज्यात शारंगधर नावाच्या माडलिकाच्या सत्तेखाली मराठीचा आद्य कवि मुकुटराज यानें आपला विवेक-सिंधु रचिला^१ बल्लाळ नृसिंहाचा मुलगा जयन्तपाळ याच्या प्रोत्साहनानेंहि तो ग्रंथ लिहिला गेल्याचें कवि लिहीत आहे.^२ मिल्लमाचा नातु सिंधण हा तर स्वतःच पंडित होता त्याच्या पदरीं असलेल्या चागदेव (भास्कराचार्याचा नातु) ह्यानें ज्योतिषाच्या अध्ययनाध्यापनासाठीं पाटण येथें विद्यामठ स्थापला. ह्याचा शके ११२८ मधील पाटणचा शिलालेख मराठींतील एक आद्यलेख म्हणून प्रसिद्ध आहे. कन्हारदेवाचा आश्रय महानुभावाना चागलाच होता तो आपल्या धाकट्या महादेवरायासह लोणारास श्रीचक्रधरस्वामींच्या दर्शनास जात असे कन्हारानंतर महादेव व त्याचा पुतण्या रामदेव व ह्या दोघाचा 'करगाधिप' हेमाडपत ह्यांची कारकीर्द वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे.

रामदेवराव यादवाची कारकीर्द मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरानीं नोंदली जाण्यासारखी झाली "भाषेच्या जुनाटपणानें, विषयाच्या गाभीर्यानें, प्रतिपादनाच्या हृदयगमत्वानें, वाणीच्या माधुर्यानें व भक्तिभावाच्या उत्कटतेनें जो मराठींतील 'आद्यग्रंथ' गणला जातो, ज्याला पदरीचे वैष्णवपंथी भाविक विद्वलभक्त 'आई' ह्या प्रेमळ नावानें सन्नीहितात; ज्याची शीतल व उज्ज्वल किरणें मोरोपतापर्यंत धार्मिक कवींना स्फूर्तिप्रभादायक झालीं, व आज-मितीसहि ज्याच्या वाचनात अनेक भक्त, वीर व वाङ्मयप्रेमी रसिक रममाण होतात, तो ज्ञानदेवी नांवाचा काव्यमय भक्तिप्रधान तात्त्विक ग्रंथ ह्याच रामदेवाच्या काळी श्रीमद् ज्ञानेश्वरानीं रचिला." ह्याच वेळचे निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदेव व त्याचें सर्व कुडव, गोरा कुभार, सावता माळी, विसोबा खेचर, नरहरि सोनार, नंका महार, चोखा मेळा, परसा भागवत, सका कुभार, जोगा परमानंद, जगमित्र, नागा, कान्होपात्रा, सेना न्हावी, सजन कसाई, कूर्म-

१ शके अकरा दाहोत्तरू । साधारण सवत्सरू । राजा शारंगधरू । राज्य करी ॥ ऐसा समयो सर्वोत्तमु । तेथ मुकुद द्विजोत्तमु । विवेकसिंधु मनोरमु ॥ निर्मिता झाला ॥ विवेकसिंधु, उ प्र. अ ११

२. नृसिंहाचा बल्लाळ । तेयाचा कुमरू जयन्तपाळ ॥ तेणें करविल्ल गदारोळ । ग्रंथरचनेचा ॥ वि. सिं. ७-१५५.

दास वगैरे वगैरे आदिनारायण पथाचे प्रवर्तक व अनुयायी आपापल्या परीने मराठी भाषेची सेवा करित होते

१५२. सनातनधर्मीय सतकवींच्या बरोबर दुसऱ्या ज्या काही कवींचा निर्देश करणे जरूर आहे ते महानुभावी साधुसत होत. वाङ्मयनिर्मितीच्या दृष्टीने हे महानुभावी साधुसत सनातनी साधुसताच्या बरोबरीचे होते ह्यात शका नाही. ह्या पंथाचे आद्य सस्थापक श्रीचक्रधर स्वामी होत. हे मूळचे सामवेदी गुर्जर. संसार-तापास वैतागून ह्यांनी सन्यासदीक्षा घेतली आणि महानुभाव पथ स्थापिला. चक्रधरांची मराठीत ग्रंथरचना काही उपलब्ध नाही. त्यांच्या नावावर जी एक चौपदि प्रसिद्ध आहे तीत मराठी आणि हिंदी ह्या दोन्ही भाषांची खिचडी आहे. त्यांच्या नावावर काही 'सिद्धान्तमूत्रे' आहेत. हे जरी मूळचे गुर्जर प्रांतातील हात तरी ह्यांना मराठी भाषेचा अभिमान होता. "कानडदेशा, तेलगदेशा न वचावें, महाराष्ट्री असावें" अशा प्रकारचा मराठीबद्दल अभिमानदर्शक त्याचा दण्डक त्यांच्या अनुयायांना होता मराठीसवर्धी हाच त्यांचा अभिमान त्यांच्या अनुयायात बरोबर उतरला, व ज्याप्रमाणे सामान्य जनाला निर्वाणामृत पाजण्यासाठी बुद्ध-देवाने संस्कृतचा त्याग करून धर्ममताचे वाहन म्हणून पालीचा स्वीकार केला, त्याप्रमाणे ह्या महानुभावानी संस्कृतचा त्याग करून मराठीचा स्वीकार केला. "तव भद्रोवासीं म्हणितलें : नक्रोगा केशव दया . येणें माझिया म्हातारीया नागवतिल." (स्मृति. १७) असा उपदेश नागदेवाचार्य केशवास करितात. चक्रधरांचा पट्टशिष्य व ज्याला महानुभावांच्या मत-प्रसाराच्या दृष्टीने आद्य आचार्य म्हणतात तो नागदेवाचार्य बीडकर होय. ह्या आचार्यांची मराठी ग्रंथरचना आढळत नाही. चक्रधरांच्या शिष्यगणात विद्वान् म्हटला म्हणजे महीन्द्र व्यास होय ह्याने आपल्या धर्मसस्थापकांचे-चक्रधराचे-लीलाचरित्र गाविले हे ग्रंथ ख्रि. उ १२६० चे सुमारास म्हणजे ज्ञानदेवाच्या पूर्वी अजमापे २५-३० वर्षे रचण्यात आला. नागदेवाचार्यानंतर भास्कर व्यास ऊर्फ भानुभट्ट हे महानुभाव आचार्यपदारूढ झाले. ह्यांनी शिशुपालवध, उद्धव-गीता हे दोन ग्रंथ ज्ञानदेवाच्या पूर्वी १६।१७ वर्षेच तयार केले आणि आपले नांव त्या ग्रंथांतील भाषाप्रभुत्व, कोमलपदलालित्य, वर्णनकौशल्य, कल्पनावैभव, इत्यादि गुणात ज्ञानदेवाच्या बरोबरीने कायम केले. ह्यांच्यानंतर भावे, व्यास, गोपाळ पंडित ऊर्फ आनेराज व्यास, केशव व्यास हेहि नावाजण्यासारखे महानुभाव ग्रंथकार होऊन गेले. पैकी आनेराज व्यास हे रामदेव राजाच्या धाकट्या राणीच्या पदरी पुराणिक म्हणून होते. महानुभावांच्या पहिल्या पिढीतील व ज्ञानदेव-समकालीन आशखी एक दोन व्यक्तींचा निर्देश करणे जरूर आहे. एक स्वामीची शिष्या व नागदेवाचार्यांची चुलत बहीण 'रूपाई' ऊर्फ महदवा ह्या नावाने आहे. हिचे 'धवळे' (= यशोगीते) ही वायकाचीं गाणी प्रसिद्ध आहेत

दुसरी प्रसिद्ध व्यक्ति दामोदर पंडित हे होत याचा ग्रंथ “ वछाहरण ” हा ज्ञानदेवीच्या पूर्वी बाराच वर्षे म्हणजे ख्रि उ १२७८ च्या सुमारास लिहिला गेला. ह्या सर्व महानुभावी सतकर्वीना रामदेवराव यादवाचा आश्रय होता ह्या सर्वांच्या बरोबर रामदेवराव यादवाच्या आश्रयास नरसिंह, शल्य, नरेंद्र हेहि तीन अयाचित होत. ह्यांनी लिहिलेलीं, अनुक्रमे नलाख्यान, रामायण व रुक्मिणीरवयवर हीं काव्ये आदरणीय आहेत महानुभावी वाङ्मय हें बरेंच सें गद्य स्वरूपात आहे. ह्या गद्याची भाषारचना साधी व सरळ आहे त्यात पाण्डित्याचें प्रदर्शन नाहीं. वाक्ये लहान लहान, तु क अशीं च बहुतेक अमतात.

वाङ्मयाच्या दृष्टीने महानुभावी ग्रंथाची ही थोरवी झाली. परंतु तत्कालीन भाषेचें स्वरूप निश्चित करण्यास ह्या वाङ्मयनिकषाचा कितपत उपयोग होईल ही शका आहे. महानुभावानें आद्य वाङ्मय यादवकालीन जरी असलें तरी तें सर्व सकेत लिपीत आहे सकेत लिपीचा जनक रवळ व्यास होय व तो थोडासा उत्तरकालीन होता तेव्हां ह्या सर्व वाङ्मयावरून उत्तरकालीन लेखकांचा हात फिरला गेला असावा व त्यामुळें भाषेचे यादवकालीन वळण जाऊन त्या जागी थोडेसें उत्तरकालीन वळण आलें असावे यादवकालीन भाषेचा आराखडा पुढें जो दिला आहे तो देण्यात ह्या महानुभावी वाङ्मयावर सर्व भिस्त ठेवली नाहीं अक्य तेथें असेशयित स्थलीं तें विचारांत घेतलें आहे आद्य-कवि जो मुकुंदराज त्यानें लिहिलेला विवेकसिंधु हा ग्रंथहि तत्कालीन भाषेच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने क्वचित्च प्रमाण मानता येतो त्याची संहिता अलीकडेच पुनर्रचित झाली आहे त्याच्या भाषेमध्येहि अर्वाचीकरण बरेंच झालें आहे तेव्हा सर्व भिस्त राजवाडे यांनीं रपादिलेलीं ज्ञानेश्वरी व यादवकालीन शिलालेख ह्यांच्यावर येऊन पडतें. पुढील विवेचनास हेंच साहित्य आधारभूत आहे.

मराठी भाषेचें अस्सल अगदीं निष्कलक असें मराठी स्वरूप यादवकालात पाहावयास सापडते. वैदिक-प्राकृत-अपभ्रंश इत्यादि अवस्थानून परिणत हांत होत मराठी भाषा ह्या पदाप्रत प्राप्त झालेली यादवकालातच दिसते. सस्कृतचे तिच्यावर वर्चस्व नाहीं किंवा फार्शीचा तिला स्पर्श नाहीं इंग्रजी बगोरे फिरगी भाषाचा तर तिला वासहि लागलेला नाहीं असें तिचें शुद्ध स्वरूप पुढें दिलें आहे

वर्णप्रक्रिया-स्वर

१५३. यादवकालीन भाषेत होणारे वर्णांचे फरक पुढें दिले आहेत. त्यामध्ये भाषेत आढळणारे शब्द त्याच्या यादवकालीन स्वरूपात देऊन ज्या वर्णाचा तो फरक वाटतो तो त्याच शब्दाच्या पुढें कसात दिला आहे. वर्णांचे फरक जे दाखविले आहेत ते आदि, मध्य व अन्त्य ह्या क्रमानेंच दाखविले आहेत. उदाहरणातील शेवटचीं एक दोन उदाहरणे शिलालेखातील आहेत.

१. ऋस्व स्वर—कुमर (अ), ऋदया (ऋ), यरही (ये), ग्रिह (ऋ), त्रिधि (वृ), रूपवर (ऋ), वालुवठ (अ), अन्सदा (ऋ)
नैरत (ऋ), रुते (ऋने), काहं (ही), परियशावा (परोस), कसवटी (कसोटी),

२. दीर्घ स्वर—माहासुखासी (अ), आइकै (ऐ), सोईरे (हि), आच्छुई (नी), साहाजे (अ).

३ संयुक्त स्वर—येदुकुळी (अ), जैसे तैसे (अ), अतिशो (अय), ठाळ (वो), राखौडी (ओ), वैत्ति (वेत्ति), सै (सई), हातुपाळ (य), अमिप्रा ञ (य), तान्हेला (न्हे), भिए (य), उपेगा (उयोग), सोहंमाळ (वो), दीळ (वा)

वर दिलेल्या स्वराच्या फरकावरून असें दिसून येईल की, यादवकालीन मराठीत पूर्वीचे सर्व स्वर आहेत. सस्कृतमधील दीर्घ ऋ मात्र आढळून येत नाही ' ऋस्व ' ऋ सुद्धा तत्सम शब्दांतच आढळतो. इतर तद्भव शब्दांत त्याबद्दल ' रु ' किंवा ' रि ' येत असत. शब्दांतील आद्य अ ' चा उच्चार त्रिवृत म्हणजे ' आ ' होत असे. ' ए ', ' ओ ' व ' ये ', ' वो ' ह्यांच्याबद्दल यादवकालांत बराच घोटाळा झालेला दिसतो. एकाबद्दल दुसरा वर्ण आलेल्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. ' ए आणि ओ ' बद्दल ' ये आणि वो ' येणे ही द्राविडी-कानडी अथवा तेलगु-भाषाची प्रवृत्ति मराठीनें ह्या काळात उचलली. हीच प्रवृत्ति पुढील काळांतहि दिसून येते. निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळा सानुनासिक होत असे.

व्यंजनें

१७४. १. अल्पाप्राण कठोर—चिलिसी (कि), भिच्छा (क्ष), मगळवेट (ढ), आती (थ), चवंति (च्य), गछति (च्छ).

२. अल्पप्राण मृदु—निगाला, रिगाला (घ), अनेगी, अनेगे (क), जूझ (य), पुढील (ढ), निदसुरे (ज), वादिती (ध), आन्सदा (धा), कुवार (भ), डिखल (ढ).

३. महाप्राण कठोर व मृदु—खवणेया (क्ष), मुखक (प), सतोखेली, मुवेख, वीखो (ष), साधितली (सांग < सख्या), होथी (त), डिखल (क), संवछरे (त्स), वैवरुछ (स्थ), जुझ (ध्य), भणौनि, भणती (म्ह).

४. अनुनासिके—निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळां सानुनासिक होतो. उदा० इँ, मेँ. न > ण : वरून (ण), जाळीण (न), म्हनेरे (ण), सर्पीनी (ण) तेने (ण), वानी (ण).

५. अर्धस्वर—येहडे (ए), ससारसाथर (ग) सोमदेयो (व), आलविले (छ), कळौल (छ), वोल्हवण, कव्हण, वोगर (ओ), वोल्खे (ओ), उपावो (य), किल्विष (म), येकामेका, (ए), सवंसा (ँ), जन्है (इ)

द्वितीया—ए व. प्रत्यय—‘ उ, अ, आ, एया, ते, आ, इया १ उदा—राज्य (करीत) जीर्णोद्धार, गोसावियाते, विगेष, भाव, अभिप्राये, भावाँ, रायाँ.

तृतीया—ए व. प्रत्यय—‘ ऐ, ऐन, नें उदा—ईश्वरें, राणेन, सेतुगुडेन, देवे, पुरिचेन, लेकरुवें, मत्स्यरुपें, सर्वसैं, सकलें, नायकें, सोनारें, ब्राह्मणीनैं, कवचन प्रत्यय—‘ हीं, ई ’ उदा.—माडलिकेशी, येही, पडिती, देवी, भेरी, लोकपाली, सजनी, अभिप्राई.

चतुर्थी—ए व. प्रत्यय—इया, एया, आ, सी, उदा—चौकीचिया, खठेया, पन्हेया, देवा, तेयासी, विठलरायासी, तुसी, ब्राह्मणी, मढा, सागरा, वाया, योगभ्रष्टासी, रसों, देवाँ, मेघाँसी मेघाँते, भूताँते, रायाँ, ठायाँ

पंचमी प्रत्यय—औनि, औनिया, हूनी. उदा:—मेघाहुनि, मेघौनि, समुद्रौनि, सनकादिकौहूनि, मुडौहूनि.

षष्ठी प्रत्यय—त्रा, ची, चे. उदा०—विठलाची, सवमाचेनि, नाभिका-राचा, उजलाचे, व्यासाचा.

सप्तमी प्रत्यय—इं आतु. उदा:—देऊळी, देवळातु, सकुडुवीं, पाटणीं, आसुपाठीं, ग्रामातु, चरणीं, पायीं, घरीं, उडयीं, ठाईं, वेलें, प्राप्तें, खिवाचा, पार्या, दिआँ.

सामान्यरूप—समे—आतु—भीतरिं ग्राहका—पासी, आसु—पाठीं इ. इ.

सर्वनामाचीं रूपें

प्रथमा—तुआ, तू, मी, कव्हणी, जो, जें, काई, कोणहु.

द्वितीया—मा, मिये, ता, इया.

तृतीया—तिया, मिया, जेणें, तेया, तिआ.

चतुर्थी—तेयातें, येया, आपुलेया, ऐसेया, तया, तयातें, तयासी

षष्ठी—जेयाचा, जेयाचें, तेयाचें, तेयांची, जेयांचेया, केहाचा, तेहाचा, हाचे, तेहाचे,

यादवकालीन भाषेच्या प्रत्ययप्रक्रियेवरून ज्या गोष्टी स्पष्ट होताता त्यापैकी, चा ‘ उ ’ प्रत्यय ही एक मुख्य गोष्ट आहे. या प्रत्ययास मूळ प्रारंभ शिवाय भाषेत झाला व तोच पुढें बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकालापर्यंत दिसून येतो अकारान्त नामाचें एक व. रूप ‘ उ ’ कारान्तच चा पद्यांत शिरस्ताच पडला. सध्यां जरी कोणी ओवी लिहिली तरी त्यात क कवि देखील प्रथमतः ‘ उ ’ कारान्त नामें वापरील. विसर्गाचा ‘ ओ ’ याचें म्हस्व स्वरूप ‘ उ ’ झालें असा ह्याचा क्रम आहे. गणु, रामु, बाळु, गडु, इत्यादि रूपांत सध्या सुद्धां हा प्रत्यय वापरण्यात येतो. तृती-ई, पंचमीचा औनि वगैरें प्रत्यय हळूहळू उत्क्रांत झालेले दिसतात.

मराठीचे कालिक भेद

२२

६ उष्मे—गुडाकेशः (श), असक्त (श), दुःपूर (दूष्पूर), शृष्ट (स),
त्रैशोल (स), प्रोविला (ख), रत्नचिती (ख), रघमाल (ख), लिधित (ख),
दण्यणायने (क्ष), सेत (श), सुकृपक्ष (श), सिहाण (श, च), स्वप्ती
(स), आस्यो (श), सरमग (श), मार्गीसर (श), वसु, अतष्करण (ः),
सूष (ख)

महाप्राण ह—निहाळिजे (म), जिहा, तिहा (व्ह), सोहोपा (०).

७ संयुक्त व्यजनै—योगात्वनंजय (द्व), युद्धयस्व (ध्य), तत्व (त्व),

ठाड पूज्यस्य (श्व).

८. वर्णसयोग—महालक्ष्मी (महा), म्हाजन (महा), कुलकणी
(कणी).

९. वर्णवियोग—सरावण, वरुषा, लक्ष्मी, पदुम (पद्म), रकुमिणी,
पृथुवी, सुराव, उजियेडे.

१०. द्वित्त—रेफानंतर नेहमीं वर्ण द्वित्त होतो उदा०—कर्दमी, कीर्ति,
धर्म, कर्म, तैद्दत्तान, मूर्तिचैति.

वर्णागम—वर्णियाला, आइक (अभिकर्ण).

व्यजनाच्या फरकावरून पुढील गोष्टी दिसतात. यादवकालांत 'ळ' हा
मूर्धन्य उच्चार नव्हता पुढील काळांत हा विशेष रूढ झाला. एक तर हा 'ळ'
वैदिक-पाली-पैशाची ह्या भाषातून मराठींत आला असावा किंवा जसे इतर
मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषातून मराठींत आले, तसाच हा 'ळ' हि आला
असावा. यादवाच्या नंतरच्या काळांत मराठीचा पूर्वस तेलगूशी व दक्षिणेस
कानडीशी जो संबध आला त्याचाहि हा परिणाम असू शकेल. पेशवेकालीन भाषे
तहि 'ळ' चेंच प्राचुर्य दिसून येतें. 'ळ' च्या उच्चारास सुरुवात मात्र ह्या
काळात झाली असावी, असें पठरपूरच्या शिलालेखातील 'ळ' वरून वाटते
तसेच तालव्य व दत्यतालव्य ह्या दोन उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्तीहि ह्या
काळांत सुरू झालेली दिसते. कारण, 'विचार' 'जोत' ह्या शब्दावरोध
'विचार व जोत' असे य-मिश्र शब्दहि वापरलेले आढळतात. हीहि ए
द्राविडी भाषाची लकब मराठीनें उचलली. कोणी म्हणतात ही मगोली भाषा
लकब गुजराथी व मराठी ह्या भाषांनी उचलली. 'ख' बदल 'घ' वापरत
दिसतो. रेफानंतरचा उच्चार द्वित्त होत असे.

नामविभक्तिप्रत्यय

१५५. प्रथमा—एक. व. प्रत्यय—' उ,

अनुग्रहो, देओ, सशयो, दिओ, ठाय, सूर्यो—

ब्राह्मणु, दुर्बलु, सौंदरु, केणें. अनेकरु

राये, फुलें, टाडे.

दा०—

ना

पुस्तक
पुस्तक
पुस्तक

उदा
तेनेअ
उ

मराठीचे कालिक भेद

आणखी एक मुख्यत्वाने दिसते ती षष्ठीच्या प्रत्ययाची व ही एकच बाब यादवकालीन भाषेचा जुनेपणा सिद्ध करण्यास पुरेशी तेया, जेयाचे, तेयाचे, दारवंडेया, चालावेया, करणेया ' वगैरे रूपे आणि ' जया, तया, जयाचे, चालावया, करणेया ' हीं रूपे उत्तरकालीन व ह्यांच्या पुढचीं म्हणजे ' ज्या, त्या, ज्याचे, करण्या, त्याचे ' इत्यादि हीं रूपे होत. ह्या रूपांचा हा क्रम कालाच्या दृष्टीने आहे. ' जेयाचे, तेयाचे, ' ह्या रूपांपेक्षां हि ' जेहाचे, तेहाचे ' हीं रूपे शिलालेखांवरून जुनाट ठरतात. यादवकालीन शिलालेखांतील शब्दांच्या रूपांसारखी राजवाडेसंपादित ज्ञानेश्वरीतील रूपे आहेत. म्हणूनच ती ज्ञानेश्वरीची प्रत जुनाट आहे असें मानतात.

यादवकालीन भाषेतील विभक्तींच्या विशेषत. षष्ठीच्या प्रत्ययासंबंधी आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. ह्या प्रत्ययाबरोबरच एक ' न ' मध्ये येतो. ' तुझे-नि नामें अपयशी; येणें संग्रामाचे-नि अवसरे ' ह्या उदाहरणांत ' तुझे आणि संग्रामाचे ' ह्या षष्ठ्यन्त नामांना ' नि ' हा आगम लागला आहे. हा ' नि ' कधीं नामांना व कधीं सर्वनामांनाहि लागतो. उदा०-भरवसे-नि, ऐसे-नि, कैसे-नि. हा ' नि ' मराठीच्या कांही प्रातिक बोलींतहि वापरलेला आढळतो. उदा०-मीनी; मना (कोंकणी), बास-ने, मूक न (महाडी). मराठींत ज्याप्रमाणें प्रत्ययांतील हा ' न ' कार आढळून येतो, त्याप्रमाणें गुजराती, राजस्थानी, पंजाबी, हिंदी इत्यादि आर्योद्भव बोलींमध्येहि तो आढळतो. प्रत्ययांत ' न ' कार मिसळण्याची ही प्रवृत्ति कानडी वगैरे द्राविडी भाषांतहि दिसून येते. ' नी, निन्न, निन्नम्, निन्नोल ' वगैरे कानडी सर्वनामांच्या रूपांत तो दिसून येतो. तसेंच सर्व अकारान्त पुल्लिङ्गी नामांच्या प्रत्ययांत ' न ' आगम येतो. मराठीवर हा एक कानडीचा परिणाम असावा.^१

ज्ञानेश्वरीमध्ये शब्दयोगी अव्यये चार विभक्तींच्या आश्रयाने सापडतात.

१. द्वितीया उदा०- हे वाचूनि, ते नित्य त्यागसहितें, ईश्वरूवाचूनि, हा ठावोवरी.

२. तृतीया उदा०- जीवितें-सी-, भरवसोंनि-, नानाभूतें- सहितें, भर्तारेंहीन.

३. चतुर्थी ,, —मेघांती-, कीर्तिंसी-, वाचुनि.

४. सप्तमी ,, —माजी, —आंत.

क्रियापदाचे प्रत्यय (आख्यातविभक्ति)

१५६. १. वर्तमानकाल प्रत्यय . ' ए, सी, इ; त, ताती. ' उदा०- घाडोळित, करीत आस, आइके, चाखे, अनुभवी, आठवी, बोले, दाटे,

१. J. Bloch; F. L. M. 201

२. Jahagirdar B. O. R. A. 1930.

६. उष्मे-घे; बाधित्ती, झांकवती, करीती, त्यजीती, ओलगावित्ती, प्रगटवित्ती, त्रेशेल (स) उ धुती, आपडे, वीए, लोपी.

दृष्यणायन्त्रे. भूतकाल-प्रत्यय. 'ई, ल, नला, नला.' उदा०-सरले, निगाला, आरंबळला, साधीतली, बाणियले, दिन्हली, स्वीकरिन्नली, सांगितैनली, आभि-वंदिला, उत्तरिला, भणितला, जितिएला, घरिएला, उघटे, दिन्हली, बोभाविली, खोविन्नली, ठेविलिआ, सिके, झाले, केला, भूतला, सूतला, सकले, काढिन्नला, पातला.

३. भविष्यकाल-प्रत्यय 'ल, ए, एल, ऐल.' उदा०- होवेल, असले, अभिनवेल, सांडिजेल (कर्मणि), नव्हैल, उरैल, नाशैल, निवेल, वासिजेल, होए.

४. आज्ञार्थ-परिसै, जाई, सुनु, घेई, जाणीजेसु, -०जसु, करीजेसु, -०जसु. विध्यर्थ- म्हवावा, वाळवावे, करावे, आशीर्लिङ्-ओ-बाघो, करो, मांगो, अवधारिजो.

५. कर्मणि- म्हणिपे, घेपे, वधिजति, वरिजेल, विचारिजति.

६. कृदन्त-प्रत्यय 'औनिया, एया, णे, आ, णेया,' उदा०-मेलेया, घालावेया, हरौनिया, विकतेयापासि, कराया, चालावेया, सांडिलेया, घरौनिया, कालासिला.

७. तुमन्त-हिंडों (निघाला), आणू, मागों, करों.

८. ल्यबन्त-प्रत्यय-नि, ऊनी, ओनि, औनि, उतन. उदा.-रिगौनि, भवडौनि, जाऊनि, उठौनि, करवून, शौघोनु, हासौनि, करवुतुन (णिच्), म्हणौनि, ठाऊनि, विशौनि, भिऊनु, देखौनु, धरुनु, घेऊन, हारपोनी.

९. पौनःपुन्यवाचक-घाघवसिता, गगावती.

अव्ययें-ते, तेथोनि, पुढारी, तथा, स्वाहा, जें, यन्हवी, तन्ही, सांपेचा, म्हणौनि, आझुई, कडौनु, ताथु, तन्ही, आचद्रार्क, अर्था तव, (दोखाँ) बरी, (रसॉ) लागौनि, (कल्प) वेन्हीँ, क्षण (वेन्हीँ) (घामीँ) हीन, (देवीँ) वीण, घमेंवीण, (क्षण) वांचौनी.

ताडित--दादुल, करितेन, असितेन, रूपडे, शरीरावाहीरीलीकडे.

नि-प्रत्यय-जेहाचेनि, मनाचोनि, श्रवणाचेनि, आनदाचेनि.

यादवकालीन भाषेतील क्रियापदांचीं रूपें वर दिलीं आहेत. त्यांवरून काळांच्या प्रत्ययाची कल्पना येईल. वर्तमानकाळाची जर रूपें पाहिलीं तर त्यामध्ये दोन प्रकारच्या प्रवृत्ति असल्याचें दिसून येईल. एक 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढे 'अस्' ह्या धातूच्या वर्तमानकाळाची रूपें लावून वर्तमानकाल साधणें ही प्रवृत्ति. उदा०-आचरत+आहाती=आचार-ताती, बोलताती, वर्तताती, इ. करीत + आहो = करितों (अ. व.), चिन्ति

मराठीचे कालिक भेद . . . सागरवेऱ्ही ।

यातन ॥

+आहासी, दिसत + असे = दिसतसे, वर्ततसे, किजतसे, इ. दुसरी फक्त कृणजे वापरून वर्तमानकाळ साधणे ही प्रवृत्ति. उदा०—तिन्ही लोक डळमळीत, मेऱ्हे मान्दार आन्दोलत, समुद्रजवळ उसळत कैलासावर

कृदन्ते वापरून वर्तमानकाळ साधण्याची प्रवृत्ति कानडीमध्येहि दिसून येते.

यादवकालीन विध्यर्थांची रूपे-अर्चिजती, पविजती, वधिजती, राहाटिजे, निरीक्षिजे, बाधिजे अशीं होतात. हीं सर्व 'इज' अन्त रूपे विध्यर्थांचीं आहेत. 'इज' हा मराठी प्रत्यय प्राकृत 'इज्ज', संस्कृत 'ईय' ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. सं. कर्मणि 'य' चा मराठीत 'ज' होतो. त्याचा मूळचा कर्मणि अर्थ जाऊन कर्तरी अर्थ त्याला प्राप्त होतो. कानडी भाषेतील कर्मणि प्रयोगाची कथा वरीलप्रमाणेच आहे.

मराठीचा अन्य भाषांशी संबंध

१५७. [ह्याच यादवकालात मराठीचा द्राविडी भाषांशी व त्यांतल्या त्यांत कानडी व तेलगु ह्यांच्याशी संबंध आला. मराठी भाषा ज्या प्रांतात सध्या बोलली जाते त्या प्रांतात मराठी भाषेच्या पूर्वी कानडी व तेलगु ह्या भाषा प्रचलित होत्या. आद्य काय किंवा त्याच्यानंतरचे आंध्रभृत्य शातवाहन काय, हे दोघेहि कानडी भाषेचे कट्टे कैवारी होते. कानडी भाषा एके काली कावेरी नदीपासून तों उत्तरेस गोदावरी नदीपर्यंतच्या प्रदेशांत बोलली जात होती असें अमोघवर्ष म्हणून एक कन्नड कवि आहे तो म्हणतो. कुमारीलभट्टानें पञ्चद्रविडात तामील, तेलगु, कानडी, ह्याबरोबर महाराष्ट्र आणि गुजरात ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला आहे. कुमारीलभट्टाचें हें परिगणन बऱ्याच दृष्टीनें भाषिक स्वरूपाचें आहे.

मराठी भाषेच्या जन्माच्या वेळीं मराठीचा आणि कानडी व तेलगु ह्या द्राविडी भाषांचा अशा रीतीनें संबंध अतिनिकट आल्यामुळे कानडी तेलगूच्या कांही खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या ह्यात कांहीं नवल नाही. वर्णोच्चार व व्याकरणविशेष ह्यांत कानडीचा कोठें कोठें मराठीवर परिणाम झाला आहे. ह्याचें दिग्दर्शन वर त्या त्या ठिकाणीं केलेच आहे. ङ, ळ, ङ्, ळ्, ण्, ल्, हें मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषेतून आल्याचा उल्लेख मार्गे केलाच आहे. दन्त्य-तालव्य उच्चारहि कदाचित् द्राविडीतून आले असावेत. नामांच्यापुढें शब्दयोगी अव्यये लावून विभक्तीचे अर्थ साधणे, शब्दाच्या शेवटी 'न' घालणे, षष्ठीच्या प्रत्ययांतील 'च' ची उपपत्ति, 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषणापासून वर्तमानकाळ साधणे, 'इज' अन्त विध्यर्थां रूपांची उपपत्ति, म्हणों बोलों, करों इत्यादि मराठी तुमन्तांची साधनिका इतक्या बाबी कानडीपासून मराठीनें घेतल्या असें काही विद्वानांचें मत आहे. ह्यातील कित्येक बाबी उदा०— शब्दयोगी अव्यये नामांना लावणे व कृदन्तापासून वर्तमानकाळ साधणे, ह्या बाबी शुद्ध

४ शिकण्याच्या असून आर्यभाषेच्याच प्रवाहांतून मराठीस मिळाल्या आहेत, हे मागील प्रकरणात केलेल्या विवेचनावरून उघड होईल. ज्ञानेश्वरीत आढळून येणारे कानडी शब्द उल्लेखनीय आहेत. “ अडालु (भय), उळीग (सेवा), ओगर (जेवण), उडव, कतकटा, कडसण, मातु, मेच्छु, साबळे ” इत्यादि.

ह्या काळांत मराठीचा फार्शी भाषेशी संबंध न आल्यामुळे फार्शीचा परिणाम कांहीं झालेला दिसत नाही. मानभावी वाङ्मय, शिलालेख वगैरे यादव-काळातील साहित्यांत फार्शी शब्द आढळून येत नाहींत. ज्ञानदेवसमकालीन नामदेव मात्र ‘ तुर्की मूर्ति फोडिल्या ’ अशी महमदीयांबद्दल तक्रार करतो; इतकेंच नव्हे तर त्याच्या अभंगाच्या संहितेंत काहीं फार्शी शब्द सापडतात, ‘ व ’ हे फार्शी अव्यय तो नेहमी वापरतो. ह्याचें कारण एक तर नामदेवाच्या अभंगाची संहिता एका नामदेवाची नव्हे, व दुसरी गोष्ट तिच्यांत वरेंच अर्वाचीकरण झालेले आहे.

यादवकालीन भाषेचे नमुने

१. विवेकसिंधु (इ. स. ११८८)

शंकरोक्तीवरी । माझी बोलली वैखरी । हणोनि घरावि चतुरी । शास्त्र-
बुद्धि ॥ ४७ ॥ अहो युक्तिचेनि प्रसंगे । शास्त्राते म्हणती उगे । तरी माझे बोल
वाउगे । कां होतील पा ॥ ४८ ॥ जैसें आपुलेनि पवित्रपणे । लक्ष्मीयेसी आणीले
उणे । म्हणोनि मस्तकीं नारायणे । तुळसी वदीली ॥ ४९ ॥ विवेकसिंधुमितरी ।
जो मुमुक्षु अवगाहन करी । त्यासी भेटे श्रीहरी । साक्षात्कारे ॥ ५० ॥ विवेक-
सिंधुर्ची शब्दरत्ने । कठी धरिजे प्रयाने । तरी जनकाचेनि । महिमाने । श्लाघ्यता
पावे ॥ ५१ ॥ लवणसमुद्री मुक्तें भुशणे । होतीं कीरु समस्ते । मुशीतया
हीसी मुक्तत्वे । विवेकसिंधुर्ची का ॥ ५२ ॥ अहो विवेकसिंधुचा पुर्वाद्ध ।
क्षीरसिंधुपरीस अगाध । जेथें निर्गुण निजबोध । भेटे विष्णुस्वरूप ॥ ५३ ॥ मज
निमिषेनिमिष्याचा श्रमु । तेथे काइसा प्रथाचा उद्यमु । परी फळला मनोधर्म ।
सदैवाचा हा ॥ ५४ ॥ नरुसीव्हाचा बळ्ळालु । ह्याचा कुमर जैतपाळु । तेणें
करविला हा रोलु । प्रथरचनेचा ॥ ५५ ॥ भगीरथाचेनी दैवयोगें । विस्व
सुशनात होये गगे । तैसे जैतपाळाचेनी प्रसंगे । जग सुखी होय पै ॥ ५६ ॥ ग्या
आपुली निजवाणी । पवित्र केली येही वचनी । प्रती पावो पीनाकपाणी । मुकुद
म्हणे ॥ १५७ ॥

अध्याय ७ (माझ्या सग्रहांतील पोथीवरून)

२. मानभावी वाङ्मय (इ. स. ११९०)

साठी लक्ष देश महाराष्ट्र । तेथिचे शिहाणे सुभद्र । वेदशास्त्र चातुर्याची
वेढू भरैली तिथे देशी ॥ ऐसे ते महाराष्ट्राथे सुदरु । वरी महाराष्ट्रभाषाचतुर्ब ।

तेहीं वसविले गगावीरु । क्षेत्र व्यबकूवेन्हीं ॥ पश्चिमे व्यंबकूपूर्व सागरवेन्हीं ।
द्वादश योजने उभय गगातीरीं । ऐसे तें गगातट महाराष्ट्रीं । वसिजे पुण्यातन ॥
तिये महाराष्ट्री गगातीरीं महतु । तेथ सदा ईश्वरावतारु क्रीडतु ॥ देश म्हणजे
खडमडळ । जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेसि मन्हाटी भाष जेतुलां ठाड वतें तें
एक मडळ । तथासि उत्तरे बालेघाटाचा सेवट असे । ऐसें एक खडमडळ । मग
उभय गगातीर तेहि एक खडमडळ । आन तथापासौनि मेघकरघाट तें एक
मडळ । तथापासौनि आवघे वराड : तेहि एक मडळ । पर आघवीचि मिळौनि
महाराष्ट्राचे बोलिजे ! किंचित किंचित भाषेचा पालट असे म्हणौनि खंडमडळें
म्हणावीं । मग ऐले मडळीचा पैला मडळासि जाए आन पैले मंडळींचा ऐलासि
ए । तथा पुरुषाचे तेचि सेवट जाणावे ॥

“ सर्वज्ञें म्हणीतलें : इंद्रेया गांवांतु वार्ता काड ॥ तथा हीराइसापाठ :
इंद्रेया : नगरांतु काड मातु . वार्ता . ॥ छ ॥ जी जी काहीं नाहीं जी : सर्वज्ञें
म्हणीतले : वार्ता कैसी नाहीं : राज्यांतर जालें : रामदेवो रावो राजी बैसला :
आमण देवो खालि उतरीला देवगीरी पालटीली : हीराइसापाठ होए :
॥ छ ॥ तथा : हा नव्हे लोकु पळतु असे . जा . वार्ता शोधा : परशराम बास :
तुमचे गांवी सोहरे असती . आणि वार्ता कैसी नेणा : रामेश्वर बास : तथा
हीराइसापाठ : कैसे काहीं नाही एसणें राज्यांतर जालें : आमणदेयाचे डोळे
काढीले रामदेवी राजी बैसला हे नव्हती घायाळे एते असति : म्हणौनि .
खाटारे दाखविले : एकू वेळ शोधावा ॥ छ ॥ : मग ते गेले : तें शोधिलें .
मग गोसावीयांपुढें सांधितलें साच जी लोकु घरा वेधौनि पाहत असे : मग
गोसावीयांसि वस्ति जाली रात्रीचा पुजावस्वर व्याळीं जाली : पहुड
पश्चात पाहारी परिश्रया बीजे केलें : ”

—“ लीलाचरित्र ” (सं. ह. ना. नेने, भाग ४, पूर्वार्ध ३, पृ. ४६)

३. जैत्र सावंताचा मराठी ताम्रपट

(१० मार्च इ. स. १२०२)

१ शकु सवतु ११२३ दु (दु) दुभि सव ८ ३०० अष्ट वोग तेज साम्य	
२ छरे चैत्र शुद्ध प्रतिपदि आदित्यवा	९ सहित आदि आछी प
३ रि समस्त प्रशस्ति सहित जै	१० लेया केशव प्रभुपुत्र गोत्र
४ त्र सामत विजय रास्ये स्व प्र	११ साहिताचेण अनुमते जगदे
५ भुज्यमान आठ गावावालि	१२ व सावतो तो पपुते जैत्र सा
६ तांत वृत्ति अग्रहार घोण	१३ वे ते मुद्गल गोत्र नारण
७ सविरेत्ते प्रभुत्व पौकली	१४ घैसासांचा पुत्रा गोविंद कु

- १५ विंतासी वेयाच दाम ३५०
 १६ कड घेऊन दिनले तेचि प्र
 १७ भुत्व जैत सावतु आपुलेन भाउ
 १८ चे लखुमि देव कुवरे सहित
 १९ अनिक आपुलेन प्रधाने देउमि
 २० नाइके सहिव प्रतिपालकु आव
 २१ क गामिचें महाजन प्रत पालक
 २२ सत्रिक्ष मालकुला ग्रामा वासिका
 २३ उदामा १२० तोचि सत्येश्वर देवो
 २४ प्रवेशे वाहे यानि दडले याविण
 २५ आ नऊट दाट ॐ वरि जेवां
 गावासि
 २६ ताहि हे अर्थ दुगी गावेचे सिरव
 — द. म. इ. साधने खंड, ३

- २७ वलीचे कुद्रिकीवीयेचे प्रभु मुख्य
 २८ माहाजन प्रत्येकै साक्षि । अ
 २९ निक उवरलीना गावण्ड
 ३० गु पद्मलनायकु साक्षि
 ३१ गामेका रन्तिकामै का भूमे रप्येक
 ३२ मगुल हरन्नरकमानोति । या
 ३३ वदाभूव सप्लवे । हे ठाकली भाष
 ३४ चद्रार्कपर्यंत जो गैली तो श्वान
 ३५ गदम चांडालु । न्यूनाक्षर मधि
 ३६ काक्षर वा त सर्व प्रमाणामिति
 ३७ शासन लिखियलें दिवाक

३८ २ ज्योतिष्य

४. पंचतंत्र (तेरवें शतक ?)

पिंगलकु पुसे । दमनकु साधे । म्हणे कोणे एके नगरि यज्ञदत्त नामें
 ब्राह्मणु असे । तो दुर्बलु । तथाते ब्राह्मणीने म्हणितिलें । तुम्हि कांहि उदीम न
 करा । आम्हि अवघे भुके मरत असों । तव तो चहुंकडे हिंडों निघाला । वाटेस
 जातां येके अरण्या पातला । तथासि तृषा लागलि । म्हणोनि उदकाकारणे हिंडतां
 तव एव अड देखिला । तणें झाकिला असे । तथा आतु पाहे तव देखिलें ।
 व्याधु । सर्पु । वाघरु । सोनारु । ऐसे चौघे तथा अडामध्ये पडिले असति ।
 ते तथा यज्ञदत्त ब्राह्मणें देखिले । तेंहि तो ब्राह्मणु देखिला मग चौघेहि तथाते
 म्हणति । आमुतें या अडांतुनु बाहेरि काढि । तव तो विचारि । म्हणे यांसि
 बाहेर काढितां पुण्य होईल ।

महाराष्ट्रकवि (भावे), ११ पृ. १५

५. ज्ञानेश्वरी (इ. स. १२९०)

माझा मन्हाटा चि बोलु कवतिके । परि अमृतातें हीं पैजेसीं जीके ।
 ऐसीं अक्षरें चि रासिकें । मेलवीन ॥ १४ ॥ जिये कोवालिकेचेनि पाडे ।
 दीसति नादिचे तरंग थोकडे । वेधें परिमलाचें वीक मोडे । जेयाचेनि ॥ १५ ॥
 आइका रसालपणाचेया लोभा । किं श्रवणि चि होथि जीभा । बोले इंद्रियां
 लागे कलभा । येकमेकां ॥ १६ ॥ साहाजें शब्दु तरि विप्रो श्रवणाचा ।
 परि रसना म्हणे कां रसु चि आमुचा । घाणासि भावो जाये परिमलाचा ।

हा ता चि कां होईल ॥ १७ ॥ नवल बोलतिये रेखेची वाहाणी । दावितां डोलेयां
हीं पुरो लागे आणि । ते म्हणति उघडिली कां खाणि । रूपांची हे ॥ १८ ॥
जेथ सपूर्ण पद उभारे । तेथ मन चि धावे वाहिरे । बोलुमुजांहीं आशे भरे ।
आलिगावेया ॥ १९ ॥ ऐसां इंद्रियें आपुलां भाविं । झोंवतां परि तो सरिसे-
पणें चि बुझावी । जैसा एकला जग चेववी सहस्र करू ॥ २० ॥

—ज्ञानेश्वरी (राजवाडे) ६, १४-२०

६. वेळापूर येथील शिलालेख (इ. स. १३००)

स्वस्ति श्री शकु २२२२ सर्वरि सं (व) । स (त्स) रे ज्येष्ठादौ श्रीम-
त्प्रौढ । प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम । चंद्रदेव विजयराज्योदयति । दुपादपदुमोपजीवी
सर्वाधि । कारी श्रीजोइदेव त (त) नि (नि) रोपि । त ब्रह्म दे उराने तद्भ्रा-
तर वाइ । देउरान माणदेशासवध वे । लापुर तेथल ध (म) थल वटेस्व ।
राचे गुण मठअ केले वा वोव ! र वाइदेवें दत्त पाली तो स्वर्गा । जाए न प (पा)
ली तो नरक जाए लेष । क दामोदर पडित सुत माइदेव मगल ॥

७. वेळापूर येथील शिलालेख (इ. स. १३०५)

स्वति श्री साकु १२२७ विस्वावसुसंबच्छरे मार्ग सुध ५ सोमे अद्येह श्री
मत्प्रौढप्रतापचक्रवर्ति श्री रामचंद्र देव विजयराज्योदयि तत्पाद पदुमोपजीवी
माणदेशसवध सर्वाधिकारी ब्रह्मदेव राणा, तस्मिन्काले वर्तमाने वेळापूर गादुर्भूत
अनादि सिध क्षेत्र स्वयम् ।— का स्थान वटेस्वर देवालय पूज्य होते तेया मलया तला
प्रसादु केला उवरुनादि देवता लोकपाल पुतलिका यिकरेषांकित केला सप्रतिष्ठा
केली ध्वजे लागला होम हवन ब्राह्मणभोजन षट्दक्षिणां दान देवा भूमि द्विन्हलि ।
वाइ (चाह) वडीये पश्चिमेद्वयापरी पुण्य जोडिलें कीर्ति पातला तो गाढवाषेया
वाप्राणि जै द कि वणी ॥ माहिमा गजागजाधुरा ब्रह्मोव बरा सेवकु तो पै कीर्ति वितांलु
काळु गिलिला सर्वे पु (ध्व) जे लागला । वोधें चालत भीतरी द्विजवरीं उवाळिला
सुर (व) रिं गगनी वर्णायिला देवलवहे आ हा भग पुज देवता वटेस्वरा पूजा धीरु
किवी...ह्दयेया धरु प्रेयाक्रम ध्वजारोहणपुण्यस्थ को जानीत फल भवि देवा अधि
न जानंति स्त्रिये याति सलोकता, ब्रह्मदेव राणा देवला प्रारभु करिला समैघोविया
लागिं लावहान्ह हों वाणा—॥ वाइदेवें दत्त मला ।.. सभाग्यु होंए तेणें देवा दीक्षे
मागिला भगता—देवा ब्राह्मणाचें आपुला राजळांमहि जों जों पालि जों पाववी
तेयाचा वसु व्रीधि पावे—

२. बहामनीकालीन मराठी भाषा

(इ. स. १३५०-१६००)

१५८. मराठी भाषेच्या कालखंडांपैकी तिच्या उद्गमाजवळचा असा महत्त्वाचा 'यादवकाली' कालखंड सांगून त्या खंडांत मराठीचे स्वरूप कसे होते ह्याचे विवेचन येथवर केले. आतां दुसऱ्या कालखंडांत मराठी भाषेचे स्वरूप कसे होते हे पाहू. यादवकालांत मराठी भाषा तिच्या वयोमानाप्रमाणे जरी बाल्यावस्थेत असली तरी एकदर तिच्या गुणांवरून पाहतां तिच्यांत विचाराचे व आचाराचे पावित्र्य, स्वरूपाचा उज्वलपणा व रेखीवपणा, अलंकारलेण्यांचे ऐश्वर्य, चालचलणुकीचा भारदस्तपणा, मुद्रेचे गांभीर्य, ओज वगैरे मनाला चकित करून टाकण्यासारखे गुण होते. यादवांच्या आश्रयाखाली मराठीभाषा-मदाकिनी अशा नितांत रमणीय रीतीने वाहत होती परंतु यादवांच्या आश्रयाचा आल्हाददायक ऊष्ण फार दिवस टिकला नाही. त्या राजवटीचा महमदीयांच्या टोळघाडाने धुव्या उडवून दिला, आणि बाळ्मय व इतर आधिभौतिक क्षेत्रांत जे कांहीं अमूपाक उबवू घातले होते त्याचा नायनाट होऊन लागला यादवांच्या अस्तादरोबर मराठी भाषाही चलायला

अशा दोन्ही प्रकारच्या आपत्तीत मापडून महाराष्ट्रांतील समाजव्यवस्था, ग्रामव्यवस्था, पेहराव, कल्पना, धर्म, आचार व भाषा इत्यादि बाबी विस्कळीत झाल्या. तुर्कीनी हिंदूंच्या मूर्ति फोडण्यास सुरुवात करून उत्तर हिंदुस्थानांत जो धार्मिक आकांत केला, तोच दक्षिणेंत करण्यास ह्या कालापासूनच त्यांनी सुरुवात केली. ह्या राज्यक्रांतीने सर्व महाराष्ट्र देश मुळासकट हादरून गेला. ह्या राज्यक्रांतीला आरंभ जरी तेराव्या शतकांत झाला होता तरी तिचे भयंकर परिणाम चौदाव्या शतकांतच भोगावे लागले. देवगिरीच्या जाधवांची मध्यवर्गी केंद्रसत्ता नाहीशी झाल्यावर तिच्यावर अवलंबून असलेल्या इतर सत्ता उखडून टाकण्यास मुसलमानांत वेळ लागला नाही. अशा रीतीने हिंदु भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी ज्या राज्यांच्या आधारावर होती तो आधारच काढून टाकल्यामुळे तिला लुळी पांगळी करून तिच्या ठिकाणां महमदीयांनी आपली भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी स्थापण्यास सुरुवात करून थोड्याच वेळांत सर्व क्षेत्र काबीज करण्याचा चंग बांधला.

ह्याच सुमारास राज्यक्रांतीच्या ह्या आधिभौतिक सकटास जोडून दुसरेहि एक आधिदैविक सकट महाराष्ट्रास गाजण्यास सज्ज झाले. हे सकट चादांच्या राज्याच्या अस्तित्वाचा उगारणाचा माठा दुष्काळ होय. त्या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गाजणूक चांगली बारा वर्षे महाराष्ट्रास भोंवली. ह्या दुष्काळांत चहूंकडे अन्नान्नदशा झाल्यामुळे व जिकडे तिकडे अवर्षण पडल्यामुळे गांवचे गांव उजाड

होऊ लागले. धाव्याचा कण व पाण्याचा थेंब जिकडे सांपडेल तस्यक्ष एकनाथ-
घेऊ लागले. असल्या आपत्तींत घर्म, भाषा व सस्कृति ह्यांकडे लारी । एका
राहिलें नाहीं ह्यांत आश्चर्य नाहीं. - । परी

अशी जरी विपरीत परिस्थिति होती तरी मनुष्याचा स्वभाव व विशेषतः
त्याचा सार्विक परिपोष ह्यानें वर डोके करण्यास सोडलें नाहीं. मनुष्याची
सार्विक वृत्ति ही कडुकासारखी आहे. कडुकास जितका जोरात खाली आपटावा
तितक्याच जोरानें तो वर उसळी मारतो. महमदीयांकडून होत असलेला धार्मिक
छळ आणि दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचे परिणाम ह्या आपत्ति जितक्या जास्त
लोकांना गांजू लागल्या तितक्या त्यांच्या सार्विक वृत्ति जास्त जोर करू लागल्या
असें तत्कालीन इतिहासावरून दिसून येतें. अल्लाउद्दिन खिलजी व त्याचा
सेनापति मलिका काफूर ह्यानी देवगिरीच्या यादवांचा पराजय करून सुसलमानांस
दक्षिणची वाट मोकळी करून दिली. पुढें थोड्याच दिवसांत महमदी सस्कृति
हुसेन गंगो बहामनी ह्यानें खालीं दक्षिणेंत आणिली आणि खुद्द मराठवाड्यांत
तिला बद्धमूल केली. काही दिवसांनीं मुख्य केंद्रवर्ती एका शाहीच्या पांच शाखा
झाल्या. बहामनी राजे किंवा त्यापासून उत्पन्न झालेल्या उत्तरकालीन त्यांच्या
पांच शाखा ह्या धर्माच्या बाबतींत इतक्या कडव्या नव्हत्या, हिंदु म्हणजे सर्व
काफर आणि त्यांनीं जर धर्मांतर केलें नाहीं तर त्यांना आडवें चिरावें इतक्या
पराकाष्ठेचा धार्मिक वेडेपणा त्यांच्याजवळ नव्हता. काही बादशहांचे गुरु तर
कित्येक महमदी सुफी व हिंदु साधुसत होते. काहीनी त्या बादशहांस भक्तीचें वेड
लाविलें. काहीनीं त्यांना पंढरीच्या विठोबाचा ध्यास लाविला. काहीनीं बादशहांचे
असाध्य रोग बरे केले. त्यांच्या सहानुभूतीनें महाराष्ट्रातील ब्राह्म व क्षात्र तेजांना
बहामनी दरबारांत बराच अवसर मिळाला. विजापूर, बेदर, भागानगर,
गोवळकोंडा, अहमदनगर वगैरे दरबारांत त्यांच्या बुद्धीस योग्य क्षेत्र मिळे व
म्हणूनच त्या दरबारांत हिंदूमधील कित्येक विद्वदत्नें, साधुरत्नें व वीररत्नें
चमकून गेली.

१५९. बहामनी काळांत महाराष्ट्रांत कविहि चांगले नाणावलेले होऊन
गेले. नरसिंहसरस्वती व जनार्दनस्वामी ह्या दोघांच्या वाङ्मयकृति जरी विशेष
उपलब्ध नसल्या तरी ह्या दोघानीं ज्या शिष्यांना उपदेशामृत पाजलें त्या
शिष्यांच्या वाङ्मयकृतीने मराठी भाषेचें पुष्कळ ऐश्वर्य वाढविलें. गंगाधर सरस्वती
ह्यांचा गुरुचरित्र हा ग्रंथ माहीत नसलेला हिंदु मनुष्य विरळा. ह्या ग्रंथाची
मोठ्या भाविकपणानें पारायणें करणारे कित्येक लोक अद्यापि आहेत. महानुभावी
पथात दत्तोपासना आहे व दत्तचरित्रेंहि आहेत. त्यांच्या पथावर मात करण्या-
करितां सनातनी धर्माच्या दृष्टीनें हे दत्तमाहात्म्य रचिलें असावें असें वाटतें.
ह्याच काळचा एक मोठा सत भानुदास होय. विजयनगरच्या श्रीकृष्ण राजानें
पठरणीं श्रीविठ्ठलाची मूर्ति विजयानगरास नेली होती, ती भानुदासानें परत

वारकरी पंथाची स्थापना केली. ह्याच भानुदासाच्या कुळांत त्यांनी जन्मास आले. जनार्दनस्वामींनी त्यांना अनुग्रह दिला. एकनाथ-वाणी मराठीतील ग्रंथरचना अमूर्त आहे. भागवत, रामायण, रुक्मिणी-सुखवर, स्वात्मानुभव, आनंदलहरी, अनुभवानंद, गीतासार, मुद्राप्रकाश हे त्यांचे मुख्य ग्रंथ होत; परंतु ह्या सर्वांपेक्षा अत्यंत महत्त्वाची अशी त्यांची भाषिक कामगिरी म्हणजे त्यांनी सशोधिलेली ज्ञानेश्वरी ही हीय. पूर्वीची ज्ञानेश्वरीची संहिता लोकांस समजण्यास अडचण पडू लागल्यामुळे एकनाथस्वामींनी ज्ञानेश्वरी सशोधून संपादिली व तीच सशोधिलेली प्रत सध्या सर्व वारकरी संप्रदायांत 'आई' ह्या प्रेमळ व सन्माननीय नांवाने आदरली जात आहे. एकनाथ-स्वामी हे भागवतधर्माचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते व प्रणेते होत.

नाथांचा समकालीन व दुसरा मोठा लेखक म्हणला म्हणजे दासोपंत हे होत. ह्यांचे लेखनभांडार अर्णवासारखे विस्तृत व अगाध आहे. सव्वालाख पदार्णव व सव्वालाख गीतार्णव हे दोन साहित्यार्णव त्यांनी निर्माण केले आहेत. ह्या दोन समुद्रांशिवाय अवधूतराज, ग्रंथराज, वाक्यवृत्ति हे ग्रंथ निराळेच. ह्यांचा पचीकरण हा ग्रंथ पासोडीवर लिहिलेला उपलब्ध झालेला आहे. ह्यांची भाषा शुद्ध सतेज व भारदस्त आहे.

एकनाथ व दासोपंत ह्या दोन दिग्गजांशिवाय इतर कवीहि ह्या काळात पुष्कळ होऊन गेले. नाथ-पंचकांतील विठा रेणुकानंदन, जनीजनार्दन, रामा-जनार्दन, व प्रेमदास, महालिंगदास, नरसिंह, विरेश्वर, रंगनाथ व नामदेवाच्या नांवावर मोडणारा विष्णुदासनामा हे त्यांपैकी मुख्य होत. ह्या साधुसंतानीं आपल्या वाणीच्या सामर्थ्याने मराठीची जोपासना करून एका बाजूने फार्शी भाषेचा हल्ला होत होता तरी त्यांनी मराठीचे सर्व कायम राखिले.

१६०. ह्या कालखंडातील मराठी भाषेचे स्वरूप विशद करण्याचा प्रयत्न पुढे केला आहे. त्यामध्ये एक निराळाच मार्ग अवलंबिला आहे व तो प्रथम दिला आहे. [एकनाथकालीन पद्यवाङ्मयात आढळून येणारी भाषा जर पाहिली तर ती भाषा आणि उत्तरकालीन मुक्तेश्वर, श्रीधर व महीपति वगैरे कवींची भाषा पाहिली तर ह्या दोन्ही भाषात काळाचे अंतर विशेष असून देखील त्या भाषांच्या स्वरूपांत फरक दिसून येत नाही. भाषेचा एक प्रकारचा ठरून गेलेला सांचाच उत्तरकालीन सतानीं गिरवल्यासारखा दिसतो. ह्यामुळे एकनाथकालीन भाषेचे स्वरूप उकळून सांगणे बरचे धोक्याचे काम होतें; म्हणून येथे एक नवीनच मार्ग स्वीकारिला आहे. आणि तो म्हणजे हा काळ पाटांगण येथील अस्सल ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथस्वामींनी सशोधिलेली ज्ञानेश्वरी ह्या दोन्हींच्या भाषेची फक्त तुलना करणे. ह्या तुलनेवरून एकनाथकालापर्यंत मराठी भाषेचे स्वरूप कितपत रूपांतर्पित झाले

होते हैं कळून येईल. ज्ञानेश्वरीचें सशोधन व संपादन केल्याचें प्रत्यक्ष एकनाथ-स्वामीच सांगतात, “ शके पधराशतें सावोत्तरीं । तारणनाम सवत्सरी । एका जनार्दननें अत्यादरीं । गीता ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥ ग्रथ पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठांतरे शुद्धाबुद्ध । ते शोधूनी एवविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ ” ज्ञानेश्वरीची अतिशुद्ध असलेली सहिता पाठांतरानें फार अशुद्ध झाल्यामुळें एकनाथानें ती शुद्ध केली, अर्थात् तिला एकनाथकालीन भाषेचें वळण मिळालें, तेव्हां ज्ञानेश्वरीच्या दोन्ही सहितांतील भाषेचीं रूपे समोरासमोर ठेवलीं म्हणजे एकनाथकालीन भाषेचे स्वरूप आपोआप स्पष्ट होईल.

भाषेच्या निररिराळ्या क्षेत्रांत दोहोंची तुलना पुढें दिली आहे.

वर्णप्रक्रिया

याद्वकालीन	बहामनीकालीन	याद्वकालीन	बहामनीकालीन
ऋतु	ऋतु	तेव्हां इ	तेव्हां हि
रिणिया	ऋणिया	कर्तुत्व	कर्तुत्व
हाइ	हाही	वेहों	भिवों
गाजति	गर्जती	उभगला	उवगला
मांडियेला	मांडलेया	काइ	काय
कैसीकैसीं	कसकसे	एसणे	येसणे
साधेन	सांगेन	काइसे	कायसे
तोखे	तोषे	सुभावा	सुवावा
आनी	आणि	वोझे	ओझे
ढेंढे	घेंडे	एॐ भाॐ	येवों भावों
ठावों	थावो	निसाण	निशान
साचचि	सत्यचि	सेजारा	शेजारा
वोइरणा	वैरणा	दोसें	दोषे
आइके	आइका	खेलणे	खेळणे
उपेगु	उपयोग	सकल	सकळ
रोसे	रोषे	दळवाडें	दळवाडें
निनाले	निघाले	चले	चळे
उलडौनी	उतोनि	जाला	जाहाला, झाला
नोहे	नव्हे	गुतले	गुथाडे
वेचले	वेचिले	वेन्हीं	वरी
वर्णापरीता	वर्णापरता	पुडुती	पुढती

प्रत्ययप्रक्रिया

यादवकालीन	बहामनीकालीन	यादवकालीन	बहामनीकालीन
तेयांते	तयातें	आत्मराजु	आत्मराज
वेदरायाचिये	वेदारायाचिया	एया	इया
साख्यवेदांताचा	साख्यवेदांतान्या	बोलाचिया	बोलाचे
निरूपणाचा	निरूपणान्या	तूझा	तुझ्या
लोकांचिया	लोकांचिया	आनु (ठावो)	आन (ठावो)
डोलेया	डोळया	नांव	नाम
मानु	मान	वरिखे	वर्षे
देयावा	द्यावा	तलहाटी	तळवटी
भक्तु	भक्त	भाक	भाष
देवो	देव	पें	(लोप)
चांदिणेयांचा	चादिणीयाचा	मियां	म्यां
पडिभरु	पडिभर	केसी	केशी
तुसी	तुजसीं	उठी	उठती
तेया	तया	आंतु	आतुल
ऐसैसा	ऐसा	वाहाणी	वाहणी
उभूनि	उभऊनि	निगालेया	निघालिया
म्हणौनि	म्हणोनि	आगा	अगा
वसौ	वसोत	म्हदयवेन्ही	म्हदयावरी
जाए	जाय	म्हणिपे	म्हणिजे
(मी) जालां	(मी) जाहालों	राहाटी	राहटी
विघरौनि	निघरोनि	सिक	शिक
मोडौनि	मोडूनि	होंत	होतसे
जाला	जाहला	चद्र	चांदु
तुकविला	तुकियेला	विकोशु	विकास
(श्रीकृष्णु) म्हणे	(श्रीकृष्ण) म्हणती	देवो म्हणति	देव म्हणे
नव्हे	नाहीं	नवी पालवी	नवै पळवी
आत्मेनसी	आत्मेंनिसी	मेघा (तृतीया)	मेघें (तृतीया)
निरूपजैल	निरूपजेल	सकल	सगळा
होइजैल	होइजेल	दिवो	दिवस
आतेल	आतल	पांचै	पांचहि
दाहीं (हातीं)	दाहें (शातीं)		

यादवकालीन	बहामनीकालीन	यादवकालीन	बहामनीकालीन
जचौनि	जाचोनि	लागि	लागी
पुरुषा	पुरुखा	आरिसा	दर्पण
पावेथा	पावया	विसरलेति	विसरले
ऐसेनि	हे	होये	होतसे
भीति	भिती	जेहि	जिही
तूझे	तुझे	वायुसि	वायूसी
पसरेसि	पसरेसी	जालेया	जालिया
जाणसि	जाणसी	होये	होय
व्यक्तिसेजारा	व्यक्तिशेजारा	कोण्हें	कवणे
चि	(लोप)	वेचता	वेचिता
हो	जी	भवडिजे	भंवडिजे
आडाड	आड आड	आधार वांचौनि	आधारा वांचूनि
जिवा	जीवा	होतु	होतां
आशुइं	अद्यापि	तूकूनि	तुकोनी
निमळणें	न मिळणें	वेडेया	वेड्या
विषिचें	विषयीचें	ऐया	यथा
पांडुसुता	पडुसुता	इये	ये
ते चि	ते जी	इथें	हेहि
विधि	विषयीं	सवितेया	सवितया
बोलौनि	बोलोनि	ना	ना, ना

यादवकालीन मराठी भाषा आणि बहामनीकालीन मराठी भाषा ह्या दोहोंत किती फरक पडला हें वर दिलेल्या स्वरप्राक्रिया व प्रत्ययप्रक्रिया ह्यांच्या तक्त्यांवरून स्पष्ट होईल. (यादवकालीन मराठीचें जें शुद्ध मराठी देशी स्वरूप होतें तें बहामनी कालात अधिकाधिक संस्कृतमय वनूं लागले. रुतु, रिण, साच, उपेगु, कर्तृत्व ह्या अस्सल देशी उच्चारांच्या ऐवजी ऋतु, ऋण, सत्य, उपयोग, कर्तृत्व असे संस्कृत शब्द येऊ लागले. 'ल' च्या ऐवजी 'ळ' येऊं लागला. 'त' च्या ऐवजी 'श किंवा ष,' 'ख' च्या ऐवजी 'ष', 'द' व 'ड' च्या ऐवजी 'ध' व 'थ' असे फरक होऊं लागले.)

प्रत्ययप्रक्रियेंत तर उघड उघड फरक दिसतात. एका सामान्यस्वरूपाच्या बाबतींतील फरक मराठीच्या दोन्ही अवस्थांतील अंतर दाखविण्यास पुरेसा आहे. तेया, तेयातें, लोकांचेया, डोलेया, देयावा वगैरेबद्दल तथा, तथातें, लोका चिया, डोळ्या, द्यावा असे स्पष्ट फरक होऊं लागले. नामाचें प्रथमेचें एकवचन,

सर्वनामांचीं रूपें, ल्यवन्ताचें रूप, वर्तमान व भविष्य ह्या काळांची क्रियापदांची रूपें ह्या बाबतीत ब्रह्ममनीकालीन मराठीत स्पष्ट असा फरक दिसतो. 'मानु, पडिभरू, आत्मराजु, ह्याबद्दल 'मान, पडिभर, आत्मराज, ' 'तुसी, मिया, कोण्हे' ह्यांबद्दल 'तुजासि, म्या, कवणें, ' 'म्हणौनि, मोडोनि, बोलौनि' ह्यांबद्दल 'म्हणोनी मोडोनि, बोलोनि', 'म्हणे, नव्हे, उठी' ह्यांबद्दल 'म्हणती, नाही, उठती', 'साधैन, ऐल' ह्याबद्दल 'सागिन, एल' अशीं रूपें येतात. हीं सर्व रूपें भाषेच्या उत्तरकालीनत्वाची साक्ष पटविल्याखेरीज राहात नाहीत]

पाटांगण ज्ञानेश्वरी व एकनाथांनी शुद्ध केलेली ज्ञानेश्वरी ह्या दोहींच्या भाषांच्या स्वरूपांत आढळून येणारे फरक वर विशद केले. एकनाथांच्या भाषेचें स्वरूप त्यांच्या भागवताच्या आधारें खाली मांडून दाखवितों. खाली नाम-आख्यातांचीं विभक्तिरूपें प्रथम देऊन नंतर प्रत्यय देतों.

नामांचीं रूपें

प्रथमा—अधिवासु, सोल्हासु, विश्वासु, रहिवासु, उत्सावो, भावो, निर्वाहो, रावो, ठावो, इ.

द्वितीया—निजभृत्यां, कोण्हा, रावळा, उदरा; सेवेसी, दोषीसी, आम्हासी; मातें, निरूपणातें, यातें; त्यातें; आम्हालागुनि, यालागी साह्यालागी; नारदाप्रति, वासुदेवाप्रति इ.

तृतीया—विश्वासें, येणें, देवें, नारदें, विस्मरणेशीं, दष्टेनशीं, नमनेशीं; दिठिवेनि, इ.

चतुर्थी—वधार्थ, शापार्थ, गमनार्थ; नामासाठीं, इ.

पंचमी—धर्माहूनि, द्वारकेहूनी; देवापरिस, तुजपासी, ज्यापासीं.

षष्ठी—लहरीचिया, सेवेचिये, सताचे, त्यांचिये, आपुलिये, त्याचेनि, तुझेनि, इ.

सप्तमी—रणीं, दशमीं, कार्णीं, अरण्याआंतु, माझारीं, मार्जीं इ.

विभक्तीचे प्रत्यय

ए. व.

अ. व.

प्रथमा—अ, उ, ऊ, ओ, इ (स्त्री)

द्वितीया—अ, आ, आं

सी, ते, तें, लागी, प्रति, लागुनी.

तृतीया—ए, ए, शीं. सीं, एंशी

आ, इ, ईया, एया

चतुर्थी—अर्थे, ते (द्वितीयेचे प्रत्यय काचित् वापरलेले आहेत.)

पंचमी—हुनी, हूनि, परीस, पासी, पासव

..... तीतरीं, षांची विशद
पुष्कालवाचक—देऊनि, म्हणोनि, बैसोनि, सुखावोनि, उच्च
असून, करून, सारून, इ.

काळांचे प्रत्यय

ए. व.

अ. व.

वर्तमानकाळ—१. ती (इ) ए, ये

२. सी, शी

३. इ, उ, ए, इती

भूतकाळ— ला (ली, ले), इ, ए

भाविष्यकाळ—१. ईन

२. ईल, शील

३. एल, ए

आशार्थ—

१. —

२. अ, ए, इ, इजे

विषयार्थ—

२. व + स

३. वया, ओ, ओ, इजे, एजे

होत असत त्या त्यांना प्रतिवर्षी

मिळणाऱ्या 'वांशिक वेतनाचे' एवजा 'सालना मुशाहेरा' मिळण्याचा 'सिलसिला' पडला. लोक स्वतःच्या बापाचे नांव 'पिते' म्हणून न लिहिता 'बिन' योजून लिहू लागले. राजेलोकांच्या सभोवतालच्या मडळींत तर ताफच बदल झाला. राजसभेत 'बैसगाईत' होते तेथे 'दरबारी' आले. राजाबरोबर स्वारीत 'सबदळी', 'दांडिवस', 'हाडपी', 'बारी', 'सागळिय', 'चवरघरू', 'भांडारी', 'वेचकरू', 'देवहारू', 'दिवटे', 'बडवे', वगैरे सेवक असत ते आतां दिसेनासे झाले. झञ्जुमल, अनुभीग, राईक, पाईक, माडलिक, राऊत, रजपूत (शस्त्रधारी सैनिक किंवा शिपाई) वगैरे हुद्दे आणि पदव्या ऐकू न येता जमादार, हवालदार, शिलेदार, ह्या पदव्या आतां नव्याने ऐकू येऊं लागल्या.

'व' हे उभयान्वयी अव्यय, 'ला' हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढे ठेवणे, 'अ' ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यजनान्त उच्चारण्याचो लकव, 'गी, दार, वाज, खाना' ह्यांसारखे शब्दसिद्धीचे प्रत्यय, वगैरे विशेष जे मराठींत आढळून येतात ते फार्शी भाषेतूनच आले आहेत व ते ह्याच काळांत आले आहेत.

ह्याच बहामनीकालांत पश्चिम किनाऱ्यावर मराठीचा आणि पोर्तुगीज भाषेचा सवघ येण्यास सुरुवात झाली. पूर्वीच्या 'ल' बदल 'ळ' जास्त प्राचुर्याने येऊ लागला. कानडी भाषेशीं सवघ जो यादवकालांत सुरू झाला तोच ह्या कालांत हळूहळू दृढावत चालला. (मराठी आणि इतर भाषा ह्यांचा परस्पर-सवघ पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत विवेचिला आहे).

बहामनी कालांतील वाङ्मयाचे पुढील उतारे मुळावरहुकूम दिले आहेत.

बहामनीकालीन भाषेचे नमुने

१. चोंभा—उषाहरण (इ. स. १३००-१४००)

तेथे कैसे काय वर्तले ॥ १८-१० ॥ कैसी लावण्याची रासी । ती येथें पाहुनु उर्वसी । कैसा येकुची तापसु । पाहिं न टळेची ॥ ११ ॥ तीयेची पाहुनी रूपरेषा । काईसीया सुरनायेका । तिलोत्तमा न पवे सरी । नव्हेची मेनीका ॥ १२ ॥ ऐसे रूपाचें लावण्य । पण उघडी वस्त्रहीण । हाती घेऊनिया आघाटी । फांकला रगध्वनी आकर्षले त्रिभुवन ॥ १३ ॥ गीताचेन नादें । चरो विसरलीं स्वापदें । हरणीं वोडवीले कर्ण । तीये राहीली नादबोधें ॥ १४ ॥ हरणु गोरी उभा करावा । मग पार्थीयें वीधावा । ते ही विसरले आपणचें । नीवर्तले दुस्ट भाव ॥ १५ ॥ नादें व्यापिलें अवर । पशु जाती नेघती चारा । वीसरौनु येक जाले । पचानन आणी कुजर ॥ १६ ॥ ठेलीया समुद्राचोया लता । बाहो वीसरलीया सरीता । गगनीं वारा मदु जाला । सैरा धडधडीतु होता ॥ १७ ॥ रागध्वनी कानीं पडिला । सूर्याची रथुची रांगला । नेणो चुकलें दीनमान । अरुणु हाकुं वीसरला ॥ १८ ॥ प्रकटलें मोहोनास्त्र । आकर्षले यादववीर । वरौती वास पाहात ठेले । भुमी पडले हातीयेर ॥ १९ ॥ चैतन्य आकर्षिलीं । पांचे इंद्रिये येक जाली । जीव घेउनी गेली मोहोनी । देहें वैरीया समर्पिली ॥ १८-२० ॥

(भा. इ. स. अ. १८३३. पृ. ५२)

२. पर्शरामपंडितकृत पर्शरामोपदेश (इ. स. १३५६)

गत तिथि दुणा चतुर्गुणा । नक्षत्र मेळविजे । ध्रुवक ४ मेळविजे ॥ तिहिं भागु । उरलेये । शेषें लोह पाहिजे । एके जल । दोहों स्थल । शून्य आकाश । स्थली सावली । जली आडाउ । आकाशी सावलीये । आडाउ तीर दार हे जयेति । आडवार । आदित्या पासौनु । नक्षत्रें ९ उत्तमें । दाहावें मध्यम । तथा पुढील २ उत्तमे । वरिला तिहिं खेळू पांडु १७ उत्तमें । वीसाठार्यांच लोह निर्वचैल । २२ । लोह होईल पूर्ण यश पाविजैल । हातीयेरें साडिती । फल होईल । आदित्यवारी । शनिवारी । वृषभ, कन्या, मकर, मिथून, तूल, कुभ, हे खोचिति । सोमवारिं, बृहस्पतरि, मिथून, तूल, कुभा पडती । कर्क, वृश्चिक, मीन हे खोचती । मंगळवारीं । शुक्रवारी कर्क, वृश्चिक, मीनु, धनु, सिंह, मेष, हे सा

६ राशी भरती । वृषभ, कन्या, मकर हे खोंचती । तिथिवारू दिशे यात्रा किजे ।
ते दिशा येकत्र किजे । तिहीं भागु दिजे । उरे शेष तो ध्रुवक राशींचें जीव-
नक्षत्र । २ ने गुणिजे ॥ ध्रुवक मेळविजे तिही भागु दिजे । शेष उरे तो ग्रहों
जाणिजे । जयाचे राशीवरी बुध, गुरु बैसति तिये राशिचेयां करवी । यात्रा
कर्विजे । दुर्गयात्रा बुध जया विये । राशीवरिं वैसे । तया कीव कर्विजे ।
आउ । वि । पू । वा । द । ई । प सूर्योदयाचीय ठाउनु । येणें क्रमे
चौ घडिये भ्रमण जाणावे । जयाचिये पाठि पडे तो जया पावे । इति भूवाळ-
वल्लभः ॥ समाप्तिमुपागमत् ॥ [रजवाडे खं. ८ प्र.]

३. नागांव येथील शिलालेख (इ. स. १३६७)

६ स्वतिश्री हिजरत ६९ सकु संवतु १२८९ पळवग सवंसरे आघेअ + +
श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति महाराजाधिराज श्रीहंबिरु राओ
ठाणें कोकणराज्य क्रोति सत्ये-तरिमन् काळे प्रवर्त्तमाने धरमादि—
-पत्र लिखितं यथा सर्वव्यापारिसिहिप्रो तंनिरोपित अठागर अधि—
-कारिआ कुसना अहासन नाकाचा सेणधै देऊ प्रोण्होन्ह वेळित स—
- + रव चिचावाळित्राण पैकी तेथेला मिजिगिति सिहिप्रो केळी तेथे मरंगी—
-आ लावेलागी आठागर समंध मुख्ये नागवे आगरुपैकी कोतळवाडि
१ नारदे कवळिआपैकि माटाळि १ उरौ वाडिअ २ ससिम फळ भोगा स—
हित श्रीराजाचा प्रधानु सिहिप्रो सिहिप्रो विक्रति सडाउनि चिचवळिये चिवे
मिजिगिति

वर मीघा यळिया कातिलवाडी विक्रिता दामा १६० नारदे कवळिआ जि—
ये भाटाळीये विक्रिता द्रम ४० उरैवाडिआ २ विक्रिता द्रामा सते २००
हे दाम वरत सकोश कवळिआ मुख्य करुनि समळि आगरियांस मागिउ —
डिळि घाअटा सालगोपाळवादनचे तळे अठि अवाटातु राहनाहि वाडि—
-आ दातारे हिन करुनि जाळिआ म्हणौनि समळि आगरियांस त्यांति वि—
-कळिते गुतिकैवाह सोड्युनि सिहिप्रो लागौनि वाडिआ विक्रिळि आहे
+वाडिआ कोण्हि दातारु ठमठेळित गुती करि तर समष्टि आगरियांहि प्रति—
का) रावें हा धरमु सिहिप्रोचा तितिवड समष्टि आगरियांहि समाग्रि प्रति—
पाळावें

झाडेआचि जमेतिस जेतुके आगर साहिआ डंखे पाठे तेतुके आगरास आप्र—
झाडावें ति रोपडवा वाडि सिहिप्रो सासनविषय भोगवारी हा धरमु समाग्रि प्र—
-तिपाळाक आघाटणें पूर्व दिसें नाऊ ग्हातारे याचि वाडि उत्तर दिसे
चोरलेवाडि पष

-चिम दिसे पठिआरावाडि दसिण दिसे कोणिष्ठियाची वाडि ऐसि आघाटणे त्रि
-आ । राविवार तिआहि पालक बरतह काण्हा कवळिआ पोगुवाअ रास देऊ
वेद म्हातारियाचा धरमुदेउ विउम्हातारेआचा वाडरेपैकी वावदेउकघाट—
-आ अंबेयारि सोम्हाळ म्हातारा राडत नागदेउ भाई दार्युम्सदे सेटि—
साउ म्हातारा ताहदेह कावंदे म्हातारा सबद म्हातारा गोरु म्हातारा
साजकार सोमदेअ जोटादेअ वारेकरु वरतअ मुपल पाटैळु नागाला पाटैळु—
बैजकरु हे जन १८ मुख्य करुनि समग्रि प्रतिपाळावे अप्राचे साक्षिता—
नागाव जमतेपैके पैगु माहामद्र दाउवार आयाशाजि दाउवार आया—

४ ज्ञानेश्वरी-एकनाथी प्रतीवरुन (इ. स. १५८४)

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुके परि अमृते हि पैजा जिके । ऐसी
अक्षरे रसिके मेळवीन । जिये कौवळिकेचिनि पाडे । दिसती नादीचे रंग थोडे ।
बेधे परिमळाचे वीक मोडे । जयाचेनि । आइका रसाळपणाचिया लोभा । की
श्रवणीचि होती जिभा । बोले इद्रिया लागे कळभा । एकमेकां ॥ सहजे शब्द तरी
विषो श्रवणाचा । परि रसना म्हणे रस हा आमुचा । घणासि भाव जाय परि-
मळाचा । हा तोचि होईल । नवल बोलतीये रेखेची वाहाणी । देखतां डोळ्याहि ।
पुरो लागे घणी । ते म्हणती उघडली खाणी । रूपाची हे । जेथ सपूर्ण पद उभारे ।
तेथ मनचि धावे बाहिरे । बोल मुजाहीं आविष्करे । आलिगावया । ऐसीं इंद्रिये
आपुलाला भारीं । झोंबता परि तो परिसेपणे बुझावी । जैसे एकला जग चेंववी ।
सहस्रकार ॥ ६, १४-२०

५. ग्रंथराज (इ. स. १५७८ सुमार) .

कवणीं म्हणेल प्राकृत । नव्हे हें ब्राह्मणार्चे मत ॥ तरी ते मूर्ख अत्यंत ।
ऐसे जाणावे ॥ ८-१०० ॥ अपार चातुर्य जालें । परि ते चाडा चरण गेले ।
दारोदार लागले उदरासाठीं ॥ १ ॥ चाडचि सर्वत्र गोंड । चाड ते वाडहूनि
वाड । चातुर्य फळे ते उघड । जिके चाडचि ॥ २ ॥ इत्यादि वेदवचने । सर्वथा
येथ प्रमाणें । जें वेदशास्त्रें पुराणें । आदि करुनि ॥ ३ ॥ आत्मार्थचि प्रिय सकळ ।
जाणोणि ऐसे समूळ । विवेकें आहतत्वचि केवळ । जाणावे ऐसे ॥ ४ ॥ आतां
आत्मज्ञानाचिया चाडा । सांडोनि व्यत्पत्ति उदडा । वेदवाचाहि दवडा । करु-
नियां ॥ ५ ॥ श्री सद्गुरुचे चरण । हृदई बळकट धरुन । कानडेंना मन्हाठें
वचन । आइकार्वे ययाचें ॥ ६ ॥ जेणें होतो ब्रह्मसाक्षात्कर । तोचि जाणावा
बीजमंत्रू । तेणेंविण वागव्यापारू । संस्कृत जें ॥ ७ ॥ तें सूस जाणावें निकण ।
काठया करावें कंडण । उपनतां चितें वारेन । सर्व जाये ॥ ८ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा
विचारू । तेथें शब्दाचा काइसा व्यापारू । यालागीं तो पामरू पडितु नव्हे
॥ ९ ॥ म्हणोनि हे प्राकृत । परतु तत्त्वज्ञान घनामृत । जतन करावें अत्यंत प्रथा-

चोनि आकारे ॥ ११० ॥ श्रीदिगबरानुचरु म्हणे । आतां पुरे पुरे बोलणें । प्रथे प्रथराज येणें । सिद्धांतु भोगावा ॥ १११ ॥

वैजनाथ कलानिधि (इ. स. १६०० ?)

पुढे प्राचीन पद्याचा आणखी एक एक उतारा “वैजनाथ कलानिधि” ह्या ग्रथांतील दिला आहे. ह्या ग्रथाचा निर्देश गायकवाड प्राच्य ग्रंथमाला LXXVI ह्या क्रमाकांत आहे. हे हस्तलिखित ताडपत्रावर लिहिलें आहे. ह्याच्या काळाचा अजमास “सोळाव्या शतकाच्या अगोदरचें असल्याचे दिसत नाहीं.” असा केला आहे. उतारा पुढीलप्रमाणें आहे :—

प. ४९—५१—आता नगर वर्णन । आटालिया । उपरिया गजद्वारे राजद्वारे । खडकीद्वारे । बाईलवाडे । चौकिया । मनोरम विलासपुरे । प्रसिद्ध सिद्धांचे निवास । बौद्धांचे विहारा । जिनांची जिनालये । ..दुआले आवसाणिया । सिंपणहारी । उधूतपताका सहस्र प्रकटिते । तेयां चित्रा प्रसादावरि इतश्चेतश्च सचरतेति आकाशसरोवरी जलविहगमा ब्राह्मणभवर्नी ऋचां यश सामाचे उद्घोष साये प्रातरग्निस्तोत्र हवने भगलप्रसारक होमधूम..

प. ५८—आतां सभावर्णन । तेथ गादिया । मुढे मसौरे । वा (चा) कले...तेथ प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्य अग च. (वं) ग पिग कलिंग सौराष्ट्र महाराष्ट्र कर्नाट लाट भट मत्स्य पांचाल किरात हूण नेपाल मालवी वेस बर्बरा सिडे सुळुकी मोरी यादव राठोड कदव कलिपुरा चौहाण प्रार्थतीय पुलिंद भील प्रात वासिए कोकण चोल नरपति सेरहार गौड गाजणें कानौजिए उकल मागध उह लिये पातवणीचे बावर रानी एकटक सेंवव वालुका साधार तजर हंसीर तुरक ही राजे बैठले ।

प. १०२—१०३—... ॥ इश्वरीचां ललाटी त्रिपुरदहनावसरीं वारीं चंडेस्यर खेदातो उपनले । तेया तेयाच्यारि खडिया म्हणि पथि स्यारिवर्णः । ब्राह्मण दीक्षा येतो चंडुन ग्रावाचार्य । क्षत्री वाणी नक्र वेफे विलासु घता तिक्त स्रद्ध विडिगु । त्याग चेटकु । अघोरमुखां चडसद्य मुकुट शोभितु । आहुठ सादासी आश्रम ४ गोत्रे । अठेतातीस सेको । राशि वहसु । चंडपूजा शिवदीक्षा ॥ ३८ तत्व ८ कल. ’

७. शिवकालीन मराठी भाषा (इ. स. १६००—१७००)

१६२. बहामनीकालानंतर शिवकालाचा विचार येतो. ह्या कालखंडात इ. स. १६०० पासून १७०० पर्यंतचा काल घेतला आहे (शिवकालापर्यंत मराठी भाषेची ह्यात जवळ जवळ एक हजार वर्षांची झाली होती.) ह्या हजार वर्षांच्या

अवधीत झालेल्या मराठी भाषेच्या अवस्थांतरांपैकी दोन अवस्थांतरें आतांपर्यंत विशद केलीं. शिवकालामध्ये झालेल्या तिसऱ्या अवस्थांतराचा उलगाडा येथें केला आहे. यादवकालातील भाषेचें शुद्ध मराठी स्वरूप बहामनीकालांत सस्कृत व फार्शी ह्या भाषांच्या पुरस्कारानें इतकें बदललें कीं, मराठी भाषेचा मराठीपणा शिल्लक राहतो कीं नाहीं ह्याबद्दल सशय उत्पन्न झाला. शिवशाहीच्या उदयाच्या आनदानें महाराष्ट्रातील एकंदर वातावरणास एक प्रकारची भरती आली. महमदीयांच्या आक्रमणशील सस्कृतीनें बहामनीकालांत महाराष्ट्रातील लोक प्रथम प्रथम दबले गेले. ते पुन्हां पूर्णपणे आपल्या भानावर येण्यास तीनशें वर्षे लागलीं. मधून मधून स्वसवित्तीचे झटके मराठा समाजाला आले नाहींत असें नाहीं, परंतु पूर्ण जाणीव किंवा परकी सस्कृतीचें जहर पचनीं पडून शरीरांत आत्मसात् होण्यास तितका काळ जावा लागला. भानावर एकदा आल्यानंतर मात्र चोहोंकडून सांवरण्यास सुरुवात झाली. समाज, धर्म नीति, आचारविचार, पोषाख इत्यादि क्षेत्रांत ढांसळलेली बाजू सांवरण्याचे जे काहीं प्रयत्न झाले त्यांत मुख्य प्रयत्न श्रीशिवाजी महाराजांनीं केला. ह्याच कारणास्तव ह्या कालखंडास आम्हीं शिवकाल हें नांव दिलें आहे. शिवकालीन भाषेचें विवेचन खालीं दिलें आहे.

शिवकालीन भाषेची स्वरप्रक्रिया

१६३. वर्तमान मराठीप्रमाणें शिवकालीन भाषेमध्ये बहुतेक सर्व स्वर आहेत. ऋ, ॠ, लृ, लृ, हे चार स्वर फार करून उपयोगात येत नाहींत. बाकीचे दहा स्वर प्रामुख्याने उपयोजिले आहेत. ऋस्वदीर्घाचा विधिनिषेध फारसा पाळलेला दिसत नाहीं. वर्तमानकालीन स्वरांचीं रूपे शिवकाली कशीं होतीं हें खालील तक्त्यावरून दिसून येईल, व त्यावरून त्या कालच्या उच्चाराची दिशाहि कळेल. स्वरांची वर्तमानकालीन रूपे पुढें कसात दिलीं आहेत. उदाहरणांत आद्य, मध्य, अन्त्य असा क्रम आहे. उदाहरणें मूळ वाक्यांत जशीं आहेत तशींच घेतलीं आहेत. शुद्धलेखनानें बदललीं नाहींत.

स्वरप्रक्रिया

अ :— अमच्या, अम्हांस, अण, अश्रिवाद, असंका (आ), सदमट, (इ), विष्णदास (उ);

आ :— लाखोटा, काबजती, हिमान, पायमाली, प्रामाथीनाम (अ); (इ) : माफिक, हरीवस्त (अ), सिलेमान (उ), कृष्णगौड (ऋ); गार्द-त्रीची, विषइ (यी).

उ :— लुखोवा, देऊ, मशारनुले (अ); उसुल, उलखित (व); व्स्ती, क्रुष्णा, त्रुणें, जाग्रुती, पित्रु, (ऋ).

ऊ :— धर्मादाऊ, पेडगाऊ, नाचगगाऊ (व).

ऋ :- (उ)

ए :- सत्येस्वर, धर्मपरायेण छेत्रपती (अ), वेवसाय (य).

ऐ :- सैद, गै (य).

ओ :- दुकोळ (आ), नोवत (औ), मोकाम, अभ्योददार्थ (उ मोरवा (उ), विस्तो (व), भोगोटा (व).

औ : वडिगौ, पडिगौ, औलियाद, उपद्रौ, वडिगौ (अव किंवा आँ यावद्दल), वौस (अनुनासिक).

वर दिलेल्या स्वरप्राक्रियेच्या तक्त्यावरून दोन तीन गोष्टी नजरेस येतील [उच्चारप्रमाणे लिहिण्याचा शिवकालीन रोख दिसतो. त्या उच्चारांवर जरी ग्रामिण उच्चारांचा परिणाम झालेला दिसला तरी तो मूळच्या जवळ जवळ बराच येता उच्चारावर फार्शी उच्चारांचा परिणाम झालेला उघड उघड दिसतो. " अ, ल उ, ऋ, ऐ ह्या स्वरांना फार्शी भाषेत स्वतंत्र प्रतीके नाहीत. त्यामुळे मराठी विशेषनामे फार्शी बोलणाऱ्यांच्या तोंडून व फार्शी नावे मराठ्यांच्या तोंडून रिली जातांना वरील स्वरांच्या बाबतीत विशेष फरक झाला आहे, स्वरांचा परस्पर विपर्यय झालेला वरिल उदाहरणांत दिसून येईल. विष्णुदास ही त्याची उदाहरणे होत. वडिगौ, पेडिगौ, उपद्रौ, छेत्रपती हेहि फार्शी उच्चाराचे परिणाम होत. अक्षय ' व ' चा ' उ ' करून व पूर्वीच्या ' अ ' मध्ये सामावून ' ओ ' किंवा ' औ ' उच्चारण्याची लकब आ भाषांची सुद्धा समजली जाते. रामदासांच्या वाङ्मयातील भाषेवरून दुजोराच मिळतो.

व्यंजनप्रक्रिया

१६४. कवर्ग :- क :- दुकोळ (क), ख :- खांदिल (कं); (क), झरोखा (का); तुम्हावेखी (घ). ग :- वग (क).

चवर्ग :- छ :- छवछर (स. तस); पच्छमेस (रिच). ज :- ज्य (क), जेष्ठ (ज्ये), जोखालत (चो), जूज (युद्ध.)

टवर्ग :- ड :- देव्हडी, आशड (ढ) :- ढीध (ध).

तवर्ग :- थ :- थापना, थीरावीळया (स लोप); द :- मज्बुद (अदिकारपण (ध); समुदि सरहद (द); विहमाने (घ); ध. धाशत (दह); साधर (द). न :- गुजरान्, निशान्, काहडनी, (ण); पनाळ, कोनेरीमट (न्ह); सिनलकी (न्द).

पवर्ग :- ब :- कार्बारी (भा), खूब (प), सितावी (फी); (सभाजी).

१ राजवाडे : म. ह. सा. ख. ट, प्रस्तावना.

अर्धस्वर :—यः—यैस्यास (ऐ), वः—वळखिले (ओ, अव); वाढे-पाचे (ओ).

ऊर्ध्वः—शः—अश्रिवाद, आशड, विशड, नामघोश, भूशेणें, (ष).
:—पलगपोष (स), घाती, षदषदा, देशेनिया, खरे षोटे, पाषान, षडे (ख).
:—सिवजी, स्यावण, स्याहाणे, सुद; यैस्यास, गोस्ट, सेणवी, मसाहती, वेणदात, अभिसेक, साहाजी, स्याहाजी (श); तसवीस, (ज).

ळः—ळाता, कळहो, ल्हान, लपवुनीया, लिघाड, लाजा (ल).

इ —निहकाम (ष).

ह्या उदाहरणांवरून व्यञ्जनप्राक्रिया स्पष्टपणे नजरेंत येईल. ण बहुल न, आणि ष ह्याबहुल स सररहा येतात असें वरील उदाहरणांवरून दिसेल त्याच-
णें ढ बहुल ड, य बहुल इ, ये, यै, ऐ असे वर्ण येतात. फार्शी मराठीच्या
रूचा परिणाम विशेषतः कठस्थानीय वर्ण, दन्त्यतालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित
त्यादि वर्णांच्या बाबतीत झाला आहे. हा फरक स्पष्ट करून सांगणें फार
आहे. प्रत्यक्ष उच्चारारून कळण्यासारखा आहे. “ काझी, कुराण ”
शब्दाचे उच्चार ही त्यांची उदाहरणें होत.

त्यालाशिवाय वर्णप्रक्रियेचे महस्वाचे फरक खाली दिले आहेत.

१. वर्णागमः— भगत (भक्त), लक्ष्म, लक्षुमी (लक्ष्म, लक्ष्मी);
ह्यात्र नात्रेस खालीस), प्रतिवरुसी (प्रतिवर्षी), दरमियान.

२. अथवा आन्तर स्वरलोपः—द्वा (दुवा); यांचेथे (यांचे);
त्यापण (त्यानीं+आपण); व्हाती (राहातीच); उप्रातीक
(प्रातीक); इ.

३. अनुनासिकलोपः—वौसीचा (वं) आदेशा (अ); समजी
(सजगी), टकसाल (टं).

४. वर्णलोपः—घर्माघिरण (क लोप); आपदेभट, महादेभट (व लोप)
(वृ लोप); थापना (स् लोप); विलातीत (य लोप); मशारा
(मशारा लोप).

५. समानोच्चारित वर्णलोपः—दरोज (दररोज).

६. महाप्राणः—धाशत (दशहत).

७. अर्थभेदः—वजीर, गुजरान, अवलाद, कावाडी, कारकून.

८. लिंगभेदः—हजामत; तफर; नजर (मूळचे नपुंसकलिंगी); वाग;
खुर्दा—मूळचे नपुंसकलिंगी.

९. निभृत अः—नुक्सान; ज्वान; गफलत; लायक; गनीम; जामदार,
छप्रपलंग, हवल्दार, भर्जरी; पश्मी इ.

१६५. र्गप्रक्रियेचे निरनिराळे प्रकार येथवर सांगितले. ह्यांवरून शिव-कालीन मराठी भाषेत औच्चारिक बाबतींत आर्यवशाची मराठी आणि मोगल वा किवा तुराणी वशाची फार्शी ह्या भाषांमध्ये कसा झगडा चालला होता हे दिसून येईल एकीकडे मातृभाषेतील जन्मापासून किंवा अनुवशिक प्राप्त झालेले औच्चारिक सस्कार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारात क्षणोक्षणी कानावर आ, आघात करणारे राजपुरुष व त्यांचे अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी वी; नोकर यांचे औच्चारिक सस्कार हे दोन झगडणारे पक्ष होते. “शब्द व्यजनान्त न उच्चारितां स्वरान्त उच्चारण्याची लकव मराठी भाषेमध्ये आहे. ही लकव मराठीने प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांपासून उचलली.” ह्या तिच्या स्वभावामुळे फार्शी भाषेतून मराठीमध्ये जे जे व्यजनान्त शब्द आले ते सर्व शब्द स्वरांत झाले, शब्दांत अगभूत असलेले आंतर व्यंजन सुद्धा स्वरान्त केले. परंतु इतक्या स्वरांच्या उच्चारात आणि ह्या स्वरयुक्त व्यजनांच्या उच्चारांत थोडा फरक राहिला. स्वरांचा निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठीत चांगल्या जाणत्याच्या तोंडांत रुढ होऊन बसला. पुणे, नगर, नासिक, खानदेश ह्या महा राष्ट्रांतील जिल्ह्यात विशेषत गांवढळ लोकांच्या भाषेत हा निभृत उच्चार प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाही. वर सांगितलेल्या प्रांताच्या ग्रामिक शब्दांत, पड 'ला, घेत 'ला, मारि'ला, जेव'तो, करि'तो, खोक'तो, जाग'तो, कुठ'ले, हत्यादि शब्दांतील आंतर स्वर साधात उच्चारिले जातात. आपल्या संकतावती भाषेसारखे पडला, घेतला, मारला, जेवतो, कर्तो, खोकतो, जागतो, कुठले, हत्याची असा ते उच्चार करीत नाहीत. ह्यावरून नागर भाषेतील उच्चारांवर जितकें घरेत] फार्शीचा परिणाम झाला तितका ग्रामिक भाषेतील उच्चारांवर झाला दिसत नाही.

म्हटिले,
असेली,

प्रत्ययप्रक्रिया-विभक्तिप्रत्यय

१६६. प्रथमा एकवचन-प्रत्यय 'उ' उदा०-नेम, झुजारराज, क्षमाणे तुझा जाबु, महाराजसाहेबु, सन्नधु, जीऊ, महमदापुक, सादतसैदहुसेनु (फार्शी णि अनुस्वार नामाना सुद्धां हा उ प्रत्यय लागलेला आहे). स्त्रीलिंगी-राती (झालं हकीकती, मुदती, आगी (लागली), माये. [मिया

प्रथमा अनेकवचन- उदा० १. [पचवीस] होनु; कामेकाजे [तुमचे] बाबे; वादे [उभे केले] ३. रैयानू, देसासानू, नाडकर्णीयानू, ग ने दूच. मुखानू, महाजनानू, हुद्देदारानू, मोकदमानू कारकुनानू, [ह्या प्रत्येक अ वचनाच्या रूपापुढे 'ई' हा पष्ठीचा प्रत्यय लाविला आहे व त्याने तो पु आलिया. शब्दार्शी जोडिला आहे.]

द्वितीयाः— प्रत्यय ' सी ' उदा०— महालासी, आपणियासी, गऊ मौरिताली], रयतीस [पैके लावून], मसलतेस.

द्वितीयेचा प्रत्ययरहितहि उपयोग केला आहे. त्या रूपास स्थलकाल-दर्शक द्वितीया किंवा क्रियाविशेषणरूप समजावें. उदा०—खान सातारा आला. न सीत चालिले आहे द्वितीयेसाठी ' ला ' प्रत्ययहि वापरलेला आहे. हा ' ला ' प्रत्यय ' रा ' ह्या फार्शी प्रत्ययापासून निघाला आहे, असें राजवाड्याचें त आहे. ज्या अर्थी ' लागी ' हा प्रत्यय द्वितीयेचा असून याच अर्थी आहे, अर्थी तो ' लग् ' ह्या धातूपासून निघाला असावा, हेंच मत जास्त सबळ दिसते.

तृतीया—प्रत्यय ' ऍ ' उदा०—एकनाथभट्टे, महाराजे, जगदळे, विठोबे, त राजी घोरपडे (सांगितले), आत्मसुखे (घेतले) ई—उदा०—इजारदारी (रांग केला), हेजिबी, हीं — उदा०— तेही (शिकस्ती खादली).

चतुर्थी — द्वितीयेप्रमाणें— (आपले) सुने (पुसिले).

पचमी— प्रत्यय ' हून ' —घरीहून.

षष्ठी— प्रत्यय ' चा ' उदा०—गावांचा, साहेबाची. ' ई '—ह्याची उदा०—आपणस संबंधु नाही.)

सप्तमी—प्रत्यय ' इ '—लोकी (एदिलशाही), उत्तरे (पडवी), पूर्वे, ठाना (जमा करणे). (त्याचे) हवाला (केले). कीर्ति वावे (हरीच्या) कथे (नाही विश्वास).

असाम्यरूप—फितवेया (मध्ये), गोलिया (नी), आपली (खुसीने) सातारिया, मुकाबीलिया इत्यादि.

व्यभिक्तलोप—मौजे शिरबाव चालले (सप्तमी); अबदुल चस्मकोर (चतुर्थी), केसो त्रिमल लेहाया पाठाविली (तृतीया). मलीकअवर टा आहे (षष्ठी). बाबा हाजी बुन्हाण मालूम केले (तृतीया). पेसजी जो गुम्हा केला (सप्तमी).

सर्वनामविभक्ति

प्रथमाः— ए. व. — तूं, मी, जे, ते, (स्त्रीलिंग) ते (माये), ते (क). जे, जे, (वस्तुभाव). कोण्ही, कोण्ही, कोण्हे; कोण्हीक. अ. व. तुम्ही इत्यादि.

द्वितीया—यैसियास, यैसी, तुज, आपणियासी, आपणासी, हें आपले लिले (आपणांस ह्या अर्थी दिसतो).

तृतीया—मिया, तुवा, त्याम्हे, त्याणी, तेणेप्रमाणें. हीं—तेही, येही (घातले पाहिजे), कोण्हो, तिहीं.

चतुर्थी—द्वितीयेप्रमाणे—[तुज] देहान्त प्रायश्चिता द्यावे.

पचमी—तधी—पासूनी.

षष्ठी—माझिए, अमच्या, तुझे, तुमचे आमचे, आपली, आपला इ—इची, आपुलेची, येथीचिया.

सप्तमी—विशेष फरक नाही.

सामान्यरूपे—आपली खुसी; विसा वर्षांचा भोगोटा, च्यारी पांचशे घोडा; गैरी लोकी पैस करून; अठा दिवसा ते येथील हुकमे नाही; निसे बापपोटी खावी; गैरी उखदामचे.

विशेषणांच्या बाबतीतहि फार्शीमराठीमध्ये विलक्षण द्वंद्व माजलेले दिसून येते. मराठीचा स्वभाव विशेषण विशेष्याच्या पूर्वी वापरण्याकडे आहे; तर त्याच्या विरुद्ध फार्शीचा स्वभाव विशेषण विशेष्यानंतर वापरण्याकडे आहे. पुष्कळ ठिकाणी विशेषणांची सामान्यरूपे झालेली आहेत. उदाहरणे—दिवसा दहामध्ये पर्जन्य पडेल; किल्लेमजकुरी; मशारनुले; कोटमजकुरी; हकीगती कैसी; चावर निमे होती; कोठी बळकटी केली; हरबाजी बडील घरी असता.

क्रियापदाचे प्रत्यय

१६७. वर्तमान प्र. पु. ए. व.—तपे, पचे, टेळो, गातो, नाचतो, दोषवितो. अ. व.—आपण होए. द्वि. पु. ए. व.—तू असिजे, तू खूर्दखद कैसें नेतो, होसी, बुजाविसी; काढून आहेस. अ. व.—[तुम्ही किताबती घेऊन] आलेसी, चालिसेस. तृ. पु. ए.—मजरा आस. एसीं खूर्दखताची रजा होए. अ. व.—करिताती, असेती, आहेती, देताती, खाताती. [सर्व घरेत] फिरतें होतुसे. भिल्ली म्हणेत. महाराजा करतुते.

भूत—जालें, मारिला, दिघले, आनिली, बैसले, खादली, म्हटिले, बोलिले, हालिले, ठेविले, पुसिले, पाडिलीं, साधिली, हाटिला, चालिला, असेली, निजेली.

भाविष्य—उमर असेली, येईना, पवाडेल, चालशील, [तेणेंप्रमाणे तुझा निवाडा] करून, [ज्या अर्थी येथे ' न ' दिसतो त्या अर्थी प्रचलित अनुस्वार उच्चारिला जात असावा]

कर्माणि—चालवीजे. तू येईजे. जाईजे, असीजे, दीजे, कीजे, [मिया तुवा] खाईजे; दिघला अस; शहाजी राजे धरिले; करीत जाणें.

अकरणरूप—हो न देणें; कतुर हो न देणें; ने दु; नेवो आपण ने दूच. नये बोलो नेठवी.

कृदन्ते—लिहिलें, चिंतिलें, लेहाण्या, वाचावया, लेहाया, आलिया. विध्यर्थ—देखावे, पुरावी. उपभावे, वर्तवी.

ल्यवन्त—करनु; पाहोनु, फिराऊनु; सांगोऊनु; म्हणोऊनु; अणोऊनु, चालऊनु; स्मरोनु; लैहानु; राखोनु; हिरोगु; बोलोनु; पोहाचाऊन, कुल मारून; न कळोनु, परिसुणु.

णित्तु—बळून [वळवून], देवाऊन, देवउनु देवणें देवितील; त्यानें वडिलास नागवण पडवली. आमचे जीऊ वाचविले, पुढेंहि वाचिले [वाचविले] पाहिजे.

क्रियाविशेषण अव्ययें दोन प्रकारची आढळतात : १. विभक्तिप्रत्यय शब्दांना लावून झालेली, कधीं कधी प्रत्ययांचा लोप केलेला आहे २. क्रिया-विशेषण अव्ययें मूळचींच म्हणून.

पाहिला प्रकार—बहुता रीती; सुखें, लेकरी [खाणें]; सन सीत [चालिलें आहे]; राती दिवस. [तुम्ही] खुसी [धारवाडा] बांधणें; जोरावारीनें पिढी-दरीपढी देशपांडियेण आहे; साला साले; तालबसने. ठाणेदार याचे आंगे हरकती केली.

इतर—उगेच, रोज, दरोज, यैसा मामला काथे बदल केला । [जमीन पूर्वीप्रमाणें] पुढा अनुभाविणें; तव, हली; हाली येणेंप्रमाणे वाराची वार दुमाले करणें. बरजोर ताकीद करून जाणें. जोवेरी तधीपासून [लवे] दुरी [केले] सडी आलिया. [तूं] बेसक [येईजे]. हरीवरत, मागत्यान, तन्ही, तथी.

शब्दयोगी अव्ययें

विशेषणांप्रमाणें ह्यांच्या बाबतींतहि पश्चाद्गामी आणि पूर्वगामी अशा दोन्ही प्रकारांनीं अव्यय वापरण्याची प्रवृत्ति शिवकालीन भाषेमध्ये रूढ झालेली दिसते. पूर्वगामी वापरण्याचा स्वभाव फार्शीचा आहे, पश्चाद्गामी वापरण्याचा स्वभाव मराठीचा आहे.

१. उदाहरणें—त्यावरी, तुजवरी, माणसाकरवीं, आपणापासुनु, तावजी-पंतावरावरी, देवणकारवरावरी, तधीपासून, आम्हापासी, बरलींपाडुनु, अना-कारणे, मेलियावरी, जोवेरी, याउपेर, माडिलियाकारणें, जोवरी तोवरी, मागती, विवानातुनु, तन्ही, वाहीर, नजदीक.

२. देखत, परवाना, खालते, किल्ले कोंढाणा खाले राहुनु; देऊळ गांवची वाट तेथुनु, वरहुकूम.

उभयान्वयी अव्ययें:—आण [इ ' चा लोप], यैसे, जे म्हणोनु, तन्ही, जैसे, जैसे तैसे, तैसे ऐशियास.

उद्गारवाचक—बस, हां, अलबत, बेलाशक, श्वप, वाहवा, छे, छी, आकतोत, शावास, खूश, फू. [रा. खं. ८]

शिवकालीन प्रयोगविशेष

गनीभास घेरा केले,
जीवें मारिला गेला,
त्यास मोकळ देणें,
दरीबाव सरंजाम होए.

त्यास हे नामकूल गोष्ट
विलायती खराब झाला.
हरयेक परगणा, एकेक काजी,
दादी केली पाहिजे.

पटेलगीस दाखल जाला,
गावगना हिंडोन सचणी करा.
म्हटिले ते न होती, न कीजे.
हो ने दिता,
(लंबा) कागद न दाखवीच
आपले तरफेन कुसुर हो न देणें.
तिजपासी दिधले की वाटून हे
असे अवलाद अफलाद चालवीजे.
असल मिसल तिराउनु दिजे.
श्रीच्या करणीस कांही चालत नाही.
साहेबाचे मसलतेस येऊन एकतारी
केली,
बाजपक्ष्याचे हातून तुमचें मांस काढून
घारीस टाकून लूट करवू.
मुलेपणाबद्दल भांडाभांडी झाली.
वनवास विक्षेप केला.
(राघोजी) यासी मारा करून मारिला.
तुम्ही पांढरीच्या कामास आला आहां
गोही खातिरेसी आणतां [विठलाका-
देऊ] खरा निघाला.
दिव्यीं उतरणें,
[छंदारराव] मसलतीमध्ये खर्चला.
शिराघडाच्या चिठ्या टाकल्या,
कार्यप्रयोजन लिहित जाणें.
त्याची हुजती घेणें, हुजती गेले
ह्याकरिता आम्ही खेदी,
याची अडसेरी चालवीजे,
जोरावारीने कलह आरंभिला.

वतन चालवत येणें,
देवाचा पाला घालणें,
अर्जानी जाले,
दुबाला कीजे
ते [फर्माने] मोगलाचे फितवेयामध्ये
गूम जाले,
कीरे सरिभारी दिधली न वचे.
शिरजोरी करणें
सी साला उगवणी करणें,
श्रीदेव मसीद आपणास क्रिया
लावील,
ह्याचे लिगाड तुम्हास लावणार नाही.
त्यास सुईच्या आभावरील मृत्तिका
देत नाही.
तो राजक्रांत जाला,
परागदा होऊं लागलेत.
दुघभात व बेलभडार याची क्रिया
केली,
मुलकास कौल जाले,
कारकुनासी पुसी केली,
आपले भाऊबांदगीस आहेती,
[आपणास रंगोजीस] बरेंपण होतें;
वैर नव्हतें.
चंद्रसुयो तपे तववरी रवरवी पचे.
जूज कीस्त फार झाली.
येकाचें दुख तें सर्वांच दुख येंसें
जाणोनु.

१६८. शिवकालीन भाषेच्या व्याकरणाच्या ज्या निरनिराळ्या बाबी येथ-
वर सांगितल्या त्यावरून प्रत्येक शाखेमध्ये फार्शी भाषेचा मराठीवर किती
परिणाम झाला हे दिसून येईल. पुरुषवाचक सर्वनाम, सख्यावाचक विशेषण,
लहानलहान अव्यय, उच्चारसिद्धि, शब्दसिद्धि ह्या बाबी म्हणजे भाषेचा गाभा
होय. बाह्य लौकिक व्यवहाराच्या अनुषंगाने भाषादेवीच्या देवालयाच्या आंतर
गाभान्यापर्यंत यावनी भाषेचा शिरकाव झालेला दिसतो. ह्या सर्व पुराव्यावरून
तीनशें वर्षांच्या ससर्गाने शिवशाहीच्या पूर्वार्धातील मराठी जवळ जवळ फार्शी-
मय झालेली दिसते. तिच्या मूळ स्वभावाची ओळख बुजून तिला Perso-Aryan
म्हणण्याकडे कल होतो. अशा तऱ्हेने कायमचीच ती Perso-Aryan
होते की काय अशी भीति होती. परंतु शिवशाहीमध्ये जी राजक्रांति झाली
तीमुळे ती भीति नाहीशी होऊन तिला तिचे स्वत्व मिळाले. शिवाय परकी
संस्कृतीच्या जहराने घायाळ न होता उलट ते पचनी पाडून आपणांत सामावून
घेण्याची शक्ति मराठा समाजातहि असल्यामुळे मराठी भाषेवरील हल्ला तितकाच
थोपविला गेला. मराठीचे सत्व कायम राखण्यास तत्कालीन साधुसंतांची काम-
गिरीहि कारणीभूत झाली. तिचे महत्त्व थोडक्यांत सांगणे जरूर आहे.

१६९. शिवाजीसारख्या राजक्रांति करणाऱ्या वीरांनी केवळ जाणून
बुजून स्वधर्मपरित्राणासाठी परकीयांशी जी झोंबाझोंबी सुरू केली तिचा परिणाम
स्वधर्मावरोवर स्वदेश आणि स्वभाषा ह्यांच्या जोपासनेत झाला. साधुसंतांनी पुरु-
षार्थ साधण्याच्या हेतूने वाङ्मयनिर्मिति केली. धार्मिक ठेवा संस्कृत भाषेच्या
दुर्गम कोटांत ठेविल्यामुळे सामान्य लोकांच्या हातास तो पोहोच्येना. बरे, संस्कृत
म्हणजे देवांची भाषा आणि मराठी म्हणजे चोरांची असे ते मानीत नसत.
अध्यात्माची कोडी मराठीत उकलण्याची जी परपरा मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, नामदेव,
एकनाथ ह्यांनी घालून दिली, तीच पुढे रामदास, तुकाराम, वामन, ह्यांनी चाल-
विली. संस्कृत-मराठीचा झगडा एकनाथस्वामी व हरिपंडित ह्यांच्यामध्ये होता
असे नाही, तर तो पुढे शिवकालामध्येहि दिसून येतो. राधाभाधवविलासचर्चपूचा
कर्ता जयराम पिण्डये हा संस्कृतचा अभिभावी असून संस्कृत कवीना सिंह म्हणतो
आणि प्राकृत कवीना मर्कटे म्हणतो. ज्ञानेश्वराने संस्कृतातील भाडार दाखविण्या-
साठी जो 'भावदीप' घेतला, तो पुढे वामनाने 'यथार्थ' रीतीने दाखवीपर्यंत
तेवतच होता. मध्यंतरी ह्या दीपावर बहामनी कालांत प्रतिकूल वातावरणामुळे
बरीचशी काजळी गोळा झाली हे खरे, परंतु लगेच वातावरणातील वावटले
नाहीशी होऊन स्थिरस्थावर झाल्याबरोबर आलेले काजळ काढून पुनः त्या
दीपाची शिखा प्रज्वलित केली. झगडा झाला संस्कृत-मराठीत; परंतु त्याचा
परिणाम मात्र फार्शीस नानोहरम करण्यात झाला. पूर्वी जे एकदां वीं रुजत
घातले त्याला पीक शिवकालांत बेमुमार आले. वाङ्मय व भाषा ह्यांच्या वृद्धीस

राजाश्रय मिळाला. शहाजीराजे ह्याच्या आश्रयाखाली असलेल्या ३५ कवींची यादी जयराम पिण्डये याने आपल्या चपूमध्ये दिली आहे. शिवाजीराजे यांनी भुषण कवीला आश्रय दिल्याचे प्रसिद्धच आहे. भोंवताली ताम्रांचे काहूर माजले असतांना एकनिष्ठ भावनेने तुकारामाच्या कीर्तनांत शिवाजी राजे तन्मय होऊन रंगून गेल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. रामदासांच्या चरणीं सर्व राज्य अर्पण करून केवळ श्रीप्रसाद म्हणून राज्यव्यवहार शिवाजीने पुढे चालविल्याचे काही सशोधक सांगतातच. शाहीरास उत्तेजन लोक व राजा ह्या दोघांकडून मिळत असे. प्रत्यक्ष जिजाई मातोश्रीने अमीनदासास बोलाविल्यावरून अफजलखानाच्या वधाचा 'त्याने कडाका गाईला' व म्हणूनच त्याच्या "चढाविले हाताला लगर सोन्याचे दोन" व त्यास एक गांव बक्षिस दिला. ह्याशिवाय तुळशीदास, यमाजी हे शाहीर होतेच. ह्या भाषिक हल्ल्यामध्ये सुद्धा मराठी कविवारगीरानी शिवकाली चोहोबाजूनी एकदम गनीमी मारगिरी करून फार्शीच्या विरुद्ध धुल्लड उडवून दिली. भाषिक उलाढाल व वाङ्मयीन खटाटोप ह्यात शिवकाल हा कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे हे पुढे दिलेल्या कवींच्या नांवावरून कळून येईल. मुक्तेश्वर, रमावल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिवराज, शामराज, तुकाराम, बोधलेखुबा, निंबराज, मोरया गोसावी, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, सेना न्हावी, शेखमहमद, रामदास, गगाधर, रंगनाथस्वामी, आनदमूर्ति, केशवस्वामी, वामन-पंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर, ह्या सर्व सत व कवि मंडळींच्या कामगिरीने शिवकाल म्हणजे वाङ्मयाच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आहे. ह्याशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर सत ह्यांचा शिष्यगण व वेणाबाई, आकाबाई, बहिणाबाई, ह्या स्त्रिया आपआपल्या परीने हातभार लावीत होत्या. ह्या सर्वांचा जनपदांमध्ये परिणाम झाल्यानेच फार्शीचा लोढा थोपविता आला. हे प्रयत्न जरी निहेतुक झाले तरी ह्यांचा परिणाम झालाच प्रत्यक्ष उघड वार खुद्द छत्रपतींनीच केला. कोणत्याही प्रकारचे महमदी चिन्ह पाहिले की महा-राजांच्या कपाळाची तिडीक उठवी. दरबारांत, घरींदारी, जिकडे पहावे तिकडे फार्शी शब्दांचा बेसुमार भरणा झालेला. तेव्हा हे शब्द खड्यासारखे निवडून काढून टाकण्याकरिता राजदरबारांत नेहमी जरूर लागणाऱ्या शब्दांचा राज्य-व्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यांनी आज्ञा केली व अशा रीतीने मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला.

१७०. फार्शीपुढे मराठी भाषा नेस्तनाबूत न होण्याचे आणखी एक कारण आहे व ते प्रामाणिकपणाने कबूल केले पाहिजे. ते म्हणजे मराठी भाषेला बहामनी रियासतीतिल बादशाहांनी दिलेला आश्रय हे होय. १४व्या शतकापासून ते १७ व्या शतकापर्यंत मराठा प्रांत आणि मराठी भाषा हे दोग्ही पारतंत्र्याच्या कर्दमांत रतलेले होते. व जरी मराठी भाषेला हातापायांत वेड्या घालून बादशाहाच्या दरबारी खेचली होती, तरी दरबारांत तिचा पक्ष घेणारे पुष्कळ वाली तिला भेटले.

सन १५२९ मध्ये बुऱ्हाण निजामशहानें महाराष्ट्री ब्राह्मण आपल्या दिवाणगिरीवर नेमला. ह्याच्या कारकीर्दीत ब्राह्मणी कारकुनांच्या फर्देशाहीस चांगलाच वाव मिळाला असावा आणि त्यायोगें मराठीची जोपासना झाली असावी. सन १५५५ मध्ये इब्राहिम आदिलशहा विजापूरच्या तख्तावर बसला. हा मराठ्यांच्या शौर्यधैर्यादि युद्धोपयोगी गुणांचा चाहता होता. त्यांच्या व्यवहारशानाची पारख करणारा, हिंदु-मुसलमान असा दुजाभाव उत्पन्न झाला असता हिंदूंचा कैवार घेणारा, अशा सत्प्रवृत्तीचा हा सुलतान असल्यामुळें ह्याच्या आमदानांत मराठी भाषा आणि मराठा समाज ह्यांना सुस्थिति प्राप्त झाली. राज्यव्यवहारांत व व्यवस्थेंत मराठी भाषा व समाज ह्यांना योग्य मान मिळू लागला. मोठमोठ्या हुद्द्यावर पुष्कळ मराठ्यांची योजना झाली, इतकेंच नव्हे तर दरबारांत मराठीचा शिरकाव झाला आणि सर्व बादशाही दतरहि मराठींत ठेवण्याविषयी बादशाहानें फर्मान निघालें. खुद्द बादशाहानेंच मराठी भाषेची तळी उचलल्यावर मग तिला हातभार लावण्यास साहजिकच दरबारांतील हिंदु मुत्सद्दी पुढें आले. आदिलशाहींत मुरार जगदेव, ध्यानतराव, निजामभाहींत साबाजी अनंत, कुतबशाहींत अकरस भानजी, मधो भानजी, (आकण्णा, मादण्णा, जायण्णा, लिगरस) ह्या सर्वांनी एक जवळ जवळ परपराच स्थापिली. ह्या परपरेचा आद्य प्रवर्तक हेमाद्रिपंत म्हणावयास हरकत नाही.

१७१ फार्शी भाषेबरोबर आपणांस इतर कांही अविध भाषांचा विचार केला पाहिजे. ह्यांमध्ये तत्कालीन राजकारणात अथवा व्यवहारकारणांत ज्या यूरोपीय सत्तांनी महाराष्ट्रांत ढवळाढवळ केली त्यांच्या भाषांचा अतर्भाव होतो. उदा० पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्लिश. फार्शीचे परिणाम ज्याप्रमाणें नागर व मध्यवर्ती मराठीच्या रोमरुपीं खिलले, तसे ह्या भाषांचे खिलले नाहीत, त्यांच्या परिणामास गाभ्यांत शिरण्यास वाव मिळेपर्यंतच त्यांच्या राजवटी परस्परांकडून उखडल्या गेल्या. शिवाय त्यांच्या संस्कृतीत व भाषेंत असलेला एक प्रकारचा तुसडेपणा किंवा आडमुठेपणा हाहि कारण झाला. मराठीच्या शब्दसमूहांत कांहीं शब्दांच्या प्रतीकांतच त्यांनी आपला स्मृत्यवशेष ठेविला आहे.

पोर्तुगीजांचा मराठीस उपसर्ग पंधराव्या शतकापासून भोवू लागला. त्यांच्या धर्मप्रयत्नांच्या विवेचनास हें स्थल योग्य नव्हे विजापूर ओसरीच ते व्यापून राहिले नाहांत. तर आपले पाय हळूहळू आंत पसरून घराचा तावा घेण्यास ह्या पोर्तुगीज पाद्री भटांनी सुरुवात केली. अहमदनगरच्या निजामा शहाच्या खानजाद्यास पोर्तुगीज भाषा सफाईने बोलतां येत होती असे म्हणतात. ह्या पाद्री भटांचे पाय त्याचे शेजारी आणि भाईबद डच, फ्रेंच, इंग्रज ह्यांनी उलटवून फेकण्याच्या पूर्वीच ते थोडे थोडे रुतून बसले होते, व तेवढ्या कालांतच आरमारी शब्द, हत्याराची नांवे, खलाशाची भाषा, पोशाखाचे शब्द, सैन्यांतील हुकूम, धर्मसंबंधी परिभाषा, कांही युरोपीय पदार्थांची नांवे, कांही पशुपक्ष्यांची

नावें अशा पुष्कळ शब्दांचें लोण त्यानीं मराठींत आणून सोडिलें. उदा०—चेपें, शिरपेंच, कुतनो, फालतु, कपु, कपिना, काडतूस, घमेलें, गणाल, पिस्तुल, परात, बतेला, काफर, सावण, काजें, मेस्त्री, फर्मा, इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत. शिव-कालीन विशेषनामांचा उच्चार विलक्षण रीतीनें करीन. उदा०—मराठा सोयरा-बाय, राजे पडितो, गॅब्रियेराव इ. इ

शिवकालीन भाषेचे नमुने

१. फादर स्टीफन्स (इ. स. १६१५)

[१] परम शास्त्र जर्गी प्रघटावेया । बहुतां जना फळसिद्धि होवोवेया । भासा बांधोनि मराठिया । कथा निरोपिली १२१ । जैसा हरळामाजी पुस्प मोगरी कीं परिमळामाजी कस्तुरी । तैसी भाषामाजी चोखाळ । भासा मराठी १२२ । जैसी पुस्पांमाजी पुस्प मोगरी । की परिमळांमाजी कस्तुरी । तैसी भासांमाजी साजिरी । मराठिया १२३ । पक्षिआंमधे मैओरु । वृक्ष्यामधे कल्पतरु । भासामधे मानु थोरु । मराठिया १२४ । तारांमधे बारा राशी । सप्तबावारांमाजी रविसशी । बोली मराठिया १२५ (अवस्वरु २)

[२] जें कामवट तेया वेळीं । घडिती बुरिंजाची बांदावळी । ते भासा वेगवेगळी । बोलते जाहाले २८ । अवचित तेयांची बोली । घोघरी वेगवेगळी जाहाली । ऐसी विपरित करणी वर्तली ॥ तिजे ठाई २९ । येके भाषेचे जे हाती । ते हेरांच्या भासा नेणती । चुना मागितलेया गुडे देती । आणोनियां ३० । येक मागती गुंडे पासण । येर देती चुना । यापरी येयां कामवटां जना । आरंभले भांडण ३१ । भासा जाहाली वेगवेगळी । राहिली बुरिंजाची बांदावळी । मग मनुक्षे हिंडुनी भूवस्तळीं । वेगवेगळ्या देसी राहिले ३२ । येके भासेचे होते पडले । ते येरां भासांचेया सांडोनी गेले । वेगवेगळे । देसोंदेसीं ३३ । (अवस्वरु)

२. तुकाराम (इ. स. १६३३ सुमारे) वीठळ १३५

बाळ बापा म्हणे काका : तरी तो काये नीपरादः ॥ १ ॥ धरु ० ॥ जैसा तैसा भाव गोड . पुरवी कोड : पुरवी कोड वीठळ . ॥ छ ॥ साधरेषी म्हणता धोंडा : तरी कां तोंडा : न रुचे : ॥ २ ॥ तुका म्हणे अरुष बोळ : ॥ नव्हे बोळ . आहा चः ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ २६६४

चदन तो चदनपणें सहजगुण : संपन : ॥ धरु १ ॥ वेधळीया धर्ये जाती : भागें होती सम्मुख : ॥ छ ॥ परीसा आगीं परीक्षण : बाणोंनीं ते राहीळें ॥ २ ॥ तुका म्हणे कैची षती : सुजाता ते ठाईची : ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ १८६७

देव बराडी बराडी । देठासार्ती घाली उडी : ॥ १ ॥ देव भ्येड देव
भ्येड ॥ राषे वळीचे कवाड : ॥ २ ॥ देव भावीक भावीक । होये दासांचे
सेवक ॥ ३ ॥ देव हो या देव होय या । जैसा म्हणे तैसा तया ॥ ४ ॥ देव
ळाहान देव ळाहान । तुका म्हणे आणोरण : ॥ ५ ॥ = ॥

वीठळ ३१५१

वाघे उपदेसीला कोळ्हा : सुखे खाव द्यावें मळा ॥ १ ॥ ध्व. ।
अती मरसी तें न चुके मज ही मारीतोसीं भुके : ॥ २ ॥ येरू भळा भळा
निवाड तुझ्या तोंडें जाळा । देहे तो जान्हार : घडेल हा उपकार : ॥ ३ ॥
येरू म्हणे मनीं : येसे जावें समजोनी ॥ ४ ॥ गांठी ठका त्याचा धर्म
बोले तुका ॥ ५ ॥ छ (जगनाडी गाथा)

३. मुक्तेश्वर (इ. स. १६३५ सुमारे)

पूर्व दिशेनें झालिलें मुखा । कुकुम रोखिलें त्या तिलका । अरुणोदय
बोलिजे ॥ भार्गवाचार्य उदया येत । तव अपार ऋमुनिया पंथ । पुढें जाण्ही जवळचा
वात । शीतळ मंद पातला ॥ कुकुट रव करितां का का । भयें पळ सुटला उलुका ।
भोग द्यावया चक्रवाका । चक्रवाकी चालिल्या ॥ गगन समुद्री मुक्ताफळें । अरुण
चंचुनें कनकमराळे । वेंचोनि घेतां कळा कुशळें । नाहींच केली नक्षत्रें । व्योम
नर्मदेमाजी थोर । कार्तवीर्य सहस्रकर । तारा बाणलिंगाचा भार ॥ निवटोनि
करी परौता ॥ कापडी चालिले तीर्थपंथे : सोहमस्मि चितिते ज्ञाते । भक्त स्मरती
हरिहराते । प्रेमभावे आवडे ॥ (म. सा. पृ. १५७)

४. रामदास (इ. स. १६५९)

गृहासी आग लागली । हेखोनि कां बोंब केली लोकांची मांदी मेळ-
विली । आगी विझवाया कारणें ॥ तैसा परमार्थी बोंब मारावी । काहीं काढाकाढी
करावी ॥ हळू हळू सोडवावी । मिठी प्रपंचाची । प्रपंच धुडका पेटला । मध्यें
परमार्थ जळूनि गेला । ऐसे देखोनि तुम्हाला । कैसे बरें वाटतें । मुक्ताफळ आणि
दिव्यांबर । नाना वस्तूंचे भांडार । भस्म करूनि वैश्वानर । विझोनि जाई जैवि ।
तैसा प्रपंच हा परमार्थासी । जाळोनि भोगू नेदी आपणासी । आयुष्य गेलिया
प्राणियासी विमुख होय । जरी हा प्रपंच शाश्वत जाणतो । तरी आम्ही यासीच
घरितो । हा अशाश्वत म्हणोनि रडतो । तुम्हा भोवती । (जुना दासबोध)

५. श्रीशिवाजीराजे (इ. स. १६७५)

मशहुरल हजरती राजश्री जिवाजी विनायक सुभेदार व कारकून सुवे
मामले प्रभावळी प्रति राजश्री शिवाजी राजे दडवत दौलतखान व दरियासारंग

यासी यैवज व गळ्हा राजश्री मोरोपत पेशवे यांणी वराता सुत्रे मजकुरावरी दिधल्या; त्यास तुम्ही कांही पावलें नाहीं म्हणोन कळों आलें. त्यावरून अजव वाटलें कीं, ऐसे नादान थोडे असतील. तुम्हास समजले असेल कीं, याला यैवज कोठे तरी यैवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पाणी फाटी आदिकरून सामान पावावे, या कामास सामान बेगीने पावावे ते नाहीं. पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्ही यैवज न पाठवून आरमार खोळंबून पाडाल, येवढी हरामखोरी तुम्ही कराल आणि रसद पाठवून मजरा करू म्हणाल त्यावरी साहेब रिझतील की काय ? हे मोष्ट घडायची तऱ्ही होय न कळे की हबसियानी कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हाला केले असतील, त्याकरता यैसी बुद्धि केली असेल. तरी यैशा चाकरास टाके-ठीक केले पाहिजेत. ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करू पाहतो ? या उपरी तऱ्ही त्याला यैवज व गळ्हा राजश्री मोरोपतीं देविला असे तो देवितील. तो खजाना रसद पावल्याहून अधिक जाणून तेणेप्रमाणें आदा करणें कीं ते तुमची फिर्याद न करीत व त्याचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्मदुर्गाचे मदतीस राहत ते करणें. याउपरी बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाहीं. गनिमाचे चाकर गनीम जालेस यैसे जाणून बरा नतीजा तुम्हास पावेल. ताकीद असे. खाना.

(रा खं. ८ ले. ३१)

४. पेशवेकालीन मराठी भाषा

१७२. ह्या कालखंडामध्ये आम्हीं साधारणपणें १७००-१८५० पर्यंतचा १५० वर्षांचा काल धरिला आहे प्रत्यक्ष पेशव्यांच्या उदयास्ताच्या काळा-बरोबर जरी हा कालखंड ततोतत बसला नाहीं तरी भाषेचा विचार करिताना ही १५० वर्षांची स्थूल मर्यादा कांहीं वावगी नाहीं. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हाडिमासीं शमु-छत्रपतींच्या अमानुष वधामुळें व शाहूच्या कैदेमुळें एक प्रकारची सूडाची भावना सळसळत होती. व त्याच भावनेनें राजारामाच्या कारकीर्दीत व पुढें कांहीं दिवस राज्यशकट चालला; परंतु शाहूच्या सुटकेनें सर्व परिस्थिति एकदम बदलून एकीच्या भावनेनें सघटित झालेल्या मराठशाहीत दुहीचें बीं पेरलें गेलें. राज्यत्र चालविण्याची शिवकालीन कल्पना आणि शाहुकालीन कल्पना ह्यांमध्ये फार अंतर होतें. स्वार्जित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहुकालीं राहिला नाहीं. दिल्लीपतींच्या मोहबतीनें आपण मुक्त झालो व त्याच्याच मोहबतीनें आपण तखतशील झालों आहों, तेव्हां त्याच्या कृपाकटाक्षा-प्रमाणे मराठ्यांचें राज्यत्र फिरलें पाहिजे, अशी शाहूची कल्पना होती. शिव-

शाहीमध्ये लावलेले स्वराज्याचे रोपटे पुढे शाहूशाहीमध्ये जरी पेशव्याच्या करामतीने जोरांत फोफावले व अश्वत्थवृक्षाप्रमाणे वर, खाली, चहूबाजूस सर्व-व्यापी म्हणून त्याची परिणति झाली, तरी शाहूच्या वर दिलेल्या कल्पनेच्या पिशाचाने शाहूलाच पछाडले, एवढेच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानास गवसणी घालण्यास निघालेल्या कर्तृत्ववान् व्यक्तींही त्याने पछाडण्यास कमी केले नाही. दक्षिणच्या सहा सुभ्याच्या चौथार्ड-सरदेशमुखीसबर्धीच्या सनदा बादशहापासून शकराजी महार व सय्यदवधु ह्यांच्या मार्फत शाहूला आणाव्या लागल्या; तेव्हा शाहूचे राज्य बादशहातीच्या सावलीत वाढणारे राज्य अशीच त्यांची कल्पना झाली, ज्या ज्या वेळीं बाजीराव, चिमाजी आप्पा आपल्या वारगिरांसह उत्तरेकडे चढाईस जात, त्या वेळीं बादशाहतीस न दुखविण्याबद्दल तो त्यांना सक्त ताकीद देत असे. मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयाबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची सुरळ त्यांना भाषे-संबंधी पडली. परिस्थितीतील हाच पुरानुवर्तित्वाचा ठसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेत उमटल्यास नवल काय ? मूळ समजूतच तशी होती म्हणून पेशवाई जरी ब्राह्मणशाही झाली तरी तिच्या आमदानीत मराठी भाषेच्या वावत किंवा मराठा धर्माच्या वावत जितकी जाज्वल्य ज्योत शिव व शंभू ह्या छत्र-पतींच्या काळांत तेवली तशी शाहूकालीं तेवली नाही, हे खास. फार्शी भाषेची मगरमिठी जी बहामनी कालात बसली ती शिवकालांत तरीच राहिली किंवा थोडीशी ढिल्यावली, परंतु पेशवाईत मात्र ती जास्त जखडून आवळली गेली, व शिवशाहीत जे कांहीं भाषेसंबंधी थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. वर, पेशवेकालीन लेखक कोणी इतर जातीय होते असे नाही. सर्व लेखक चांगले ब्राह्मण, प्रभू किंवा सारस्वत ह्यांपैकीच कलमबदाहर होते. प्रतिनिधि, सुमत, सचिव, मुतालिक, चिमणाजी दामोदर, नारो राम, आनदराव रघुनाथ, कृष्णराव जोशी, शकराजी केशव फडके, वासुदेव जोशी, पाटणकर दीक्षित, रेठरेकर, पुरंदरे घरणे, हिंगणेवधु, अताजी भाणकेश्वर, नारो शंकर, पटवर्धन मडळी, लिमये जिवाजी गणेश, पेठे, सखाराम बापू, नाना फडणवीस इ. इ. वगैरे सर्व चांगली प्रबुद्ध, सु-सस्कृत मडळी होती. ह्यांपैकी कांहीं, उदाहरणार्थ-परशराम त्र्यंबक प्रतिनिधि व कृष्णराव खटावकर ह्यांसारखे काव्यहि करीत असत. परंतु ह्यांना मराठी भाषेस फार्शीच्या कचाटीतून सोडवितां आले नाही. राजदरबार, घरव्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुकाबला वगैरे हरएक क्षेत्रांत फार्शीमय मराठीच वापरली जात होती असे तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसते.

मराठी व फार्शी यांचा सबंध दृढावण्यास आणखीहि एक कारण झाले. शिवाजीच्या वेळीं फार मुखगिरी झाली नाही. संभाजीचा काळ दंगलीत व गोंधळातच गेला, तोच गोंधळ राजारामाच्या कारकीर्दीत चालला, तरी लोकांनी

थोड्याच वेळांत सांवरून स्वराज्य वृक्षाची मशागत सुरू केली. परंतु मुलुख-गिरीची परमावाधि पेशवाईच्या प्रथमार्धांतच झाली. बाजीरावाच्या थोड्याच्या पायास तर भोंवराच होता. दक्षिणेंतून उत्तरेत, उत्तरेतून कोकणांत, कोकणांतून निजामाकडे व निजामाकडून कर्नाटकांत अशी मर्दुमकी करून त्या सर्वांचा आढावा देण्यासाठी पुनः सातान्यास शाहूछत्रपतीच्या चरणाशी, अशा सारख्या येरझान्या त्याच्या चालल्या होत्या. “फौज फिरे आणि कर्ज फिट्टे,” हा त्या कालचा राजमान्य शिरस्ता पडल्यामुळे जो तो त्या शिरस्थ्याचाच अवलंब करी. वरें, मुलुखगिरीमध्ये इर्ष्यामर्षांचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयाशी किंवा अन्य-भाषीयाशी. तेव्हा अशा ह्या धुमश्चकींत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला, यांजकडे लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हतें. परकीयांचें राजकीय जोखड मोडून काढण्याकडे जेथें सर्व शक्ति वेचण्याची अहमहमिका चाले, तेथें परकी शब्दांचें उच्चाटण करण्याकडे लक्ष नसल्यास आश्चर्य नाही; म्हणूनच बहामनी कालांत मराठीच्या भोंवती जी एक फार्शी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटींत पेशव्यांच्या ब्राह्मण-शाहीतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसते.

ही झाली मराठीच्या नादत्या घरांतील गोष्ट. परंतु ह्या सारखीच परिस्थिति तिच्या माहेरघरी मराठवाड्यामध्ये-मराठी भाषेसबर्धी होती. पेशवाईच्या काळांत ह्या मराठवाड्यांत निजामउल्मुलुक ह्याच्यासारखा घोरणी, हुशार व मिष्टास असा अधिकारी दक्षिणचा सुभा म्हणून कारभारावर होता. बहामनी बादशाही किंवा तिची झालेली उत्तरकालीन शकलें किंवा त्यांच्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्वांची एक गोष्ट जी नावाजण्यासारखी होती, ती ही की, ह्या सर्व राशीयती महंमदी धर्माच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गेल्यामुळे इतर दृष्टीने स्थानिक लोकांत त्या सामावून गेल्या होत्या. ह्या सत्ताबद्दल तेथील लोकांना परकीपणा वाटला नाही. उलट ह्या राशीयती म्हणजे स्वराज्यच व आपल्या मर्दुमकीस, हुशारीस पूर्ण वाव देणाऱ्या आहेत अशी त्यांची समजूत होती, व त्यामुळे अजाणतांच त्यांच्या धर्मावर व भाषेवर महमदीयाच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फार्शीचा परिणाम दटावण्याचें हें आणखी एक कारण.

१७३. पेशवाईच्या काळांत वामन पंडित, गजेंद्रमोक्षाचा कर्ता कचेश्वर, सप्रदायपरिमळकार निरजनमाधव, रुक्मिणीहरणाचा कर्ता सामराज, कृष्ण-दयार्णव, पाण्डवप्रतापाचा कर्ता श्रीधर, मध्वमुनि, व सर्व कवींचा चरित्रकार महीपतिबुवा इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. या त्यांच्या सेवेने मराठी भाषेला एक सुसंस्कृत असे वळण लावले. ह्यांच्या भाषेला आपण पाण्डिती भाषा म्हणूं. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबाराच्या भाषेहून ही बरीच

निराळी होती. ही भाषा सामान्य लोकांना न पेलल्यामुळे व त्यांच्या रोजच्या व्यवहारापासून ती फार दूर असल्यामुळे हिचे क्षेत्र पण्डितापुरतेंच मर्यादित राहिले. तेव्हां सामान्य व्यावहारिक भाषेचा एक आणि ह्या पण्डितांच्या काव्यांतील आधिक भाषेचा दुसरा असे दोन नमुने पेशवाईतील भाषेचे दिसतात; पैकीं दुसऱ्या नमुन्यात ठशाच्या स्वरूपाचें स्थिरीकरण झालें असल्यामुळे पेशवेकालीन भाषा अजमावण्यास तो नमुना फारसा उपयोगी पडणार नाही. त्याला त्या काळच्या व्यावहारिक पत्रव्यवहारावरून मिळणारा नमुनाच पाहिला पाहिजे. पेशवेकालीन भाषेमधील निरनिराळ्या बाबींचा उलगडा पुढें दिला आहे,

१७४ वर्णप्रक्रिया-स्वर (मूळ स्वर कसात दिला आहे.)

आद्य	मध्य	अन्त्य
अ-ऋपा (ऋ), सवशय (-), ठराविला (अ) जैसे (अ)	सांडश्वर (आ), मृत्य, हेत, (उ) अपरमित, उदासन (इ) धृतानसार (उ).	

आ-लाखोटे, शाह, माजोरी (मुजोरी).
महाभारत (अ)

इ-द्रिष्टि (ऋ) क्षिणक्षिण (अ), सतरिसी (ऋ).

उ-द्रुष्टि (ऋ), कर्तत्व (ऋ), विरुध्य (ओ).

ए-येथास्धित (अ), येश (य), सशये, येथाज्ञान, वेस्तावेस्त (अस्ताव्यस्त)
पारायेण (अ).

ऐ-वैतला, ठैराव (अ).

ओ-दिसोन (ऊ), भरोता, दढोत्तर (अ)

औ-भौश (-).

स्वरसयोग-औघा (अवघा), आपल्याधीन.

स्वरवियोग-मुख अवलोकन, ईश्वरी इच्छा, आइकणे, सवयश, उदिया.

१७५ वर्णप्रक्रिया-व्यंजन

आद्य	मध्य	अन्त्य
क	पुरस्कर (स)	
ख	पखवाजी (क)	नखत (क)
इ	तहूचाई (ण)	
च	राचकारण, पुण्याचवळ (ज), फडच्या (श)	
छ	शुद्ध तालव्य-विच्यार, ज्यार, प्रयोज्यन, भोज्यनास, राज्यास. वसोछर्ग, वसोछार्ग, संबछर (रस)	

ज	जाली, जाहली (झ), त्याज प्रमाणें (च)	औरगाबाज (द)
ड	लडाई (ढ)	
ण	घाण्याचे (न)	कुली (न)
द	सकलाद (Sack cloth)	
न	वर्तनुक (ण)	सामदान (म), बातनी (म)
फ	शफत (प)	
ब	हवरीतुवरी (म)	
भ	डालिंभे (व)	
म	मधु (व), भांधून (व) परमाणगी (व)	
य	युध्य	
र	त्याजकरून (ड)	
ल	बदलामी (न), गलबल (ड)	
व	वलख (ओ)	वोक
श	शीमा, शेनापती, सांडश्वर (स), वर्षा, हर्षामर्षा, औशध.	
ष	षोध (श)	
स	सिध्या (श), सत (श), रसानगी (व), गोस्ट (ष).	
ह	काहाडणें (ढ), ठहरतील.	
ळ=ल	सुरलीत, कळावे	

वर्णागमः—काहाडणें, ठहरणें (ह), विज्यापूर, विचार (य).

वर्णलोप—सकलाद (सॅकक्लॉथ), निर्गळ (निर्गळ), स्त्रियातहस्त्रायु.

(एका ' सह ' चा लोप), राजकी वर्तमान (यलोप), प्रकर्ण (प्रकरण) प्रजन्म (पर्जन्य), ' य ' हा नेहमी ' ये ' म्हणून उच्चारिला जात असे.

तृण—तृण, तृण, त्रुण, त्रण } इतक्या प्रकारानें लिहित असत.

श्रुत—श्रुत्य, श्रुत, त्रत

वर्णसंभ्रम—पेशवाईतील मराठी भाषेत पुढील वर्णासंबंधी संभ्रम होता असे उदा०—क् > < त्, ज् > < द्, न् > < ल्, च् > < त्, प् > < त्, ड् > < र्, थ् > < छ्, उदा०—अपसूक—अपसूत, अपसूप; निपचीत—निपचीप, उघडीप—उघडीक, पुरसस्त्र—पुरस्कर, जपणें—जतणें, पर्यायेकडून—पर्यायेकरून, मुखेकडून—मुखेकरून, अदमासे अदमासे, निजसुरे—निदसुरे, नित्सुरे; यथास्थित—यथास्थित, गुजरणें—गुदरणें, नुकसान—लुकसान, तसवीर—तजवीर, तसवीस—तजवीस, नजर—नदर, खाजगी—खासगी, खानगी मिनेदार—मिनेगार, वाजवी—वाजवी, मेजवानी—मेजमानी, पचेताळीस—पचेचाळीस, सदतीस—सडतीस, सततीस; तरवेज—तरवेज, जहांबाज—जहांबाद, अमदाबाद—अमदाबाज, किनखाप—किमखाप, ताबडतोब—ताबडतोड.

१७६. वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या उदाहरणांवरून ज्या गोष्टी प्रामुख्याने नजरेस येतात त्या ह्या—

१. बहामनीकालीन व शिवकालीन मराठी भाषेत उच्चारान्या बाबतीत आर्य वशाची मराठी आणि मोगल अथवा तुराणी वशाची फार्शी ह्या दोन भाषांमध्ये जो झगडा सुरू झाला तोच पुढे पेशवेकालांतहि चालला. एकीकडे मातृ-भाषेतील जन्मापासून किंवा आनुवंशिक प्राप्त झालेले उच्चार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारांत क्षणोक्षणी कानावर आघात करणारे राजपुरुष आणि त्यांचे अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी नोकर यांचे उच्चार ह्या दोहोंमध्ये तो झगडा चाले. फार्शीचा परिणाम कण्ठ्य, -दन्त्य-तालव्य वर्ण, महा-प्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतीत जास्त दृग्गोचर होतो.

२. शब्द व्यंजनांत न उच्चरितां स्वरान्त उच्चारण्याची जी लकब मराठी भाषेने प्राकृत व अपभ्रंश भाषांपासून उचलली तीच मराठीने फार्शी भाषेवर लादली. उदा० गुजरान्, निशान् वगैरे फार्शीमधील जे व्यंजनांत शब्द मराठीत आले ते सर्व स्वरान्त झाले.

३. ह्याच प्रवृत्तीने शब्दांत अगभूत असलेले आंतर व्यंजन सुद्धा स्वरान्त झाले. उदा० सर्कारि-सरकार, अप्कारि-अपकारी, जर्तारि-जरतार.

४. ह्याच्या उलट फार्शी भाषेची एक लकब शब्दांमधील 'अ' निभूत म्हणजे अस्पष्ट किंवा अर्धा, तोकडा उच्चरण्याची मराठीत आली. उदा० गवत्, नवल इ. ही लकब प्राकृतमधून आली असावी असेहि एक मत आहे.

५. ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हा शब्दाच्या आरभी येतात तेव्हा त्यांचा उच्चार ये, यै, वो, वौ असे केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषांमध्ये आहे. तीच पेशवेकालीन मराठीने कानडीच्या ससर्गांनी उचलली असावी. ऐसीजे-यैसीजे, ऐवजी-यैवजी, यथा-येथान्याय, एक-येक, ओक-

मूर्धन्य, तालव्य व उष्म वर्ण ह्यांच्या उच्चारांच्या बाबतींतहि द्राविडी भाषांचा ससर्ग दिसून येतो.

१७७.

नामविभक्ति

नामं

सर्वनामं

प्र.	—	गोष्टी, स्वाम, अनीत, यादी (अनेकवचन) हेत, मत्थ, प्रकृत	कोण्ही, कोन्ही
द्वि.	(प्रत्यय-स, सी. पुण्यास, नवावासी, डेरियासी, साहेबा, मरतिया		

- तृ. (प्रत्यय-एँ, हीं. जबानी (सांगता), नवाबाहीं
शीं.) जातीनशीं-सी प्रकारें, घाटें
चोरटियांनीं, श्रीमताहीं, राजश्रीहीं
- पं. (प्रत्यय-हून.) तलेगांवीहून (आला आहे)
(होऊन ह्या ल्यबन्तापासून ' हून ')
हा प्रत्यय आला आहे.)
- प्र. (प्रत्यय-चा, स, ला) मियाखानास निषेध आपल्याले (चा), कोण्हाचा,
कुणाच्यानें
- स. (प्रत्यय-ईं, आं) रायपुरीं, (आम्ही सातारां (गेलों), रात्रौ.
हला (हल्ला), सला (सल्ला) हे शब्द स्त्रीलिंगी. जे, हे, ते
वापरीत असत. तफावत (पुलिगी), (स्त्रीलिङ्गी)
- विभक्त्यन्त रूपें-उदा०-हत्तीची लढाईमधी, पुण्यास, याचे सिंगी, हातची
वदखेचा गोळा, चांभारगोंदेयास पेशवियांची, शहरबाहेर, इतकियावर,
उपाध्येयास, बोललियाचा अर्थ, यादीवरी, कारखानेयांत, पुणेयांत,
असेलिया, मुरारराव सोंडूरावर आहेची खबर आली.
- विशेषणें— १. विशेष्याच्या पुढें विशेषण. उदा० खुल मातबर, सरदार मातबर.
२. विशेषणाचें सामान्तरूप. उदा० कितीका दिवसांत दौ चौ घटकास,
कुली ठाणी वरचील, नासमज माणूस, फटकाल गोष्टी, बुर्डिबी पेटारा,
आम्ही पूर्वी केवढी होतो.

१७८

क्रियाविभक्ती

	प्र. पु.	द्वि. पु.	तृ. पु.
वर्तमान	(आपणच) आहेत (आम्ही) एकतोत, (आम्ही करारांत) येत नाहीत.		बोलताती, म्हणताती आहेत, असेति, म्हणताहेत
भूत	मागो, जावो, करो, (हीं रूपें आशीर्लिंगापासून आलीं कीं काय !	तुम्ही आलेत	वैसला; दिघल्या बळावला, निर्गमला, आला, ऐकिले, बोलिले
भविष्य	(आम्ही) करून, जाऊन		(स्थापना) होय (ऐशी केली पाहिजे), (विकल्प) आसल; (उपयोगी) पडे (ऐसा)
आज्ञार्थ :	(लाऊन घाल तर न) लावणें. (रोजमरा द्यावा) लागतो. (तू) येणें.		
विध्यर्थ :	(बहुत काय) लिहिणें.		

तुमन्त : म्हणों (लागले), सांगू (पाठवितों), (शब्द) लागों [दिव्हा नाही]

ल्यबन्तः कृपाळून, पुसोनि, जुपून.

कर्माणि कृपा कीजे, लिहिजे, दीजे.

णिच् : देवावे.

अकरणरूप—ठेवले न पाहिजे.

कृदन्त—लिहिली [पत्रें], ठेवरे [ठेवी], बोलाऊन [करून].

जेवण्यासी, मिळताऊ, पोहणाऊ, होये न होणें करावें, घराऊ.

अव्ययें

क्रियाविशेषण अव्ययें—परिच्छिन्न, अविलंबेंच [करतो], उपरांतिक, निश्चयरूप, वरचेवरी, मामती, व्होत, मधल्यामधी, आतल्याआत, शहराबाहेर, लवनिमिष्य, देखत देखत, महिनाभरा, चवळी, उपरा, वरी, जात्येसमई, यैवजी, उदियाआजी सदतर, कालीज. कालकाला, यदारभी, गेल्यादारभ्य, आल्यादारभ्य, क्षणक्षण, तन्ही, जन्ही.

उभयाव्ययी अव्यय—म्हणौ, होयेस्तवर, म्हणवून; त्यास.

शब्दयोगी—अव्यय [विघ्नमाणसा] वाचून, [आज्ञापत्र] समागमे मळोजी [पावलें]. तुम्हासांगाते.

१७९. नामविभक्तिप्रत्यावरून उघड दिसणाऱ्या बाबी

१. यादवकालीन प्रथमेचा प्रत्यय ' उ ' हा शिवकालापर्यंत होता. पेशवेकालीन पत्रव्यवहारांतील मराठीमध्ये तो फारसा आढळून येत नाही.

२. सामान्यरूप चमत्कारिक तन्हेने होत असे. उदाः—इत्तीची लढाई मध्ये.

३. विभक्तीचे प्रत्यय कधीकधी वाक्यास लावीत असत. उदा.—आहेची खबर.

४. सामान्यरूप हें षष्ठी विभक्तीच्या प्रत्ययाच्या अवेशापासून बनले आहे. असें मानतात. परंतु त्याहून भिन्न असें एक मत पेशवेकालीन भाषेच्या पुराव्यावर पुढें येणें शक्य आहे. सार्वनामिक प्रत्ययावरून तें बनलें असावें असें वाटतें. उदा.—“ पुणेयास, कारखानेयांत, उपाध्येया, बोलणेंयाचा इतकिया-वर ह्या रूपावरून पुण्यास, काखान्यांत, उपाध्यास, बोलण्याचा, इतकियावर, हीं रूपे बनलीं.

५. विशेषण आणि विशेष्य यांचा स्थानभेद.

शब्दविशेष

१८०. पेशवेकालीन मराठीमध्ये जे कांही मनावर ठसण्यासारखे व जोरदार असे शब्द आढळतात त्यापैकी कांही खाली देतो.

अक्षतमरिष्ट, इदम्याये, उभामार्ग [जकात], उपरोधिक [कमीअधिक], अपरोक्ष, इतला, उचापत, उपरशब्दी, आंतरभाव, बाहेरभाव, उपरान्त, आमदरपत.

कुष्टपिष्ट, कटकट, कमकसर, गर्गशा, [फौजेचा] गाहा, घावडाव, कुचोद्य, करार, किलावा, कौल, कमरबंदी, खामखा, खानखा, खायेमखा [नकी].

चौकी बसवणें, छविना, छिटपीट, जथणें, जगजोड, झावडाझावड.

डुमा, टक्कापैका, ठेचगा, डौल, ढालढकल, नक्षा.

तावीन, तिवट, स्वष्ट, त्यादारभय, तष्ट, दुखणारु, दबाव, दामुषाण, दरद, दुरंदेशी, दिलमरी, दुरोखो, धातुपोषण, निरवणूक, निर्गमला, निशा.

परिच्छिन्न, पायउत्तारा, पायगोवा, पासोडी, पाग्हव, पुरजे, पुरसीस, पुस्तपन्हा, पैवस्ती, पोटतिडीक, पोटाग, प्रतिपक्ष, फलादेश, फितवाफांदडा, बजिन्नस, बदनक्ष, बालाग्र, बिराडराखे, बेहबुदी, भाईचारा, भुकेबंग, मनश्चील, मनोधारणा, मलई, मवासी, रफाकत, रातकर्दन, रुबरू, रूपरान्त, लागभाग, लुगारे, वसवसा, वारापाणी.

शकटभेद [प्रकृतीस], सावकाश, स्थलमोड, सविस्तरपूर्वक, शशोपज तकलाद, स्थलभरीत, सामानपूर.

हर्षामर्ष, हुबरीतुबरी, हालखुद, हिल्लाहरक, हिसका, हरोली.

अर्थभेद—वजीर, कारकून, हवालदार, जमादार, फटकाल, वाडा, देवडी, राणीवसा, खबरदार, ह्या शब्दांच्या अर्थांत फरक झाला आहे.

प्रयोगविशेष व म्हणी

१८१. राजकारणें करणें. खुळ उभें करणें,—माजणें. गरिबाचा दुवा घेत असावें. हिसका पडला. गुंता उरकला. तुमचे गोत्रघटित होलकरासी. नारोपतासी नसतें तर हें लिहिणें उचित. ध्यानांत भरत नाही. आमचें लोकांचें कैसें विकतें. धुलीचे दिवे खात जाल, चढ देणें. भर देणें. होषा खादला. सिधांतसे ऐकतो. आलस आसिला न पाहिजे. क्रिया देणें क्रिया करणें. क्रोधें येऊन [किंवा नरम येऊन] बोलले. बिडाहून पत्र आलें कीं अमल बंद केला म्हणून. जें सुलें आहेत तें राज्याकडे पाठऊन दिलहीं. कारभाराविसी कान पाडिले आहेत. कारभारास वाकीफ नाही जे तुम्हासी जावसाल करावा, कारकून म्हणतो जे [संस्कृतच्या 'यत्' च्या धर्तीवर वाक्यरचना] निरोपाचीं वळें जाहालीं यांचें गतव्य होत नाही. डावाडोलससे असमाधान आहेत. या झाडास येरंड्याचीं फळें आलीं. सर्व गोष्टीस भयाची प्रीत आहे. लहान माणसाचे पक्तीस बसावें लागतें हाच मृत्य आहे. खानगी येवजाची करावी (दुराम्बय). त्या येवज द्यावयासी नाही.

यैसे तीन पत्रे आलीं ते आम्हास बजिनस दाखविलीं, सेवकाचें पत्र राण्यानीं पहावयास मागत असतात. घोडा स्वाधीन नसल्यास बसणारा काय करील ? हत्तचि तोंडीं लाकूड देऊन कार्य भिषडलें, होणेरास उपाय नाही. जीवाचा सतका माल व इजतीचा सतका जीव, कोणाचे डोळ्यांत मर्यादा राहिली नाही. माणस माणस म्हणजे खायचा काल आला आहे. आपआपल्यांतच पाय तुडविताहेत. जितके फितुरात होणे त्याचें शीड उभारलें. आपण ज्या पाण्यात बुडा म्हाणिजेल त्या पाण्यात बुडावयास सिध आहों. पैजार खाऊन दत्तभंग जाला, शुस्क वृक्षास पलव फुटून पुस्पित फळित होतो तद्वत. ईश्वराक्ष यैवज देणें तो (अन्तस्थ ह्या अर्थी). उष्ण-कालीं माशाहि फार होतील. उगाच बसावें हे मर्जी. अवसान ओळखणें. सहजाची आरती, सहजाचा गजर सुनें रान सांपडल्यावर स्वापदाची प्रबलता होते श्रीमताचा आमचा स्नेह चिखलपाण्यासारखा आहे; चिखल पाण्यात सोडत नाही व पाणी चिखलास सोडत नाही; त्या चिखलमातीनें आपण इमारत बांधूं. चार आभाळें उठलीं असतील तीं उठतील. श्रमी चाकर, दुष्मन बराबर. दिवे लावणीचा कौल देऊन रयत आणली पाहिजे. चिखलाचे बाहुलीस जसा चिखल पाहिजे तितका लावावा व पाहिजे तितका काढावा तसा प्रकार हा नव्हे. कळीचा बास जेथे तेथे श्रीचा अभाव. मनुष्य मनुष्या खाऊं म्हततो. उदक स्वच्छ गोडहि त्यासारखें तेंच. तो सल्यास येऊन थोडाबहुत खडदड करून येऊन भेटला. प्रकृतीस सावकाश नाही. जमावाचा डौल दाखवावा. कल्प-वृक्षाखालीं झोलीस गांठी घाव्या हें अपूर्व. सखारामपंत केवळ कोषकीटकाप्रमाणें कैद झाले. चौघांनी चारी तनवा धरल्यावर शिबीर उभें राहतें. अगावर आल्या गोणी, बळी चढे दुणी. लढाईचा दंगा पुरवतो, उपासाचा दगा लुरवत नाही. गेल्याचें घर, गेल्याची बायको. उदकापासून वृक्ष झाला त्याला उदक तारतें, बुडवीत नाही, विना माणसावांचून भिती भांडत नाहींत. टीच भरली; चमक भरली. जियात्याची खूण गेल्यावांचून जात नाही. सश्याचे पारधीस वागाचे साहित्य करावें लागतें. जैसे भरतिया अमृतपान घावें, जैसे जालें. ना अस्मान ना जमीन असा प्रकार जाला. सूक्ष्मत्वमतिपल्लवितेन. आम्ही कच्चा धाग्याचे बांधलेले आहोंत विहिरींत उतरून शिडी काढून घेऊन येऊ. ए

व्यवस्था हाय यशा कला पाहिजे. हत्तीची लढाईमधी मरण झालाचें. स्वामीचे चरण सेवकाचे मस्तकी आहेत. अगुल्याचा दशाशीर करून दाखवितात. तथापि आपण कूर्मदृष्टींच देखण्यात कमी न करावी. त्याची बुधि अल्पायु आहे; चिरंजीव व्यवहार काहीं दिसत नाही. आमच्या बाहीमध्ये आग ठेविली आहे. दुर्ग जर दुर्गा-मध्ये राहिला तर कसे ! मिठाचें उणेपणाचे लवणाशाकानें वाईल. विसचा सच करणें. कोणाचें मडकें कोणाच्या मडक्यांत नाही असल्या पदार्थीं बापू थोर. मुखश्री दिसत नाही. असा हिसका पडेल हे कार्नीमनीं नव्हतें. ऊब जिकणें. फौज

फिरे कर्ज मरे. सुटले केश पाठीस शरण, टक्का पैका, विगाड करील तर खिपत खातील, मर्यादा परांगदा होते, कोळसा उदकें उगाळितां सारें उदकच काळें, तेव्हा उदक व रंग निवडू जातां कसें घडेल ? अकलेच्या भरें क्षीर नीर वेगळे करणार येसा क्वचित, एके बाईकोस दोन भ्रतार ते स्नेहें चालतात हें कसें घडेल.

१८२. पेशवेकालीन मराठी भाषेचे नमुने

१. श्रीधर (इ. स. १७१२)

अभिमन्यूचे शब्द कोमळ । अर्जुनें ओळखिले तत्काळ । रथारूढ पार्थ घननीळ । आले जवळ धांवोनी ॥ सौभद्रें नेत्र उघडिले । पार्थें अग धरणीस टाकिलें । अभिमन्यूस पोटा धरिलें । पार्थें माडिलें शोकातें ॥ ' अरे माझिया सुकुमारा । बाळा अभिमन्या सुदरा । मजवाचून राजकुमारा । का आलासि रणभूमी ॥ अभिमन्यू स्मरत नामावळी । जवळी आले कृष्ण वनमाली । उकसा बुकसी ते वेळी पार्थवीर स्फुदत ॥ पार्थाच्या कानीं । हळूच अभिमन्यू बोले वाणी । मी पडिलों घोर रणी । याचा खेद मज वाटेना ॥ मी निचेष्टित पडिलों येथें । मज लत्ताप्रहार केला जयद्रथें । तेणे सर्वांग तिडकतें । हें मज दुःख अतिभारी ॥ ऐसे ऐकून वचन । सबोखून बोले अर्जुन । तुझे उसनें मी घेईन । काहीं खेद न करावा ॥ (पां. प्र. २९ अ.)

२. कृष्णदयार्णव (इ. स. १७४० सुमारे)

मंगलोत्साह घरोघरीं । शोभा आनद नगरोंनगरीं । दुःख शोक दोषदरीद्री । सुखसागरी बुडाले । हृदयशल्यें विरोनी गेलीं ब्रह्मानदें मनें निवालीं । सुहृद्भावे प्रेमाथिली । भूतें भूतळीं परस्परें । नगरोंनगरीं घरोघरीं । प्रतिशरीरीं सर्वातरीं । ब्रह्मानंदाचिये गजरीं । गोष्टी दुसरी हारपिली । श्रीकृष्णाचा जन्मकाळ । तेणें आनदभरित जळ । सर्वभूतात्मा गोपाळ । सुखसुकाळ सर्वासी ।

३. नानासाहेब पेशवे (इ. स. १७४६)

॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री रामचंद्र बाबा रमाभी गोसावी यांसी— विनंती उपरी तुमचा व राजश्री मल्हारजी होळकर यांचा परस्पर पेंच वाढला आहे, म्हणोन वर्तमान बहुतांमुखें ऐकिलें जातें; ऐशास आपले घरांत, सरदारांत काडीमात्र द्वैतभाव नसावा हा उत्तम पक्ष आहे, तथापि घर आहे तेथें बोलीचाली आहेच; परंतु परस्पर कु-रसता कोणी वाळगीत नव्हेत, सर्वहि एकचित्तें करून ज्यांत धन्याचें हित व नक्ष तोच मनसुवा करीत गेले, श्रीकृपें व बडिलांचे पुण्येंकरून जे ज्यांणी चित्तांत आणिलें, तें सिद्धीतें पावत गेलें, यशावह कर्में तुम्हींच सपादिलीं. नक्ष,

लौकिक लोकोत्तर म्हणावा तैसा जहाला व पुढेंहि तुम्ही कोणी स्वामिसेवेस चुकता असा अर्थ नाही. सर्वप्रकारें या दौलतीचे तुम्ही स्तभच आहा, उचित मनसुबा असेल तो करिता व करालच, संदेह नाही. परंतु घरांत घरभेद सर्वस्वी नसावा. यामागें हरएक गोष्ट तुमच्या चित्तात आली, आणि मल्हारबाचे न आली; तथापि तुमचें सांगितलें त्यांणी केलें अथवा त्यांणी मनसुबा चित्तात आणिला तुमच्या मनास न आला. तथापि त्यांचा मनोभाव तुम्ही सिद्धीस नेला. म्हणोनच उत्तम प्रकारें सोभा जहाली. एकतत्त्वी फौज एकदील, कोणाचाहि बुद्धिभेद चालला नाही. प्रस्तुत तुमची परस्पर कुरसता याजकरितां या राज्यात काय, मोगलाहंत काय, उमद्या उमद्यांचे घरीं मनमाने तैसा चर्चा करितात. आमचें कोणास सुख आहे ऐसें नाही. परंतु वडिलांचे तपोबलें आमची फौज भारी, सरदार एकदील, मर्द, कर्ते, अस्मानहि कडाडलें, तथापि आपल्या मर्दानगीस, हिमतीस अंतर करणार नाही, व केलें नाही ज्यांच्या मर्दुमी व दिलेरीची तारीफ सर्वहि करितात; ऐसे असतां कोणाचे वस्तु दम भासवला नाही, व फोडाफोडहि कोणी करू सकलें नाही. ..

४. मोरोपंत — (इ. स. १७८०)

पाय धरुनि पार्थ म्हणे, ब्रह्मांडीं अधन माय बा ! पाहे ।
 तूचि हरी पंक हरिल, अमृताचा न धन माय बापा हें ॥
 नमुनि क्षमस्व म्हणतां, प्रकट करुनि रूप वाहुनी कवळी ।
 अघराप्रति स्मितानें, स्वयशानें, त्रिभुवनासहि ढवळी ॥
 जो दीनबधु उजरी देउनियां अभय पाशुपत नातें ।
 बोले असे हरी जो स्वपद स्मरतांचि आशु पतनातें ॥
 सर्वत्र रणी विजयी तू नारायण सखा नरा हो रे ।
 स्वर्णांहि अयश तुझिया अबलबुनि पदनखा न राहो रे ॥

(महाभारत)

५. भाऊसाहेबांची बखर

भाऊसाहेब यांचे तोंडास खरस आली. हाणा मारा म्हणावयाचें राहिलें. तोंडा-
 पुढें कोणी ओळख्या आला तरी तोंडानें मात्र हुकार देऊन मानेचे सज्ञेनें दाखऊ
 लागले. अगावरी ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत धरली नाही. भाऊसाहेब
 याजप्रमाणें पराक्रमी दुसरा होणें हें असाध्य गोष्ट पूर्वी युद्धांत अतिरथी, महारथी
 झाले, त्याप्रमाणें भाऊसाहेबीं विरथीपणें शर्थ केली. पुढें काहीं इलाज चालेनासा
 झाला. दुराणी येऊन वर्षले. आंत रवदळारवदळ क्षणभर बहुतच केली. त्यांत
 भाऊसाहेब जनकोजी शिंदे यांची गत कैशी जाली हें न कळे उभयतां खासे

कोणी दृष्टीनी पाहिले नाही. गयफ झाले किंवा अस्मानांत गेले की पृथ्वीत गेले हे ईश्वरी कौतुक ब्रह्मादिकास न कळे. तेथे मानवियांस काय कळेल. (पृ. १५३)

५. आंग्लकालीन मराठी भाषा—(इ. स. १८५०—)

१८३, पेशवाईच्या कालानंतर आंग्लार्हाचा काल येतो. ह्या कालाचा आरंभ ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी पुष्कळ अगोदर असला तरी तो आपण आपल्या भाषिक कालखंडाच्या दृष्टीने १८५० च्या सुमारास धरिला आहे. इंग्रजांची अमदानी जी सुरु झाली ती कोंकणात व तिच्या सुराज्याचे व स्वास्थ्याचे सुख प्रथम लाभले ते तेथीलच लोकांना. त्यांच्या शिक्षणाचे, सुधारणेचे, संस्कृतीचे वीं तेथे रजून तेथील लोक इतरापेक्षा त्यांच्याशी लवकर समरस होऊ शकले. नवीन पादाक्रांत केलेल्या प्रदेशांत इंग्रजांनी ज्या कांहीं सुधारणा केल्या त्या अर्थात ह्या लोकांच्या सल्ल्यानेच केल्या असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंबईच्या व कोंकणच्या लोकांचा भरणा विशेष होता. त्यामुळे इंग्रजांच्या पहिल्या अमदानीत त्यांनी जे मराठी भाषाशिक्षण सुरु केले त्यावर त्यांच्या भाषेचा परिणाम साहाजिकच झाला. पेशवाई उलटल्यानंतर लगेच भाषेत फरक झाल्याचे नजरेस येते. यादवकालापासून ते पेशवाईपर्यंत मराठीवर परकी भाषेचे हल्ले झाले तरी तिच्यांत एक तऱ्हेचा अस्सल 'मराठी' पणा होता. निला तिच्या देशीकार लेण्याने मोठी शोभा आली होती. आंग्लार्हामध्ये ही तिची साधी शोभा नष्ट झाली.

सध्यां प्रचलित असलेल्या शिष्ट मराठीचे स्वरूप इंग्रजी अमदानीत ठरले. पेशवाईकालातील मराठी भाषेत फार्शी व अरबी शब्दांचा जो बेसुमार भरणा होत होता- तो कमी झाला व त्याऐवजी संस्कृत शब्द वापरण्यांत येऊ लागले. संस्कृतच्या आश्रयाने आंग्लकालीन मराठीला जे भारदस्त व पोक्त असे स्वरूप प्राप्त झाले ते नवीन राज्यकर्ते फार्शी शब्दांचे द्वेषे होते किंवा संस्कृतचे विशेष अभिमानी होते ह्या कारणाने नव्हे. इंग्रजी अमलाच्या अव्वल अमदानीत विद्या-खाते जे स्थापिले गेले व त्याच्यामार्फत जी पुस्तके लिहिली गेली तीं सर्व पुस्तके शास्त्री लोकांकडून लिहिली गेली व त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जांभेकर, तळेकर, चिपळोणकर वगैरे कर्ती मडळी शास्त्री होती. आणि त्यांनी लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दांस थारा मिळाला नाही. जुन्या मराठी पद्यात उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनी स्वीकार केला, यामुळे इंग्रजी सत्तेचे धोरण निवळलेली मराठी लिहिण्याकडे गेले. आंग्लार्हातील मराठी भाषेच्या स्वरूपांत देखील दोन प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात. मराठीचे चिपळोणकरांच्या पूर्वीचे एक स्वरूप व नंतरचे दुसरे स्वरूप पहिल्या स्वरूपात दुसऱ्यापेक्षा जुन्या नव्याची सरभेसळ झाल्याचे दिसून येते. ह्या

दोन्ही प्रकारांत भेद मात्र अत्यंत सूक्ष्म आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारांनाच कांहीं विद्वान् कोंकणी वळण व देशी वळण असें म्हणतात. सध्या प्रचलित असलेल्या मराठी भाषेच्या स्वरूपाहून ह्या अव्वल इंग्रजीतील मराठीचें स्वरूप विशेष भिन्न नसल्यामुळे त्या सबधाचा विचार येथें केला नाहीं. आधुनिक शिष्ट मराठी भाषेचें उच्चारण आणि व्याकरण ह्यासंबंधी जें विवेचन पुढें विस्तारानें स्वतंत्र प्रकरणांत केले आहे तेंच अव्वल इंग्रजीतील मराठीला ततोतत लागू होईल; तसेंच वर्तमान-कालीन मराठीचें स्वरूप सर्वांच्या रोजच्या परिचयाचें असल्यामुळे त्याचे उतारोहि घेतले नाहींत.

१८४. अव्वल इंग्रजीतील मराठी भाषेच्या कांहीं थोड्याशा ठळक अशा लुणा आहेत. अव्वल इंग्रजीत कांहीं वर्णांचे उच्चार, विभक्तींचे कांहीं प्रत्यय, नामांचे विशिष्ट सामान्यरूप, कांहीं विशिष्ट शब्दप्रयोग व वाक्याप्रयोग ह्यांवाबत कांहीं गोष्टी वर्तमानकालीन मराठीहून भिन्न वाटतात. जेथें आपण सध्या 'अशी' अशा, 'म्हणू तेथें त्या काळां' 'असी, अस्या' असें म्हणत. द्वितीयेच्या अनेक वचनाचे 'ला' व 'ते' तृतीयेचे 'ने' व 'हीं' हे प्रत्यय जास्त वापरांत होते. 'माझे लाडक्या, माझे मनास, कोणाचे आहेत, त्याचे मार्गें', अशी 'ए' कारान्त सामान्यरूपें पुष्कळ आढळतात. 'म्हणत्ये, वाटत्ये, बोलत्ये, होत्ये, येत्ये, इत्यादि वर्तमानकाळाच्या स्त्रीलिंगाची रूपें पर्वापर्यायेंत क्वचित वापरांत होती. 'जवपर्यंत, तंवपर्यंत, मातक्यान्, तन्ही, नामेंकरून, भाषणेंकरून, मधलेकडे, इत्यादि अव्ययें उपयोगांत होती. करतोस, वाढितो, ऐकिलेस, वारिलें, सांडितां, झोकिली इत्यादि क्रियापदाच्या रूपांत 'इ' कार वापरण्याची संवय तत्कालीन लोकांत होती. "निसास, चिरगुटे, मुई, पूसायास, आडोशी, नौका, सवरणें, आदरणें, मस्तक, अवधाक, कुळवाडी, सुधारणुक, भरभर, अर्जी, सही वगैरे शब्द अव्वल इंग्रजीत वन्याच वेळां वापरलेले आढळतात. 'फिर्याद होणें, बदीस घालणें, अर्थ पहाणें, लोकवृत्त समजणें, बळवत पदार्थ, प्रसिद्धींत आहे; तर्क वाटणें, लोखंड मोडावयास फार मेहनत घेतें, बळवावयाचे अगत्य नाहीं, सही घातली," असे सध्या वापरांत असलेल्या प्रयोगापेश्यां किंचित् चमत्कारिक प्रयोग अव्वल इंग्रजीत वापरांत होते, असें तत्कालीन वाङ्मयावरून दिसते.

१८५. आङ्ग्लकालीन म्हणून जो भाषेचा कालखंड आपण मानिला त्याची पूर्वमर्यादाच फक्त आपणास ठरवितां आली. तोच कालखंड सध्यां असल्या-मुळे आपणास त्याची उत्तरमर्यादा ठरवितां येणें अशक्य आहे. ह्या कालखंडात वर्तमानकालीन मराठीचा अतर्भाव साहजिकच होतो आङ्ग्लकालीन मराठी भाषेंत जे नामांकित ग्रथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीनें दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स. १८१० पासून ते इ. स. १८३७ पर्यंत ह्याच काळांत विद्यानाथ ह्या देशी पंडिताच्या सहाय्यानें इंग्रजी पंडितांनीं कोश छापला.

तेव्हाच सदाशिव काशीनाथ उर्फ वापू छत्रे ह्यांनी जर्निहसच्या मदतीने कथा, गोष्टी, कोष, व्याकरणे इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिली. कंपनी सरकारने ह्याच काळात विद्वान् लोकांच्या सल्ल्याने साध्या ग्रंथास ४०० पर्यंत व प्रौढ ग्रंथास ५००० पर्यंत बक्षिसे देऊं करून मराठीत वाङ्मयानिष्पत्तीस फार मदत केली. हरि केशवजी, दादोबा पाडुरग वगैरे ह्या मंडळीत होते. ह्यांच्यापुढे म्हणजे आपण १८५७ पर्यंत येतो. ह्या काळांत हरि शंकर, बाळ गगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन अप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाऊ महा-जनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळांत निघाला. तिसरा भाग १८७४ पर्यंत येतो, ह्याच काळांत परशुरामपत तात्यांची व कृष्णशास्त्री राजवाडे ह्यांची संस्कृत नाटकांची भाषांतरे झालीं. तशांच विनायकराव कीर्तने ह्याची थोरले माधवराव पेशवे व जयपाल हीं स्वतंत्र नाटकेहि निघाली यशोदापाडुरंगी, केकादर्श हीं ह्याच काळांत लिहिलीं गेलीं. सध्यां जसा मराठीविरुद्ध संस्कृत हा वाद दिसून येतो तद्वत् त्या काळीं मराठीविरुद्ध इंग्लिश हा वाद चालू होता. ह्या काळात भाषासुधारणेचे किंवा वाङ्मयवृद्धीचे जे लहानसहान प्रयत्न झाले त्यांची दिशा बरीलप्रमाणेच होती. क्रांतिकारक, विचारप्रवर्तक असा ग्रंथकार किंवा कवि त्या काळात झाला नाही.

परकी संस्कृतचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाला त्याला धक्का दिला विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनीं. सर्व इंग्रजी अमदानति ह्या एकट्याच लेखकांने विचारास चालना दिली व डोळ्यांवर आलेल्या झापडीतून सर्वांना हादरून सोडले. मराठी भाषेवर संस्कृतचा जो एक ठसा उठला तो ह्याच लेखकांच्या लेखनांने विशेष उठला. इतर सर्व लहानमोठे ग्रंथकार ह्याच परपरेंत वाढले होते. पूर्वीची पेशवाईतील फार्शीमिश्र जी मराठी भाषा होती ती १८५८ पर्यंत कोठें कोठें धुगधुगी घरून होती. शाहिरांच्या पोवाड्यांत अथवा कलगीतुन्यांच्या लावण्यांत ती कधीं कधीं डोकें वर काढीत असे, परंतु इंग्रजी अमदानति जो संस्कृतचा पगडा तिच्यावर बसला तो अद्याप कायम आहे. लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक हे ह्याच काळांतिल उत्तरकालीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही. ह्यांच्याच लेखनामुळे मराठीला सध्यांचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. शिष्ट अभिजात मराठी तयार करण्याचें श्रेय ह्यांनाच आहे.

वर्तमानकालीन मराठीचें उच्चारण व व्याकरण हीं पुढें स्वतंत्र प्रकरणांत दिली आहेत.

परिशिष्ट १

वर्णप्रक्रियेचें तौलनिक स्वरूप

आजच्या मराठी वर्णांची निरनिराळ्या काळांतील भाषेत होणारी
प्रक्रिया दाखविणारा तक्ता

आजचे मराठीचे वर्ण	यादवकालीन भाषेत त्याचें स्वरूप	बहामनी काल	शिवकाल	पेशवेकाल
अ	अ, इ, उ, आ, ऐ, औ	अ, इ	आ, इ, उ, ए ऐ	आ, इ, ऐ य=ये
आ	अ	अ	अ, औ	अ
इ, ई	अ, इ, उ ('र' सह)	ऋ	अ, इ, ऊ ऋ, उ,	अ, इ, औ अ, उ
उ, ऊ	ऐ, अइ, अय, य	ए	यै	ये
ऋ	आइ	ऐ, आई	व, वो	वै
ए	अ औ, ए, वो.	ओ	ग, ख	उ, नो, व
ऐ			ख, ष	ओ
ओ	च, ग	ख	ग	ग
औ	ख्य=घ, ष	ग	ख, ष	घ
क	घ, य	घ	ग	घ
ख	ग		घ	ज
ग			छ, ज	ज
घ	द		र	च
ङ	ज	जह	ज	
च			ठ, इ	
छ			ल (कधीं कधीं)	
ज	ट, ड	ढ	ड	ह, ढ

आजचे मराठीचे वर्ण	यादवकालीन भाषेत त्याचे स्वरूप	बहामनी काल	शिवकाल	पेशवेकाल
ण	न	ण	न	न
त	ड, थ		द	
थ	त	थ		
द			घ=द; दह=घ, घ	
घ	द, ध्य=झ, ढ	घ	ढ, द	
न	नी=ई, ण	न	न, ण	ण
प			ब	
फ			ब	
ब	भ	ब		
भ	ब, ह	भ	ब	
म	म्ह=भ, व			ब
य	झ, इ	य	ये	
र	म्ह	र		
ल	ळ, ल	ळ, ल		
व	य, वो=ओ, व्ह=ह	व्ह, व	उ ऊ, व्ये= व्वे, ओ, औ	व्य=वे
श		श	स	श, च
ष	ख, स	ष	ख, श, स, ह	स
	श, ष, त्स=छ		स=छ, त्स=छ	श
	स्थ=स्थ, छ		ज, ष, स्थ=थ	
ळ	ल	ळ, ल, त्ल	ळ	ळ, ल
क्ष	क्छ, ख, ष्य			

वरील तक्त्यांत निरनिराळ्या वर्णांची निरनिराळ्या चार कालखंडांतील भाषेत होणारी प्रक्रिया दाखविली आहे. ही प्रक्रिया सर्व वेळेला होतेच असे मात्र नाही. वर्णामध्ये झालेल्या ह्या फरकांची उदाहरणे मात्र त्या त्या कालखंडांतील भाषेत सांपडतात. त्या त्या वर्णाला ते ते फरक होण्याची प्रवृत्ति त्या त्या काळांतील भाषेत दिसून येते इतकाच निष्कर्ष काढता येईल. उदाहरणे मागील प्रकरणांत दिली आहेत ती पहावीत.

परिशिष्ट २
प्रत्ययांचें तौलनिक स्वरूप

	यादवकाल	ब्रह्मणीकाल
	ए. व. अ. व.	ए. व. अ. व.
प्रथमा	अ, आ, उ, ओ, ऐ, ए, अ	उ, ऊ, ओ
द्वितीया	उ, आ, एया, ते	आ, आते, सी, ते ते
तृतीया	आ, इया, ए, अ, आँ ऐँ, ऐँन, ने हीं, ई आँ, सीँ, ते	लागी, प्रति, ए, आ, अ लागुनी हीं ए, ऐँ, शीं, एशीं
चतुर्थी	इया, एया	अघे, एनि, आ
पंचमी	आ, सी औनि, औनिना, हूनि	चिया, चिये, चे, ची हुनि, हूनि, परित्त, पीसा, पासाव
षष्ठी	चा, ची, चे, चोन	
सप्तमी	इं. आंतु आँ	
शब्दांचीं कांहीं रुपें—	तैयातें, वेदरायाचिये, वदा- ताचा, निरूपणाचा, तुझा बोलाचिया, लोकाचेया, चांदणेयांचा इ.	तयातें, वेदरायाचिया, वेदा- ताच्या, निरूपणाच्या तुझ्या बोलाचे, लोकां- चिया, चादिणियांचा इ.
वर्तमानकाल	ए, सी, त, ती ताती	ए, ती, सी, शी, आ, ता इ, उ, तु, ए इती
भूतकाल	ल, नला, नला इला	ला, लीं, ले, इ, ए लेल्या
भविष्यकाल	एल, ऐल, ए -जस	ईन, ईल, शील, एल, ए आ, आल
आशार्थ	इ, सील, आ आ, आल	०, अ, ए, इ, इजे, उ, ओ आ
बिध्यर्थ	व, ओ, जे	व वया, ओ, जे
आशीर्लिङ्	जो, ओ, जै	एजो, ओ
तुमस्त	ओ, उ, ओ	ऊ
ल्यबस्त	नि, ऊनी, ओनि औनि, उत्तन	ओनि, ऊनि, उनु ऊन
कर्माणि	जे	ज
कृदन्तें	त, ले, तेन	

विभक्तीचे प्रत्यय

शिवकाल	पेशवेकाल	आंग्लकाल
ए. व. अ. व	ए. व अ. व	ए. व. अ. व.
उ उ, ए, ए, आन सी, स, एस, ला	अ (शब्दाचें मूलरूप) स, सी, आ	मूळ रूप स, ला, ते
एँ, इ इ, हीं	एँ, सीं, हीं	नें, एं नीं, इं इ, शीं हीं, शीं
द्वितीयेप्रमाणें	द्वितीयेप्रमाणें	द्वितीयेप्रमाणें
हून	हून ,, चा, स ,,	हून ,, चा, ची, वे
चा		त, इ, आं
इं	इं, आं ,,	
फितवेया, गोलिया, घराणिया सातारिया, मुकाबलिया इ.	हत्तीची, पुणियास, एयाचे पेशवियांची, इतकियावर बोललियाचा अर्थ, उपाध्येयास इ.	
ए, तो, ओतो, सो, अ ती, ताती ल इले	त, तोंत ताती, ती	तो, ती, तोस तात ला ला
ऐली, इल, शील, ऊन	ऊ, ऊन, अल आल	ईन, ईल, शील आल
ए, णें	ए, (णें)	अ, ओ
या		वा व (वा, वी, वे)
ओ, जो		ओ,
ओ, ओं	ओ, ऊ	ऊ
उनु, ओन, औउनु ऊन	ऊन, (ओनि)	ऊन, ऊ
जे		ले अत, त, ल

१८६. भाषेमधील वर्ण, प्रत्यय, प्रयोग व शब्दार्थ इत्यादि बाबींमध्ये जी प्रक्रिया किंवा उलटापालट होते तिजमुळे भाषेमध्ये कसकसे भेद पडतात हे पाहिल्या प्रकरणांत सांगितले आहे. बोलणाऱ्या लोकांतील काल, प्रांत, जाति, संस्कृति इत्यादि भेदांमुळेहि भाषेमध्ये निरनिराळे प्रकार पडतात. मराठी भाषेमध्ये असे भेद आहेत. ह्यांपैकी मराठीच्या जवळ जवळ दीड हजार वर्षांच्या हयातींत जे कांहीं कालाच्या दृष्टीने मुख्य भेद पडले ते मागील प्रकरणांत विवेचिले. ह्या प्रकरणांत मराठीच्या प्रांतिक भेदाचे स्वरूप काय ते पाहू.

मराठीच्या प्रांतिक भेदांचे स्वरूप पाहण्याकरितां मराठीच्या प्रांतिक भेदांचे स्वरूप पाहण्याकरितां १, १८, ७५८

चौरस मैल आहे. एवढ्या मोठ्या क्षेत्रांत एकच स्वरूपाची भाषा असणे हे अशक्य आहे. भाषाशास्त्राच्या खोल दृष्टीने पाहिले तर जितक्या बोलणाऱ्या व्यक्ति तितक्या भाषा असे ठरते. इतकी नितान्त शास्त्रीय दृष्टि जरी लाविली नाही तरी वरवर पहाणारासहि दर बारा कोसावर कांही भाषाभेद—मग ते सूक्ष्म का असेनात—आढळून येतात. ह्या दृष्टीनेच दर बारा कोसांवर भाषा बदलते अशी एक म्हण लोकांत रूढ झाली आहे. शब्दवैचित्र्यावरून, स्वरभेदांवरून, जातिपरत्वेहि निरनिराळे भाषाभेद आपल्या ऐकण्यांत आहेत. मराठीच्या विस्तीर्ण क्षेत्रांत निसर्गनिर्मित असे विभाग पडले आहेत. सह्याद्रीमुळे कोंकण हे महाराष्ट्रापासून अलग झाल्याने तेथे मध्यवर्ती मराठीपेक्षा निराळाच असा भाषाभेद रूढ झालेला आहे. तीच स्थिति वऱ्हाड प्रांताची. तेथेहि मध्यवर्ती मराठीपेक्षा आणखी एक निराळा भाषाभेद चालू आहे. मराठीचे कोंकणी व वऱ्हाडी हे दोन मुख्य प्रांतिक भेद आहेत. शिष्ट मध्यवर्ती म्हणून पुणे वगैरे प्रांतांत चालू असलेली मराठी मध्यवर्ती

मराठी मध्यवर्ती मराठीचा त्या उपाभाषा हात. ह्या तिहींमध्ये आणखी पुष्कळ भेद आहेत. एकट्या कोंकणांतच मराठी भाषेचे चार पांच प्रकार आढळतात. दमणपासून मुंबईपर्यंत एक प्रकार. यांत काहीं गुजराती शब्दांची मेसळ आहे. मुंबईच्या दक्षिणेस अष्टागर प्रांतांतील भाषाचा प्रकार निराळा.^१ पुढे रत्नागिरी प्रांताची शुद्ध कोंकणी भाषा ह्यापेक्षा निराळी. ह्यापुढे गोमंतकी भाषा. ही भाषा तर मध्यवर्ती मराठी भाषेपासून इतकी निराळी आहे, कीं हिला स्वतंत्र भाषा म्हणून कांहीं विद्वान् लोक समजतात. देशावरील भाषेतहि असेच भेद आहेत ज्या ज्या इतर प्रांतांच्या सीमांवर महाराष्ट्र प्रांताची सीमा मिळाली आहे त्या त्या प्रांतीं त्या त्या भिन्न भाषेचे शब्द किंवा प्रयोग मराठींत मिसळून भाषाभेद

उत्पन्न झाले आहेत. कानडीलगतच्या कोल्हापूर, सोलापूर वगैरे ठिकाणी मध्यवर्ती मराठीपासून निराळे असे भाषाभेद आहेतच. वऱ्हाड प्रांताच्या थेट देशस्थ भाषेचा प्रकार निराळा. बऱ्हाणपुरापासून नदुरवारपर्यंत खानदेशच्या भाषेचा प्रकार मध्यवर्ती भाषेपासून फार निराळा आहे. डॉ. ग्रियर्सन या भाषापंडिताने अहिराणी भाषेला मराठीचा प्रातिक भेद न समजता गुजराती भाषेचा प्रातिक भेद समजला आहे^१. मराठीच्या प्रातिक भेदाचे स्वरूप पुढे क्रमाने विशद केले आहे.

मराठीच्या उपभाषांपैकी कोंकणी ही एक प्रमुख उपभाषा आहे. कोंकणीमध्ये उत्तर कोंकणी आणि दक्षिण कोंकणी असे दोन प्रकार आहेत. व ह्यांपैकी दक्षिण कोंकणी हाच प्रकार कोंकणी ह्या नावाने विशेष रीतीने संबोधिला जातो. उत्तर कोंकणी आणि मध्यवर्ती पुण्याची मराठी ह्या दोहोंमध्ये विशेष अलग करण्यासारखे फरक नाहीत. भेद आहेत ते किरकोळ स्वरूपाचे आहेत. दक्षिणी कोंकणीचे मात्र तसे नाही. मध्यवर्ती मराठीपासून ही भाषा अलग तर दिसतेच; परंतु तिच्या आसन्नवर्ती ज्या कोकणातील इतर बोली आहेत त्यांच्यापासूनही ती अलग दिसते. पोर्तुगीज लोकांचा व तेथील लोकांचा संबंध १५ व्या शतकापासून आला असल्यामुळे व तो संबंध केवळ राजकीय स्वरूपाचा नसून धार्मिक स्वरूपाचाहि असल्यामुळे त्याचा परिणाम केवळ दक्षिण कोंकणातील लोकांच्या घरांतच केवळ नव्हे तर देवघरांत शिरला. व अशा रीतीने तेथील लोकांची भाषाहि पोर्तुगीज भाषेकडून कांहीं बाबतीत अभिभूत झाली. मध्यवर्ती भाषा किंवा साहित्यिक भाषा ह्यांपासून उपभाषेत अलग लरणारे जे इतर भेद कारणीभूत होतात त्यांमध्ये परकी मूलेच्छ भाषेच्या परिणामाची आणखी जास्त भर पडली.

१८७. दक्षिण कोंकणी भाषेचा स्वतंत्र विचार करण्याच्या पूर्वी उत्तर कोंकणीचा विचार करू. उत्तर कोंकणीमध्ये पुऱ्हा प्रांतांप्रमाणे, बोलणाऱ्या लोकांच्या जातीप्रमाणे किंवा एकदर संस्कृतीप्रमाणे व त्यांच्या घद्यांप्रमाणे आणखी कांहीं पोटभेद असल्याचे दिसून येतात. बाणकोटी, दमणी, घाटी, सावळी, सगमेश्वरी हे पोटभेद त्या त्या स्थानावरून पडले आहेत. आगरी, भडारी, धनगरी, कऱ्हाडी, किरिस्ताँव, कोळी, कुणबी, परभी, ठाकरी इत्यादि पोटभेद जातीवरून किंवा घद्यावरून पडलेले आहेत^२. सामान्य दृष्टीने पाहिले असता ह्या प्रातिक व जातिक दोन्ही प्रकारच्या पोटभेदांत उच्चारण व व्याकरण सारखेच आहे. कोठे काचित् फरक दृष्टीस पडतात इतकेच.

१. बाणकोटी—ही भाषा बाणकोटच्या आसपासच्या प्रांतांत चालू आहे. ह्या प्रांतावर जंजिऱ्याच्या सिद्दीचा ताबा होता. ह्या प्रांतांत मुसलमानी लोकांची

१. Dr. Grierson : L. S. I Vol, 9.2

२. Dr. Grierson : L. S. I 1

वस्ती पुष्कळ असल्यामुळे येथील भाषेत उर्दू भाषेची छटा उमटली आहे. हाच ह्या भाषेचा विशेष. अस्मान, बैठ, बच्चा, मिळकत वगैरे उर्दू शब्द ह्या भाषेत मिसळलेले पुष्कळ सांपडतात.

२. मावळी—ही भाषा मावळखोऱ्यांत चालू आहे. नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद आहेत.

३. घाटी—कोंकणलगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाबा आणि भोर संस्थान ह्या दरम्यानच्या टापूत ही पोटभाषा बोलली जाते.

✓ संगमेश्वरी — हा जिल्ह्याची सीमा ————— येथील सातऱ्यापासून

आहे. कोंकणी भाषा दमणपासून जसजशी खाली जाते, तसतसे तिला गोव्यांतील कोंकणी भाषेचे वळण मिळू लागते. तेव्हां संगमेश्वरी व बाणकोटी ह्या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकी शेवटच्या मर्यादेवरील भाषा होत. ह्यांच्या व दक्षिण कोंकणीच्यामध्ये एकच कुडाळी म्हणून पोटभाषा आहे; परंतु तिला दक्षिण कोंकणीचाच पोटभेद समजतात. रत्नागिरी जिल्ह्याच्या देवरुख तालुक्यांतील लोकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे. ह्या लोकांच्या बोलण्यात ए आणि ओ हे स्वर ऱ्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतीने उच्चारिले जातात. उदा० — ' देखिल व दिखिल ' असे दोन्ही उच्चार आहेत. त्याचप्रमाणे ' हुतों व होतों ' हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम ह्यांचे पुलिंगी एकवचनहि ह्या भाषेत जरा चमत्कारिक रीतीने होतें. उदा०— ' हा, ता, जा. ' ' असणें ' ह्या धातूंची रूढ पुढीलप्रमाणे होतात. प्र. पु. हाँय, हाँव; द्वि. पु. हाँयस, होता; तृ. पु. हाय, हाय. तसेच ' मारणें ' ह्या धातूची रूढ पुढीलप्रमाणे होतात. प्र. पु. मी मारतोय, मारताँव; द्वि. पु. मारतायत, मारताँय; तृ. पु. मारताँव-मारताँयत, मारतात. " पाणी शिरलाँ " असा प्रयोग ह्या भाषेत होतो.

१८८. जाती किंवा धंदा ह्यांवर आधारलेले कोंकणी भाषेचे पोटभेदहि अशाच स्वरूपाचे आहेत. ह्यांमध्ये भेद असेच किरकोळ स्वरूपाचे आहेत.

१. कोळी—समुद्राच्या सान्निध्यामुळे खालच्या दर्जाच्या लोकांचा मुख्य धंदा म्हटला म्हणजे कोळ्याचा होय. कोळ्यांची लोकसंख्याही पुष्कळ आहे. त्यांच्या भाषेत त्यांच्या धंद्यामुळे शब्दांच्या विशेष लक्षणी तर आहेतच, परंतु इतरहि कांही लक्षणी आहेत. नाकांतील उच्चार तर सर्व कोंकणांत सर्वसाधारण आहेच. परंतु ह्या लोकांमध्ये हा उच्चार कधी नासिक्य तर कधी निर्नासिक्य होतो. तोँ व तो, तेँ व ते, असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात. ओ आणि ओँ ह्यांबद्दल ऱ्हस्व स्वर उच्चारित येतो. 'हों, तों' बद्दल 'हूँ, तूँ' असा उच्चार ऐकण्यात येतो. व्यंजनोच्चारामध्ये अशीच अदलाबदल होते. ल बद्दल न, न बद्दल र असे विपर्यय होतात.

राग बदल नाग म्हणतात. श् घ, स् ह्या तिन्ही उच्चारांबद्दल एक 'स्' च उच्चार वापरतात. देस (देश) जासी (जाशी) असे उच्चार होतात, स्त्रीलिङ्गी 'मी' ची तृतीया में आणि मी अशी दोन्ही रूपे होतात.

२. किरिस्ताँव—ह्या कोळ्याच्यापैकीच जे लोक पूर्वी पोर्तुगीज लोकांच्या प्रयत्नाने वाटले व ख्रिश्चन झाले त्याची एक किरिस्ताँव म्हणून निराळीच छोटीशी भाषा बनली आहे. निराळी म्हणण्याचे कारण इतकेंच की हिच्यात पोर्तुगीज शब्दांचा भरणा थोडासा दिसतो. पाय (बाप), माय (आई), मिस्स (मनुष्य) इगार (उपदेशक), पाद्री, माद्रों, इस्टेट वगैरे शब्द नित्यशः ह्या भाषेत वापरात असतात. ह्या लोकांच्या उच्चारांत 'ण' अधिक येतो.

३. 'वाडवल' ह्या नांवाच्या कोकणी भाषेचा प्रकार पांचकळशी जातीमध्ये रूढ आहे. त्याचेहि कांही विशेष आहेत, की ज्यामुळे तिला एक स्वतंत्र उपभेद म्हणता येईल. 'च्' व्यंजनाचा उच्चार वाडवल भाषेत 'स' किंवा 'श' होतो. उदा०—साकर < चाकर <, संद < चद्र, शार. < , चार. 'स' आणि 'श' होतो बदल ह् येतो. उदा०—होन < सोन, वाह < वस, हांगितला < सांगितला. हेत < शेत, हेवर < शंभर. 'ह' चा कधी कधी लोपहि होतो. उदा०—आत < हात, आत < आहेत.

४. ठाणे जिल्ह्यांच्या उत्तरेस सामवेदी ब्रह्मणाची कांही वस्ती आहे. ते सर्व शेतकरी किंवा गवळ्याचा थदा करितात. त्यांच्या भाषेमध्येहि वाडवल भाषे प्रमाणे 'च्' बदल 'स्' किंवा 'ह' येतो. मराठीच्या प्रांतांतून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजरातीच्या प्रांताकडे जातो. तसतशी 'च्' बदल 'स्' वापरण्याची प्रवृत्ति आढळून येते. ह्या भाषेत भूतकाल खानदेशीप्रमाणे होतो. उदा०—अस—प्र. पु. हात, हाताँव; द्वि. पु. हातस, हाता; तृ. पु. हात, हातात, हुतात. 'हा' च्या ऐवजी 'ही' हें अग घेऊनहि भूतकाळाची दुसरी रूपे होतात. उदा० हिना, हिनात.

५. कातकरी लोकासारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकाची जात ठाणे जिल्ह्यात डहाणूजवळ राहते. त्या जातीच्या भाषा आणि कातकऱ्यांची भाषा ह्या दोन्हीमध्ये थोडासा फरक आहे. ह्यांच्या बोलण्यांत दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारण्याची लक्ष्य फार आहे. 'कोठे जातोस' ह्यांच्या ऐवजी 'कोठ जास' असे ऱ्हस्व उच्चारांचे वाक्य ते उच्चारतात. 'तेथे' बदल 'तथ,' 'दिले' बदल 'दिल्ह,' 'बापाला' बदल 'बासला', 'भाऊ' बदल 'भास'. एकारान्त सामान्यरूप होणे हे वारली भाषेचे विशेष आहेत. वारली भाषेवर गुजरातीचा परिणाम झाला आहे. बीज=दुसरा, पोते=स्वतां, तेने=पष्ठी विभक्ति इत्यादि गुजरातीशीं साम्ये आहेत.

६. काथोडी अथवा कातकरी—हा आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नावाने ओळखिले जातात. हे लोक मूळचे आर्य आहेत की काय ह्याबद्दल मतभेद आहे. सध्याचीच्या खबदाडीत हे फार काळापासून वस्ती करून राहिले असावेत. आर्यांच्या झुंडींच्या झुडी ज्या वेळी वरून आर्यावर्तातून खाली दक्षिणापथांत उतरल्या त्या वेळी त्यांच्या उच्च संस्कृतीपुढे ज्यांचा टिकाव लागू शकला नाही व म्हणूनच ज्यांना डोंगरकठडीचा आश्रय करून आपले संरक्षण करून घ्यावे लागले ते हे लोक होत. सातपुड्यांतील गोंड, कोण्ड, भिल्ल वगैरे लोकांची जी स्थिति झाली तीच ह्याची झाली. हे लोक अनार्य, परंतु पुढे पुढे आर्यांच्या संस्कृतीशीं मनस्वी संबध आल्यामुळे ह्यांनी आर्यांच्या पुष्कळ गोष्टी उचलल्या. धर्म, चालीरीति, समजुती वगैरे मूळच्या अनार्य जातींतील लोकांच्या सारख्याच ह्यांच्या आहेत. कातकरी किंवा काथोडी ही भाषा बोलणारे लोक ७५७०० आहेत; व हे कोंकणच्या मर्यादेवरील डोंगरकठडीवर पसरले आहेत. कातकरी भाषेत गुजराती किंवा खानदेशी भाषेसारखा षष्ठीचा प्रत्यय 'ना' आहे. उदा०—बाहासना = बापाचा, वाहास = बापास, माना = माझ्या, तुना = तुझ्या. क्रियापद सामान्य कोंकणी भाषेप्रमाणे चालते. वर्तमानकाल अस—प्र. पु. आहा, आहोंव द्वि. पु. आहास, आहों. त. प आहों

७. भिल्ली—ह्या वरील भाषेसारखी आणखी एक भाषा आहे. ही भाषा बोलणारे लोक भिल्ल ह्या नावाने ओळखिले जातात. हे लोक आर्य नाहीत. एतद्देशीय असावेत. आर्यांच्या आक्रमणापुढे हे अगतिक झाल्यामुळे डोंगरखबदाडीत किंवा पाण्याच्या आश्रयाने दाट अरण्यांत वस्ती करून राहू लागले. त्यांची संस्कृतीहि आर्य संस्कृतीच्या मानाने फार कमी दर्जाची होती. आर्यांची वसाहत जसजशी स्थिरत्व पावू लागली तसतशा ह्या वन्यजाती पुढे पुढे सरकून आर्यांच्या परिचयात येऊ लागल्या. ह्या वन्य जातींच्या मूळ भाषा कांही तरी असाव्यात. या भाषांचा भोंवतालच्या आर्य भाषांशी संबंध येऊ लागला. त्यांचा परिणाम त्यांच्या भाषेवर फार झाला. भिल्ल लोकांच्या भाषेवर गुजराती व मराठी ह्या दोन्ही भाषांचा परिणाम झाला. ह्या परिणामाचे प्रमाण अर्थात त्यांच्या नैकट्यांच्या प्रमाणावर अवलंबून असणार हे उघड आहे. गुजरातच्या सीमान्त प्रदेशांत रहाणाऱ्या भिल्लांच्या भाषेत गुजराती भाषेचा परिणाम अधिक होणार; तसेच महाराष्ट्राच्या सीमान्त प्रदेशांत राहणाऱ्या भिल्लांच्या भाषेत मराठी भाषेचा परिणाम अधिक होणार. ह्यामुळेच ह्या भिल्ली भाषेच्या स्वरूपाविषयीं सभ्रम उत्पन्न होतो. अगोदर ह्या वन्य भाषांचा सांगाडा तपासून त्यांचे स्वरूप निश्चित केले पाहिजे. हे निश्चित केल्यानंतर परकी भाषांचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम

पाहिजे. ह्यात पुनः त्यांच्या मूळ भाषेच्या सांगाड्यातच इतर भाषांचा परिणाम होऊन त्यांचे मूळ स्वरूप नाहीसे किंवा कमी झाले असेल तर प्रश्न फारच विकट होतो. डॉ. ग्रियर्सन ह्यांनी आपल्या भाषिक पाहणीत ह्या भिल्ली भाषांचा विचार केला आहे. भिल्लांची हल्ली वस्ती दोन अडीच लाख असून ती नासिक, खानदेश, सुरगणा, सुरत, नवसरी इत्यादि प्रदेशांत विखुरली आहे. निम्मी वस्ती सुरत एजन्सीमध्ये आहे. पाऊण लाख पेठ, कळवण (नासिक जिल्हा) मध्ये आहे. खानदेशात पंधरा हजार व सुरगणा-प्रांतांत दहा हजार आहे धरमपूर, पेठ ह्या बाजूकडची भिल्ली भाषा मराठीला अगदी जवळची वाटते. तर सुरत, नवसरीकडील भिल्ली भाषा गुजरातीला जवळची वाटते.

अस्सल कोंकणी लोकांप्रमाणे सानुनासिक बोलण्याची या भिल्लांची ढव आहे. “अस तूं कोन आहास रां ? केवडॉक, ताँहॉं.

भिल्ली भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय ‘ने’ आणि ‘ला’ उदा० — एक माणुसने दोन पौरा होता. बासला = बापाला.

(२) षष्ठीचे प्रत्यय ‘ना’ आणि ‘चा’

उदा० — वाहासचा, वाहासना.

(३) सप्तमीचा प्रत्यय ‘मां’ — उदा० — धरमां = धरीं.

(४) तृतीयेचा प्रत्यय ‘ने’ उदा० — तेना वासने दीठा (त्याच्या बापाने पाहिले.), माय = म्यां.

(५) क्रियापदे — आहू = मी आहे.

हे = आहे.

आहा = आहे.

मराहामी = मरतो.

रेहेस = राहतोस.

क्रियापदाचा भूतकाल गुजरातीप्रमाणे होतो.

उदा० — गीया = तो गेला. पडना = पडला.

होइनी — झाली. आनी — आली.

क्रियापदाचे नपुंसकलिंगी रूप कोंकणांतील मराठीप्रमाणे ‘आं’ अर्ती येऊन होते, उदा० — सांगां-सांगितले.

(६) भविष्यकाल मराठीप्रमाणेच होतो.

कुटीन = मारीन. आवरन = म्हणेन.

जेन = जाईन.

(७) आज्ञार्थी प्रयोग मराठीप्रमाणेच.

गन = समज, घाला.

(८) सयोजी कृदतरूपे कधी गुजरातीप्रमाणे तर कधी मराठीप्रमाणे होतात.

उदा० — करीने = करून; वाटून = वाटणी करून.

खाईहन = खाऊन.

(खानदेशी) खाईसन = खाऊन (ठाणा), उठीहीन (जजिरा) बिहीनी = भिऊन (बऱ्हाड), जाऊनसन-सऱ्या.

(कुणवाऊ) करूनऱ्यान.

ज्ञानेश्वराच्या अभंगांच्या गाथेत ' वऱ्हाड ' या विषयाखाली काहीं पद्ये दिली आहेत. तीं भिळी भाषेतील दिसतात, त्यांत मान्हा (माझ्या), त्यान्हा (त्याचा), दिन्हो (दिले), दिठा (पाहिला), दाखडाव्या (दाखविण्यास), माले (मला), पहुडऱ्यो (निजले), लाधऱ्यो (लाधले) इत्यादि रूपे आढळतात, तीं भिळी भाषेतील आहेत. खालील ओळी पाहा.

वाप दिलहो ज्या घरीं त्या लेवो नाहीं । जाति ना कुळ त्यान्हा पालक धरि गयो । तव तो सूक्ष्म ना स्थूल । विहेति विहेति भी गयो तव त्यान्हे माले धरे वो हातीं । पाठि मोरावरू वोलख्या त्याने मी नैजे पऱ्ही

एका गौळणीचें मध्वमुनीकृत ध्वपद.

“ अगवाई हाच माझ्या पोशाचा यानयान । त्यानें लुटिल्या चावलाच्या गोनयान गो । गावरि गो ॥ ” ह्यांतील भूतकाळांत येणारा ' न ' हा द्राविडी असावा.

१८९. मराठीच्या उपभाषा ज्या कोंकणी व वऱ्हाडी ह्या भाषांचे जे स्वभावविशेष पुढें दिले आहेत त्यांवरून दिसून येईल कीं, ह्या दोन्ही उपभाषांत मराठीचे फार पुराणकालचे अवशेष आहेत. सध्यां जी मध्यवर्ती शिष्ट मराठी भाषा आहे, तिचा ह्या दोन्ही उपभाषा ज्येष्ठ बहिणी ठरतात. संस्कृतप्राकृत ह्यांमधून जे मराठींत विशेष उतरले आहेत त्यांच्या अपभ्रंशाची अथवा परिणतीची आद्य अवस्था कोंकणी व वऱ्हाडी भाषांत आढळून येते. कोंकणी व वऱ्हाडी भाषांत सध्यां प्रचलित असलेले बरेच शब्द ज्ञानेश्वरींत वापरलेले आढळतात. हे शब्द ज्ञानेश्वरीच्या काळांत कोंकण व देश ह्या दोन्ही प्रांतांत सारखेच सुरू असावेत व पुढें कालांतरानें देशावरच्या भाषांत त्यांच्यापैकी कांहींचा लोप झाला व कोंकणी भाषेत अद्यापपर्यंत ते तसेच चालू राहिले. पुढें दिलेले कोंकणी शब्द ज्ञानेश्वरीमध्ये आढळतात. दुर्गम शब्दांचा अर्थ पुढें द्यावा

आसकड (अडचण), आविस, आमिष, रगळ, कांवरणें, (पांघुरणें), कहिं, कुवाडें (आश्चर्य), खाडी (दाढी), खातवड (उकिरडा), खोंप, गची (मात), गोमटे, गोरू (गुरू), चाग, जायांचें (उसनें आणलेलें),

ताडी (समुदाय), तुष (कोंडा), ठाड (तळ), थारणें (स्थिर होणें), दादूला (नवरा), घगी, निदसुरे (झोपेंतले), पटा (आधिकार), पसारा (दुकान), पापरा (लाथ), पालव (पदर), पालवणें (मालवणें, खूण करणें) पावो (पाय), पेणें (मुक्काम), फाळणें (चिरणें), भागार, भाट (जमीन), भातें (पोटगी), भीतर, मुडा, मुदल (मूळ), मुदी (आंगठी), मेर (सीमा), रेंव (वाळू), रुख (वृक्ष), लागी (जवळ), लासें (चिन्ह), लांब (जखण), लोव (लेंकर) वचणें (जाणें), वरेत (नवरा), वेला (किनारा), वोहरा (वधुवरें), सपूर (बारीक), सात (बाजार), साद (शब्द), सुगुरवा (महरव), सुणें (कुत्रें), होडा (पैज)

चित्पावनी

१९०. चित्पावनी भाषा कोंकणात रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिण तीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिचोळ्या प्रदेशांत तहत वेंगुळें, सावतवाडी, गोमंतक आणि कदाचित् ह्याच्याहि पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणांची खास भाषा म्हणजे आपसांत बोलण्याची भाषा आहे. ही भाषा बोलणाऱ्यांच्या सख्येच्या दृष्टीने ती घटत चालली आहे, ह्याचें कारण बरेच चित्पावनी ब्राह्मण व्यवसायानिमित्त कोंकण सोडून देशाकडे येऊ लागल्यामुळें व देशावर त्यांच्या सानुनासिक भाषेची चेष्टा होऊ लागल्यामुळें त्यांनी ती चित्पावनी भाषा सोडून देसूर भाषा स्वीकारिली आहे. देशावरच पुष्कळ पिढ्या स्थायी होऊन बसल्यामुळें आपल्या मूळ चित्पावनी भाषेचा त्यांचा ओढा कमी झाला आहे. चित्पावनी लोक कोठील व केव्हा व कसे कोंकणात येऊन स्थायी झाले व चित्पावन शब्दाचा नकी अर्थ काय ह्यासंबंधी विद्वानांमध्ये जो मतभेद आहे त्याचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. येथें फक्त त्यांची भाषा देतो, ह्या भाषेची तुलनात्मक छाननी जर झाली तर चित्पावन ब्राह्मणांचें मूळ वसतिस्थान, वसाहत, अभिक्रमण वगैरे बाबबिद्दल उलगडा होण्यास खात्रीने मदत होईल. चित्पावनी भाषा ही एक जातीभाषा म्हणता येईल. ह्या पोटभाषेंत म्हणण्यासारखें उच्च दर्जाचें वाङ्मय नाही. ग्रामिक गाणी व लोककथा काहीं प्रचलित आहेत.

उच्चारप्रक्रिया

१ स्वरपैकी 'ए' ह्याचा उच्चार कांहींसा आडवा म्हणजे अ आणि ए ह्या दोहोंमधील (= एँ) आणि 'ओ' चा उच्चार 'अ आणि ओ' ह्या दोहोंमधील (= ऑ) असा होतो. ह्या उच्चाराला अर्ध एकार व अर्ध ओकार

१ अ. का. प्रियोळकर . वि. वि. १९२९

२ साठे : म. सा. प. व. ३

असें म्हणतां येईल. असाच अर्धा उच्चार सामवेदापैकीं राणावनीय शाखेचे लोक सामगायन करतांना करतात. दक्षिणेकडील द्राविडी भाषांतहि असले अर्ध ओकार व अर्ध एकार हे उच्चार आहेत.

२. 'व' च्या ठिकाणी 'य' घातूनच्या रूपांत आलेला दिसतो. उदा०- करय, फिरयलो, सापयचे, चालयली, घेवयला, जेय, ठेय, (आज्ञार्थ, प्रयोजकरूपें)

प्रत्ययप्रक्रिया

१. शब्दांचें मूळरूप—आकारान्त शब्द ओकारान्त असतात. उदा०- नामें-घोडो, भोपळो, चौथरो, पायल्यो, पोथ्यो, लाटको, शाहणो.

सर्वनामें—त्यो, ह्यो, ज्यो, हो.

क्रियापदें—आयलो, बोलल्यो, हवो, ठेयलो.

एकारान्त शब्द आकारान्त होतात. उदा०—नामें-केळां, सोनां, भांडा, फुलां, गवतां, पाढरां, तांबडा, बकरां.

सर्वनामें—तां, जां

क्रियापदें—गेल्यां, म्हटलां, हवां, बोलल्यां, आकरलां.

२. सामान्यरूपाचे प्रकार—एकवचनी रूपें खालीं दिलीं आहेत. अनेक वचनांत तींच रूपें सानुस्वार असतात.

(१) अकारान्त (पु. न.) देव-देवां, माणूस-माणसां, पाट-पाटां.

(२) अ व ईकारान्त (स्त्री.) जीभ-जिभा, चिंच-चिंचा, वाट-वाटा, भित्त-भित्ती, चेड-चेडी, थाळ-थाळी.

(३) आकारान्त (न.) तळा-तळें, केळा-केळें, लोणचा-लोणचें.

(४) ईकारान्त (स्त्री. न.) भिमी-भिम्या, घोडी-घोड्या, पाणी-पाण्या, लोण्या.

(५) ऊकारान्त (न) लिंबू-लिंबां, वासरू-वासरां, तारू-तारवा.

(६) ओकारान्त (पु) घोडो-घोडे, पाळणो-पाळणे, आंबो-आंबे.

(७) आकारान्त (स्त्री) बायको-बायका.

३. विभक्तीचे प्रत्यय—प्रथमा आ, इ, ई, ए, [ए. व.]. ओ, यो, यां, [अ. व.]. द्वितीया-ला [ए. व.]. ला, ना. [अ. व.]. तृतीया-न, णीन, [ए. व.]. य, ल्य, [अ. व.]. पंचमी-पाष्टी, पक्षा, हारठी [ए. व.]. पाष्टी, पक्षा, हारठी. [अ. व.]. षष्ठी-चो [ए. व.]. चो [अ. व.], सप्तमी [ए. व.] त [अ. व.].

खालीं एक नाम व एक सर्वनाम चालवून दाखवितों.

		देवें			
प्र.	देव	देव	प्र.	तू.	मी
द्वि. च.	देवाला	देवांना	द्वि. च.	मे	आम्ही
				माला	आमला

तृ.	देवान	देवांन्-य्			
पं.	देवापाष्टी देवांपाष्टी देवापक्षा देवांपक्षा देवा हारठी देवां हारठी		पं.	माझे पाष्टी आमचे पाष्टी " पक्षा " पक्षा " हारठी " हारठी	
ष.		देवाचो देवांचो	ष.		माझो आमचो
स.		देवांत देवांत	स.		माझेंत आमचेंत

क्रियापदाचे प्रत्यय

कर्तरि

वर्तमान

भूतकाल

	ए. व.	अ. व.		ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आ	ओ	प्र. पु.	लों	लों
द्वि. पु.	श	आ		ल्यां	ल्यां
तृ. पु.	ए	त		लों	लों
			द्वि. पु.	लोश	ले
				लोश	ल्योत
				लाश	लीत
			तृ. पु.	लो	ले
				ली	ल्यो
				ला	ली
	भविष्य	आशार्थ		लोन, लेन, ली	विध्यर्थ
प्र. पु.	ईन, एन	ऊ, उं, ओ		आ, वाश, वांत	वां, एवा. वी.
द्वि. पु.	शील	आल०			
तृ. पु.	ईल, एल	तील, उदे, ओणदे, उदत, ओनहत.			

खाली ' ये ' घातु तिन्ही काळांत चालवून दाखवितों.

वर्तमान

भूतकाल

	ए. व.	अ. व.		ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	येचा	येचों	प्र. पु.	पु. आयलों	आयलों
द्वि. पु.	येचश	येचा		स्त्री. आयल्या	आयलों
तृ. पु.	येचे	येचत		न. आयलों	आयलों
	भविष्य		द्वि. पु.	पु. आयलोश	आयलेत
प्र. पु.	येन	ऐंऊं		स्त्री. आयलीश	आयल्योत
				न. आयलीश	आयलीत

द्वि. पु.	येशील	याल		पु.	आयलों	आयलों
तृ. पु.	येल	येतील	तृ. पु.	}	स्त्री. आयली	आयल्यो
					न. आयला	आयलीं
		आशार्थ				विष्यर्थ
प्र. पु.	येऊं	येऊ		येवां	येवा	
द्वि. पु.	ये	या		येवाश	येवांत	
तृ. पु.	देऊ	येऊ देत		येवां	येवीं	

- कृदन्तं— १. वर्तमानकालवाचक—शिष्ट मराठीप्रमाणे रूपें होतात.
 २. पूर्वकालवाचक—प्रत्यय 'नी' उदा०—जावनी, येननी
 खावनी, करनी, जेयनी, ठेयनी.
 ३. निमित्तवाचक—येऊ, जाऊ, करू, शिरूं, शिकों.

शब्दसमूह

नात्याचे शब्द शकारान्त असतात; व त्यांना पुढें प्रत्यय लागतात, उदा०—आईस, बापूस, भाऊस, बेहणीस चुलतूस, नदस, घोंऊस, सुम्हस, जाऊस, इत्यादि.

अहूर [पूर], आंडुळो [शोपाळा], चटोर [चावट], बळकट [पुष्कळ]
 इतला [इतकें], चेट [मुलगी], बोड्यो [मुलगा], एठाठी [येथून], जोवणां
 [वीज], बाएल [बायको], कय [कधीं], ज्याहा [जेथे], मागतेन [पुनः],
 कडगुला [बांगडी], ठवणस [करार], माथ्यो [रवी]; खळ [आंगण], डवरो
 [खळगा], मिरसांग [मिरची], गांता [वाज], थाळ [मोठी चूळ], मोरळी
 [विली], घडशी [विटाळशी], नय [नदी], राघप [स्वयंपाक], घोऊस
 [नवरा], चखोट [चांगलें], पिठला [झुणका], हाड [आण], वाढवण
 [केरसुणी], वांगड [सोवती], विरड [वेळ], शेरणी [खिरापत].

चित्पावनी भाषेचा नमुना

१. माणसान घे म्हटलें आपलेपण सोडू नये. दुसरेचा चखोट सेलता घेवा,
 पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्योच तन्हा घेणां अगदी वाईट. आतांशा पुरुष
 बायको घाकटी बघेवी ती अगदीच शिळपत दिसतच. दिवसान दिवस
 सगळ्याच गोष्टींञ् भिकारपण नि दुबळेपण वाढत चाललां.

२. वेणू वाजयचे । देहुडा वेणू वाजयचे ।
 देहभावना सर्वाभूर्ती । तेला हो कळचे ।
 भाविक डोळे दृढविश्वासी । तेंना हो फळचे ।
 योगतपाही नच उमगे जो भजनान मिळचे ।
 आत्माराम देत विसावो । यम दुर्धर फळचे ।

कुडाळी

१९१ मराठीच्या उपभाषापका काकणा म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंकणी उपभाषेची 'कुडाळी' ही एक पोटभाषा म्हणता येईल. कोंकणपट्टीवर ज्या काही पोटभाषा चालू आहेत त्यांमध्ये उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण किंवा गोमंतक असे दोन मुख्य स्थूल भाषाभेद आहेत. ह्या दोन मुख्य भाषाभेदांच्या संधीवर कुडाळी भाषा येते. कुडाळी भाषेचा प्रांतहि उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण ह्यांच्या मध्यावरच आहे. ह्या प्रांताची जुनी मर्यादा उत्तरेस दामोळपर्यंत आणि दक्षिणेस गोव्यापर्यंत गेली आहे. पंधराव्या व सोळाव्या शतकात तर कुडाळी देशाची दक्षिण मर्यादा गोव्याच्याहि दक्षिणेस कारवार, अकोला, निर्जनपर्यंत होती असे शिलालेखांवरून निश्चित होते. 'कुडाळ देश' म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या प्रदेशांत रत्नागिरी जिल्हा, करवीर संस्थानांतील पश्चिमेकडील भाग, सावतवाडी संस्थान, गोवा प्रांत आणि वेळगांव जिल्हा ह्यांतील काही प्रदेश इतक्या प्रदेशाचा अंतर्भाव केला जात असे. त्यातील मुख्य शहर कुडाळ (कुडुलपत्तन) हे आहे. कुडाळ देशांत ३६० गांवांचा समावेश होत असे त्यांचा 'करीब कुडाळी निवासीने गाव' असे म्हणत असल्याचे जुन्या कागदपत्रांवरून सिद्ध होते. सध्या कुडाळ देशांत देवगडपासून दक्षिणेस गोवें प्रांतातील पंचमहाल व पूर्वेस सह्याद्रीवरील दक्षिणोत्तर पट्टी इतका प्रदेश येतो.

कुडाळी भाषा वर दिलेल्या प्रांतांत बोलली जाते. तेथील सुशिक्षित व अशिक्षित अशा सर्व जातींची ही बोली आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम झाल्याचा दिसतो. हे लोक बोलतांना शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्या कुडाळीचे विशिष्ट विभक्तिप्रत्यय व क्रियापदांचीं रूपे वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलांमध्ये त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी भाषेत वाङ्मय जातपदस्वरूपाचे आहे. स्त्रिया व लहान मुलें ह्यांच्या खेळांतील गाणी, फुगड्या, झोंपाळ्यावरचीं गाणी, दळणकांडण किंवा इतर कामें करतांना श्रमविनोदनार्थ असलेलीं गाणी हेंच काय तें कुडाळीतील मुख्य वाङ्मय. इतर प्रसिद्ध मुद्रित असे वाङ्मय नाही. कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत.

(१) मराठी शब्दाच्या शेवटीं इ अक्षर असल्यास कुडाळींत त्याचें 'य' रूप होतें. उदा०—समय (समई), घाय (घाई), चतुराय (जतुराई).

(२) मध्ये 'इ' असेल तर तीवदल 'य' किंवा 'व' अशीं रूपांतरें होतात. उदा०—बायल (बाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक) सुवर्ण (सुईण).

१. वा. अ. बांबडेकर : म. सा. प. म. भागात एक भेद,

१९ ...

१ दुसरा भेद व गोव्यांतील कोणकोण
भसे तीन भेद असल्याचेहि सांगतात.

(३) आकारान्त नामे ओकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा०—
आंबो, सुळो, गरो, कृष्णो, करणो.

(४) एकारान्त नामें आकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा०—
कोळम्यां (कोळमें), अळम्या (अळमें), नाणां (नाणें), पानां (पानें),
जाता (जातें), व्हायां (हवे).

(५) कांहीं कांहीं ठिकाणीं महाप्रमाण मिसळतात. उदा०—इडे,
हकडे (इकडे), फांटी (पाठी), फुडे (पुढें) इ.

(६) वर्णवियोग—पिर्थम, पिर्थुम (पृथ्वी), करपा (कृपा), परांत
(प्रांत), पराकरम.

कुडाळीचे विभक्तिप्रत्यय खालीं दिल्याप्रमाणें आहेत.

द्वितीया प्रत्यय नामांस ' क, ' सर्वनामास ' का '. उदा०—रामाक,
माकां, तुकां, त्याकां. तृतीया—नामाचे प्रत्यय न, शीं. उदा०—रामान रामाशीं.
सर्वनामाचे प्रत्यय—णां, शीं. उदा०—तिणा, त्याणा. त्येशीं, मिया, तुया. पंचमी
प्रत्यय—हून, सून, पक्षी. उदा०—हये, हून, सुमयसून ह्यापक्षी. षष्ठी प्रत्यय—
चो, ची, चां. उदा०—कुडाळचे, कुडाळची, कुडाळचां. सप्तमी प्रत्यय—त, भित
(भितुर), भतुर. उदा०—डोळ्यांत, डोळ्यांभितर—भितुर,—भतुर.

कांहीं क्रियापदांचीं रूपें

प्रथम पु. मी जात हॅय; तो चालत आसात (जात असेल).

द्वितीय पु. तूं जात हस; तो वाचीत बसलो आसात (बसला असेल)

तृतीय पु. तो वाता हा; तोका मांकां मय घालता (घालतो).

कांहीं कुडाळी शब्द

आवस; आवस (आई), अजुन (बिनचुक), अपितार (चमत्कारिक),
अव्हेचो (नवीन), आयादाण (भाडें), उपलां (पेरलें घाम्य), असकाट
(माजलेलें रान), ओस्णेवता (वरळतो), आंबणो, विंझणो (पखा), उपराळो
(प्राप्ति), किर्म्यां (पडसें), अवसर (अगावर पिशाच्य), गजाल (गोष्ट),
घोव—गोवो (नवरा), चेडूं (मुलगी), जायो (उत्तनें), जेफा (जास्ती),
झील (मुलगा), दुराय (शपथ), धापुं झाला (फुकट गेलें), विराकार
(विचित्र), न्हय किंवा नै (नदी), गिंवार (ऊन), पांढरो (सर्प),
फाल्या (उद्यां), फट (गप्प), विरमत (लचाड, आण), वचेरी (थडा)
बक्रा (अमळ), मानाय (चाकर), मागारीण (स्वतांची वायको), यदां
(योगतेपाहिल्ल्या उक्तेरमुणी), वाभोठा (कौतुक),
आत्माराम देत विसा).

कुडाळी भाषेचा नमुना

नवशीं वर्सांच्या सुमारा देवसर्गो नावाचो आदगौड बाभण भागरिथीच्या वडीरवसुन दक्षिन कोकणांत इलो, आणि हिदळ्याजवळच कुणकेसर म्हादेवाचा सैम थळ आसा, तेची शेवा चाकरी तेना केली. तेच्या करपेन त्या विरामनाचो थेलइस्तार वरोच वाडलो. तेच्या वँसांत मानन्देव हुवून एक माटो पराकर्मी पुरस जालो. माहन्द्यावान् जादव राजांचा माडालिकपाण झुगारून कुडाळदेस आनि आयलो पैलो, बरोच मुलुक हेचो तो सक्ता म्हााराजो बनलो.

दक्षिण कोंकणा

१९२. मराठीच्या उपभाषांपैकी ही एक अत्यंत महत्त्वाची अशी आहे. पुण्याची जी नमुनेदार मध्यवर्ती मराठी भाषा आहे तिच्याहून ही दक्षिण कोंकणी फार भिन्न आहे. भिन्नता कांहीं बाबतींत इतक्या थरास गेली आहे की ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणून गौणत्व देण्यास कांहीं विद्वान् तयार नाहींत. ती एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासून उद्भवली, प्रांथिक भाषा म्हणून त्या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेपासून अगदीं कमी नाहीं व त्या भाषेंत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून तिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणें शक्य आहे अशीं कांहीं विद्वानांची ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेसंबधीं विचारसरणी आहे.

ह्या भाषेचें क्षेत्राह माठ आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलांडून खाली कारवारची परम सीमा गांठतें. कोंकणी भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या १५, ६५, ३९१ इतकी आहे. व तसा अनुकूल राजाश्रय अस्तता तर ह्यापेक्षांहि जास्त झाली असती, परंतु प्रदीर्घ परराज्यांत ही संख्या घटली असावी. उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्रकिनारा अशा ह्या भाषेच्या स्थूल मर्यादा होत. अस्सल, उत्तम कोंकणी भाषा साष्टी प्रांतांत तिश्चडच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केलें तर सर्व कोंकणांत एकसारखी, एकीजनसी अशी कोंकणी बोलली जात नाहीं. प्रत्येक भागांत कांहीं थोडेसे फरक आढळून येतात. स्थल, धंदा, संस्कृति वगैरे बाबींमुळें भाषेमध्ये आणखी कांहीं पोटभेद दिसून येतात व ह्या दृष्टीनें कोंकणी भाषेंत पुन्हा तीन उपभेद पडले आहेत. १ वारदेसकरी, २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे मुख्य तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरत्वेच झाले आहेत किंवा गोवें वगैर मध्यभागांत एक भेद, सावंतवाडी, पेडणें, डिचोलो वगैरे ठिकाणीं दुसरा भेद व गोव्यांतील कोणकोण व कारवार ह्या प्रांतांत तिसरा भेद, असे तीन भेद असल्याचेहि सांगतात

कुडाळी भाषेचें स्वरूप वर सांगितलेंच आहे. आतां मुख्य दक्षिण भाषेचें स्वरूप सांगतो.

१. ह्या भाषेचें उच्चार वरेंचसें नासिक्य आहे. त्याची कारवारा कडाळ सारस्वत ब्राह्मणांच्या भाषेत दिसून येते.

२. व्यञ्जनांत असा शब्द ह्या भाषेत सांपडणें कठीण शब्दांच्या शेवटी 'अ' सारखा ऱ्हस्व स्वर जोडण्याची चाल ह्या भाषेत उदा०—पुत, केस, जण.

३. श्वासयुक्त व्यञ्जनांतील श्वासाचा उच्चार नाहींसा करण्याचा ह्या भाषेत आहे. उदा०—बोइन (भइण), बाव (भाऊ), गेर (घेऊ).

४. आरंभीचा 'व' नाहींसा होतो व त्यातील स्वर तेवढा काढून 'इ' युक्त जर 'व' असेल तर 'व' चा लोपच होतो. उदा०— (विस्कल).

५. आरंभाचा ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ये आणि वो असे आणि ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय आणि आव असें होते.

विभक्तिप्रत्यय

	एकवचन (मूळ रूप)	अनेकवचन (विकार)
प्रथमा	क, का.	क, कां.
द्वितीया	न, ए, शीं.	नीं, ईं, शीं.
तृतीया	क, का.	क, कां.
चतुर्थी	ऊन, थान, च्यान ज्येन; आक्, थावन.	ऊन, थान, च्यान
पंचमी	चो, ची, चें, च्यो, चीं. जो, जी, जें; जे, ज्यो, जीं.	चो, चीं, चें; च्ये,
षष्ठी	आ, ई, न्त, र, चेर, ग्वेर. (सामान्यरूप)	आ, ई, न्त, नि, र ना, नू.
सप्तमी		
संबोधन		

क्रियापदांचीं रूपें

खालीं निद (अकर्मक) व मार (सकर्मक) ह्या दोन धातूंचीं रूपें दिलीं आहेत,

	अकर्मक	सकर्मक
वर्तमानकालवाचक	निदत	मारीत
भूतकालवाचक	निदललो	मारललो

भविष्यकालवाचक	निदतलो	मारतलो
	निदणार	मारणार
पूर्वकालवाचक	निदोन	मारून
ल्यवन्त		
नाकारान्त	निदतो	मारतो
सामान्यकालवाचक	निदतांना	मारतांना
धातुसाधित नाम	निदोंक	मारुंक
	निदचें	मारचें
	निदच्येक	मारच्येक ^१

कोंकणी—विशेषतः कारवारच्या बाजूच्या भाषेत दोन नामें चालवून दाखवितों.

अकारान्त पुलिंगी शब्द १ मनुष्य

२ राय

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा मनुष्यु	मनुष्य	रायु	राय
द्वितीया मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
तृतीया मनुष्यानें	मनुष्यानीं	रायानें	रायांनीं
चतुर्थी मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
पंचमी मनुष्याथावनु	मनुष्यांथावनु	रायाथावनु	रायांथावनु
षष्ठी मनुष्यागेले	मनुष्यांगेले	रायागेले	रायांगेले
२ ^० सप्तमी मनुष्यांतु	मनुष्यांतु	रायांतु	रायांतु

सर्वनामविभक्ति

प्र. पु. वाचक हांव

द्वि. पु. वाचक तूं

प्रथमा हांव	आम्ही	तू	तुम्ही
द्वितीया माकका	आमका	तुक्का	तुमका
तृतीया हावें	आम्ही	तुवें	तुम्ही
चतुर्थी माकका	आमका	तुका	तुमका
पंचमी मजलागीथावनु	आमकुथावनु	तुजलागीथावनु	तुमलागीथावनु
षष्ठी मगेले	आमगेले	तुगेले	तुंगेले
सप्तमी मज्जांतु	आमच्यांतु	तुज्यांतु	तुमच्यांतु

१. वि. रा. शिंदे वि. विस्तार, जुलै १९२६.

कुडाळी भाषेचे स्वरूप वर सांगितलेच आहे. आतां मुख्य दक्षिण कोंकणी भाषेचे स्वरूप सांगतो.

१. ह्या भाषेचे उच्चार बरेचसे नासिक्य आहे. त्याची परमावधि कारवारा कडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या भाषेत दिसून येते.

२. व्यञ्जनांत असा शब्द ह्या भाषेत सांपडणे कठीण. प्रत्येक शब्दाच्या शेवटी 'अ' सारखा ऱ्हास्व स्वर जोडण्याची चाल ह्या भाषेत आहे. उदा०— पुत, केस, जण.

३. श्वातयुक्त व्यञ्जनांतील श्वासाचा उच्चार नाहीसा करण्याकडे प्रवृत्ति ह्या भाषेत आहे. उदा०—बोइन (भइण), बाब (भाऊ), गेर (घेर).

४. आरंभीचा 'व' नाहीसा होतो व त्यांतिल स्वर तेवढा कायम राहतो. 'इ' युक्त जर 'व' असेल तर 'व' चा लोपच होतो. उदा०—इस्कल (विस्कल).

५. आरभाचा ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ये आणि वो असा होतो. ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आथ आणि आव असें होते.

विभक्तिप्रत्यय

	एकवचन (मूळ रूप)	अनेकवचन (विकार)
प्रथमा	क, का.	क, कां.
द्वितीया	न, ए, शीं.	नीं, ईं, शीं.
तृतीया	क, का.	क, कां.
चतुर्थी	ऊन, थान, न्यान ज्येन; आक्, थावन.	ऊन, थान, न्यान, आक.
पंचमी	चो, ची, चें, न्यो, चीं. जो, जी, जें; जे, ज्यो, जीं.	चो, चीं, चें; न्ये, न्यो, चीं.
षष्ठी	आ, ई, त्त, र, चेर, ग्वेर. (सामान्यरूप)	आ, ईं, त्त, नि, र, चेर, ग्वेर ना, नू.

क्रियापदांचीं रूपे

खालीं निद (अकर्मक) व मार (सकर्मक) ह्या दोन धातूंचीं रूपे दिलीं आहेत,

	अकर्मक	सकर्मक
वर्तमानकालवाचक	निदत	मारीत
भूतकालवाचक	निदललो	मारललो

भविष्यकालवाचक	निदतलो	मारतलो
	निदणार	मारणार
पूर्वकालवाचक	निदोन	मारून
ल्यबन्त		
नाकारान्त	निदतो	मारतो
सामान्यकालवाचक	निदतांना	मारतांना
घातुसाधित नाम	निदोंक	मारुक
	निदचें	मारचें
	निदच्येक	मारच्येक ^१

कोंकणी—विशेषतः कारवारच्या बाजूच्या भाषेत दोन नामें चालवून दाखवितो.

अकारान्त पुल्लिङ्गी शब्द १ मनुष्य		२ राय	
एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा मनुष्यु	मनुष्य	रायु	राय
द्वितीया मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
तृतीया मनुष्यानें	मनुष्यांनी	रायानें	रायांनीं
चतुर्थी मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
पंचमी मनुष्याथावनु	मनुष्यांथावनु	रायाथावनु	रायांथावनु
षष्ठी मनुष्यागेले	मनुष्यांगेले	रायागेले	रायांगेले
सप्तमी मनुष्यांतु	मनुष्यांतु	रायांतु	रायांतु

सर्वनामविभक्ति

प्र. पु. वाचक हांव		द्वि. पु. वाचक तू	
प्रथमा हांव	आम्ही	तू	तुम्ही
द्वितीया माक्का	आमका	तुक्का	तुमका
तृतीया हांवें	आम्ही	तुवें	तुम्हीं
चतुर्थी माक्का	आमका	तुका	तुमका
पंचमी मजलागीथावनु	आमकुथावनु	तुजलागीथावनु	तुमलागीथावनु
षष्ठी मगेले	आमगेले	तुगेले	तुगेले
सप्तमी मज्जांतु	आमच्यांतु	तुज्यांतु	तुमच्यांतु

तृ. पु. वाचक तो		
प्रथमा तो	ते	स्त्रीलिंगी 'ती' आणि
द्वितीया ताक्का	ताक्का	नपुंसकलिंगी 'ते'
		हीं दोन्ही 'तो'
तृतीया तान्ने	तान्नी	प्रमाणेच चालतात.
चतुर्थी ताक्का	ताक्का	
पंचमी त्याजलागीथावनु	तांतलागीथावनु	
ताक्काथावनु		
षष्ठी तागेले	ताङ्गेले	
सप्तमी ताज्जान्तु	ताच्चातु	

आख्यातविभक्ति

१. वर्तमानकाळात सर्व पुरुषांत रूपे सारखीच राहतात. वच = जाणे. वर्तमानकाळ एकवचन—वत्ता. अनेकवचन—वत्तानी.

२. भूतकाळात मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे 'ल' कार येतो व कर्माप्रमाणे क्रियापदाची लिंग, वचन, पुरुष ही बदलतात. उदा०—हासलों (पु. प्र. ए.), हासली (स्त्री. तृ. ए.), हासलें (न. तृ. ए.) वचु गेला, वचु गेली, वचु गेलें.

३. भविष्यकाळ—वत्लों (पु. प्र. ए.), वत्ली (स्त्री. तृ. ए.), वत्ले (न. तृ. ए.)

४. धातुसाधितनाम—वचुनू, बुल्लोनुं; खानुनुं, खेळणु, धावनु, वीणुं, जेमनु

५. भूतभूत—धातुसाधित विशेषण (निष्ठा रूप)—गेल्लेलें, खाल्लेलें, खेळलेले, धाविल्ले, पळलेले इत्यादि.

६. तुमन्त—वचुक, खानचाक, खळचाक, धावचाक, पडचाक, जेमचाक.

७. आज्ञार्थाचीं रूपे—द्वि. पु. ए. व. वल्हइ, खा, खेळ, धाव. द्वि. पु. अ. व. उल्लगे, खानो, धानो, पोडो. जेवो.

गोमंतकी कोंकणी भाषेचा नमुना

आमच्या गांवचे काय खेळगडी सगळ्या जात्राच्यो वारी करतात. जशे पळै पढरे वारकारी नेमान जात्रेच्या दिसांत पढरेत वसात तशेच हे लोक चुकनास्तना गोंयच्यो सोगळ्यो जात्रा काले शिगमे करतात. तो दीस १९२० मेव्हे. अशे २-३ आकृतांक पैशे मेळकटीच म्होण लागले. खेळान हाका वेग मारली. खेळ हाजेकडेन उल्लोक लागलो मरे. हे आयकून म्हाका मूठभर मांस चढलें.

वऱ्हाडी भाषा

पु. उ. उ. —
उ. उ. उ. —
उ. उ. उ. —

१९३. मराठीच्या प्रांतिक भेदांपैकी पश्चिम किनाऱ्याकिनाऱ्यान्धि ...
पासून दक्षिणेस थेट कारवारपर्यंत चालू असलेल्या उत्तर कोंकणी व दक्षिणे...
कोंकणी ह्या दोन स्वरूपांचें स्पष्टीकरण येथवर केले. गोमंतकी किंवा कारवारी
कोंकणी ही जशी मराठीच्या दक्षिणेकडील परम सीमेवरील भाषा तशी तिच्या
उत्तरेकडील परम सीमेवरील जी वऱ्हाडी भाषा तिचे स्वरूप खालीं विशद केले
आहे. मध्यवर्ती मराठी भाषेच्या क्षेत्रापासून अत्यंत दूर वावरणाऱ्या ह्या दोन—
कोंकणी आणि वऱ्हाडी—भाषांचें स्वरूप जवळजवळ ठेवून तुलनात्मक दृष्टीनें
जर त्यांची तपासणी केली तर मराठी भाषेचा मूळचा स्वभाव व तिच्यावर अवां-
तर कारणांनीं झालेले परिणाम हे अजमावितां येतील. वऱ्हाडी भाषेचें क्षेत्र वरेंच
विस्तीर्ण आहे. बुलढाण्याचा पूर्वभाग, एलिचपूर, चैतूल, सिवनी व बालाघाट
ह्या प्रदेशांचा दक्षिण भाग, भंडारा, चांदा, वणी व वाशीम इतक्या प्रदेशांवर
ही भाषा चालते. ही बोलणाऱ्यांची संख्या ७६,७७,४३२ (वऱ्हाडी व नागपुरी
मिसळून) इतकी आहे. कोंकणी भाषेचे ज्याप्रमाणें प्रांतांवरून, जातींवरून व
धदावरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आपण पाहिले, तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि
असे बोलणाऱ्यांच्या प्रात, जाती व धदा ह्यांवरून उपभेद पडले आहेत. घाटावरची
वऱ्हाडी, घाटाखालची वऱ्हाडी हे तिचे दोन स्थूल भेद आहेत. नागपुरी, बालाघाटी
चांदा वगैरे आणखीहि देशनिष्ठ उपभेद वऱ्हाडीचेच होत. झारपी, धनगरी, कतिया,
कुणवी, कुमारी, महारी, गोवरी हे वऱ्हाडीचे जातींवरून पडलेले उपभेद होत.
केवठी हा एक तिचाच पोटभेद बघेली भाषेशीं मिसळून झाला आहे. हळबी
म्हणून आणखी एक पोटभेद वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परिसरावर वापरला जातो.
मध्यप्रांतांत नागपूरच्या आसपास नागपुरी भाषा चालते. “वर्धा व वैनगगा
ह्या नद्यांच्या दुआवामधील प्रदेश हा “नागपुरी मराठी” चा मुख्य आहे.”
(प्रो. डोळके). ह्या प्रत्येकीत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद
आहेत. वऱ्हाडी भाषेचें मूळ स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे.

वर्णप्रक्रिया स्वर

१. दीर्घस्वर — विशेषतः अन्त्य दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात.
उदा०—मी अथवा मि. माही अथवा माहि. माहा अथवा महा
(पृष्ठीचीं रूपे).

२. नागर पुणेरी भाषेत जेथें जेथें ‘ए’ अन्त्य स्वर येतो तेथें वऱ्हाडी भाषेत

तृ. पु. क. उदा०—सांगितल (-लें), ल्यान, (-नें), मुकेन (-नें) प्रथमा तो संल).

द्वितीया

३. 'इ' किंवा 'व' बद्दल वऱ्हाडी भाषेंत 'ए,' 'य' हा वर्ण येतो. उदा०—दिलें > देल्ल, वल्ल; इळ, येळ < वेळ, राह्यला त्यऱ्हा (अकोला).

४. आद्य 'ए' चा उच्चार ये असा करतात. कोंकणी भाषेंत असाच फरक होतो. उदा०—' ए ' बद्दल ' ये ' किंवा ' ओ ' बद्दल ' वो ' येणें हा प्रकार कानडी भाषेच्या ससर्गानें मराठींत शिरला असण्याचा संभव आहे. उदा०—येक (एक), वोंगळ (ओंगळ).

५. ' अ ' आणि ' अवि ' ह्या दोहोंबद्दल ' ओ ' हा स्वर उच्चारतात उदा०—जवळ-जोळ, उडविला-उडोला.

व्यंजनें

१. अनुनासिकाचा उच्चार पुणेरी नागर मराठींत जसा करतात तसा वऱ्हाडी भाषेंत करीत नाहीत. अनुनासिकाचा अर्धवट उच्चार वऱ्हाडींत होतच नाही. जो करतात तो अगदी स्पष्ट (निरनुनासिक) करतात. उदा०— [पुणेरी] त्या कारणानें, - [वऱ्हाडी] त्या कारणानें. करूं, -करू; किंवा स्पष्ट उच्चार करतात. उदा०—रूं > रून. देवार्शी > देवाशीन्.

२. ' इ ' च्या उच्चारासंबंधी वऱ्हाडी भाषेंत बरीच मानगड आहे. एखाद्या स्वराच्या नंतर ' इ ' आला तर त्या ' इ ' चा उच्चार ' र् ' होतो. ' र् ' आणि ' ल् ' ह्या दोहोंच्या उच्चारांमध्ये फार साम्य असल्यामुळें हा घोटाळा होतो. ' ल् ' चा उच्चार ' र् ' किंवा ' ऋ ' च्या जवळ जवळ होतो. कधीं कधीं ' य् ' च्या सारखाहि होतो. बुलढाणा, मलकापूरकठील भाषेंत त्याचा नियमानेंच ' य् ' होतो. उदा०—डोळा-डोया, जवळ-जोय, जवय. ' माळी ' ह्या शब्दाचे मारी, मायी, माइ इतके भिन्न उच्चार होतात.

३. असाच घोटाळा ' न् ' आणि ' ण् ' ह्या दोन व्यजनांच्या उच्चाराच्या बाबतींत आहे. वऱ्हाडी भाषेंत ' न् ' बद्दल ' ण् ' घालतात तर नागपूरच्या भाषेंत ह्याच्या उलट ' ण् ' बद्दल ' न् ' घालण्याची प्रवृत्ति आहे. उदा०—कोण, [वऱ्हाडी] कोन; पाणी < पानी, नाणें > णानें.

४. ' ल ' आणि ' न ' हे दोन्ही वर्ण परस्परांसाठीं भविष्यकालात येतात. उदा०—मी मारीन-मी मारील, तो मारन-मारल.

५. इ, ई व ए ह्या स्वरांच्या पूर्वीचा ' व ' अस्पष्ट उच्चारिला जातो कधीं कधीं त्याचा लोपहि होतो. उदा०—विस्तू-इस्तु, वीस-इस, वेळ-येळ.

६. ' व्ह ' चा उच्चार ' म ' असल्याप्रमाणे करतात. उदा०—
नव्हते-नभते.

प्रत्ययप्रक्रियां... नोंद दि ...

अन्त्य स्वर दीर्घ असेल तर त्याला व्हस्व करण्याची लकब वन्हाडी भाषेत असल्याचे वर सांगितलेच आहे. या लकबीचा परिणाम असा झाला आहे की, नपुंसकलिंगी एकवचनी व अनेकवचनी जे ' एँ ' कारान्त रूप असते ते वन्याच ठिकाणी ' अ ' कारान्त होते. उदा०—' पोरगें ' ह्याचे रूप ' पोरग ' असे होते. 'माणसे' ह्याचे रूप वन्हाडी भाषेत 'माणस' असे होते, आणि असे 'अ' कारान्त रूप झाले म्हणजे साहाजिकच त्याला विशेषण लागले म्हणजे ते विशेषण मात्र नपुंसकलिंगी अनेकवचनांत न राहतां पुलिंगी अनेकवचनांत राहते. उदा०—'चांगली माणसे' (पुणेरी), 'चांगले माणसे' (वन्हाडी). अशा प्रकारचा लिंगासवर्धी घोटाला चान्दा, अकोला येथील कुणबी, चान्दा, भण्डारा येथील गोवार ह्या लोकांच्या भाषेत व त्याचप्रमाणे बालाघाट येथे वापरांत असलेल्या मन्हेटी भाषेत व रायपूरच्या मन्हाटी भाषात फार आढळून येतो. पुलिंग आणि नपुंसकलिंग असा फरक मराठी आणि गुजराती ह्या दोन भाषांमध्येच प्रामुख्याने दिसतो. हिंदीमध्ये फारसा नाही. तेव्हा ह्या दोहोंमधील दुवा वन्हाडी भाषा सांधते. एकारान्त नपुंसकलिंगी ' ए ' चा ' अ ' करण्याची लकब पुणे सातान्याकडील ग्रामिक भाषामध्येहि—विशेषतः मराठ्यांच्या बोलीमध्ये आढळून येते.

विभक्तिप्रत्यय—नागर मध्यवर्ती भाषेत जे विभक्तीचे प्रत्यय आहेत तेच वन्हाडी भाषेत आहेत. ध्यानांत ठेवण्यासारखे फरक पुढीलप्रमाणे आहेत. व्याकरण-चतुर्थीचा जो ' ला ' प्रत्यय पुण्याकडील भाषेत सररहा वापरण्यांत येतो तसा वन्हाडी भाषेत दिसत नाही. त्याच्याऐवजी ' ले ' हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो, उदा०—'वापाला' असे रूप न करतां ' वापाले ' असे रूप वन्हाडी भाषेत सर्वमान्य झाले आहे.

अनेकवचनाच्या प्रत्ययांपूर्वी ' ही ' किंवा ' ई ' हा एक आगम येत असतो. उदा०—वापास (पुणेरी), वापाईस किंवा वापाहीस (वन्हाडी), माणसांना (पुणेरी), माणसाइले (वन्हाडी).

सर्वनामं

सर्वनामाच्या काही विभक्तीचीं रूपे चमत्कारिक होतात. पुरुषवाचक द्वितीया—मज, मजले, मले. ('ले' प्रत्यय ' ला ' बद्दल वापरतात). तृतीया—तुवा, त्वा, त्या. षष्ठी—माहा (माझा), तुहा (तुझा). पुणेरी भाषेतील माझा, तुझा हीं रूपेहि वापरली जातात.

दर्शक व सवधी सर्वनाम—पुणेरी भाषेत 'हा' जो, तो' यांची जी रूपे होतात तींच वऱ्हाडी भाषेत होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र 'हे, ते, जे' अशीं रूपे होतात. काव्यामध्ये, जुन्या भाषेमध्ये व जुन्या पत्रव्यवहारात स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप 'ए' कारान्तच आढळून येते. उदा०—'कळावें हे विदती' ह्या पत्रव्यवहाराच्या माथण्यांत मात्र थोडासा ह्याचा अवशेष राहिला आहे.

प्रश्नार्थक सर्वनाम—'काय' ह्याचीं पचमीचीं रूपे—काव्हून, काहून, काम्हून (का भ्हाणून < काम्हून < काव्हून < काहून) अशीं होतात.

क्रियापदाचे प्रत्यय

पुणेरी भाषेतील क्रियापदांची सामान्य रूपे शिष्टांच्या वापरांत आहेतच. त्यांशिवाय जीं रूपे वापरांत प्रामुख्याने नेहमीं आहेत तीं हीं. उदा०—मी मरतो; मी मरतो, मी म्हणीन; मी असल, मी करीन; मी असनि द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष ह्यांची एकवचनात रूपे सारखींच होतात. उदा०—तूं आहे, तूं गेला; तो आहे, तो गेला.

त्याचप्रमाणे भूतकालांतीलहि द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष अनेक वचनांचीं रूपे सारखींच होतात. खानदेशी व नागरी भाषेत असाच प्रयोग होतो. उदा०—तुम्ही गेले; ते गेले;

वर्तमानकाल—हो घातूचीं प्रथमपुरुष एकवचनाचीं रूपे—मी आहों, आहे, -व्हय अशीं होतात.

कर घातूचीं रूपे : १ मी करतो. तूं करतो—स, तो करतो, ते करतात. धातुरूपाची एक चमत्कारिक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. द्वितीय व तृतीय पुरुषांचीं एकवचनाचीं रूपे आणि तृतीयपुरुषी अनेकवचनाचीं रूपे सारखींच होतात. त्यांच्यामध्ये लिंगभेद नसतो. दोन्ही लिंगी रूपे सारखींच असतात. उदा. —तू राहतेस; तो येते; तो करत्ये; ते करतेस; ते जातेत.

वऱ्हाडी भाषेत प्रथमपुरुषी क्रियापदाच्या लिहणावद्दल जरासा चमत्कारिक प्रयोग आहे. उदा०—'मी जातो' असा पुलिगी प्रयोग स्त्रियांच्या तोंडी सहज येतो. पुण्याकडील भाषेत हाच स्त्रीलिंगी प्रयोग "मी जाते-त्ये" असा होईल. सस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे 'अहम् गच्छामि' हा प्रयोग तिन्ही लिंगी सारखाच राहतो, त्याप्रमाणे ह्या भाषेतहि काही फरक होत नाही. मराठीमध्ये 'जात' हे (धातुसाधित) कृदन्त विशेषण असल्यामुळे ते विशेष्याप्रमाणे बदलले पाहिजे. परंतु वऱ्हाडी मराठीत ते बदलत नाही. ह्या चमत्कारिक प्रयोगाला सस्कृतचा अवशेष असे म्हणता यावयाचे नाही. असलेच प्रयोग कोंकण, मिरज, कोल्हापूर, इसलामपूर इकडे जैन स्त्रियांच्या बोलण्यात येतात. वऱ्हाडचा टापू तेलगूच्या जवळ व

कोल्हापूरचा टापू कानडीच्या जवळ असल्यामुळे हा प्रयोग तेलगू व कानडी ह्या द्राविडी भाषांच्या सपर्काचा परिणाम असला पाहिजे, हे उघड आहे. द्राविडी भाषेत क्रियापदांचे रूप कर्त्याप्रमाणे बदलत नाही. उदा०—मी जाते=तेनु वेळु पोता (तेलगु); नानु होगुत्तेने (कानडी).

द्राविडी भाषांचा संसर्ग आणखी इतर प्रयोगांतहि दृग्गोचर होतो. 'मी गृहधदा विसरली' असा प्रयोग होतो. तसेंच 'तो काम केला' असाहि एक कर्मणि प्रयोग होतो. हे द्राविडी भाषेचे परिणाम होत.

आज्ञार्थ—द्वितीय पुरुषी एकवचनांत रूपे 'य' कारान्त होतात. उदा०—जाय, खाय, पाह्य. (कोल्हापूरकडील देशस्थ ब्राह्मणांच्या बोलण्यांत एकाक्षरी धातूच्या बाबतींत आज्ञार्थ द्वितीय पुरुषी अनेकवचनी रूपे—जावा, खावा, अशीं होतात).

भूतकाळ — रीतिवर्तमानकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणे होतो. उदा०—मी म्हणे, ज्ञानेश्वरींतील रूपांसारखी 'ओ' कारान्त रूपेहि क्वचित् प्रसर्गां आढळून येतात. उदा०—मी निजो (मी निजत असे). अकरणरूपांत पुणेरी भाषेत जी 'इ' येते, तिच्या ऐवजीं वऱ्हाडी भाषेत 'ए' येतो. उदा०—तो जायेना < जाईना (पुणेरी), तो देयेना > देईना.

साधा भूतकाळ पुणेरी भाषेतील भूतकाळाप्रमाणे सिद्ध होतो. "म्यां मारलें" ह्याच्या धर्तीवर द्वितीय पुरुषी "त्या मारलें" (तूं मारलें) असा प्रयोग होतो. कोंकणी भाषेत ज्याप्रमाणे 'म्या सांगितलेन किंवा सांगितलेनि, -केलेनि, -वाचलेनि', अशी 'न' कारान्त किंवा-'नि' कारान्त रूपे होतात, त्याप्रमाणे वऱ्हाडी भाषेतहि 'नि' कारान्त व बाहुल्याने 'न' कारान्त रूपे आढळतात. उदा०—घाडलन, सांगितलन (भूतकाळ).

धातूच्या रूपांच्या शेवटीं जो 'न' किंवा 'नि' येतो त्याची उपपत्ति तीन निरनिराळ्या मार्गांनीं लावतात. १. रूपांच्या शेवटीं जो अनुनासिक आहे त्यापासूनच 'न' किंवा 'नि' आला असण्याचा संभव आहे. २. किंवा ती सत्ता तृतीया असण्याचा संभव आहे. उदा०—तेन कृतेन > त्यानें केलेनि, तेन सख्यातेन > त्यानें सांगितलेन-नि. ३. किंवा वऱ्हाडी भाषेच्या बाबतींत पूर्व हिंदीच्या संसर्गाने तो आला असण्याचा संभव आहे.

ह्या तिन्हीपैकी दुसरी राजवाड्यांनीं दिलेली उपपत्ति विशेष ग्राह्य दिसते, कारण ती वऱ्हाडी व कोंकणी ह्या दोन्ही भाषांत रूढ आहे.

प्रयोगांच्या बाबतींत वऱ्हाडी भाषेत आणि पुणेरी भाषेत फारसा फरक नाही. कर्तारि, कर्मणि, भावे हे तिन्ही प्रयोग पुणेरी भाषेप्रमाणेच वापरतात. छिन्द

वाडा, भण्डारा बालाघाट ह्या बाजूकडील ग्रामिक भाषेत कर्मणि आणि कर्तरि ह्यांचा घोटाळा झालेला दिसतो. उदा०— 'मी पाप केलों, तो काम केला, मी नाही मारलों, तीच मारली' असे चमत्कारिक प्रयोग कर्मणि आणि कर्तरि ह्या दोहोंमध्ये होणाऱ्या सभ्रमासुळें झालेले आढळून येतात. कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे तृतीयान्त कर्ता असून क्रियापदाचें रूप कर्मप्रमाणें बदलावथास पाहिजे, परंतु तें तसें बदलत नाही.

कर्मणि व कर्तरि प्रयोगांतील हा घोटाळा उडण्याचें कारण म्हटलें म्हणजे बोलणाऱ्यांचा सबंध 'तेलगू' भाषा बोलणाऱ्या लोकांशीं येतो हे होय. कारण हाच सभ्रम कोल्हापूर मिरज, इसलामपूर इकडील प्रांतातील लोकांच्या बोलण्यात कानडीच्या सहवासानें येतो. डॉ. त्रियर्सन म्हणतो त्याप्रमाणें हा परिणाम पूर्वी [हिंदी] भाषेच्या सान्निध्याचा नव्हे. तसें असतें तर महाराष्ट्राच्या दक्षिणेस कानडीच्या पारिसरावर तोच घोटाळा दिसता ना.

भविष्यकाळ—ह्या काळाचीं काही रूपे उल्लेखनीय आहेत. पुणेरी भाषेंतील सामान्य भविष्याचीं रूपे ह्या भाषेत सापडतात. १. मी मारल, २. आम्ही मारू, ३. तू मारसीन, ४. तुम्ही मारसान [कुणबी], ५. तो मारील, ६. ते मारतीन. पहिलें, तिसरें, चौथे व सहावें हीं रूपे ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत.

कृदन्ते मध्यवर्ती भाषेप्रमाणेंच होतात. उदा०—चारणें, चारावें. राखणें, राखावें. द्वितीया—चारण्यास, चारायास, राखण्यास, राखायास.

ह्याच कृदन्ताना दुसरे प्रत्यय ज्या वेळेस लागतात त्या वेळेस त्याचें 'अग' या-आ-अथ-कारान्तच तयार होते. उदा०—चाराय-ले [चारायला], राखावा-ले [राखावयाला], करा-ले [करावयस].

पुणें सातान्याकडील कुणबाऊ भाषेत जसा 'शानि' हा शब्द ल्यबन्तांच्या पुढें वापरला जातो तसाच वऱ्हाडी भाषेंतहि तो वापरला जातो. उदा०—करून श्यान, धावूनश्यान, म्हणूनश्यान इत्यादि. 'ऊन' प्रत्ययाच्या ऐवजीं 'ओन' वर्ध्यांच्या बाजूस वापरतात. उदा०—म्हणोन, करोन, जाओन इत्यादि अशींच रूपे कोकणी भाषेत व जुन्या मराठींत आढळून येतात.

✓ हळवी

१९४. वऱ्हाडीचे जे प्रांतिक भेद वर सांगितले आहेत त्यांमध्ये हळवी भाषेचा उल्लेख प्रामुख्याने केला पाहिजे. ही भाषा बोलणारे जे हळव लोक आहेत त्यांची संख्या एक लक्षावर काहीं हजार असून ते मध्यप्रांतातील बस्तर आणि कणकेर ह्या संस्थानांत व चान्दा, रायपूर, भण्डारा ह्या बाजूच्या आमपास पसरले

आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि कांहीं ठिकाणीं हळवी लोकांच्या तुरळक वसाहती आहेत. मद्रास व रायपूर येथील हळवी लोक गोण्डापैकींच आपणां स्वतांस समजतात, तर भण्डारा येथील हळव आपला आणि गोण्डांचा कांहीं सबंध नाहीं असें तितक्याच जोराने सांगतात. ओढ्या प्रांतातील राजांच्या तैनांतील हळव लोक सेवाचाकरी करून राहात. मानववशाशास्त्राच्या दृष्टीनें हळव लोकाबद्दल बरेच मतवैचित्र्य दिसून आलें तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें ते मूळचे अनार्य एतद्देशीय असून त्यांनीं आर्यभाषा स्वीकारल्या आणि भाषेबरोबर आर्यांचा धर्महि स्वीकारला. हळवी लोकांच्या भाषेंत मराठी, ओरिया आणि छत्तिसगढी या तनि भाषांचें मिश्रण आढळून येतें. शब्द हिंदुस्थानी आणि त्याला प्रत्यय मात्र मराठी लावण्याची पद्धत हळवी भाषेंत आहे. “मी देखलो नाहीं,” अशा प्रकारचे अर्धे मराठी आणि अर्धे हिंदी असे घेडगुजरी प्रयोग वापरतात. “मी नाही” हे मराठी शब्द, ‘देख’ हा हिंदी शब्द आणि त्याला ‘लो’ हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय. शब्दाचा भरणा हिंदी असला तरी त्यांना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेतील आहेत त्या अर्थी हळवी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजतां मराठीची उपभाषा समजणें हें जास्त सशास्त्र आहे.

[स्वराच्या उच्चाराच्या बाबतींताहि हिंदी आणि मराठी ह्या भाषातील उच्चारांची सरभेसळ हळवी भाषेंत झाली आहे. मराठीपेक्षां छत्तिसगढीकडे तिचा ओढा फार आहे. अ आणि ओ व ऐ आणि उइ हे एकमेकांबद्दल येतात. उदा०—बला, बोलो; मइ, मुइ.

तालव्य व्यजनाचा उच्चार हिंदी तालव्याप्रमाणें होतो, मराठी तालव्याप्रमाणें होत नाहीं. ‘ण’ चा उच्चार मध्यप्रांतांतील उच्चाराप्रमाणें ‘न’ होतो. ‘व’ चा उच्चार ‘ब’ होतो. उदा०—वेळ > येळ > बेळ.

नामाचीं लिंगे दोन—पुंलिंग आणि स्त्रीलिंग. वचने दोन—पैकीं अनेकवचन ‘मन’ हा शब्द एकवचनाच्या रूपांपुढें ठेवून तयार होते. उदा०—बाबामन, हूनमन विभक्ति—नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं. नामाच्या साध्या अगाला विभक्तिप्रत्यय लागतात. मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत. चतुर्थी—के. पंचमी—ले, लगे, ले. षष्ठी—चो, के. सप्तमी—मे, ने.

ह्या भाषेतील सर्वनामांचीं रूपें ध्यानात ठेवण्यासारखीं आहेत

प्रथम पु. सुइ, सुइँ, मइँ, मइ, मेँ	आमी, हममन
द्वितीय,, तुइ, तुइँ, तू	तुम, तुमी
द्वितीया मोकें, मके	तुके
षष्ठी मोचो, माचो, अमचो, आमर तुचो, तोर, तुमची, तुमर	

इतर सर्वनामै—तो, ये, जे, जो, जाउन, कोन. (काचो-पृष्ठी), काय.

क्रियापदै—क्रियापदाचीं रूपें लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. ' ना ' हें अव्यय पादपूरणार्थ लावतात. उदा०—तूचो नाय काय आये ना ? जाव ना. जाँव ना. मुई हिण्डले ना. मारण्डे ना.

वर्तमानकाळाचीं रूपें—आसे-आसू, आसीस-आसस, आसे-आसत.

भूतकाळांत 'ले' प्रत्यय लागतो. उदा०—मुई गेलों-गेला, तुई गेला-गेलीस, मुई होले, तुई होला-होलीस, इ.

भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. ' व ' प्रत्यय लागून भूतकाळ सिद्ध होतो. उदा०—मई करवेसे, मोकें मारवा आसत.

भविष्यकाळ—ह्या काळांत ' दे ' किंवा कधीं कधीं कधीं ' ते ' प्रत्यय लागतो. उदा०—मई-मारुंदे, -मारुंदे-बोलेन्दे, —देदे.

आज्ञार्थ—प्रत्यय नाही. उदा०—वस, जा. आस, दियस, देस, मारस, आनास.

वरील विवेचनावरून हें कळून येईल कीं, इळवी भाषेमध्ये काहीं नाहीं तरी तीन चार भाषांचें मिश्रण दिसतें ' आमर तुमर ' ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. षष्ठीचा ' च ' प्रत्यय व भूतकाळचा ' ल ' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठी भाषेचा अवशेष दिसतो. शब्दाचे उच्चार, नामाच्या विभक्तीचीं रूपें ह्यांमध्ये छत्तीसगढी भाषेचा ठसा दिसतो. उरिया भाषेचाहि काहीं संपर्क भूतकाळाच्या रूपांत दिसतोच. ह्याशिवाय द्राविडी भाषांचे अवशेष दिसून येतात ते निराळेच. ह्यावरून ह्या भाषेला मराठीची पोटभाषा म्हणावी किंवा नाहीं ह्याविषयीं विद्वानांना शंका आहे.

वण्हाडी भाषेंतील शब्दविशेष खालीं दिले आहेत

अवदा (यदा), अढाऊ (लुच्चा), आहना (उखाणा), इघन (सर्पण)
उळा (हरभरा ओला व भाजलेला), कल्हा (गलबला), कीर (रेघ), कुंड
(कामटीचें तयार केलेलें व रोगण लावलेलें बुरडीं भाडें), खाचरी (दुधादह्या-
साठीं मातीचें मडके) चवरा (बडबळ्या), घळ्याळ (देवळांतील चिपट वाटोळी
घटा), टिकसा (उटणें), टेर (तुकडा), डोलची (बादली), डिंगर(लुच्चा),
तासकी (लहान ताट), थायली (लहान थाली), डाग (झाडाची फांदी,
घकर्णें (चालू होणें-गाडी घकली), तिरपी (लहानशी खिडकी), थरी

(दुधावरची साय); दिवलाणी (पणती); धुरकरी (गाडीवान), निव्हा (अगदी), पोहोटा (गोळा, पुज-शेणाचा), बोने (पक्कान्न), बहिणाई (बहिणीचा नवरा, बहिण+नाहो); भदें (मडकें) पंचाई [ली] (लोहार); भान (जेवण्याचें पान), बरडी (ओळ), बरपणें (भुरके मारणें), वाढई (वर्धक < सुतार); सय, साडे, सुडा, (अडकित्ता), हाड्या (कावळा), हातोली (लग्न विवाह-पाणिपीडनम् ^१).

वन्हाडी भाषेतील कांही प्रयोगविशेष नमुन्यादाखल खाली देतो.

अजित होणें (दुसऱ्याकडून पराभव झाल्याचे कबूल करणें). सनकेंत येणें (एकदम सतापून जाणें). खटाई काढणें (खरडपट्टी काढणें). धौशा असणें (स्त्री मर्दानी व खळ्या आवाजाची असली म्हणजे तिजबद्दल वापरतात). गौर पुजणें (अनुरूप पत्नी किंवा पाति मिळविण्याची खटापट). पंचांग घालणें (कांचा मारणें). मागून पुढून लेक नवरा, बाप बोहरा ^२.

वन्हाडी भाषेचे नमुने

१. कोन काई म्हवळ तरी मानसान आपलपन सोडु नय. दुसऱ्याच चागल चोखट असल त घ्याव. पर उठल्या सुटल्या दुसऱ्याच सारख्या सारच घेन म्हणजे बिलकुल खराब. आता आता पाहाव त मानुस बायको कोनी पाहा, लहान पाहा, मोठी पाहा, सगळेच्या सगळेच आपले बहेताउ, दिसदिस साऱ्याच गोष्टींत भिकारी पन अन् दुबळपन वाढत चालल आहे.

२. जाय उडून रे हाळ्या ।
नको करू काव काव
निजते ही पावरुनी ।
लुगड्याचा माझा शेव.
पाय वजें वजे टाका
गोड गोड ओव्या म्हणा

काय झाल सोनुलीला
रडू कशाच डोळ्यांत
तान्हाग वासरावानी
कशापायी हा आकांत

३. कोन्या एका मानसाले दोन पोर व्हते. त्यामधला एक लाह्यना बापले म्हणे, बाबा, जे जिनगीचा हिसा मले येईल तो दे. मग त्यान त्याले पैसा वाटून देला. मग थोड्या दिसान लाह्यना पोर झाडून पैसा जमा करून लाम मुलकान गेला, अन तथी उधयेपनान राहून आपला पैसा गमावून देला. मग त्यान अवघ खरचल्यावर त्या मुलकात काय पडला त्यामुये तो खायाले मोताद झाला.

१. वि. भि. कोलते : वि. विस्तार ५९; ३, ८.

२. वा. ना. देशपांडे : वि. विस्तार ५८-३

नागपुरी भाषा

चिंधु दिवसभर खळ्यावर होता. जेवायास घरि गेला नाहि संध्याकाळी त्याची सासु बलाउ आलि पर गेला नाहि. भुक नाहि म्हुन सांगितलें. त्या रात्री खळ्यावर निजला. त्याच्या अगावर सोम्याच कड, चांदीच कड सोम्याच्या ४ चद्रकड्या करदोडा आनि सोम्याचा छळा इतक होत.

नागपुरी मराठीतील लोकगीते^१

दुरूनी दिसते । पंढरी ग सोनियाची
लेक नांदे भीमकाची । रुखमाबाई ॥
पंढरीला जान । आहे माझिया मनांत
उभा तुरसबिनात । पांडुरग ॥
पंढरपुरामधी । काह्यचा कळाबला
नामदेव शिपी झाला । रलुमाईच्या चोळीसाठी ॥
काहून कोमाबला : जसा यलाचा दोडका
जीवीचा प्राणसखा ॥
रुखमिनी ले साडी चोळी । सत्य माते ले लुगडी
सदा तुरस उघडी ॥'

रायपुरी भाषा

काचो मानुषके दू-झन पुतार राहिलो. हुचो छोटे बाबू बाबासे बोललो, ए बाबा धनसे जो माचो वांटा आळे सो मा-चुक देहां. तहपर वापुसने हुनाके अपलो घन वाटून दिलो. जगा दिन नो होईला छोटे बाबू वांटा नीला अरु बडे. घूर गाँव वसु गेला. हुंया खराब सगमे दिन का ठलो आपलो घन उडालो. जय हुन जमा उडावून चुकलो तहपर उन देसे बडो दुकाल पडलो. और हुन हारा कगाल हुईलो^२

खानदेशी-अहिराणी भाषा

१९५. मराठीच्या पोटभाषापैकी खानदेशी भाषा ही ही एक महत्त्वाची पोटभाषा आहे. पुणे-नाशिकजवळील शिष्ट अभिजात मध्यवर्ती मराठीच्या

१. प्रो. सुरेश डोळके : डॉ. श. दा. पेंडसे गौ. ग्रं. पृ. ११८

२. Dr. Grierson : L. S. I 7

जवळचाच ह्या भाषेचा प्रात असल्यामुळे तर हिच्या अभ्यासास विशेष महत्त्व येते. उत्तरेकडे गुजराती भाषेचा निकट संबध आल्यामुळे पदोपदी गुजरातीचा ठसा ह्या भाषेवर उठलेला दिसतो. ह्यामुळेच ही खानदेशी भाषा मराठी भाषेचा पोटभेट आहे की गुजराती भाषेचा पोटभेट आहे ह्यासंबधीं प्रत्यक्ष भाषाकोविदांनाहि संशय पडतो. डॉ. ग्रियर्सन यांच्या सपादकत्वानें निघालेल्या भाषाविषयक पाहणीच्या ग्रथमालेंतील गुजरातीसंबधींच्या भागांत ही खानदेशी भाषा गुजरातीची पोटभाषा म्हणून गणली आहे. ह्या सबधाचीहि शहानिशा खालील विवेचनावरून होईलच. ह्या भाषेला प्रांतावरून खानदेशी असें नांव पडलें आहे. साधारणपणें ह्या भाषेचें क्षेत्र पूर्व व पश्चिम खानदेश हे दोन जिल्हे, दक्षिणेकडे नासिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व बऱ्हाणपूरपर्यंत आहे. अशा ह्या विस्तृत क्षेत्रांत हिचा वापर असल्यामुळे व तो सर्व विस्तृत प्रदेश लहान मोठ्या डोंगर-पर्वतासारख्या निसर्गनिर्मित अडथळ्यांनी पूर्ण असल्यामुळे ह्या खानदेशी भाषेंत ठिकठिकाणी थोडेफार भाषाभेद आढळून येतात, मराठीच्या ह्या पोटभाषेचे आणखी अनेक पोटभेद झालेले आढळतात. शिवाय, भाषेस स्थैर्य येण्यासाठी शिष्टपणा किंवा अभिजातपणा किंवा लेखनिविष्टत्व वगैरे जे गुण असावे लागतात ते ह्या भाषेंत नसल्यामुळे व केवळ बोलीचेंच स्वरूप तिला असल्यानें वीस वीस कोसांवर ही भाषा बदलली तर त्यांत नवल नाहीं

खानदेशचा उत्तर भाग तापी, नर्मदा ह्या नद्या व सातपुडा पर्वताच्या रांगा ह्यांनी व्यापिला आहे. हा प्रदेश म्हणजे भिल्ल, ठाकूर, कोंड, कातकरी, वारली इत्यादि लोकांच्या वस्तीचा प्रदेश. लोकसंख्येत विशेष भरणा भिल्ल व ठाकूर ह्या जातींचा. ह्याशिवाय रानटी लोकांत आणखी कोणकोणत्या जाती येऊन मिसळल्या हें सांगणें कठीण आहे. उत्तरेकडील पुष्कळ फिरत्या टोळ्या ह्या लोकांत येऊन मिसळल्या असण्याचा फार संभव आहे. पंजाब, मध्यप्रदेशातील मथुरा प्रांत वगैरे प्रांतातून आभीर नांवाचे पुष्कळ लोक खाली येऊन ह्या प्रांतांत स्थायी झाले. आभीर ह्या लोकांच्या वसाहतीबद्दल इतरत्र विवेचन जें केले आहे त्यावरून ह्या पशुचारणजीवी फिरत्या लोकांनी महाराष्ट्राच्या वसाहतींत, भाषेंत, धर्मसमजुतींत, चालीरीतींत किती परिणाम केला हें कळून येईल. (खानदेशी भाषेला ती ज्या लोकांकडून बोलली जाते त्या लोकांच्या नांवावरून अहिराणी म्हणजे अहिरांची—आभीरांची भाषा असें नांव पडलें आहे. आभीर किंवा अहिर लोक हे खानदेशातील वस्तीमध्येच बद्धमूल झाले; येवढेंच नव्हे तर नासिक, नेमाड, बुलढाप्यापर्यंत त्यांच्या शाखा पसरल्या. ह्या त्यांच्या विस्तारामुळे अहिराणी भाषेचें क्षेत्र व बोलणाऱ्यांची संख्या पुष्कळ वाढली. खुद्द खानदेशांत अहिराणी भाषा बोलणारे लोक एकंदर लोकसंख्येच्या निम्न्यापेक्षां जास्त आहेत, लोकसंख्या

साडेसहा लाखांवर आहे. ह्यातच पुनः नेमाड, नासिक, वऱ्हाणपूर वगैरेकडील अहिराणी बोलणाऱ्या लोकांची सख्या मिळविली तर एकदर आंकडा बारा लाखांवर येतो, प्रियर्सनने हा आंकडा खुद्द खानदेशापुरताच जो १२,५३,०६६ दिला आहे त्यात अर्थात् चूक आहे.

नासिकच्या वर थोडासा प्रवास केला की, लगेच शिष्ट लोकांच्या भाषेत देखील पांच-दहा शब्दांगणिक 'भाऊ', 'बारे' हे शब्द आल्याखेरीज राहात नाहीत. सातान्याकडील मराठ्यांसवर्धी ज्याप्रमाणे सामान्य रीतीने 'कायरे पावण्या' असा शब्दप्रयोग करतात त्याप्रमाणे खानदेशातील माणसासवर्धी 'खानदेशी भाऊ' असा शब्दप्रयोग हमखास करतात. त्याचप्रमाणे दुसरी ढोवळ खूण म्हटली म्हणजे 'ळ' करावद्दल 'य' कार येतो ही होय, उदा. डोया < डोळा, कावीय < कावीळ तशीच प्रयोगामधीलहि एक विशिष्ट खूण आहे. चालू वर्तमानकाळ खानदेशी भाषेत एका सहाय क्रियापदाच्या मार्फत साधतात. 'मी करून राहिलों आहे' येऊन राहिलों, वाचून राहिलों' इत्यादि प्रयोग चालू वर्तमानकाळाचे वापरतात. तसेच बोलण्यामध्ये आंडोर, डिक्री, कुदी खाणे, अत्राप, बश, अखोर, कठे, तठे, खेसर, जोयजे वगैरे प्रातिक शब्दविशेषहि येतात. खानदेशी किंवा अहिराणी भाषेच्या अशा ह्या खूणा आहेत. सूक्ष्म विवेचन पुढे दिले आहे.

१९६.

स्वरप्रक्रिया

१. 'स' बद्दल 'छ' उदा० सोड > छोड; सावली > छावली.
२. 'ल' किंवा 'ळ' बद्दल य. हा लकार किंवा ळकार चवर्गातील व्यंजनाच्या, सान्निध्यांत विशेष येतो. उदा०—चळचळाट > चयचयाट, जळगांव > जयगांव, झाले > ज्ञाय. सर्व ठिकाणी 'ळ' बद्दल 'य' येतोच. उदा०—नारळ > नारय, केळी > केयी, काळा > काया, पिवळा > पिवया, विळा > विया, सगया, सग्या (सगळा), गयात (गेलेत), धुयाले (धुळ्याला), सोया (सोळा), सकाय (सकाळ).
३. 'ण' बद्दल 'न' नेहमी येतो. उदा०—पानी, वानी, पन, पाहुन (पाहुणा), निवतन, जाने (जाणे).
४. 'र' काराच्या पुढे 'ड' कार आल्यास 'र' बद्दल 'ल' येतो. उदा०—रडें > लडें, कुतरडें > कुतलडे, परडें > पलडें, ओरडणें > वलडणें
५. 'त' बद्दल 'ट' माती > माटी ह्या शब्दांतच फक्त येतो.
६. तालव्य वर्ण मृदु उच्चारिला जातो.
७. आद्य 'वि' बद्दल इ घालतात. उदा०—विचार > इचार विकत > इकत.

८. महाप्राणयुक्त वणीतील महाप्राण गाळतात, उदा०—थी (पंचमी प्रत्यय) > ती, आम्ही > आमी.

९. क्वचित् अनुनासिक वापरतात, क्वचित् वापरीत नाहींत, उदा०—भित-भीत, चिंच-चीच, उट-ऊट-हूट.

१९७

प्रत्ययप्रक्रिया

अहिराणीत मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे तिन्ही लिंगांचे शब्द आहेत. वचने दोन आहेत. विभक्तीचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	—	—
द्वितीया	ले	सले, हले
तृतीया	न्ही, नी, कडतीन, कड नाकन, वरी	सन्ही-सनी, सकडतीन, सकड सनाकन, सवरी
चतुर्थी	ले से	सले, सकरी, ससे
पंचमी	तिन, थिन, पान	सतिन, सथिन, सपान
षष्ठी	न्ह, न्ही, न, नी	सन्ह, सन्ही, सन, सनी
सप्तमी	म, मा, मझार	सम, समा, समझार
संबोधन	ओ	ओ

ह्या प्रत्ययावरून दिसेल की एकवचनाच्या प्रत्ययात 'स' हा 'आगम' लावून अनेकवचनाचे प्रत्यय तयार होतात. हा 'स' संस्कृत सर्व > सव्व > स ह्याचा अपभ्रंश असेल काय ? वर दिलेले प्रत्यय लावून 'घर' हा शब्द खाली चालविला आहे.

प्रथमा	घर	घर, घरे
द्वितीया	घरले	घरसले
तृतीया	घरन्ही ^० -वरी-नी	घर-सन्ही-नी-वरी
चतुर्थी	घरले-से	घरसले-से
पंचमी	घरतीन-थीन-पान-कन	घर-सतीन-सथीन-सपान-सकन
षष्ठी	घरन्ह-न्ही-न-, कन	घरसन्ह-सन्ही-सन, -सकन
सप्तमी	घरम, घरमां, घरमझार	घरसम-समां

ह्या रूपांवरून सामान्यरूपासंबंधी एक महत्वाची बाब उघड होते. अहिराणी भाषेत विभक्तीप्रत्यय लावण्यापूर्वी नामाचें सामान्यरूप होत नाही. उदा०—घरले, रामले, रामना, जयगांवमां इत्यादि.

सर्वनामं

	प्रथम पुरुष		द्वितीय पुरुष
प्रथमा	मी	आम्हू	तू तुम्हू
द्वितीया-चतुर्थी मले, माले	आम्हले	तुले	तुम्हले
तृतीया	मावरी	आम्ही, आम्हना तु,	तवरी, तुम्ही, तुम्हू,
		तुवरी	तुम्हनी, तुम्ही
पंचमी	मनपान, मानाथी, आम्हन-तुनपान,		तुमुनाथीन,
	-पान-थीन, तुमपान		तुतुथीन,
	मनाथी (ती) न		
षष्ठी	मन्ह-ना, नी, आम्हना-नी		
सप्तमी	मनमा, मनामां आम्हनांमा	तुमा	तुमनामां
	तृतीय पुरुषी तो, ती, तें ह्यांना हे वरचेच प्रत्यय लागतात.		
प्रथमा	तो त्या	ती	त्या
द्वितीया	त्याले त्यासले	तिले	तिसले
तृतीया	त्याम्ही त्यासनी	तिन्ही	तिसन्ही-नी
	त्यावरी त्यासवरी	इ.	इ.
ह्याचप्रमाणे हा, ही, हें जो, जी, जें, कोन, इत्यादि सर्वनामं चालतात.			

क्रियापदाचे प्रत्यय

कर धातूचीं वर्तमानकाळाची रूपें	भूतकाळ
मी करस आम्हू करतस	मी के, -कय आम्हू के, -कय
तू करस तुम्हू करतस	तू के, -कय तुम्हू के, -कय
तो करस त्या करतस	त्यानी-तिनी के त्यासनी के, -कय

एकच रूप तिन्ही पुरुषांत चालतें. त्याचप्रमाणें तिन्ही लिङ्गांत रूपें सारखीच राहतात; लिङ्गाप्रमाणें बदलत नाहींत.

तिन्ही लिङ्गी, तिन्ही पुरुषी व दोन्ही वचनी एकच रूप आणि तेंहि क्रियापदाचें मूळ रूप वापरल्यानेंच भूतकाळ दाखविला जातो. उदा०—मी फेक, तू टाक, त्यांनीं टाक इत्यादि.

शेवटच्या अक्षरावर फक्त जोर देतात आणि आज्ञार्थाच्या रूपापासून त्याला निराळें दाखवितात.

काही धातूंच्या बाबतींत मात्र भूतकाळाचीं रूपें थोडीशीं निराळीं होतात. धातु-बोल, जेव ऊठ, चाल, पळ, धाव इ. अकर्मक धातु; उदा०—मी बोलून, आम्ही बोलूनत. तू बोलना, तुम्हु बोलनात तो बोलना, त्या बोलनात.

अहिराणीत ज्याप्रमाणे भूतकाळांत वरील रूपांत 'न' हा प्रत्यय येतो, तसाच मराठीच्या आणखी कांहीं पोटभाषातहि येतो. उदा०—कातकन्यांच्या भाषेत, तसेंच रत्नागिरीच्या चित्पावनी भाषेत, कारवाराकडील भाषेत, हळवी भाषेतहि 'न' काराचे 'न, नू, नूत, ना, नी, नात' इत्यादि प्रकार भूतकाळदर्शक चिन्हे म्हणून येतात.

ह्या 'न' ची उत्पत्ति काय ? ह्या 'न'ला मराठीच्या भूतकाळाच्या 'ल' पासून निराळा समजून हा द्राविडी भाषापैकी तेलगू भाषेतून गुजराती, भिल्ली, खानदेशी वगैरे भाषांत उतरला असावा असे डॉ. ग्रियर्सन यांचे म्हणणे आहे. परंतु हा द्राविडी नसून आर्य असावा असे आम्हांस वाटते. जुन्या मराठीत दिन्न, दिन्हला, दिन्हली, दिन्हले अशीं रूपे सांपडतात. हीं रूपे प्राकृत दिन्न व प्राकृत प्रत्यय 'ल' मिळून झाली आहेत. 'दान देन्लू' असा प्रयोग सन १४७८ मध्ये लिहिलेल्या ओढियाचा राजा जो पुरुषोत्तमदेव ह्याने दिलेल्या ताम्रपटांत आहे. तेव्हा हा वरील 'न' प्राकृतोद्भव आहे; द्राविडोद्भव नाही.

भविष्यकाल

मी	करसुं	आम्हू	करसूत
तू	करशी	तूम्हू	करशान-शाल
तो ती तें	करी	त्या	करतीन-तील.

ह्या रूपांच्या बाबतीत मात्र एकवचनांत व अनेकवचनांत पुष्कळ फरक झाला आहे.

संस्कृतमधील भविष्याचा 'स्य' प्रत्यय अहिराणीत आला आहे.

चालू वर्तमान 'करी राह्यना, करीत आहे,' हा प्रयोग लक्षणीय व महत्त्वाचा आहे. त्यांनीं करेलसे (त्यांनं केले आहे), तो करस (तो करीत असतो), तो करनारसे (तो करणार आहे).

विशेषणें—नामाप्रमाणेंच त्या त्या पुरुषाची व लिंगाची असतात.

अव्ययें—अठे, तठे, कठे, जव्हय, जधी, तव्हय, तधी, कव्हय, आन (आणि), न

शब्दसिद्धि बऱ्याच अंशी मराठीप्रमाणें आहे.

अहिराणी भाषेचें स्वरूप पुढील त्या भाषेतील गोष्टीवरून कळून येईल.

श्री रामचंद्रनी गोठ

उत्तर हिंदुस्थानमां अयोध्या नावन एक सहर शे. तठे येक राजा होइ ग्या. त्यान्ह नाव दसरथ व्हत. तो धळडा होइ ग्या, पन त्याले पोरसोर ज्ञाय नी. तव्हह त्यानी काय के, की त्यान्हा जो ब्राह्मण गुरु व्हता त्याला बलाइसन आन अन "डिकरानी काहीं तजवीज आमले दखाडा" अशा त्याना रावण्या किध्यात.

बामननी येक उपाय दखाडा. रुसिसरिंग नावना येग रुसी व्हता; त्याले गाव-मझार लइ येवान ठयरन. तो उना अन त्यानी बराबर मुक्ता रुसी वी पन उनात. मगन सऊ मिइसन सरयु नदीपान यदन क्या. तव्हय काय गमत झाई की हरीले करन ! कुडमाथीन कायाकाया रगना अगीन देव निघना. निधीसन, त्यानी दसरथ राजाले परसाद दिधा. राजानी त्याना तिन्ही बायकासले वळाई धाड. त्या उम्यात, मग परत्येकले परसादना वाला वाला वाटा पाडिसन दिधा. त्यासनी तो परसाद खादा. मग भाउले काय सागु ! तिन्हीसले बी दिन राह्यनात, दिन भरी जावा वर त्यासले चार डिकरा झायात. त्या पोरानी नाव राम, लक्सु-मन, भरत आन सतरुघन असा ठवात. ”

१९८. अहिराणी भाषेचें तिच्या व्याकरणिक अगोपांगांसह स्वरूप येथवर विशद केलें. त्यावरून तिचें आणि मध्यवर्ती मराठी भाषेचें नाते तेव्हाच स्पष्ट होण्यासारखें आहे. तिच्यामध्ये मराठी भाषेचीच लक्षणे अधिक असल्यामुळे अहिराणी भाषा ही मराठीचीच पोटभाषा मानणें हेंच शास्त्रशुद्ध आहे. असें असून देखील डॉ. ग्रियर्सनकृत सरकारी हिंदुस्थानच्या भाषिक पाहणी ग्रथमालेंतील ग्रथात तिचा गुजराती भाषेच्या पोटभाषांत समावेश केला असल्यामुळे त्या प्रश्नाचा विचार करणें अवश्य आहे. हा विचारहि केवळ भाषिक दृष्टीनेच फक्त करावयाचा आहे. त्यांत राजकारण, प्रांतिक अभिविनेश, लोकसंख्या कमी होईल म्हणून, किंवा भाषावार प्रांतरचनेत आपल्या प्रांताचें क्षेत्रफल कमी होईल म्हणून उत्पन्न होणारी भीति अगर मनाची व्यग्रता अशा कोणत्याहि बाबींचा उपसर्ग पोहोंचू न देतां विचार करावयाचा आहे. वृत्ति अगदीं निःपक्षपाती, निरुपाधिक ठेवून केवळ शास्त्रीय दृष्टीनें खालील विवेचन केलें आहे. अहिराणी भाषेचें स्वरूप गुजराती व मराठी ह्या भाषांच्या निकट एकाच तऱ्हेच्यांत जवळ जवळ मांडल्यानें ह्या दोन्ही भाषांच्या स्वरूपांशीं असणाऱ्या सबंधाचें प्रमाण तेव्हांच प्रतीतीस येईल.

प्रथम अहिराणी भाषेंतील कांहीं उतारे देऊन त्यांत त्या दोन्ही भाषांतील शब्दांचें शेकडा प्रमाण काढून दिलें आहे. नंतर तिन्ही भाषांतील उतारे समोरा-समोर मांडले आहेत. नंतर नामाचे व क्रियापदाचे प्रत्यय समोरासमोर मांडून दाखविले आहेत. शेवटीं ह्या सर्व तौलनिक विवेचनाचा फलादेश सांगितला आहे.

पहिला उतारा पुढीलप्रमाणे आहे—

अतिथिसत्कार

राम राम पाहुना, मी तुमले कधयासना देखी राहेनसू. सग्या बाजार चाफली मारा, पण तुमना पत्ता बी नही व्हता; बरा सापडनात तुमले नीवत

देवानसे आपली जागेल विस्तरवारना रोज आंबाना रस कराना से; तर तुम्ही व मनी वहीण आणि तुमना डिका सुपडू असे तुम्ही सकायनी पायरे जलही निधी या; तुमना साळू भाउले वी नियत दियसले; पण या येत का नही काय जान ? तुम्ही मातर राहूं नका; नाहीतर सगे अन्न खराब व्हई जाई; पण आते तुमनी हाते घाई आबे लिई द्या. आंबासना भाव पडेलसे. तीन रुपयाना आबा गंज झायत'

ह्या वरील उताऱ्यात एकंदर पचाऐशी शब्द आहेत. त्यांत मराठी शिकण्याचे शब्द साठ व गुजराती शिकण्याचे पचवीस शब्द आहेत. म्हणजे साधारणपणे मराठी शब्दांचे गुजराती शब्दांशी प्रमाण १०० : ४१ असे पडते. ह्या बोलींतील एकंदर शभर शब्दांपैकी अस्सल मराठी शब्द ७० (सत्तर) व अस्सल गुजराती शब्द ३० (तीस) पडतात. ही झाली शब्दसमूहासंबंधाची बाब; म्हणजे केवळ शब्दासंबंधी बोलावयाचे झाले तर ह्या भाषेस मराठीचाच प्रांतिक भेद समजणे प्रशस्य आहे. परंतु ही बाब आम्ही इतकीशी प्रमाणभूत मानत नाही. हेंच प्रमाण निर्णायक नाही. ह्याला व्याकरणाचा पाठिंबा मिळाला तर ह्याचे महत्त्व हें उघड आहे. भाषाभाषाचे नाते ठरविण्यास केवळ शब्दसमूहाचेच प्रमाण निश्चित स्वरूपाचे मानीत नाहीत. ह्या प्रमाणाला रूपप्रक्रियेचा कितपत पुरावा सांपडतो हें पाहू

रूपप्रक्रियेत पुष्कळ बाबी असल्या तरी नामाविभक्ति व आख्यातविभक्ति त्या दोन प्रधान बाबी होत. नामविभक्तिचे सर्वनामाविशेषणादि सव्यय शब्दाचा समावेश होतो. आख्यातविभक्तिचे घातूंच्या काळांच्या व अर्थांच्या रूपांचा अतर्भाव होतो. नामविभक्ति व आख्यातविभक्ति ह्या दोन बाबींत मराठीत व गुजराती ह्या दोन भाषांची टक्केवारी किती पडते हें पाहू.

(१) एकंदर ८५ शब्दांपैकी अड्हावीस नामें, चौदा सर्वनामें, सत्तावीस क्रियापदे, आणि सोळा अव्ययें आहेत. एकंदर ८५ शब्दांत ६९ सव्ययें आणि १६ अव्ययें आहेत. सव्ययांत नामाविभक्त्यकित बेचाळीस शब्द आहेत आणि आख्यातविभक्त्यकित २७ शब्द आहेत. ह्या बेचाळिसांत अड्हावीस नामें व चौदा सर्वनामें आहेत असें वर सांगितलेच आहे. नामविभक्तिचे “ राम, राम, पाहुना, मी, तुम्ही, पत्ता, डिक्र, सुपडू, साळू, अन्न, भावहि, आंबा ” हीं सबोधन किंवा प्रथमा विभक्तीची रूपें होत व ह्या रूपांच्या मराठीपणाबद्दल कोणालाहि शंका येणार नाही. मध्यमराठीतहि प्रथमेची रूपें अशींच होतात. ही झाली प्रथमा व सबोधन ह्याची गोष्ट. द्वितीया विभक्तीचीं रूपें प्रथमेसारखींच कांही वेळां होतात.

१. कृ. पा. कुलकर्णी : “ कोकणी-अहिराणी भाषांची विचिकित्सा ”

त्या वेळीं ती अप्रत्यय द्वितीया होय. द्वितीयेचीं रूपें पुढीलप्रमाणें आहेत. तुमले, निवत, जागेल, भाजले, आवे, हीं द्वितीयेचीं रूपे होत. द्वितीयेचा प्रत्यय 'ले' हा मराठी 'ला' प्रत्ययाला जवळचा आहे. तृतीयान्त एकच नाम 'होतें' हें आहे व तें मराठीसारखेच आहे. गुजरातीमध्ये तेंच तृतीयेचें रूप होईल. चतुर्थी व द्वितीया ह्या दोन्ही विभक्ति सारख्याच आहेत. पंचमीचें एक रूप आहे. कथयसना व त्यांतील प्रत्यय 'सना' हा मराठी सून (हूनचें दुसरें रूप. [< प्राकृत 'हिन्तो,' 'सुन्तो']) ह्या प्रत्ययालाच अधिक जवळ आहे. गुजराती पंचमीचा प्रत्यय जो 'थी' त्याच्याशीं ह्याचा कांही संबध नाही हें उघड आहे. सप्तमीचीं रूपें "जागे, पायरे" हीं दोन्ही रूपे मराठीच्या रूपांच्या जवळचीं आहेत, गुजराती नाहीत. गुजराती सातमीचा प्रत्यय 'मां' ह्याच्याशीं कांही संबध नाही.

(२) नामविभक्तीपैकीं राहिलेलीं विभक्ति जी षष्ठी तिची रूपें "तुमना, विस्तरवारना, आंवाना, मनी, तुमना, तुमनी, आंवासना, रुपयाना" हीं होत. ह्या रूपांचे प्रत्यय 'ना, ने' दिसतात, आणि हे प्रत्यय मात्र मराठी शिक्क्याचे नव्हत. हे गुजराती आहेत. सर्वनामविभक्तित षष्ठी विभक्ति गुजराती भाषेतील आहे हें उघड दिसतें. गुजराती षष्ठीचा प्रत्यय 'न' (प्राकृत नो) व मराठी षष्ठीचा प्रत्यय 'च' (प्राकृत 'त्य') असे आहेत.

आतां आख्यातविभक्तीचा विचार करूं. एकदर आख्यातविभक्त्याकित असे शब्द सत्तावीस. ते पुढीलप्रमाणें आहेत. "देखी, राहेनसू, चाफलो, मारा, नही, व्हता, सापडनात, देवानसे, करानासे, निधी, या दियेल, से येत, नाही जान, राहु, नका, नई, व्हई, जाई लिई, चढेल से, जायात" ह्या सर्व आख्यातविभक्ति होत. ह्या रूपांतील जाड ठशांतील सर्व रूपे मराठी शिक्क्याचीं आहेत. राहेनसू=राहलो, नहा व्हता = नव्हता, सापडनात=सापडलात, या=वा, येत नहीं=येत नाही, जान=जाणें, राहु नका, नही=नाहीं, जाई=जाई (ल), द्या=द्या, चढेल=चढेल, जायात=जालेत. अशीं त्यांचीं मराठी प्रतिरूपे होतात; व हीं रूपे त्यांना कितीतरी जवळचीं आहेत ! ह्यांची गुजराती आख्यातरूपे फारच भिन्न होतात.

ह्या सर्व रूपांत दोन लकवी मात्र गुजराती दिसतात हे उघड आहे. एक लकव 'ल्यवन्तासवधी', देखी, निधी, व्हई, लिई, ही ल्यवन्तें (पूर्वकालवाचक धातुसाधितें) हीं अस्सल गुजराती होत. हींच मराठी रूपे 'देखून, निघून, होऊन, लेऊन,' अशीं होतात. तेव्हा हा विशेष गुजराती आहे. परंतु ह्यांतहि मराठीच्या वाजूनें एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. ह्या रूपांचे धातू अस्सल मराठी आहेत. देख, निघ, हो हे मराठी धातु आहेत. शिवाय ह्या रूपांशीं संयुक्त असलेलीं मुख्य क्रियापदरूपे हीं पुनः मराठीच आहेत. देखी, राहेनसू, निधी

या व्हई, जाई, लिई, द्या ह्यांतील जाड ठशांतील मराठी रूपे आहेत. दोन आशार्थी, एक भूतकाल व एक भविष्यकाल अशीं रूपे आहेत. तेव्हा ह्या रूपांतील मराठी व गुजराती ह्या भाषांचा वाटा समसमान आहे.

(३) दुसरी लकब ' से ' ह्या क्रियापदांसंबंधी. हें रूप गुजराती (छे) आहे ह्यांत शंका नाही. " देवानसे, करानासे, दिलेसे चढेसे, " ह्या रूपात ' से ' हें क्रियापद उत्तरलें आहे. तेव्हां ह्या दृष्टीनें हीं रूपे गुजराती ठरतात. परंतु ह्याहि रूपांसंबंधी एक गोष्ट उल्लेखनीय आहे. आणि ती म्हणजे ही. हें ' से ' क्रियापद कधी गुजराती आख्यातरूपांना चिकटलेलें दिसतें, तर कधी मराठी आख्यातरूपांना चिकटलेलें दिसतें. हीं सयुक्त आख्याते आहेत, व त्यांतहि दोन्ही भाषांचा वाटा समसमान आहे असें उघड प्रतीत होतें. ' देवानसे, करानासे ' ह्यांतील देवान <देवानु (गुज.) करान <करुनु (गुज.) हीं गुजराती व दिलेसे, चढेसे ह्यांतील दिले <देअील (मराठी) चढे <चढेल (मराठी) हीं रूपे मराठी होत. पुनः देवान, करान ह्या गुजराती रूपांतील ' दे, कर ' हे धातु अस्सल मराठी शिक्याचे आहेत ही बाब निराळीच. तेव्हा ह्या रूपांबाबतहि कांटा मराठीच्या बाजूला पन्नासापेक्षा अधिक टक्के-सत्तर टक्क्यांपर्यंत झुकतो आहे हें उघड आहे.

(४) ह्याच्यापुढें वाक्यप्रचारांचा विचार ओघानेंच येतो. ' बरा सापडनात; येत का नाही काय जान; तुम्ही मातर राहु नका; आंवा गंज झायात, ' हे प्रयोग तर अस्सल मराठी आहेत. ह्यांमध्ये इतर भाषांचा कांहीं गंधहि नाही.

अव्ययापैकीं पण, बरा, रोज, तर, वी, व, आणि, जलदी, कां, मातर, नाहीतर हीं सर्व अव्यये अस्सल मराठी आहेत.

ही येथपर्यंत प्रत्यप्रक्रिया (Morphology) झाली. आतां वर्णप्रक्रिया (Phonology) पाहू. व तीवरून मराठी व गुजराती ह्यांची भागवारी काय दिसून येते हें पाहूं.

१९९. वर्णप्रक्रियेतहि अस्सल मराठी वर्णोच्चार बरेच आढळून येतात. स्वरांचे ऱ्हस्वोच्चार व निभृतोच्चार हे सर्व मराठीच आहेत. गुजराती संवृत व विवृत ' अी ' हा उच्चार कोठेंहि आढळून येत नाही. व्यजनोच्चारहि मराठीच आहेत. गुजराती श्वासोच्चार, हकारप्राचुर्य आढळत नाही. सुरती भाषेच्या लगतच्या ह्या भाषेच्या नमुन्यांत हकारप्राचुर्याचा अभाव उल्लेखनीय आहे. व्यंजन-प्रक्रियेचा एक विशेष लक्ष्य आहे. तो ' ल लू ' संबंधींचा. मूर्धम्य ल, किंवा दन्त्य नू हे नरमावून त्याचा ' लू ' असा उच्चार होतो. काही ठिकाणीं ह्या ' लू-लू ' चा ' यू ' झाला आहे. (सग्या, सकाय, झायात). कांही ठिकाणीं तो तसाच राहिला आहे (ताळू). ' लू लू ' चें ' यू ' होणें ही लकब मराठीमध्ये आढळून येते.

विशेषतः कोंकणी मराठीत ही लकव पदोपदीं आढळते. नागपुरी किंवा वऱ्हाडी मराठीत काचित् ही लकव आढळते. तेव्हा हा प्रांतिक वर्णोच्चार मराठी आहे. हा एकच विशेष ह्या भाषेचें मराठीशीं जवळचें नातें ठरविण्यास पुरेसा आहे. घोषवर्ण (म्ह इ), नासिक्यलोप (= नीवत < निमत्रण), संयुक्त व्यजन व्यस्त करणे (मातर) ह्या आणखी पुराव्याच्या बाबी आहेतच.

२००. ह्या सर्वांचा फलितार्थ थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहे.

(१) मराठी गुजराती शब्दांचें प्रमाण १०० . ४१ असें आहे.

(२) नामविभक्तीपैकीं प्रथमा, संबोधन, द्वितीया (सप्रत्यय) चतुर्थी, तृतीया, पचमी, सप्तमी ह्या मराठी दिसतात.

(३) षष्ठी विभक्ति गुजराती दिसते.

(४) आख्याताविभक्तींत वर्तमान, भविष्य, आज्ञार्थ, अकरणरूप हे सर्व मराठी दिसतात.

(५) ल्यबन्तरूप गुजराती आहे, परंतु त्यांचे मराठी तद्भव दिसतात.

(६) अस्तिवाचक संधिक्रियापद (Copula)—से—हें गुजराती आहे. हे कधीं मराठी आख्याताला तर कधीं गुजराती आख्याताला चिकटलेले दिसते.

(७) वाकप्रचार मराठी वळणाचे आहेत.

(८) वर्णप्रक्रियांत मराठीच प्रामुख्यानें आढळतात. गुजराती उच्चार कानावर ठसण्यासारखा असा आढळून येत नाही.

ह्यांवरून निघणारे अनुमान अगदीं स्पष्ट आहे. एकदरीत वर विवेचिलेला नमुना व तत्संबद्ध अहिराणी भाषेचा हा एक पोटभेद ऐंशी टक्के मराठी वळणाचा आहे. त्या आधारावर ह्याचा मराठी भाषेत समावेश करणे हें न्यायाला धरून आहे. समावेश न केला तर मराठीवर अन्याय तर होईलच परंतु भाषाशास्त्राला सोडून होईल.

२०१ आमचें हे वरील विधान सन्नळ करण्यासाठी खाली कांहीं लोकगीते व एक सवाद देत आहों. त्यांचे वरीलप्रमाणें पृथक्करण करतां येण्यासारखें असले तरी ते न करता मराठी ठशाच्या लकवा जाड टाईपांत देतो म्हणजे तेंच कार्य होईल.

जात्यावरील गीत

१. पांभेर बाई हायी । सुतारनी वय

कुनबी हिना भाऊ । हिले साज दिले बहु

(अर्थ : “ पांभरीचा सासरा सुतार, कारण तो लाकूड तासून तासून तयार करतो. पांभरीचा भाऊ कुणबी कारण तो पेरण्याच्यावेळीं तिला सजवितो.)

(पृथक्करण : एकंदर बारा शब्दांपैकीं ९ मराठी व ३ गुजराती आहेत.

षष्ठीरूपे—गुजराती; द्वितीया चतुर्थी—मराठी; क्रियापदे—मराठी.)

२. पाय पडणें उनि । हायी कोनानी व्हती कोण
पिवया पितांबर । वधु शिरसाटनी सून ॥

(पृथकरण : एकदर बारा शब्दांपैकीं दहा मराठी व दोन गुजराती आहेत. षष्ठी विभक्ति गुजराती; व इतर सर्व रूपे मराठी आहेत.)

कविता—उखाणा

३. हातमां मुंदी सोनानी । डोकामां पागेटी कोनानी
ठसक मोठी बोलानी । आधला नानानी देणानी ।
विपत पड गाई दानानी ॥

(अर्थ : कोनानी-कोपरा असलेली; देणानी-कर्ज; दानानी-दाण्याची.)

(पृथकरण : एकदर सोळा शब्दांपैकीं नऊ मराठी व सात गुजराती दिसतात. षष्ठी व सप्तमी रूपे गुजराती व इतर मराठी आहेत. क्रियापदरूपे मराठी दिसतात. विशेषणे व त्याचीं रूपे मराठी दिसतात.)

मराठी आणि अहिराणी ह्या भाषांचा सबंध किती निकटचा आहे हे वरील उतारे व त्यांवरील विवेचनाच्या फलादेशावरून स्पष्ट होईल. इतके करून जर संशय राहिला तर त्याचेंहि निराकरण व्हावें म्हणून तिन्ही भाषांच्या तौलनिक स्वरूपांचा तक्ताच पुढें माडून दाखवितों.

मराठी ग्रंथ अग्रगण्य व ...
अनुक्रम ...
अधिक ... नो: वि: ...

२०२. मराठी, अहिराणी व गुजराती ह्या तिन्ही भाषांचे तौलनिक स्वरूप दाखविणारा तक्ता

१. [वरील अतिथिसकाराचा उतारा तिन्ही भाषांत मांडून दाखविला आहे.]

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
<p>राम राम पाहुणे, मी तुम्हाला कधीपासून देखून राहलों सगळा बाजार चाळून मारला. पण तुमचा पत्ता बी नव्हता बरा सांपडलात. तुम्हाला निवतण देणें आहे. आपल्या जागेंत बिस्तरवार रोज आंब्याचा रस करणें आहे. तर तुम्ही व मनी बहीण आणि तुमचा डिक्रा सुपडू असे तुम्ही सकाळच्या पारीं जलदी निघून या. तुमचा साडू भाऊलाची निवतण दिलें आहे.</p>	<p>राम राम पाहुना, मी तुमले कघयसना देखीं राहेनु. सग्या बाजार चाफली मारा. पण तुमना पत्तावी नही व्हता, बरा सापडनात. तुमले निवतन देवान से. अपनी जागामान बिस्तरवारना रोज आंबाना रस करानासे. तर तुम्ही व मनी बहीण आणि तुमना डिक्रा सुपडू असे तुमी सकायनी पायरे जलदी निधी या. तुमना साडू भाऊले बी निवतन दियेलसे.</p>	<p>राम राम परोणा, मू त्हमारी (राह) केदीनो देखी रीथो सू. सगळु बजार चाली (फरी) वळयो. पण त्हमारो पत्तो बी भ्हेतो. भळु, तमे सांपड्या. तमने नोतरु देवानु से. आपणा जगाए भेस्तरवारना रोज (आंबाना) रस करवानो से तो त्हमने मणीब्हेन अने त्हमारो दिक्रो सुपडू ए त्हमे सवारने पोहरे जलदी निकली आवो. त्हमारा साडु भाइने बी नोतरुं दित्रे से.</p>

१. K. P. Kulkarni, *The Ahirs of Khandesh and Their Language " Ahirani "*. Anthropological Journal 1948.

गुजराथी भाषा

पण आवशे के नही कोण जाण !
हमे तो रही जशो नही. नही तर
सगळें अन्न खराब होई जशे,
पण अत्यारे तो त्हरसारे हाथे झट आंवा ल्ह
द्यो. आंबानो भाव (नीचे) पडेल से.
त्रण रुपयाना आंवा गंज थशे.

अहिराणी भाषा

पण या येत का नही काय जान !
तुम्ही मातर राहू नका, नाही तर
सगे अन्न खराब व्हई जाई.
पण अति तुमनी हाते घाई आवे लिह
द्या. आंबासना भाव पडेल से.
तीन रुपय ना आंवा गंज झायात.

संवाद आहे.

उताप्यात दामु व त्याचा चुलता यांचा

केम छो काका, चालो छो ने धुळे !
दामु, मने घणु काम छे नाहींतर आवत
धुळे.

तामारुं काम थई जाय पछी तो
अविशाने !

अरे मारे धर परोणा आववाना छे
तमारें धर क्यांना परोणा आवेशे !
वाळकीनी बाहु आववानो छे.
काह सगपणनु तो काम नथी ने !
अरे हा, ते कौडुने देखवावे
आवनार छे.

मराठी भाषा

पण तो येतो का नाही कोण जाणे ?
तुम्ही मातर राहू नका; नाही तर
सगळें अन्न खराब होऊन जाईल.
पण आता तुमच्या हाते घाई आवे घेऊन
द्या. आंब्याचा भाव पडला आहे.
तीन रुपयांचे अग्नि गंज होतील.

२. खालील

दामु-कां हो काका, चलतांना धुळ्याला ?
काका-दामु, मला फार काम आहे. नाही
तर येतो धुळ्याला.

दामु-तुमचें काम होऊन गेल्यावर मग तर
याल ना ?

काका-अरे, माझ्या घरी पाहुणा येणार आहे.
दामु-तुमच्या घरी कोठून पाहुणा येतो ?
काका-वाळकीचा बाबू येणार आहे.
दामु-काहीं सोयरीकचं तर काम नाही ?
काका-अरे हो, तो कौडूला पाहला येणार
आहे.

दामु-कां हो काका, चालतसना धुयाले ?
का-दामु, मले फार काम ते, नाही तर
येतू धुयाले.

दा-तुमचे काम होई जाई मग
इश्यातना !

का-अरे मना घर पाहुणा येणार शे.
दा-तुमना घर कोठेना पाहुणा येतर !
का-वाळकीनी बाबू येणार शे.
दा-काहीं सोयरीकन ते काम नाही ?
का-अरे हो, तो कौडूले देखाले
येणार शे.

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
<p>दा- मग आवंदा कोंडूचें लग्गिन करणार का ;</p> <p>का-अरे तर आतां सोळा बरसाची झाली.</p> <p>मग लग्गिन करायला नको !</p> <p>दा-लग्गिन तो करायलाच पाहिजे.</p> <p>का-आला का वाळकीचा बाबू पाटील !</p> <p>दा-बाबू पाटील पोरगा चांगला हुषार आहे.</p> <p>मुलगी देण्याला तुम्ही कांही अनमान करूं नका.</p> <p>बा-मुलगी द्यायची आहे.</p> <p>का-दामू, आतां पाहुण्याला सांगोती आण.</p> <p>दा-बरे आहे काकाजी मी लइ यस.</p> <p>का-कसं काय आहे बाबू ! मुलगी द्यायची ?</p> <p>बा-दिली आमची मुलगी.</p> <p>दा-मग लग्गिनचा बेत नक्की करा.</p> <p>बा-चैतर दशमीचा बेत नक्की केला.</p>	<p>दा-आवंदा कोंडून लग्गिन करान शे.</p> <p>का-अरे ती आते सोया बरीसनी झायी.</p> <p>मग लग्गिन कराले नको ?</p> <p>दा-लग्गिन ते करालेच जोयजे.</p> <p>का-उनास का वाळकीना बाबू पाटील !</p> <p>दा- बाबू पाटील पोरगा चांगला हुषार शे.</p> <p>मुलगी देवाले तुम्ही कांही अनमान करूं नका.</p> <p>बा-मुलगी देवानी शे.</p> <p>का-दामू, आते पाहुणाले सांगोती आण.</p> <p>दा-बरे शे काकाजी मी लइ येस.</p> <p>का-कसं काय शे बाबू ! मुलगी देवान ?</p> <p>बा-दीनी आमनी मुलगी.</p> <p>दा-मग लग्गिनना बेत नक्की करा.</p> <p>बा-चैतर दशमीना नेम नक्की करा.</p>	<p>पछी त्यारे ओण कोंडून लग्गिन करावानु छे.</p> <p>अरे अत्यारे ते सोळा बरसनी थई.</p> <p>पछी लग्गिन करवानु नही !</p> <p>लग्गिन तो करवाज जोईये.</p> <p>आव्या के वाळकीन बाबू पाटील !</p> <p>बाबू पाटील पोन्या घणो हुशियार छे.</p> <p>छोकरी देवाने तमे कांहीं आनाकाना करशो न.</p> <p>छोकरी देवानी छे.</p> <p>दामू, अत्यारे परोनें माटे सारु गोस लावो.</p> <p>वारु काकाजी हु लई आतु छु.</p> <p>केम छे बाबू ! छोकरी देवानी ?</p> <p>दिघी अमारी छोकरी.</p> <p>त्यारे लग्गननी बात नक्की करो.</p> <p>चैतर दशमनिच नक्की करा.</p>

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
<p>का-दामू चल धुळ्याला लग्नाचें सामान लई येऊं. दा-वाह चांगल झाला काकाजी, एक काम भिकून दोन्ही कामं होऊन जातील त्यात दोन्ही धुळ्याला गेलेत, व सामान लेऊन आलेत, मग कोंडूचें लग्नीन होऊन गेले.</p>	<p>का-दामू चाल आति धुयाले लग्नीनना सामान लई येऊ. दा-वाह चांगय झाया काकाजी, एक काम मान दोन्ही काम होई जातीन. त्याति दोन्ही धुयाले गयात, व सामान लई उनात. मग कोंडून लग्नीन होई गथी.</p>	<p>दामू चाल आवशे धुळे लग्नीननो सामान पण लई आवशू. वाह सारु थयु काकाजी, एक कामयां बने काम थई जशे. त्यारे बने धुळे गया, अने सामान लइ आव्या. पछी कोंडूना लगन थइ गयुं.</p>
<p>३. खालील उतारा बागलाण अहिराणी भाषेतील आहे.</p>		
<p>प्र० अरे तूं कोण आहित ! उ० मी भिलडा आहे. प्र० तुझं नाव काय ! उ० तान्या आहे. प्र० तू कोठें जातोस रे ! उ० मुल्हेरला जातों. प्र० मुल्हेर दूर आहे. रात इर्थे रहा. उ० मला जरूरीचें काम आहे. माझी खाण्यापिण्याची काय तजवीज ! मी तजवीज लाऊन देईन.</p>	<p>प्र० अरे तूं कोण शास ! उ० मी भिलडा शेऊस. प्र० तुना नांवि काय ! उ० तान्या शे. प्र० तू कोठें जास रे ! उ० मुल्हेर जास. प्र० मुल्हेर दूर शे. रातना रात अठे रहाय. उ० माले जरूरना काम शे, मनी खावा पिवानी काय तजवीज ! मी तजवीज लाई देसू.</p>	<p>अरे तूं कोण से ! हु भिलडो सू. तांरं नाम तुं ! तान्यो से. तू क्या जाछ रे ! मुल्हेर जाय छे. मुल्हेर दूर से. रातनी रात अठे रहे. मारें जरूरनुं काम से. मारी खावापिवानी शी गोठवन ! हूं गोठवन करावी देईश.</p>

मराठी भाषा	अहिराणी भाषा	गुजराती भाषा
<p>प्र० अरे तूं कोण आहेस ! उ० मी इथला वतनदार जागल्या आहे. प्र० बरें मला घरीं येऊन चाल.</p>	<p>अरे तू कोण सास ? मी अटीना वतनदार जागल्या शेऊस. बर शे. माले घर लई चाल.</p>	<p>अरे तमे कोन सा ! हू अतरेना वरनदार चौकीदार सु. वारु मने घेर लइ चाल.</p>
<p>प्रथम- द्वितीया-स, ला, तें; स, ला, ना, तें. तृतीया-ने, ए, शीं. नीं, हीं, इ, शीं. चतुर्थी-स, ला, तें. स, ला, ना, तें. पचमी-हून, ऊन, हून, ऊन, षष्ठी-चा, ची, चें चा, चीं चें. सप्तमी-त, ई, आं, त, इं आं, संनोधन-ओ, रे नो</p>	<p>२०३ प्रत्ययांचा तौलनिक तक्ता ले सले, हले म्ही, नी, कडतीन कड, नाकन करी सनी सनही सकडतात. ले, से सकरीं सेल तिन, थिन, पान सतिन, सथिन, सनान न्ह, न्ही, न, नी, सन्ह, सन्ही, सन, सनी म, मा, माझार सस, समा, समझार ओ ओ</p>	<p>ने ने ए, नाथी. ए, नाथी, ने ने थी, पे थो, पे तु, नो, नी तणो तु, नो, नी तणो म, मा, मोझार म, मां, मोझार. अरे अरे.</p>
<p>मी करतो तूं करतोस तो करतो</p>	<p>वर्तमानकाळ, कर धातूचीं रूपें मी करस आम्ही करतस तूं करस तुम्ही करतस तू करस त्या करतस</p>	<p>अमे करिये छिये तमे करो छो ते करे छे</p>

मराठी भाषा

अहिराणी भाषा

गुजराती भाषा

भूतकाळाचीं रूपे

मीं केलें
त्या, तू, — केलेंस
त्यांनें, -तिनें-त्यांनें केलें त्यांनीं केलें.

मी कय
तू कय
त्यानी, तिनि कय त्यातनी कय

मे कयुं
ते कयुं
तेणें कयुं

आम्ही कयुं
तमे कयुं
तेओए कयुं

भविष्यकाळाचीं रूपे, कर धातु

मी करीन
तूं करशील
तो, ती, तें करील ते, त्या, तीं करतील

मी करसु
तूं करशीं
तो, ती, ते करी त्या करतील-तील

हु करीश
तू करशे
ते करशे

अम्ही करीशुं, -करशु
तमे करशो
तेओ करशे

रीति भूत-वर्तमान, -भविष्यकाळांचीं रूपे

करून राह्यला
त्यानें केले आहे
तो करीत अस्तो
तो करणार आहे

करी राह्यन
त्यानीं करेल से
तो करत
तो करनार से

करा राह्यो छु
तेणें कयुं छु
ते करे छे
ते करनार छे

करा राह्यो छु
तेणें कयुं छु
ते करे छे
ते करनार छे

ह्या सर्व विवेचनावरून अहिराणी भाषा ही मराठीचीच पोटभाषा आहे; गुजरातीची नाही; ह्याबद्दल कांहीं शका राहणार नाही.

..... शु धातु

.. शु ..

अहिराणी

.....

डांगी भाषा

२०४. डांगी भाषा—अहिराणी भाषेशीं सलग असलेली एक भाषा आहे. तिचे नाव 'डांगी' असे आहे. ही भाषा 'डांग' ह्या भागांत बोलली जाते. तेथील लोकांना 'डांग' असे म्हणतात. 'डांग' हा 'दांग' म्हणजे अरण्य किंवा जंगल ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हा प्रदेश गुजरात व महाराष्ट्र ह्यांच्या मध्ये पश्चिमेस आहे. ह्याच्या उत्तरेस सोनगड व व्यारा हे गायकवाडी तालुके पूर्वेस नासिकपैकीं बागलाण व पश्चिम खानदेशचा साक्री तालुका, दक्षिणेस नासिक जिल्ह्याचा कळवण तालुका व सुरगाणा संस्थान व पश्चिमेस घरमपूर व बांसडा हीं संस्थाने अशा ह्या प्रदेशाच्या चतुःसीमा आहेत. हा भाग एकंदर ६५० चौरस मैलांचा असून त्यातील वस्ती चाळीस हजार आहे. हा प्रदेश डोंगराळ असून दाट जंगलाचा आहे. ह्या प्रदेशांत कोंकणी, भिल्ल, वारली, काथोडी, चौधरा इत्यादि आदिवासी लोकांची वस्ती आहे. कोंकणी लोकांची वस्ती ह्या आदिवासींच्या बरोवरीने आहे.

ह्या डांग भागातील लोकांच्या बोलण्यांत जी भाषा आहे तिचा 'डांग भाषा किंवा डांगी' असे म्हणतात. ह्या भाषेच्या स्वरूपासंबंधी विद्वानांमध्ये मतभेद आहेत. कांहीं विद्वान् म्हणतात कीं, ही डांगी भाषा गुजराती भाषेची पोटभाषा आहे. दुसरे कांहीं म्हणतात कीं, ही मराठी भाषेची पोटभाषा आहे. इतर कांहींच्या मतानें ती स्वतंत्र भाषा असून तिचा मराठी व गुजराती ह्यांपैकीं कोणार्शीं संबंध नाही. तिचा संबंध जर कोणार्शीं असेल तर भिल्ली भाषेशीं आहे. असें मतवैचिध्य होण्यासारखें तिचे स्वरूप आहे. ही भाषा गुजरात व महाराष्ट्र ह्या दोन्ही प्रदेशांच्या सीमांवरील प्रांतांतील बोलली असल्यामुळे ह्या दोन्ही भाषांचे कांहीं विशेष त्या भाषेत उतरलेले दिसतात.

ही भाषा अमुक एका भाषेची पोटभाषा आहे असें ठरवायाचें झाल्यास तिच्या व्याकरणाचा सांगाडा तपासला पाहिजे. ह्या भाषेच्या नामविभक्ति व आख्यातविभक्ति, अव्ययें, वाक्यरचनाविशेष इत्यादि बाबी सूक्ष्म रीतीने पाहिल्या पाहिजेत. आणि तशा त्या पाहिल्या म्हणजे असे निश्चित वाटते कीं, ह्या भाषेचे स्वरूप मराठी भाषेच्या जवळचें आहे, गुजराती भाषेच्या नाही.

अहिराणी भाषेसंबंधीहि असाच वाद असल्याचें आपण मागे पाहिलें. अहिराणी भाषा ही गुजराती भाषेची पोटभाषा आहे असें मत डॉ. ग्रियर्सन ह्यांनी हिंदुस्थानच्या भाषिक पाहणींत मांडलें, परंतु तें मत आतां मानिलें जात नाही. तसेंच डांगी भाषा ही गुजराती भाषेच्या जवळची आहे असें डॉ. ग्रियर्सन ह्यांचें मत आहे. हेहि मत त्या भाषेच्या सूक्ष्म चिकित्सेवरून बरोबर नसल्याचें दिसून येईल. डांगी भाषेत मराठी भाषेचीं लक्षणें अधिक आढळतात. त्या लक्षणांवरून ती मराठी भाषेची पोटभाषा ठरेल, गुजरातीची नाही.

२०५. डांगी भाषा मराठीच्या जवळची असल्याबद्दलचीं प्रमाणें.
- (१) ' ऑ, ऑ (बाँस, पोसाँ) हे उच्चार ग्रामीण मराठींतील पॉट, पॉर (किंवा प्वॉट, प्वॉर) ह्या उच्चारासारखे आहेत.
  - (२) औ हा उच्चार मराठी आहे (दौलत).
  - (३) सर्वनामांचें सामान्यरूप मराठीसारखें आहे : उदा० त्या-हून, -सला, -ला, -पासन, -ले, -ने, -नी, -साठी; मा-ला, -ले.
  - (४) कांहीं नामांचें सामान्यरूपहि तसेच मराठीसारखें दिसतें : उदा० झाडा-सी, लोका-पासी, गोहा-ला, मजुरकरा-सारखा, तवढा-माझार.
  - (५) मध्ये - ' स ' -आगम कांही रूपांत येतो, उदा० बाँसला, शेजासबरोबर, गोहो-सले. (हा विशेष काथोडी भाषेंत आढळतो.)
  - (६) द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी ह्या विभक्तींचे प्रत्यय मराठी आहेत. षष्ठी, सप्तमीचे प्रत्यय गुजरातीचे आहेत.
  - (७) डांगीत गुजराती ' छे ' हें क्रियापदरूप नाही, ' से ' आहे. वर्तमानकाळीं रूपें-व्हतास, करीस, मिळतसि. भविष्य-सागेल, जाईन.
  - (८) कांही कृदन्तें व अव्ययें मराठी आहेत. करू, चारूला, म्हणूला, करीसनी, जाईसनी, येईसनी, इ.
  - (९) कांहीं सहाय क्रियापदें मराठी वळणाचीं आहेत. लाग (म्हणू लागला), टाक (नासी टाकी), राह (जाई रहीना), पड (विलगी पडा).
  - (१०) डांगींमध्ये मराठीप्रमाणें हा, तो, जो, ह्या सर्वनामांचीं रूपें तिन्ही लिंगी भिन्न भिन्न होतात, उदा०-तो (पु.), त (न), हा (पु.), हाई(स्त्री.), जी (स्त्री.).
  - (११) शब्दयोगी अव्ययाचा उपयोग मराठीप्रमाणें आहे. उदा०-मजुरकरासारखा, मनाजवळ, बाँसकडे, त्यासाठीं, शेजासबरोबर मजुरकरापयकी, सुदवर, मुलखावर, उघळपणाखालीं, तवढामाझार, गोहापान, त्यापासन. ”

२०६

डांगी भाषेचे नमुने

१

“ कोणता येक गोहाला दोन पोँसा व्हतात । त्याहून लहाना पोँसा बाँसला म्हणु लागला “ वा, जी आपली आमदानीना वाटा देणा व्हवा तो

माला दे ” । मग बाँसने त्यासला आपली आमदानी वाटी दीधी । मग थोडाच दीवसमा लाहाना पोसाँ आपली वाटांनी आमदानी सगळा गोळा-करीसनी येखांदी मुखवर निधी गया । तटे उधाळपणा-खाल वागवा, व आपनी आमदानी सगळी पण कुल उडवी टाकी । त्या पासन सगळ खर्ची गया । मग त्या मुख-वर मोठा काळ पडा । त्यापासीन त्याला मोठी येला पडी, मग तो त्या मुखमा येक गोहो-पान जाई रहीना । त्या गोहोनी त्याले आपला डुकरा चारुला खेतमा लावा । तठ डुकरा जी काही खातत खाईसन पेट भरवा अशी तेनी मनमावना व कोनी काहीं त्याले दीधा नही । मग तो सुदवर आना व मनमा म्हणाले लागा, मना बाँसना घर मोलकरी गोहोसले कशा पोटभर भाकरी मिळतील व मा ते भुक्या मरस । मा आता मना बाँसना घर जाईन, व त्याले म्हणसु “ अरे मना बाँस मी देवना समोर व तुना समोर मोठा पाप कया, मा तुना पोसाँ काँई नई । पण माले तुना येखांदा मजुरकरा-सारखा राख ” । असा मनमा ईब्यार करीसनी बाँस-कडे गया । तवढामाझार तो दुरतीन देखताच बाँसला मया आनी आनी जाईसुनी पोसाँना गळाला वीलगी पडा, व त्याना गुरळा लीधा । जवळ तो पोसाँ म्हणुला लागणा, “बाँस, मा देवना समोर व तुना समोर मोठा पाप करना । आता मा तुना पोसाँ नही” । मग बाँसनी अपना एक कमराला सांगा की, घरमा काँई कांडा काँडा व्हावां तर त्याला खावाला दे । व हातमा येखांदी सुदी व पायमा पायतन व्हावा तो घाली दे; मग आपण मजा कर । हाऊ मना पोसाँ मरी गयेल व फीरसनी जवित जाया व दवडेल तो सापडना । तवळ मजा कर वी लगनात ।

तवळ तेना वडील पोसाँ खेतमां व्हता । तो घरकडे येवोले लागा । तदळ त्याले काई व नाच ऐकु आना । तदळ मजुरकर-पयकी येक जणला तो इचार वीलगणा, हाई गमंत कसानी ह । तवळ मजुरकरनी त्याले सांगा की तुना भाऊ वना-ह आनी तो बाँसला सुखे मनमाने येई मीलना म्हनीसनी बाँसनी मोठी जेवनावळ कई । तवळ तो रागे भरना व घरमा काई जाई-ना । मग तेना बाँस त्याले बाहेर येईसनी समजावाले लागा । पन त्याने बाँसला सांगा की मी इतला दिवस तुनी चाकरी करीसनी तु सांगेल तस्या ऐका कधी तुना सबद मोडा नही । माले मना सेजास-बरोबर कधी सलगी करू दीधी नही । आनी त्यानी तुनी सगळी दौलत कळवांतीना घर नासी टाकी । तो हा तुना पोसाँ वना तवळ त्यासाठीँ मोठी जेवनावळ कई । तवळ बाँस त्याला म्हणु लागा की, तु मनाजवळ नेहमी व्हतास, व हाई सगळी आमदानी तुनी से । पन आपण सगळा मीळ-सनी मजा करू । कारण हाऊ तुना भाऊ मरी गयेल तो फीरसनी जवित जाया दवडेल तो सापडना. ”

२

आताने पेवसा पयल्यान त डांगना जंगल खूब दाट होता. डांगना साग, हळदून इत्यां चागला चागला लाकुड मिळह, अथेज सरकार डांगने जंगलमां कुपी पाड. त्या गुजरातनो शेट लोक हेरला येत मग त्या अकस्या कुपीना लिलाव सुरतमा हुय. मग त्या कट्टाक्टर डांग मासल्या कुपी आमा डांगी लोकापासी तोडवत अन् आताहि आमना डांगी लोकच कुपी तोडताहा.

३

जंगलमां झाडां आमी डांगी लोक लावजहन. तेहला आमी सांबाळजच. आमना घर ना धदा शेती रहह, पण पहिल्याण आमी रावमा झाडासां बी अन् रोपा लावाजहन. सरकार कुपी पाडह अन् त्या मोठ मोठेल्या शेट लोक साहाला लीलाव करी विकौ देहे.

४ गाणें

काय काय महिनी आली होळी । फाल्गुन महिनी आली होळी ग ।
काय काय दिवशीं आली होळी । सोमवार दिवशीं आली होळी ।
काय काय भेट लेशी होळी ग । खाबा भेट लेशी होळी ग ।
फाफर भेट लेशी होळी ग । खोबर भेट लेशी होळी ग ।^२

मराठीचे इतर भेद (मध्यवर्ती मराठी)

२०७. मराठीचे मुख्य प्रांतिक भेद व त्यांचे उपभेद येथवर सांगितले व त्याबरोबर त्यांनी व्यापिलेल्या प्रदेशाची कल्पना दिली. कोंकणपट्टी, वऱ्हाड, नागपूर प्रांत, खानदेश व डांग इतका प्रदेश सोडून महाराष्ट्राचा बाकीचा सर्व प्रदेश मध्यवर्ती मराठीने व्यापला आहे. पुणे, नगर, नाशिक, सातारा व सोलापूर हे जिल्हे, भोर, अक्कलकोट, फलटण, औंध, कोल्हापूर, सांगली, मिरज, कुरुदवाड ही पूर्वीची सस्थाने ह्यांनी जें क्षेत्र व्यापिलें आहे त्यात मध्यवर्ती मराठी बोलली जाते. मध्यवर्ती मराठी किंवा दक्षिणी मराठी ह्या भाषेत प्रांतपरत्वे उपभेद फारसे पडत नाहींत. कांहीं थोडेसे अति सूक्ष्म भेद आहेत. नाशिकची मराठी भाषा थोडीशी खानदेशी भाषेच्या वळणावर जाते. मुंबईतील मराठी कोंकणी भाषेच्या वळणावर जाते. सोलापूर व कोल्हापूर ह्या प्रांतांच्या भाषेतील शब्दप्रयोग ह्यांत थोडेसे कानडीचे वळण दिसते. सातारा, नगर ह्या प्रांतांत देशस्थी मराठी भाषा प्रामुख्याने वावरते. देशस्थी भाषेत आरभीच्या 'अ' च्या

१. Dr. Grierson : *Linguistic Survey of India, Vol. 9*

Pt. 3, p. 224-5

२. डॉ. ग. कृ. सोहनी : किलोस्कर, वर्ष ३०, क्रमांक ३५६, पृ. ११८.

उच्चार पसरट करतात. स्वराच्या उच्चारांत वऱ्याच वेळां महाप्राण 'ह' चा उच्चार मिसळतात. व्यजनांत सुद्धा अल्पप्राण व्यजनें महाप्राण व्यजनांप्रमाणें उच्चारिलीं जातात. आज्ञार्थी द्वि. पु अनेकवचनाचीं रूपें 'जा, खा, गा' च्या ऐवजीं 'जावा, खावा, गावा' अशीं होतात. तसेंच 'आम्हांला, त्यांना' ह्यांच्याऐवजीं 'आमास्नी, त्यास्नी' अशीं रूपें होतात. 'आहे, होय' ह्या रूपांचे उच्चार देशस्थामध्ये 'हाय, व्हय' असे करतात. जातोय, करतोय, वसतोय अशीं प्रथम व तृतीय पुरुषांचीं रूपें होतात. देशस्थ लोक एकदरींत स्वराचे व व्यजनांचे उच्चार विवृत किंवा पसरट करतात. उच्चाराच्या मार्दवाकडे त्यांचें विशेष लक्ष नसतें. प्रांतपरस्वें किंवा जातीपरस्वें असे थोडेसे सूक्ष्म भेद असले तरी मध्यवर्ती मराठी वर दिलेल्या सर्व क्षेत्रांत जवळ जवळ एकाच स्वरूपाची आहे असें म्हणावास हरकत नाही. ह्या वरील क्षेत्राशिवाय मध्यवर्ती मराठी कोंकण, मुंबई, वऱ्हाड व नागपूर ह्या प्रांतांत शिष्ट भाषा म्हणून समाजांतील शिष्ट लोक वापरतातच. ग्रथाची, वाळ्याची, अभिजात लेखनाची शिष्ट भाषा म्हणून हीच मध्यवर्ती भाषा वापरतात.

स्त्रियांची भाषा

२०८. वर जे भाषेमधील प्रांतिक भेद सांगितले त्याशिवाय आणखी काहीं भेद भाषेमध्ये पडतात व तसे ते मराठींत पडलेहि आहेत. ह्यांपैकीं लैङ्गिक व वयोभेद हे आहेत. समाजांत भाषा बोलणारे जसे पुरुष असतात तशा स्त्रियाहि असतात व मुल्लेहि पण असतात. तेव्हां ह्या तीन घटकाप्रमाणें भाषेंत पुरुषाची भाषा आणि स्त्रियांची भाषा असे दोन प्रकार स्वाभाविकच पडतात. मुलांचीही भाषा एक निराळीच असते; परंतु तिचा विचार आपण पुढें करू. प्रत्येक समाजांत स्त्रियांची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून निराळी असते. निराळी म्हणजे अगदीं भिन्न-काहींहि दोन्हीमध्ये सबंध नसलेला असा प्रकार नसून भाषेचें सामान्य बाह्य स्वरूप एकच परंतु आंतमध्ये सूक्ष्म. पुरुषांच्या भाषेपासून अलग करण्याइतके स्पष्ट असे फरक स्त्रियांच्या भाषेंत असतात.

स्त्रियांची भाषा निराळी असे, ह्याला जुन्या काळांतील सुद्धां दाखला मिळतो. आर्यांचा समाज ज्या वेळीं हिंदुस्थानांत स्थायी झाला त्या वेळीं त्यांना स्त्रिया दुसऱ्या समाजांतून ध्याव्या लागल्या. तेव्हा या उपन्या आलेल्या स्त्रियांची भाषा अर्थात् निराळी पडली. पूर्वीच्या संस्कृत नाटकांतील पात्रांपैकीं पुरुष संस्कृत भाषा बोलत; परंतु त्यांच्या स्त्रिया मात्र प्राकृत, शौर्यसेनी वगैरे भाषा बोलत. आणि ही गोष्ट राजांच्या पत्नींची, अप्सरांची म्हणजे सुसंस्कृत घराण्यांतील चांगल्या स्त्रियांची. समाजांत जें काहीं प्रत्यक्ष आढळलें असेल तेंच नाटकांत गोवळें असलें पाहिजे. सध्या सुद्धा आपण तीच स्थिति पाहतों.

स्त्रियांची भाषा अशी निराळी होण्यास कारणेहि पण तशींच आहेत. एक तर वर्णोच्चारांत जी एक स्वाभाविक सफाई पुरुषांत दिसून येते तशी सफाई समान परिस्थितींतिल स्त्रियांत नसते. त्यांचा सर्व दैनिक व्यवहार घरांतच पडल्यामुळे बाहेर उघड्या हवेच्या परिणामामुळे पुरुषांच्या आवाजाला जो एक मर्दानीपणा आला आहे तो स्त्रियांच्या आवाजाला कसा येणार ? त्यांचा आवाज जात्याच कोमल व त्यांत ह्या दिवाणखानी सवयीमुळे कोमलत्व जास्त येते. वर्णांच्या उच्चारांबाबत स्त्रीपुरुष ह्यांमध्ये पुष्कळ फरक पडतो. स्त्रियांमध्ये दीर्घ उच्चार फार येतात. त्याचप्रमाणे मृदु व्यजनाचे उच्चार फार, अनुनासिके फार, द्वित व्यजने तोडल्याची उदाहरणे फार, असे काहीं फरक दिसतात. 'दुष्ट' साधाच शब्द परंतु ब्राह्मणांच्या शेंकडा ९९ स्त्रिया 'द्रुष्ट' असा उच्चारतात. तसा बृहस्पतिवार हा शब्द वेस्तरवार, ब्रेषपतवार, भ्रस्पतवार असा उच्चारतात.

कांही वेळेस त्यांच्या काहीं संवयीमुळेहि वर्णोच्चारांत फरक पडतो. यांच्या दागिन्यामुळेहि वर्णोच्चार बदलतो. ब्राह्मण स्त्रिया नथ जी वापरतात त्यामुळे वर्णोच्चार कदाचित् बदलला असेल हे सांगितलेले पुष्कळांना पटणार नाही. महमदी स्त्रिया असाच एक दागिना घालतात. त्याचाहि परिणाम त्यांच्या वर्णोच्चारांवर झाला असला पाहिजे. कांहीं रानटी लोकांत तर स्त्रियांच्या तोडांत एक लाकडाचा तुकडा घालतात. आतां हा लाकडाचा तुकडा त्यांच्या वर्णोच्चारांवर फरक केल्याशिवाय कसा राहणार ?

स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेहून भिन्न होण्यास त्यांच्या वांटणीस जे सामाजिक निर्बंध आले आहेत तेहि कारणीभूत आहेत. स्त्रियांनी नवऱ्याचे, सासऱ्याचे, सासूचे किंवा जी कोणी वडील माणसे असतील त्यांचीं नावे ध्यावयाची नाहींत असा आपल्या समाजाचा निर्बंध आहे. आपल्या हिंदु ब्राह्मण स्त्रीला जर नवऱ्यासवधीं निर्देश करावयाचा असेल तर 'तिकडे, घरीं, येणें झालें, स्वारी, मालक, सावकार, घनी, यजमान' इतक्या निरनिराळ्या मार्गांनी ती तो निर्देश करील, इतर समाजांत हीच चाल आहे. नवऱ्याचे नांव घेण्याने त्याचे आयुष्य कमी होतें अशी कांहींची समजूत आहे.

त्याचप्रमाणे स्त्रियांना औचित्यहि राखावे लागते. कांहीं विषयासंबंधी पुरुष जितका स्वैर वृत्तीचा उपभोग समाजाच्या दृष्टीने घेतो तितका स्त्रीला घेता येत नाही. हें औचित्य राखण्याकरितां कांही शब्द त्या वापरूं शकत नाहींत. शरीराच्या अवयवासवधीं व शरीराक्रियासंबंधी कांहीं शब्द त्यांना उघड उघड वापरता येत नाहींत. तसेच शिव्यागाळीचे नाना प्रकार मोठ्या दिमाखाने मनमुराद वापरण्याचा जसा हक्क पुरुषांचा आहे, तसा हक्क स्त्रियांना नाही. ह्या व इतर अशाच निषेधामुळे स्त्रियांची भाषा एक निराळीच, मृदु, कोमल, सभ्य, उच्चारांच्या दृष्टीने अभ्रष्ट पण अर्थाच्या दृष्टीने शिष्ट अशी बनलेली असते.

हे जे काहीं निर्वेध समाजांत स्त्रियांवर घातले जातात त्यांचा एक फायदाहि आहे. उच्चार्यांच्या दृष्टीने स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेपेक्षा जास्त अपभ्रष्ट असू शकेल. परंतु अर्थाच्या दृष्टीने मात्र स्थिति उलट आहे. पुरुष जी भाषा मनमुराद रीतीने रापरतो तिला विरोध करण्याचें काम स्त्रिया करतात. नवीन प्रकार जो भाषेत रूढ होतो तो पुरुषांमुळे; स्त्रियांमुळे नाही. परदेशांत वसाहतीत लोक गेले तर स्त्रिया आपली मातृभाषा घरी बोलतील. बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संबंध न आल्यामुळे, त्यांच्याजवळचा शब्दसमूह बेताचाच असतो. लिंगाच्या दृष्टीने तर त्यांची भाषा 'जाते, करते, बोलते' अशा स्वरूपांत निराळी दिसतेच. स्त्रियांच्या भाषेत सर्वनामं जास्त येतात. 'तू, मी, ती, ते, आम्ही,' ह्यांचाच भरणा फार दिसतो. स्त्रिया भावनावश तेव्हांच होतात त्यामुळे त्यांच्या वाक्यरचनेवर त्याचा परिणामच फार होतो. लांब, दीर्घ, सयुक्तवाक्य पुष्कळ 'जे, ते' असलेले वाक्य स्त्रियांच्या बोलण्यांत फारसे येत नाही. त्यांचीं वाक्ये जोडलेली असतात, पण ती व्याकरणाच्या दृष्टीने नसून ती भावनेच्या, विकाराच्या जोरावर जोडलेली असतात. भावनेचा किंवा विकाराचा जोर जास्त झाला की त्याचें वाक्य अर्धे सोडले जाते. त्यांच्या बोलण्यांत अर्धी वाक्ये अशीच जास्त असतात. एकंदरीत मात्र स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त बडबड्या असतात. अगदी उत्तम अप्रतिम पहिल्या वर्गाच्या जरी त्या वक्त्या नसल्या तरी काहीं पुरुषांप्रमाणे अगदी अबोलहि त्या नसतात. काहीं फारच जलद बोलणाऱ्या असतात. खाली स्त्रियांच्या भाषेतील काहीं ठळक शब्द व वाक्यप्रचार देतो.

हात्तेच्या, डोंबल, खेटर, वाई, इश, जळल, मेल, गडे, ग, अगवाई इकडे, तिकडे, स्वारी, स्वतः, किनई, कोणीतरी, घरी (पतिदर्शक), चांडाळ, चावट, बाहेरची, धिडका, जोगवा, मेला, मांग, मुदलीच, उजवणे, बोलभांड, जम्मत, पुनव, अवस, उड्डे, उणेपणे, कोंकणभर, कुवारीण, घोडनवरी, चुडेदान, म्हटले, लगीन, सवाण, पोटचा गोळा, जलमभर, द्रुष्ट, ब्रेषपतवार, आखाड, पडलटकरीण, पांढरापिटूक, मामजी, भावोजी, वइन्स, न्हातीधुती, पण, मुरवण, विरजण, खिमटा, सुग्रण, किती किती, अय्या.

प्रयोगविशेष—स्त्रियांमध्ये विशेष प्रचारांत असलेले प्रयोग पुढे दिले आहेत:—अंगावर विटाळ जाणे, कसेसेच वाटणे, कावळा अगर कुत्रे शिवणे, घर पाहणे, जीव तिळ तिळ तुटणे, जिवांत घस्त होणे, बाहेरची बसणे, विटाळ करून घेणे, ओटीत घालणे, ओटीत घेणे, ओव्या गाणे, घरी येणे, दहीभात लिपणे, देवाला जाणे, लगील काढणे, सोवले घेणे, बोहले सारवणे, सुखावर बरवटा फिरणे, मारग मळणे, जीभ रेटेना, मांडीवर घेणे-देणे, नशीबाला आग लावणे नांव घेणे, पदरात घेणे, माणसाने काय बोलायचे ? कुंकू वाढविणे, थोर करणे, ओटी भरणे, ओवाळणी काढणे, काळ्या दगडावरील रेघ, इत्यादि.

मुलांची भाषा

२०९. लिंगभेदामुळे भाषेत पडलेले फरक व त्यामुळे एक प्रकारची भाषा निराळी होते, हे वर सांगितले. ह्या भेदाप्रमाणे वयाचा भेदसुद्धा भाषेमध्ये फरक पाडण्यास कारणीभूत होतो व त्यामुळे मुलांची भाषा व थोरांची भाषा असे फरक पडतात. बालभाषा तर सर्वांच्या परिचयाची असते. नागर भाषेपासूनहि बालांची भाषा निराळी असते. भाषेच्या परिणतीत अथवा अपभ्रंशात मुलांची कामगिरी विशेष असते. स्त्रिया, खालच्या दर्जाचे असकृत लोक व मुले हे तीन घटक भाषेत फरक घडवून आणतात. शब्दाच्या ठरीव उच्चारापेक्षा कांहीं निराळे उच्चार ह्या तीन घटकांकडून केले जातात. भाषा 'अपभ्रष्ट' ह्या तीन घटकां-मार्फतच जास्त होते. संस्कृत भाषा अपभ्रष्ट होऊन ज्या पाली, प्राकृतादि प्रांत-परत्वे भाषा झाल्या त्यांना ह्याच कारणामुळे "बालभाषा" असे विशिष्ट नांव दिले गेले. परंतु कोणतीहि भाषा घेतली तरी तिच्यांत एक बालभाषा—मुलांची भाषा म्हणून भेद असतोच. मुलांच्या भाषेचा अर्थ लावणे तर पुष्कळ वेळा मुलांच्या प्रेमांमुळे, ममतेमुळे, मोठ्या कौतुकाचा व करमणुकीचा विषय होतो. मुले आपला भाव दाखविण्यासाठी कांहीं उच्चार करतात व नंतर त्याचा अर्थ थोर माणसांना करावा लागतो; आणि तेच मुलांचे उच्चार व शब्द त्या कुटुंबांत रूढ होतात. थोरलीं माणसेंहि लडिवाळपणाने आपली शिष्ट भाषा सोडून त्या मुलांच्या भाषेतच मुलांशी बोलतात व अशा रीतीने बालभाषा किंवा पाळण्यातील भाषा तयार होते. मराठीच्या बाबतीत हा भेद कितपत दिसतो हे पाहू.

वर्णांच्या उच्चारास लागणाऱ्या इद्रियाची वाढ जरूर तितकी न झाल्यामुळे म्हणा किंवा वर्णोच्चाराच्या स्थानाची हालचाल तितक्या सफाईदार रीतीने न करता आल्यामुळे म्हणा, किंवा वर्णोच्चाराचे कौशल्य तितकेसे आत्मसात् न झाल्यामुळे म्हणा, मुलांचे उच्चार थोरांच्या उच्चारपेक्षा पुष्कळ निराळे असतात. 'क' च्या ठिकाणी 'ट,' 'स,' 'च' ह्यांबद्दल 'त,' कठोर व्यजनांबद्दल मृदु व्यजने, वर्णांचा लोप, 'ल' च्या ऐवजी 'द' असे वर्ण मुले वापरतात उदा०—काया < काका, थायास < खावयास, मांगु < पांघरूण, तोत < कोट, टाटा < काका, तमता < चमचा, तात < सात, दादु < लाडु, बू < दूध, माई > पाणी.

कांहीं तरी उच्चार ऐकावयाचे आणि त्याप्रमाणे केव्हां तरी उच्चार करण्याचा प्रयत्न करावयाचा हा खेळ तर मुलांचा सारखा चाललेला असतो. मुलांना प्, ब्, म्, दन्त्य व्यजने व आद्य स्वर हे वर्ण लवकर उच्चारिता येतात. सर्व भाषांतील जर मुलांचे शब्द पाहिले तर असे दिसून येईल कीं पितृवाचक

शब्द 'प' नें व 'ब' ने आरंभ होणारे आहेत. उदा०—पितृ, Pater (Lat.) father, Papa (Eng.), व्हाटर Vater (Ger), बाबा, बाय (Goth.) बावू (Ital) इत्यादि. मातृवाचक 'म' व 'न' नें आरंभ होणारे आहेत. उदा०—मातृ, matr, matu, (Lat.), mutter (Ger.), Amma नया, नानी. खाण्यासंबंधीचे सर्व शब्द 'म' नें आरंभ होणारेच असतात उदा०—मम, अम्म, men men, Monsh, Muning (G), मांस, Mus (Ger.), मम्म (मराठी), Nyam (Scotch) मुलें आपापल्या परीनें कांही नवीन शब्द फार चमत्कारिक रीतीने करीत असतात. साम्यसभ्रम (False Analogy) हें तत्त्व तर मुलांच्या भाषेत पदोपदीं आढळून येतें. मुलाला सर्व पुरुष घरांतील वडील माणसेंच वाटतात व त्यांना काका, बाबा, असें संबोधितें. तसेंच मोठ्या स्त्रिया—चित्रांतील देखील—मुलाला आपल्या आयाबहिणीच वाटतात. म्यव म्हणजे सर्व मांजरे, भू भू म्हणजे सर्व कुत्री, हम्मा म्हणजे सर्व गाई अशी त्याची कल्पना असते. मुलांना प्रथमपुरुष सर्वनामाची कल्पना कधी कधी उशीरां येते. आपल्या स्वतांच्या नांवांनंच तें प्रथम पुरुषाची कल्पना दाखवितें. 'घरले' हें जसें रूप होतें त्याच धर्तीवर साम्यसभ्रमानें करले, मरले अशीं रूपे मुलें तयार करतात. व्याकरणाची सर्व कल्पना त्यांना दुसऱ्याची भाषा ऐकून त्यावरूनच करावी लागते. नकरार्थी प्रयोग मुलांना लवकर येतात. 'नाहीं' किंवा 'नको' हे दोन्ही शब्द होकारार्थी प्रश्नांना उत्तरें म्हणून देतात कांही मुलें आढळतात. 'नको पाहिजे किंवा नाही पाहिजे' असा दुहेरी प्रयोगहि कधी कधी आढळतो. 'प्रश्नार्थक' वाक्येहि मुलांना लवकर येतात. शब्दयोगी अव्ययांचा उपयोग मुलें फार करू शकतात. 'काल, उद्यां' किंवा 'वर, खालीं' ह्यांमधील फरक मुलांना पुष्कळ दिवस कळत नाहीं. सख्येसंबंधीहि त्यांची कल्पना ठाम नसते. "एक, दोन, तीन, आठ, दहा, बारा, अठरा, वीस" ह्या क्रमानें मोजतांना पुष्कळ मुलें आढळतात.

मुलांच्या भाषेतील कांहीं शब्द वर दिले आहेत. ते आणखी पुष्कळ देतां येतील, ह्यांवरून नियम बसविणें तितकेसें बरोबर होणार नाहीं. शब्दांच्या प्रमाणें त्यांचे प्रयोगहि कांहीं चमत्कारिक रीतीनें बनतात कांहीं प्रयोग तर एखाद्या कुटुंबापुरतेच असतात. मम्म करणें, अगाई करणें, न्हाई करणें, म्होरी करणें, शी करणें, गाईगाई करणें, भूर जाणें, बुडुश करणें इत्यादि प्रयोग सर्वांच्या परिचयाचेच असतील. कोणत्या प्रयोगाला काय अर्थ होईल हें सांगता येणें मुष्कील आहे.

मुलांच्या भाषेचे नमुने

१. देंद्या पेंद्या तदा ददाधदी बाद्दाया धादा तुदुम थुदुम् । निधती आवाद धुदुम् थदा दोतुद नादाबुन देदा । दित्ते तित्ते दिवे दाहे नवे नवे तहुदते थातमात तेदा. [कवि मायदेव]

२. गोपशिशु म्हणती-पलिसा ललता हालेनचि झालिला पाथ । गाला उलोनि पलला सल्व खले नवल कलितसा काय ॥ [मोरो. कृ. वि.]

३. मालू नतोग मी तेदे काय तदीद ॥ [कवि यशवन्त]

गणभाषा

२१०. मराठी भाषेतील जे इतर भेद वर सांगितले त्यांच्याशिवाय 'गणभेद' म्हणून आणखी एक भेद आहे. समाजामध्ये निरानिराळे व्यवसाय करणारे जे लोक असतात त्यांच्या व्यवसायांप्रमाणे त्यांच्या भाषेत शब्दांचे किंवा प्रयोगांचे सूक्ष्म भेद असतात. भाषा मराठीच परंतु निरानिराळे शब्द आले म्हणजे भाषेचे स्वरूप थोडेसे विकृत होते. ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, सोनार, लोहार, सुतार, तेली, न्हावी, बुरुड, चांभार, महार इत्यादि गणांचे त्यांच्या व्यवसायाप्रमाणे शब्द व प्रयोग असतात व ते त्यांचाच प्राचुर्याने उपयोग करतात. ब्राह्मण म्हटला म्हणजे धृतकुल्या मधुकुल्या, भूयसी, दक्षिणा, चकारी, पकारी, दर्भ, तर्पण, पितृपधरवडा, आवर्तन, एकादशी-णी, आंगठा देणे असे प्रयोग त्यांच्या वापरांत येतात. कुणब्याचे नाडा, सेंदूर, मोट, लावणी, संचणी, मळणे पाणी पाजणे, बांध धरणे, जमीन धुपणे, मोहरणे, कीड पडणे वगैरे प्रयोग वापरण्यांत येतात. हरण, बागेसरी, वतनी, गावा, सवाणा, जतरपट्टी, शेनी, उजळा, ओपसळय, कुर्ची, वटंग, उडीद, चकला, गोलपोधर, विचार, खाले हे शब्द सोनारांच्या भाषेत हमखास यावयाचेच. तेल्यांच्या भाषेत घाणा, चौकट, लाट, ढोक, जांगी, मुडो, नडवळ, कुपरी, गरबखिली हत्तो, शेळु, टोप हे शब्द येतात-म्हावी म्हटला म्हणजे तो, कारागीर, असून धोकटी, निष्णा, नन्हाणी, नाचकाण, वस्तारा, मिसन, हे वापरून पाणी लावून, शिवटून, पाहणारच, चोंच, चेहरा वगैरे करणारच, खुट, चाई, टक्कल, नरम, राठ, ह्यांच्याशी त्यांचा संबंध यावयाचाच बुरडाच्या भाषेत पिढे, कोयता, किंकरे, तड्या, चटई, खुराडी, पाळणा, वेळसा, अढण, झाप, नळा हे शब्द येतात. चेकली, मेंस, तारापुरी, उढा, गळू हे कळकाचे प्रकार बुरुडच जाणू शकतो. चांभारच तेवढा चामड्याचे २८ प्रकार, चपलाचे २४ प्रकार व जोड्याचे ११ प्रकार जाणू शकेल. फेर घेणे; टीप घालणे; टाच शिवणे; मोठ पाडणे; रेशीम भरणे, गळा घालणे; चकर पाडणे; पोताडी बसविणे, घुना घेणे हे प्रयोग चांभाराच्याच भाषेत येणार. असे सूक्ष्म भेद प्रत्येक गणभाषेत येऊन थोडासा भाषाभेद उत्पन्न होतो. गणभाषा म्हणजे मूळ मराठीहून अजिबात भिन्न भाषा असा मात्र अर्थ नाही.

शिष्टभाषा

२११. प्रांतिक व कालिक भेदाशिवाय इतर जे किरकोळ भेद भाषेमध्ये दिसतात, त्याचीही थोडीशी चर्चा केली. ह्या सर्वांमध्ये भाषामदाकिनीच्या तात्त्विक स्वरूपाविषयी मात्र कधींही सभ्रम होण्याचें कारण नसतें. प्रत्येक कालामध्ये मुख्य भाषेच्या उपभाषा जरी पुष्कळ असल्या, प्रत्येक प्रांतागणिक जरी निराळी भाषा रूढ असली तरी सर्वसामान्य म्हणून एक भाषा असते व ती कांही कारणांनीं ठरत असते, अशी जी नमुनेदार भाषा म्हणून ठरते ती सर्व उपभाषीयाना समजते. कधीं कधीं मध्यवर्तिनी जी भाषा तीच ही शिष्टभाषा ठरते. उदा०-सध्यांची पुण्याची मराठी, कधीं कधीं एकादी उपभाषा आपल्या गुणामुळे नमुनेदार अशी शिष्ट भाषा बनते. उदा०-यादवकालीन विदर्भातील भाषा. कधीं कधीं समाजातील एखादा घटक जर संस्कृतीमध्ये इतर घटकापेक्षा जास्त संपन्न झाला तर त्या घटकाचीच भाषा शिष्टभाषा म्हणून ठरते. उदा० महाराष्ट्रातील ब्राह्मणाची भाषा जी शिष्ट बनली ती केवळ ब्राह्मणांच्या संस्कृती-मुळेच. एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं अशी जी शिष्टभाषा बनते, ती तिच्यांत केवळ ओजस्वी अशी ग्रथनिष्पत्ति होते म्हणूनच बनते. कोणत्याही भाषेला शिष्टत्व, सर्वमान्यत्व येण्यास ती भाषा ग्रांथिक किंवा साहित्यिक वनावी लागते. 'शब्दसृष्टीचे ईश्वर' च आपल्या मातृभाषेला सर्वमान्य अशा पदवीस चढवूं शकतात.

ह्या वरील विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, कोणतीही भाषा शिष्टभाषा बनणें किंवा बनविणें हें कृत्रिम कार्य आहे. एखाद्या पोटभाषेचा जसा तिच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत सहज विकास होतो, तसा ह्या शिष्टभाषेचा प्रकार नाही. 'शिष्टभाषा' जी ठरते ती ग्रथनिष्पत्ति, राजमान्यता, संस्कृति इत्यादि बाह्य व कृत्रिम कारणांनीं ठरते. तेव्हां भाषेच्या विकासांत किंवा परिणतींत जीं सहजात कारणे असतात तीं ह्या शिष्टभाषेत आढळून येत नाहीत; म्हणून शिष्टभाषेत फरक फारसे होत नाहीत. ग्रंथाच्या किंवा लेखाच्या ठशांत ही सारखी बसविली असल्यामुळे हिच्या वाढीस अवसर मिळत नाही, उपभाषेत किंवा गणभाषेत जसे फरक होतात, तसे शिष्टभाषेत होत नाहीत; तर जे कांही नवे प्रकार शिष्ट, नागर-भाषेत रूढ होतात ते उपभाषातून किंवा गणभाषांतूनच येतात. शिष्ट किंवा नागरभाषेला पोसण्याची किंवा बाळसें देण्याची जबाबदारी उपभाषांवर किंवा गणभाषांवर पडते.

नागरभाषा किंवा शिष्टभाषा आणि ग्रांथिक किंवा साहित्यिक भाषा ह्या दोहोंमध्ये थोडासा सूक्ष्म फरक आहे. ग्रांथिक भाषा अधिक ठसावलेली व अधिक जखडलेली असते, तितकी नागरभाषा-उच्च दर्जाच्या लोकांची का होईना पण बोली असल्यामुळे जखडलेली नसते. ती विकारक्षम असते.

मराठी भाषेच्या बऱ्यावर्तीत नागर मराठीचे क्षेत्र निरनिराळ्या काळांत बदललेले दिसते. यादवकाळांत नागर मराठी सध्या ज्याला आपण विदर्भ-मराठवाडा म्हणू तेथे वावरत होती. यादवांच्या दरवारी नेवाऱ्यांच्या आसपास तिने आपला वाग्विलास दाखविला. पुढे तेथून थोडे पूर्वेकडे केंद्र झुकले. पैठणच्या आसपास तिचे विहाराचे क्षेत्र झाले. शिवकाळांत महाराष्ट्रांत चहूकडेच खळबळ झाल्यामुळे पठरपूरपासून सातान्यापर्यंतच्या टापूमध्ये नागर मराठी वावरू लागली. पुढे पेशवेकालापासून मात्र नागर मराठीचे पूर्वेकडील विहारक्षेत्र पश्चिमेकडे ओढले. देवगिरी, बीड, पैठण, धरपूर इकडे नागर मराठीचे क्षेत्र होते ते पेशवेकालांत पुण्यास आले. पुढे ते अव्वल इगर्जीत कोंकणात मुंबईकडे सरकले. सध्या ते पुणे-मुंबईच्या परिसरांत वावरत आहे. नागर मराठी ही ओजस्वी वाङ्मयाची भोक्त्री आहे. ते जेथे सांपडते तेथे तिला वावरण्यास सुख वाटते. ह्या मध्यवर्ती मराठीची वर्णप्रक्रिया व तिचे व्याकरण ह्या बाबी पुढील प्रकरणांत विवेचित्या आहेत.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे इयत्ता
 अनुक्रम
 क्र. १११/१ ३.११०.००००२४
 दि.
 मों. दि. २०२४/००/००

परिशिष्ट

सध्यवर्ती	कोंकणी	कारवारी	चित्पावनी	बऱ्हाडी	नागपुरी	खानदेशी (अहिराणी)
एक	थेक	एक	एक्	थेक	एक	एक
दोन	दोन	दोन	दोन	दोन	दोन	दोन
तीन	तीनी	तीनी	तीन	तीन	तीन	तीन
पांच	पांच	पांच	पांच	पांच	पांच	पांच
दहा	धा	धा	दाहा	दहा, धा	दाहा	दस
वीस	वीस	विस	वीस	ईस, वीस	ईस, वीस	वीस
शंभर	शेंबोर	शंभरी	शंभर	शंभर, शंबर	शंभर	सो, शंभर
मी	होव	होव	मे	मी	मी	मी
आम्हीं	आमी	आम्ही	आम्ही	आमि	आम्ह	आम, आपन
माझे	मोजे	मगेले	माझो, माझी, माझे	माहा	माहा, माझा	मन
आमचें	आमचें	आमगेले	आमचा	आमचा	आमचा	आमून
कोण	कोण	कोणु	कोण	कोन	कोन	कोन
बाप	बापूइ	बापूसु	बापूस	नात्याचे शब्द	बाप	बाप
आई	आवइ	आवसु	आईस	माय, मा	माय	मा, आई, माय

सद्यवर्ती	कोंकणी	कारवारी	चित्पावनी	वऱ्हाडी	नागपुरी	खानदेशी (अहिराणी)
मनुष्य बायको	मुनिस बाइल	मनुष्यु बाइल	माणूस बायको	मानुस बायको	मानुस बायको	मानुस, मणीस बाई, बायको, नवरी
१ तुझे नांव काय	१ तुजें नांव कितें ?	१ तुगेलें कितें	१ तुझों नांवें कितों ?	१ तुहें नांव काय ?	१ तुझा नांव काय ?	१ तुम्हा नांव काय आहे ?
२ त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणीपेक्षा उच्च आहे.	२ ताचो भाव ताच्या बहणीवोण उबार आसा.	२ तागेलो तांगेल्या बहिणीपेक्षा लांब आस्स.	२ तेचो भाऊस तेच्या बहणीपेक्षा उच्च से.	२ त्याचा त्याच्या बहणीहून उच्च आहे.	२ भाऊ त्याच्या बहिणीहून उच्च आहे	२ तेना भाई तेने बहीनस ऊच्च स.
३ त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	३ ताचें मोल अडेच रुपोइ आसा.	३ ताझे मोल अडेच रुपये.	३ तेची किंमत अडीच रुपये आहे. से.	३ त्याच मोल अडीच रुपये आहे.	३ त्याची किंमत अडीच रुपये आहे.	३ तेने अडीच रुपयास.
४ माझा बाप त्या लहान घरात राहतो	४ माझो त्या धाकट्या घरा आसा.	४ मागेलो त्या सानों घरांत रावता.	४ माझो बापुस ते धाकटे घरांत रेहचे पुढों चाल.	४ माहा बाप त्या लाहान्या घरांत राहते	४ माझा बाप त्या लहानशा घरात राहते.	४ मना बाप धाकले घरमे रहना.
५ माझ्यापुढें चाल.	५ मोश्या मुकार चाल.	५ मज्जेइदूर चंक.	५ माझे पुढों चाल.	५ माहा सामने चाल.	५ माझ्या सामने चाल.	५ मन मोरे चाल.

२१२. महाराष्ट्रीय लोक—विशेषतः समाजातील वरच्या थरांवरील—हे उच्चारशुद्धविद्दल प्रासिद्ध आहेत. प्राचीन काळाच्या आर्यांचे उच्चार जर यथायोग्य कोठे उमटाविले जात असतील तर ते दक्षिणेंत उत्तर हिंदुस्थानातील सध्या जे लोक प्राचीन आर्यांचे वंशज म्हणून आपणास म्हणवितात त्यांच्यामध्ये अगदीं वरच्या थरांवरील सुसंस्कृत असे ब्राह्मण जातीतील जरी लोक घेतले तरी त्यांच्या उच्चारांत महाराष्ट्रीयान्या उच्चारांइतकें शुद्धत्व असलेलें आढळून येत नाही. ह्याची कारणें कांहीहि असोत, आर्य भाषांच्या वर्णोच्चारांत परकीय भाषेतील वर्णांच्या उच्चारांची जी सरभेसळ गुजराथ, पंजाब, बंगाल, संयुक्त प्रांत वगैरे ठिकाणच्या भाषांत झाली तितकी सरभेसळ मराठी बोलणाऱ्यांच्या भाषेत झाली नाही. वैदिक उच्चार हे जसेच्या तसे मुळावरहुकूम महाराष्ट्रांतच ऐकण्यास सांपडतात. वेदांतील एकच ऋचा निरनिराळ्या प्रांतांतील विद्वानांना म्हणावयास सांगावी म्हणजे त्यांच्या उच्चारांत किती फरक पडतो हे दिसून येईल. बंगाली एका तऱ्हेनें म्हणेल तर गुजराती पडित दुसऱ्या तऱ्हेनें तर महाराष्ट्रीय त्या दोहोंपेक्षा निराळ्या तऱ्हेनेंच म्हणेल व त्यावरून महाराष्ट्रीयानांची उच्चारशुद्धि पारखतां येईल.

महाराष्ट्रीयानांची उच्चारशुद्धि किंवा शुद्ध उच्चार करण्याची शक्ति पारखण्यास आणखीहि एक गमक आहे. कोणतीहि परकी भाषा आत्मसात् करून तिच्या वर्णोच्चाराच्या बाबतींत तद्भाषीयांच्या मूळ उच्चारांवरहुकूम उच्चार उमटविण्यांत महाराष्ट्रीयानांचा हातखडा आहे. जुन्या काळांत महाराष्ट्रीय पारसनिवीसानी खुद्द महमदीय फार्शी पंडिताना लाजविले. त्याचप्रमाणे वर्तमानकाळीं इंग्रजी शुद्ध वर्णोच्चार करण्यांत दुसरा कोणताहि परप्रातीय मनुष्य महाराष्ट्रीयार्शी बरोबरी करूं शकत नाही. अस्खलित वक्तृत्वांत महाराष्ट्रीय मार्गे पडतो हे खरे आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली वगैरे भाषा बोलण्यांत खुद्द त्या त्या प्रांतांतील लोकांपेक्षा वरचढ जरी नाही तरी त्यांच्या बरोबरीनें महाराष्ट्रीय मडळी राहतील, हे बोलणें जरी अभिमानाचें दिसलें तरी अतिशयोक्तीचें नाही हें खास. संस्कृत, प्राकृत व मिश्र अपभ्रंश ह्या अवस्थांमधून मराठीपर्यंत जे उच्चार आले व ते येतांना कोणकोणत्या तऱ्हेनुसार आले हे खालीं मराठीच्या वर्णप्रक्रियेंत विशद केले आहे.

२१३. मराठीमध्ये वर्णांचा सख्या ४९ मानिली आहे. त्यांमध्ये स्वर आणि व्यंजन ह्यांचा अन्तर्भाव होतो, स्वर व व्यंजन ह्यांच्या उच्चारभेदांप्रमाणे त्यांचे वर्ग केले आहेत।

उच्चार करताना तोंड, फुफ्फुसें आणि घशाजवळ असलेली आवाजाची नळी ह्या तिघांचा संबंध येतो, फुफ्फुसांतून श्वास किंवा हवा नळीच्या वाटे तोंडांतून बाहेर पडते आणि निरनिराळे आवाज उत्पन्न होतात. [हवा बाहेर पडताना आवाजाची नळी कधीं आकुचित होते तर कधीं प्रसरण पावते व त्याचप्रमाणे उच्चार सूक्ष्म किंवा मोठे होतात. ह्यांना सवार व विवार असे म्हणतात. अ, इ, उ, हे संवृत उच्चार आणि आ, ई, ऊ, ए, ओ हे विवृत किंवा पसरट उच्चार होत.]

उच्चाराचे दोन वर्ग पडतात : १ साधे उच्चार, २ जोड अथवा संयुक्त उच्चार. साधे उच्चारहि शुद्ध, -साधे व मिश्र असे दोन प्रकारचे असू शकतात. स्वरांपैकीं अ, इ, उ हे शुद्ध साधे उच्चार व ए, ओ, ऐ, औ हे मिश्र साधे उच्चार होत. त्याचप्रमाणे आ, ई, ऊ हे दीर्घ उच्चारहि मिश्र साधे उच्चारच होते. व्यंजनांच्या बाबतींतहि क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, ट्, प्, वगैरे हे शुद्ध साधे उच्चार होत, तर ख्, घ्, छ्, झ्, थ्, ध्, ट्, फ्, भ्, हे उच्चार त्यांच्यांत महाप्राण मिसळला असल्यामुळे मिश्र साधे उच्चार होत. त्या उच्चारांना कांहीं मराठी वैयाकरण संयुक्त उच्चार मानतात.^१ परंतु ते पाणिनीच्या मांडणी-विरुद्ध असल्यामुळे त्याचा विचार येथे कर्तव्य नाही. संयुक्त उच्चार आपल्या पूर्वीच्या स्वराला द्विमात्रक करतो तसे हे महाप्राण उच्चार करू शकत नाहीत, त्या अर्थी ते साधे उच्चार आहेत हे उघड आहे.

व्यजनें उच्चारताना तोंडांतून बाहेर पडणाऱ्या श्वासास कठ, तालु, मूर्धन्, दांत, ओठ ह्यांपैकीं कोणाकडून तरी अडथळा होतो. स्वरासारखा अप्रतिहत असा उच्चार बाहेर येत नाही. व्यजनें, उच्चारितांना असा अडथळा येतो म्हणून किंवा बाहेर पडणाऱ्या हवेचा स्पर्श कठ, तालु, मूर्धन्, दांत, ओठ इत्यादिकांना होतो म्हणून व्यंजनांना स्पर्श असे म्हणतात. ह्याप्रमाणे सर्व व्यंजनें स्पर्श आहेत [त्यांचे उच्चारस्थानांप्रमाणे कठ्य, तालव्य, मूर्धन्य, दन्त्य, ओष्ठ्य हे पाच मुख्य प्रकार] आहेत. स्पर्शांमध्ये किंवा व्यजनांमध्ये कांहींच्या बाबतींत थोडा अडथळा होतो, पूर्ण होत नाही. अशा व्यजनांना ईषद्विवृत व ईषत्स्पृष्ट व्यंजनें म्हणतात.^२ अनुक्रमे उदा०-य्, र्, ल्, व् हे अन्तस्थ व श्, ष्, स्, ह्, हे ऊष्मे. कंठांतून ज्यांचा उच्चार निघतो त्यास कठ्य उच्चार म्हणतात. उदा०-अ, आ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्. ज्या वर्णांचा उच्चार होतांना जीभ दातांच्या लगत तालूला स्पर्श करते त्या वर्णांस तालव्य म्हणतात. उदा०-इ, ई, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्. ज्या वर्णांचा उच्चार होतांना जिभेचा स्पर्श तालूच्या मध्यभागीं वर होतो त्यांस मूर्धन्य म्हणतात. उदा०-ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, इ, ई, ए, ऐ, ओ, औ. ज्या वर्णांचा उच्चार

१. रा. मि. जोशी . म. व्याकरण, पृ. १४.

२. कृष्णशास्त्री गोडबोले . म. व्या. पृ. १५.

होताना जिभेचा स्पर्श दातांना होतो त्या वर्णास दन्त्य वर्ण म्हणतात, उदा०—
 त्, थ्, द्, ध्, न्, स्. ज्या वर्णांचा उच्चार होताना दोन्ही ओठांचा पर-
 स्परांस स्पर्श होतो त्या वर्णांस ओष्ठ्य वर्ण म्हणतात. उदा०—उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ,
 व, भ्, म्. काही वर्ण असे आहेत की, त्यांचा उच्चार होताना वरीलपैकीं दोन
 अवयवांचा स्पर्श होतो. उदा०—कठतालव्य—ए, ऐ; कठौष्ठ्य—ओ, औ;
दन्तौष्ठ्य—व; दन्ततालव्ये—च, छ.

[व्यंजनांच्या पांची वर्गांपैकीं प्रत्येक वर्गातील पहिलीं दोन कठोर व
 शेवटचीं तीन मृदु व्यजनें आहेत. त्याचप्रमाणे पहिलें आणि तिसरें व्यंजन ह्यांस
 अल्पप्राण व दुसरें व चौथें व्यंजन ह्यांस महाप्राण (' ह ' मिश्रित) व शेवटच्या
 व्यजनास अनुनासिक म्हणतात.] उदा०—

अल्पप्राण व्यजनें—क् ग् छ् ज् ट् ड् त् द् प् ब्
 महाप्राण व्यंजनें—ख् घ् ङ् झ् ढ् थ् ध् फ् भ्

ह्या पहिल्या चार व्यजनांपैकीं पहिल्या दोहोंना ' श्वास ' व दुसऱ्या
 दोहोंना ' नाद ' व्यजनें म्हणतात.

(अनुनासिके—ङ् ञ् ण् न् म्

अर्धस्वर (किंवा अन्तस्थ नाद अल्पप्राण)—य् र् ल् व्; महाप्राण—इ
 ऊर्मे (किंवा श्वास महाप्राण)—श् ष् स्

एकदर वर्णांपैकीं असल मराठीत ऋ, ॠ, लृ, लृ हे वर्ण फारसे
 वापरातच नाहींत. ' कलसि ' ह्या शब्दातच फक्त ' लृ ' चा सवध येतो. तत्सम
 शब्दांत हे वर्ण आढळतात. तेव्हां हे मराठीत न मानले. तरी शब्दघटनेत विशेष
 आपत्ति यावयाची नाहीं.

२१४. मराठीच्या मूळ स्वभावांत असे काहीं उच्चार आहेत कीं, ते
 संस्कृत वाणींत नव्हते त्यांत पुनः असे काहीं उच्चार आहेत कीं, ते प्राकृत किंवा
 अन्य परकी भाषांतून आले असावेत. स्वरांपैकीं ' अ ' ह्या स्वराचा उच्चार
 मराठींत तीन भिन्न तऱ्हांनीं केला जातो. एक साधा एकमात्रक ' अ ', दुसरा
 द्विमात्रक किंवा किंचित् विकृत व तिसरा अर्धमात्रक अ. हे तिन्ही उच्चार
 ' गवत, सरळ ' वगैरे शब्दांत आढळतात. तसेच ए, ओ ह्या स्वरांचे उच्चार
 दोन : एक न्हस्व व दुसरा नेहमीचा साधा असे आहेत. अनुस्वारांचे उच्चारहि
 एक खणखणीत व दुसरा कोमल असे दोन आहेत. कोमल अनुस्वारांची परिणति
 शेवटीं अनुच्चारित अनुस्वारांत झाली आहे. कृष्य व्यंजनांपैकीं ' क्, ख्, ' ह्या
 व्यंजनांचे उच्चारहि एक कृष्य व दुसरा औरस्य असे दोन काचित् ठिकाणीं—
 विशेषतः फार्सी शब्दांच्या वावतींत आढळतात. तालव्य व्यंजनांचे एक शुद्ध
 तालव्य व दुसरा दन्ततालव्य असे दोन उच्चार मराठींत रूढ आहेत. मूर्धन्य

व्यजनापैकीं कांहींचे त्यांच्या शब्दांतील विशिष्ट स्थानांप्रमाणें एक स्पष्ट खणखणीत व दुसरा किंचित् ओझरता मृदु असे दोन उच्चार होतात.

(संस्कृत भाषेंत नसलेले परंतु मराठींत आढळणारे असे उच्चार म्हणजे ज्यांत पूर्ववर्ण अनुनासिक आहे व उत्तरवर्ण ' ह ' कार आहे असे सयोग संस्कृतवाणींत नाहींत. परंतु असे वर्ण मराठी वाणींत पुष्कळ आहेत. ह्या वर्णांना सयुक्त म्हणावें कीं, असयुक्त म्हणावे अशी शंका उत्पन्न होते. उच्चाराच्या दृष्टीने पाहिलें तर ते असंयुक्त आहेत. प्रत्यक्ष लेखनाच्या दृष्टीने पाहिले तर तें सयुक्त दिसतात. उलट मराठींत ' ह ' काराचा पूर्वावयव म्हणून अनुनासिकांशीं किंवा अर्धस्वरांशी सयोग होत नाहीं. उदा०—प्राह्ण, चिह्ण, ब्रह्म, बह्वर्थ, ह्रास, विह्वण हे संस्कृत शब्द मराठींत पुढीलप्रमाणें उच्चारतात. प्राण्ह, चिन्ह, ब्रह्म, बव्हर्थ, ऱ्हास, विव्हण.

संस्कृतांत अनुनासिक व अर्धवर्ण यांचे महाप्राण वर्ण नाहींत. ते मराठींत आहेत. उदा०—कण्हेर, पन्हें, म्हाळसा, नव्हे, तन्हा, वल्हे. ह्याला अपवाद फक्त ' य ' काराचा. ' यु ' चा महाप्राण मराठींत आढळत नाहीं व त्याचा पूर्ववर्ण या नात्याने ' ह ' काराशी सयोगादि होत नाहीं.)

' य ' कारयुक्त पण साधे उच्चार मराठींत पुष्कळ आहेत. हे उच्चार स्पष्टपणें ध्यानांत येण्यासाठी अडचण असते. पद्य, पुण्य, अच्युत, शल्य, ह्या संस्कृत शब्दांतील ' य ' मिश्र उच्चार तेव्हांच स्पष्टपणें ध्यानांत येतो. परंतु ' आग्या वेताळ ' ' चामड्याच्या वाद्या ' ' पुण्याच्या हवेत्या ' , ' सख्या सख्याच्या फुगड्या ' इत्यादि प्रयोगातील ' य ' कारयुक्त उच्चार साधेच आहेत, पण तितके स्पष्ट रीतीने ध्यानांत येत नाहींत. केवळ वर दिलेल्या बाबतींत ' य '—मिश्रत्व प्रतीत होतें असे नाहीं. मराठींत बरेच वर्ण ' य ' मिश्रित उच्चारण्याची लकब आहे. तालव्य वर्ण तर जुन्या लिखाणांत ' य ' मिश्र लिहिलेले आढळतात. (उदा०—विच्यार, च्यार, ल्याया, प्रपच्यात, राजियास, इयाप वगैरे). ' य ' कारमिश्रत्व ऊर्ध्व्यामध्ये सुद्धा प्रतीत होतें. ऊर्ध्व्याच्या उच्चारांत तालव्यत्व येते. ' स ' चा उच्चार ' श ' असा होतो. उदा०—ठसा-ठशास, मासा-माशास, अशा, कशास इत्यादि.

सूर्ध्व्यु उच्चारांपैकीं ' ट ' च्या उच्चाराच्या बाबतींतहि मराठीची विशेष लकब दृष्टोत्पत्तीस येते. ' ट ' चा उच्चार कांहीं वेळा मृदु तर कांहीं वेळां कठोर असा मराठींत केला जातो. हे वर्ण शब्दाच्या आरंभी किंवा अन्तीं येऊन द्वित्त झाले किंवा त्यांच्या मार्गे अनुनासिक असला तर त्यांचा उच्चार कठोर व ठसठशीत होतो, पण ते जर इतरत्र आले तर त्यांचा उच्चार मृदु व ओझरता

होतो. उदा०—टपका-अटप, टाईप-पटाईत. डकणे-अडकणे, ढका-चढण, खड्डा-खडा, खोण्ड-खोड, कण्ठ-कठडा. अशा तऱ्हेच्या शब्दयुग्मांच्या उच्चाराची चांगली पारख व तुलना केली असतां वर निर्दिष्ट केलेला भेद लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही 'ड' हा वर्ण शब्दांच्या आरंभी असतां याचा उच्चार शुद्ध 'ड' सारखा होतो. परंतु शब्दांच्या मध्ये अथवा शेवटीं असला तर शुद्ध 'ड' उच्चारते वेळेस जितकी जीभ टाळ्यावर दाबावी लागते तितकी न दाबता मध्येच किंचित् पसरावी लागते. उदा०—डाग आणि बडबड ह्या दोहोंत उच्चार सारखा नाही. 'साधे मृदुवर्ण मूर्धन्यासारखे कठोर उच्चारण्याकडे मराठी बोलणाऱ्यांची प्रवृत्ति आहे. उदा०—

दागदोजी < डामडोजी; तड्गाई < टण्चाई, दानादान < दाणादाण, पानीयम < पाणी, तनाव < तणाव, दाघ < डाग, तप्पा < टप्पा, तर्बूझ < टर्बुज, दफ < डफ, दौल < डौल, देहलीज < ढेलज, दुहुल < डोल; त्वच < टक, टच; स्तिबू < टिव, टिक; स्तन < ठण, तनतानित < टणटणित, ताल < टाळी, तालु < टालू, स्थान < ठाण, तस्कर < ठाकूर, दश < डंख, दुल < डोल.

मराठी कोशांतील मूर्धन्य व्यजनानें आरंभ होणारे शब्द तपासले तर त्यांपैकीं बरेच शब्द द्राविडी भाषांतूनच मराठी भाषेत आले आहेत असें दिसेल. त्यामध्ये संस्कृतोद्भव असे शब्द फार कमी आहेत असें आढळून येईल.

मराठीची वर्णप्रक्रिया

२१५. उदाहरणें अनुक्रमें आद्य, मध्य, अन्त्य अशीं दिली आहेत.

(१) स्वर

ऱ्हस्व स्वर

मराठी अ	संस्कृत अ	पासून	अटकळ-अन्तर्कल्प, अघास-अध्यास. उजव-उपयम, उपट-उत्पथ, अँगण-अंजन, हिलग-अभिलग.
” अ	” आ	”	गढणें-गाह, हसड आसाद, ओढ-उपधा.
” अ	” इ	”	चादि चाति-चाड.
” अ	” उ, ऊ	”	आकळ-आकुल, आघळ-आघूर्ण, अघण-अध्युष्ण.
” अ	” ऋ	”	कस-कृष, आकडि-आकृष्टि.
” अ	” ओ	”	कावळा-काकोल, काजवा-खद्योत.
” इ	” इ	”	चिंब-स्तिमित, हिसापिस.

॥	इ	॥	उ	॥	उकिडवा-उत्कुटुक.
॥	इ	॥	ऋ	॥	किरमिजी-कृभिज, किणव-कृपा. चिरड-चृत.
॥	इ	॥	ए	॥	शिरक-सैक, इलेपिले-इलपेल.
॥	इ	॥	यि, वि	॥	आवाई-आव्हायिका, इवळणें-इलव- विलप.
॥	उ	॥	उ	॥	उडणें-उदन, उचक-उत्सुक, उलथा- उदस्त.
॥	उ	॥	अ	॥	चुकार-चकम हुळहुळ-व्हलव्हल.
॥	उ	॥	ऋ	॥	उजु ऋजु, कुरतुड-कृततृद्.
॥	उ	॥	ओ	॥	हुक-होक-ओख.
॥	॥	॥	अव	॥	उखाड-अवखद, उगम-अवगम.

दीर्घ स्वर

मराठी आ	संस्कृत अ	पासून.	आखणें-अख, आडमुठ-अर्धमुग्ध. उतावळा-उत्तापिल.
॥ आ	॥ अ	॥	आकांत-आक्रंद, हंवारा-अमरव.
॥ आ	॥ आ	॥	आत्या-आत्तिका, हासड-आत्तादथ
॥ आ	॥ ऋ	॥	माख-मृष, उजवा-ऋजु.
मराठी ई	संस्कृत ए	पासून.	अवीट-अवेष.
॥ ई	॥ य	॥	आडनीड-अर्धन्यर्ध.

संयुक्त स्वर

॥ ए	॥ अ	॥	अखेरी-अक्षर.
॥ ए	॥ इ	॥	घेणें-घिण, जेरी-जिरि, भेदा भिद.
॥ ए	॥ ऋ	॥	केविल-कृपिल-कृपण.
॥ ओ	॥ अ	॥	नोख-अन्वक्ष, ओंगण-अजन. भोसड-भत्स्य.
॥ ओ	॥ उ	॥	ओढव-उपधाव, ओकारी-उद्गारिक ओचा-ओसग-उत्सग.
॥ ओ	॥ ओ	॥	ओकें-ओख्य, पोंच-पोंच्छ.
॥ ओ	॥ औ	॥	सोट शोट, जोड-यौट.
॥ ओ	॥ अव	॥	ओणव-अवनम, ओघळ-अवगळ, आरोळी-आरावलि.

(२) व्यंजने

अल्पप्राण कठोर

मराठी क	संस्कृत क, ऋ, ॠ, कचर-कत्र,	काल-कल्य,
	क्व, कन पासून.	कोस-क्रोश, किलेस-क्लेश.
” क	” ख पासून.	काजवा-खद्योत, ओके-ओख्य,
		हुक-ओख.
मराठी क	” ग पासून.	ओकारी-उद्गारिका, ऐक-अइकअ-
		अतिगमय, ठक-स्थग,
” क	” घ ”	शिक-शिघा.
” क	” च ”	सडक-सध्दयंच्, चुक-युच्छ्.
” क	” ष ”	भेकड-भेषट, झाक-झष्, चक-चष्.
” क	” क्ष ”	किस्-क्षिष्, सडकर्णे-सटकर्णे-स्तक्ष.
” क	” ह ”	डुक-द्रुह्.
मराठी च	संस्कृत च त्य च्च	चपाटी-चप्ति, चिरड-चृत्.
	पासून.	आचव-आचमव, उडच-उदंच.
” च	” छ ”	चुरा-छुरः, चढणे-छर्दन, पिच-पिच्छ,
		चेचणे-छेदन.
” च	” ज ”	चौळ-जोलय, चोज-जोष्, टोच-तर्ज्,
		खच-क्षज्.
” च	” त ”	च-त्यत्, तेथ चा-तत्रत्यः, उचकट-उत्तट.
” च	” त्स ”	अंगचोर-अंगत्सर, उचक-उत्सकु.
		उचंबळ-उत्सल्प.
” च	” स्त ”	चिब-स्तम्.
” च	” थ ”	चुक-युच्छ्, डच-दथ्य, वेच-व्यय.
” च	” श ”	चिब-शिवद्, चापच-स्पश्.
” च	” ष ”	पचपचित-पृषपृषत्, बोच-युष्.
” च	” स ”	चिड-सिद्, चापस-स्पश्, चमकमचक-
		मस्क, चिब-स्यम्.
मराठी ट	संस्कृत ट पासून.	टाऊक-टौक, अवटळ-अवट्वल्, उष्ट
		जुष्ट, काट-कंट
” ट	” ष्ट ”	उमट-उम्भृष्ट, आतवडा-अम्तर्भृष्ट,
		ओटा-उपष्टम.
” ट	” त्त ”	टांग-तंग, टकटक-तकतक, टोच-त्तच,
		टाच-तंचा, सटक-स्तक.

मराठी ट	संस्कृत थ	पासून	उपट-उत्पथ, कट-कथ्य, तनाटा-सनाथ, भेट-मेथ.
” ट	” द	”	टक-दुक, कडवट-कद्वद.
” ट	” त्य	”	टाक त्यज्.
” ट	” र	”	उस्कट-उस्कर-उपस्किर.
” ट	” ष	”	अवीट-अवेष, चाट, चष्, वीट-इष्.
मराठी त	संस्कृत त	पासून	तोफ-तुफा, तोड-तूद्, ताबडा ताम्र. उसत उपशाति.
” त	” द	”	आकांत आक्रन्द.
मराठी प	संस्कृत प	पासून	इलेपिले-इलपेल, उपडा-उत्पाद, कप्पा-कल्प, आटोप- आतुप-स्तुम्.
” प	” फ	”	आटोप आतुफ.
” प	” भ	”	ओरप-वरप-वल्भ्, थोप-स्तोम्, चेप-तिम्.

महाप्राण कठोर

मराठी ख	संस्कृत क, क्ष, श्क		
ष्क, स्क, ख्य, थ, क्त,	पासून	आंखणें-अंक, खरड कुष्ठ, खिळणें-कील्, खुर्दा-कुर्द.	
” ख	” घ	”	खुष-घृष्, जखड-जघट.
” ख	” क्ष	”	खप-क्षप, खेळ-क्ष्वेल, निरख-निरीक्ष, नोख-अन्वेख.
” ख	” ष	”	वखवख-वृषवृष, जोख-जोष, पुरुख-पुरुष, माख-मृष.
” ख	” स्क	”	खप-स्कम्, खुड-स्कृद्, उखाड-उत्स्कद्
” ख	” क्त	”	तिखट-तिक्त.
मराठी छ	संस्कृत छ, त्स	पासून	छड-छृद्, छुप्यो (पाणी)-छुप. मदमछल्लु (मत्सर)
” छ	” च	”	छाछु, चहु, चह.
” श	” श	”	छानणें श्राण.
मराठी ठ	संस्कृत ट, ष्ट	पासून	ताठक ताटल्य, दिठ-दृष्टि.
” ठ	” ठ	”	वठ-उठ, कुठ-कुठ.
” ठ	” ढ	”	आडमूढ-अर्धमूढ
” ठ	” त	”	ठोक-त्रौक, ठौक-तुघ-तुङ्, ओडंब-उत्तम्.

	॥ ठ ॥ थ ॥	आठव-अर्थथ, पाठव-पृथ, पथ, पाठक-पंथय.
मराठी	ठ संस्कृत थ पासून	ठकव-स्थगय, ठर-स्थिर, उठल-उप- स्थित, उठाव-उत्स्थाप.
मराठी	थ संस्कृत त पासून	थयथय-तयतय, चोथा-चोत, थारा- त्राय.
	॥ थ ॥ स्त ॥	अवथवणें-अपस्तन, ओथव-उत्स्थंव, थोप-स्तोम्.
	॥ थ ॥ थ ॥	कुथ-कुथ-कुथ-कुथ.
मराठी	फ संस्कृत प पासून	फोफत-पोस्फूर्च्छ, फेंक-फ्रेंक् फरड- पर्याटि, फोंक-प्रोक्ष.
	॥ फ ॥ फ ॥	फोड-स्फोटक, फोडणी-स्फोटनी, फडकाव-(काश्य)-स्फाल.

अल्पप्राण मृदु

मराठी	ग संस्कृत क, ग पासून	आगाशी - आकाशिका, तग-सक; हिंडगा-हिंडक, गागर-गगर. (ग)
	॥ ग ॥ ग ॥	गुदर-गुर्द, उगारणें- अवगूर्य, हिलग-अभिलग्.
	॥ ग ॥ ङ ॥	गांगाळ-ङ्गोङ्गार्य.
	॥ ग ॥ घ ॥	सांगड-संघात, महाग-महाग्ग-महर्घ.
	॥ ग ॥ ज ॥	ऑरण-अजन, भग-भङ्ग, भाग-भाज.
	॥ ग ॥ ह ॥	जोगधा-जोहुया, ढीढ-दिह.
मराठी	ज संस्कृत ज पासून	जाल-ज्वालय, जेवण-जेमनी, रुज-ऋज्.
	॥ ज ॥ ल ॥	अलगज-अलगत.
	॥ ज ॥ थ्य ॥	कुज-कुथ्य.
	॥ ज ॥ घ ॥	गांज-गांझ-गध.
	॥ ज ॥ द्य ॥	जोत-द्योति, माज-माद्य, काजवा- खद्योत.
	॥ ज ॥ थ ॥	जोड-थौट, उजव-उपथम्.
	॥ ज ॥ श ॥	जप-क्षप, जाण-ज्ञा.
	॥ ज ॥ ध ॥	भिजव-अभिषव.

मराठी ङ सस्कृत ट पासून	उनाङ-उन्नाट, अवघङ-अवघट, हिरमोङ-हृदय मोट.
” ङ ” ङ ”	डुरक-डुरकण, उडाऊ-उडुयाक.
” ङ ” त ”	कुरङ-कृत, चिरङ-चृत, सागङ-संघात.
” ङ ” द ”	उङणें-उदन, उङव-उद्वह, डवच-द्रवस, हासङ-आसाद.
” ङ ” ल ”	उडाव-उल्लापय, पापोडा-पल्पूल, उसकङ-उच्छकल, उफाङ-उत्फाल.
” ङ ” र ”	उडव-ऊर्व, तुडव-तूर्व, खोङ-खोर.
मराठी द सस्कृत त पासून	आपद्-आपात्ति.
” द ” ङ ”	भेदर-भ्रेड
” द ” थ ”	नाद-नाथ.
” द ” द ”	दल-दल, दबकाव-दर्पकाम्य.
” द ” ध ”	दणदण-ध्वनध्वन, सरदि-शर्धि.
मराठी ब सस्कृत प पासून	बोल-पोल, कुचंब कुचम-कुजाव- कृछाप, जाव-जल्प.
” ब ” ब ”	बघ-बष्क, बोचा-बोस-बुधन, उबार- उद्बर्ह
” ब ” भ ”	हवारा-अभरव, झळव-सरंभ, कौब- स्कौभ, दव-दृम्.
” ब ” म ”	बोचक-मुचक, तांबर-ताम्र, आंब-आम.

महाप्राण मृदु

मराठी घ सस्कृत घ घ पासून	घोगाव-घोघूय, घड-घट, अवघड- अवघट, ओघळ-अवघर, घालून गळिहत्वा, घसर-ग्रस्.
” घ ” ग ”	साघणें-सरुयान, बघणें-बख-बष्क.
” घ ” ख्य ”	रिझ-ऋच.
मराठी झ सस्कृत च पासून	झाड-झुष्टं.
” झ ” झ ”	झोक-जुष्, झोब्-जम्.
” झ ” ज ”	झाक-झष, झाळ-झलाय.
” झ ” झ ”	झोका-धोका-धक्क, झुगार-अध्युद्गार.
” झ ” घ ”	झाड-सारथ, झडप-सृम्, झुळक-झुरका, -सुळक, -सुग.

”	झ	”	स	”	झळम-सरभ, झळक-सलक्ष्य, झपाटा-सपात
मराठी ढ	संस्कृत ठ	पासून			काढ-काठ.
”	ढ	”	थ	”	काढानिकाढा-काथनिकाथ.
”	ढ	”	द	”	ढिग-दिह, ढेकर-ढेक, ढकल-दक्ष.
”	ढ	”	ध ध्वव,	”	ढापण-अर्ध्यापण, ढालक-ध्वालक, ओढव-उपधाप.
”	ढ	”	ह	”	गढ-गाढ-गाह.
”	ढ	”	र	”	गुडि-गुडि-गुरिका.
मराठी ध	संस्कृत द	पासून			धक-दध, धडक-दधृष्, घाडस-दार्धध्य, उधान-उद्धन.
”	घ	”	घ	”	अधी-अंधिका, धुगी-धुक्षिका, धुडव- धुर्व.
मराठी भ	संस्कृत ब	पासून			मांवाव-बाभ्राभ्य, भूत्सा-ब्रूस, भरार- बर्ह, उभा-उब्दाहु.
”	भ	”	भ	”	मुकाव-बुमुक्षाय, भग-भङ्ग्, भेकढ- भेषट.
”	भ	”	म	”	भेद-भेट, भरड-भद्, भिड-मिथ.
”	भ	”	ब, व	”	भिस्त-विसाद्धि-विश्रद्धि, भसक-वस्क, निभाव-निर्वाह.

अनुनासिक

मराठी ण	संस्कृत न	पासून			ओणव-अवनम्, ग्राहण-अवगाहन इ.
मराठी न	संस्कृत न	पासून			नाद-नाद, नवस-नमस्व, उनाड-उन्नाड, अनमान-अन्यमनाय.
”	न	”	न्य	”	
मराठी म	संस्कृत म	पासून			मेज-मेथ, मार-मर्व, मळ-मल, माज-माद्य.

अर्धस्वर

मराठी य	आ-नतरच्या	‘अ’	पासून		आयना, कायदा, कायम, फायदा लायक, नायब, सामायन, (करतोय, जातोय, पडतोय).
मराठी र	संस्कृत र	पासून			रोख-रोधय, उगार-ओगर-अवगर घोर-धुर, ओरकड-ओरफ.
”	र	”	ल	”	वरप-वलभ्, फेर-फेल.

११	र	११	ऋ	११	रागाव ऋषाय, रुज-ऋज्.
मराठी	ल	संस्कृत	द	पासून	उलथा-उडथो-उदस्तः.
११	ल	११	न	११	ओले-उन, (केविल-कृपण).
११	ल	११	र	११	लोढ-रोध, हूल-हूलि-हूरि व्हरि.
११	ल	११	ल	११	लोट-लुट, लचका-लुञ्जिका, उकल-उकल.
मराठी	व	संस्कृत	इ	उ	विजा-इजा, वेडाव-एलाय,
				पासून	वळघ-उल्लंघ्.
११	व	११	क	११	कावळा-काओळा-काकोल, उकिडवा-उत्कुटक-उत्कटिक.
११	व	११	तक	११	काजवा-खद्योतक.
११	व	११	प	११	आस्थावाइक-आस्थापातिक, उतावळा-उत्तापिल, आवा-आतापक, इवळ-विलप.
११	व	११	म	११	नवस-नमस्य, जेवणी-जेमिनी, आचव-आचम.
११	व	११	व, व्य	११	आवनि-अवनि, वापर-व्यापृ.
११	व	११	व	११	चाव-चर्व.
मराठी	व	संस्कृत	ह	पासून	इवा-उहा, निभाव-निर्वाह, आवाई-आहायिका.

ऊष्मे

मराठी	श	संस्कृत	च	पासून	शेळपट-चिल्लपट.
११	श	११	श	११	शेफार-शिम, शिक-शिघा, आशाव-आशाय.
११	श	११	ष	११	हिश्श-घिष्.
११	श	११	स	११	शिरक-सेक्.
		इकारयुक्त	स	काशीद, शिक्का,	शिपाई, शिलेदार, खलाशी, वशिला,
		मशीन, मशीद.			
मराठी	स	संस्कृत	च	पासून	सर्पण-चर्पण, सैल-चिल्ल, सोस-व्योस,
११	स	११	छ	११	आक्रस-आक्रुच.
११	स	११	ज	११	तोड-छोर, उपुस, उत्पुच्छ.
११	स	११	क्ष	११	तासड-तजर.
११	स	११	श	११	सुरा-शुरा, सर-क्षर.
					सोने-शोभन, सराई-श्रयी, सरदी-शर्धि,
					हव्यास-भव्याशय.

” स ” ष ”	उसास-उषिष, किसणी-कृषणी.
” स ” स ”	सुघड-सुघट, सोस-च्यूस, ओसाड-उत्सृष्ट.
” स, सं ” स ”	सपक-सपक्व, सतत-सतत, संथ-सस्त, साधणें-संख्यान.

महाप्राण

मराठी ह	संस्कृत	स्वरापासून	हग-अघ, हट्ट-अट्ट, हूक-ओख, हासड-आसाद.
” ह ” ध ”			हिसपिस-धिषपिस.
” ह ” घ, ह ”			आहाट-आघाट, ओहळ-अववह.
” ह ” भ, व ”			कोल्हेहूक-क्रोष्टबुक्कन, न्याहाळ-निभालय.
” ह ” व्ह, ह ”			हावरा-व्हर, हसैं-हसित, हासरा-हस.
मराठी ळ	संस्कृत	ल	उतावळा-उत्तापिल.
” ळ ” घ ”			उकळीव-उत्कवथिम, उकळ-उत्कवथ.
मराठी ळ	संस्कृत	ध	आबाळ-आवाधा, वरळ-वरड-वृध्.
” ळ ” लभ ”			आघळपघळ-अगल्भप्रगल्भ.
” ळ ” र्ण ”			आघळ-आधूर्ण.
” र ” र ”			झळंभ-सरंभ, गळठ-ग्रंथ.
” ळ ” ल ”			गुळचट-ग्लुचट, उम्मूळ-उम्मूल.
			उजळ-अवक्षळ, आरोळी-आरावली.

(ह्यांतील कांही व्युत्पत्ति राजवाडे ह्यांच्या ग्रंथांतून घेतल्या आहेत. त्यांबद्दल मतभेद होणे शक्य आहे.)

२१६. मराठीच्या उच्चारसंबंधी कांही बाबींचा निर्देश ठिकठिकाणी केला आहे. वर्तमान मराठीत संस्कृतप्राकृतद्वारां आर्यभाषेंतील जे उच्चार आले व ते येतांना त्यांची जीं अवस्थांतरे झालीं त्यांचीहि कल्पना वर दिलेल्या वर्णनिष्पत्तीच्या तक्त्यावरून पूर्णपणे घेईल, ह्या तक्त्यावरून स्पष्ट होणाऱ्या मराठीच्या वर्णप्रक्रियेमधील कांहीं मुख्य बाबींचा निर्देश करतो.

१. मराठीतील पुष्कळ शब्दांतील आंतर व अन्त्य 'अ' पूर्ण उच्चारिला जात नाही. 'अ' च्या ह्या तोकड्या किंवा निभृत उच्चाराचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. 'अडचण, पितळ, जिवत, गवत, सरकार' इत्यादि शब्द अड्चण्, पितळ्, जिवत्, गवत्, सर्कार्, असे तोकड्या रीतीनें उच्चारिले जातात. ह्या 'अ' च्या उच्चारासंबंधी निरनिराळीं मते आहेत. कोणी म्हणतात ह्या 'अ'

चा उच्चार नाहीसा झाला आहे^१. कोणी म्हणतात, हा 'अ' निराघात असल्याने तो द्रुत उच्चारिला जातो^२. कोणी म्हणतात, अन्त्य 'अ' फक्त द्रुत उच्चारिला जातो. इतर ठिकाणी तो मध्यलय-घड दीर्घाहि नाही व न्हस्वहि नाही—असा उच्चारिला जातो^३. ह्या तिन्ही मतांत उच्चारविशेष फक्त नमूद केला आहे. परंतु त्याचें कारण तिघाहि विद्वानांनी सांगितलें नाही. आमच्या मते ह्याची उपपत्ति दोन प्रकारांनी देता येण्यासारखी आहे. एक तर, हा तोकडा उच्चार फार्शी भाषेतील उच्चाराचा मराठीवर परिणाम असावा किंवा जुन्या आर्यभाषात स्वराचा खंडित उच्चार करण्याची जी लकब होती तीच मराठीत उतरली असावी.

व्यंजने

२. व्यजनांच्या तक्त्यांवरून असें दिसेल की आद्य व्यजनांच्या बाबतीत कांहीं फरक होत नाही. एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जाताना आद्य व्यजने कायम राहतात. कांहीं शब्दांच्या बाबतीत आद्य व्यजनात 'ह' कार येतो किंवा मूळचा असलेला 'ह' कार नाहीसा होतो.

३. मध्यवर्ति, आंतर व्यजनांच्या बाबतीत जे फरक होतात त्यांचें स्थूल स्वरूप पुढीलप्रमाणें आहे.

१. क्, ग्, त्, द्, प्, ब्, य्, व् इत्यादि व्यंजनांचा लोप होतो.
२. ट्, ड्, ह्यांचा 'र्' होतो.
३. ख्, घ्, थ्, ध्, फ्, भ्, ह्यांच्याबद्दल 'ह्' येतो.
४. म्, न्, ह्यांचा अनुस्वार किंवा अनुनासिक होतो.
५. 'न, ण' व 'ल्, न्' ह्यांची अदलाबदल होते.
६. श्, ष्, स्, ह्यांची अदलाबदल होते. पुष्कळ वेळा 'स्' होतो.
७. मृदु व कठोर ह्या व्यजनांचीहि अदलाबदल होते, तरी पण कठोर व्यजनांना मृदुत्व आणण्याची जी प्राकृत भाषांची लकब तीच मराठीने उचलली आहे.
८. कवर्ग व चवर्ग, तवर्ग व टवर्ग, 'ल्' व 'न्', 'म' व 'व' 'श्' आणि 'च ल्,' ह्यांच्यामध्ये आलटापालट होते.
९. फ् आणि भ् शिवाय इतर आद्य महाप्राण व्यजने तशींच कायम राहतात.

१०. अन्त्य व आंतर व्यंजनांच्या पूर्वीचा महाप्राणोच्चार नाहीसा होतो.

१. Dr. Bhandarkar . W. P. L P. 154.

२. N. B. Divatia, W. P. L. (Gujarati) ch. VI

३. के. ह. ध्रुव वाग्‌व्यापार.

११. अल्पप्राण व्यजनापासून (पहिले आणि तिसरे) महाप्राण व्यजने (दुसरे व चौथे) तयार होतात. खुशाल < कुशल, खुजा < कुब्ज, घर < गृह, थवा < स्तवक.

१२ मराठीमध्ये दोन ' ल ' उच्चार आहेत, एक दन्त ' ल ' आणि दुसरा मूर्धन्य ' ल ' प्राकृत व्याकरणात ह्या ' ल ' ची उपपत्ति नीटशी दिली नाही. बरचिशी उदाहरणे पाहून पुढीलप्रमाणे उपपत्ति ठरते. " प्राकृतमधील शब्दांमध्ये दोन स्वरांच्यामध्ये ' ल ' असेल तर त्याचा मराठीत ' ल ' होतो आणि ' ल्ल ' असेल तर त्याचा ' ल ' होतो. " (हा नियम तत्सम शब्दाना अर्थातच लागू नाही)

१. उदा०—ओळखणे < ओलखइ, काळ < काल, काळा < कालअ, गळा < गलअ, गळणे < गलइ, गोळा < गोलअ, डोळा < डोलअ, पळणे < पलइ, फळ < फल, मिळणे < मिलइ, विटाळ < विट्टल.

२. उदा०—अण्डिल < अण्डिल्ल, आंतील < अतिल्ल, ओला < ओल्लअ, काल < कल्लअ, घालणे < गल्लइ, चलणे < चल्लइ, चिखल, < चिखल्ल, तेल < तेल्ल, फूल < फुल्ल, बोलणे < बोल्लइ, बैल < बइल्ल, भुलणे < भुल्लइ, वडिल < वडिल्ल.

ज्या अर्थी ' ल ' चा ' ल ' पैशाची आणि चूलिका पैशाची ह्या भाषांतहि होतो, त्या अर्थी हा उत्सर्ग फार जुनाच असला पाहिजे. वैदिक काळात हे उच्चार होते. ह्याच नियमाप्रमाणे इतर आधुनिक बोलींतहि ल चा ल्ल होतो.

मराठीच्या पहिल्या लेखांत ' ल ' च अधिक वापरलेला आहे. पेशवेकालापर्यंत ' ल ' च वापरांत असे. नंतर ' ल्ल ' वापरांत येऊ लागला, व ' ल्ल ' असे त्याचे चिन्ह वापरू लागले. ज्या अर्थी ' ल्ल ' पुढे वापरांत आला, त्या अर्थी तो तेलगू भाषेतून आला असावा असे म्हणतात.

१३. ' न ' आणि ' ण ' ह्यांना हाच ' ल्ल ' चा नियम लागू आहे.

आद्य किंवा आंतर ण् (मूर्धन्य) आणि तद्भव शब्दांतील आन्तर द्वित्त ण् ह्याचा आधुनिक बोलींत ' न ' (दन्त्य) होतो. ही प्रक्रिया (हेमचंद्र ८-४-३०६ " णोनः " ह्या नियमाप्रमाणे होते.

उदा०—पर्णक > पण्णक > पान, कर्ण > कण्णु > कान, श्लक्ष्ण > लण्ह > लहान, अरण्ण > रण्ण > रान, विशति > विण्णति > विनती.

' ल ' व ' ल्ल ' किंवा ' न ' व ' ण ' ह्यांमध्ये उच्चारांची अदलाबदल कां व्हावी ? उच्चाराची अदलाबदल होण्याचे कारण हेच की, दोन्ही, उच्चारांचे स्थान व उच्चारप्रयत्न हे जवळ जवळ एकसारखेच आहेत. ' ल्ल ' व ' ण ' हे

११. अल्पप्राण व्यंजनांपासून (पहिले आणि तिसरे) महाप्राण व्यंजने (दुसरे व चौथे) तयार होतात. खुशाल < कुशल, खुजा < कुब्ज, गर < गृह, थवा < स्तनक.

१२. मराठीमध्ये दोन ' ल ' उच्चार आहेत, एक दन्त ' ल ' आणि दुसरा मूर्धन्य ' ल ' प्राकृत व्याकरणात ह्या ' ल ' ची उपपत्ति नीटशी दिली नाही. बरीचशी उदाहरणे पाहून पुढीलप्रमाणे उपपत्ति ठरते. " प्राकृतमधील शब्दांमध्ये दोन स्वरांच्यामध्ये ' ल ' असेल तर त्याचा मराठीत ' ल ' होतो आणि ' ल्ल ' असेल तर त्याचा ' ल ' होतो. " (हा नियम तत्सम शब्दाना अर्थातच लागू नाही)

१. उदा०—ओळखणे < ओलखइ, काळ < काल, काळा < कालअ, गळा < गलअ, गळणे < गलइ, गोळा < गोलअ, डोळा < डोलअ, पळणे < पलइ, फळ < फल, मिळणे < मिलइ, विटाळ < विट्टल.

२. उदा०—अण्डिल < अण्डिल्ल, अंतील < अतिल्ल, ओला < ओल्लअ, काल < कल्लअ, घालणे < घल्लइ, चलणे < चल्लइ, चिखल, < चिखल्ल, तेल < तेल्ल, फूल < फुल्ल, बोलणे < बोल्लइ, बैल < बइल्ल, भुलणे < भल्लइ, वडिल < वडिल्ल.

ज्या अर्थी ' ल ' चा ' ल ' पैशाची आणि चूलिका पैशाची ह्या भाषातहि होतो, त्या अर्थी हा उत्सर्ग फार जुनाच असला पाहिजे. वैदिक काळांत हे उच्चार होते. ह्याच नियमाप्रमाणे इतर आधुनिक बोलींतहि ल चा ल होतो.

मराठीच्या पहिल्या लेखात ' ल ' च अधिक वापरलेला आहे. पेशवेकालापर्यंत ' ल ' च वापरांत असे. नंतर ' ल ' वापरांत येऊ लागला, व ' ल्ल ' असे त्याचे चिन्ह वापरू लागले. ज्या अर्थी ' ल ' पुढे वापरांत आला, त्या अर्थी तो तेलगू भाषेतून आला असावा असे म्हणतात.

१३. ' न ' आणि ' ण ' ह्यांना हाच ' ल्ल, ल्ल ' चा नियम लागू आहे.

आद्य किंवा आंतर ण् (मूर्धन्य) आणि तद्भव शब्दांतील आन्तर द्वित् ण् ह्यांचा आधुनिक बोलींत ' न ' (दन्त्य) होतो. ही प्रक्रिया (हेमचंद्र ८-४-३०६ " णोनः " ह्या नियमाप्रमाणे होते.

उदा०—पर्णक > पण्णक > पान, कर्ण > कण्णु > कान, श्लक्ष्ण > लण्ह > लहान, अरण्ण > रण्ण > रान, विशति > विण्णति > विनंती.

' ल ' व ' ल ' किंवा ' न ' व ' ण ' ह्यांमध्ये उच्चारांची अदलाबदल का व्हावी ? उच्चाराची अदलाबदल होण्याचे कारण हेच की, दोन्ही, उच्चारांचे स्थान व उच्चारप्रयत्न हे जवळ जवळ एकसारखेच आहेत. ' ल ' व ' ण ' हे

थोडेंस नरमावून उच्चारिले कीं, अनुक्रमे 'ल' व 'न' असे उच्चार होतात. मूर्धन्याचें स्थान थोडेंसे पुढे दांताकडे ढकललें जाते.

पूर्वीच्या प्राकृतसारख्या बोलभाषांत व सध्याच्या ग्रामिक भाषांत 'न', 'ण' व 'ल', 'ळ' ह्या वर्णांचा व्युत्क्रम आलेला पदोपदी आढळतो. कोंकणातील ग्रामिक भाषेत 'ळ' उच्चार बहुधा आढळून येत नाही. घाटावरील ग्रामिक भाषेत यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांच्या उच्चारांत 'न' बदल 'ण' व कुणवाऊ भाषेत 'ण' बदल 'न' असे फरक झालेले आढळून येतात. 'अरे थोरला न म्हन' हें चेष्टेचें वाक्य नेहमी कुणवाऊ भाषेसंबंधी म्हटलें जातें तें त्या उच्चाराचें निदर्शकच आहे.

कारणें कांही असोत; ह्या दोन्ही जोडीतील वर्णांचा परस्पर व्युत्क्रम होतो हें खास. उच्चारस्थान व उच्चारप्रयत्न ह्यासंबंधी सभ्रम होणें हें त्यांचें मुख्य कारण होय असें मानावें लागतें. प्राकृत भाषापैकी पैशाची भाषेत व सध्यांच्या कुणवाऊ भाषेत ज्या अर्थी हा उच्चारोचा घोंटाळा जास्त आढळून येतो, त्या अर्थी अनार्थ किंवा द्राविडी उच्चारांचा परिणाम तर हा नसेल ना अशी शका येते. १)

१४. उच्चारस्थानाच्या दृष्टीने 'ह' चा उच्चार दोन प्रकारचा आहे.

१. कण्ठ्य—उदा०—वहन, दहन, हर्ष. २. औरस्य—उदा०—हू, हो, हवे, वाहवा. ह्या दोन्ही प्रकारचे उच्चार मराठींत आहेत. संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश होतांना शब्दांतील 'ह' कार शब्दाच्या शेवटाकडे ढकलण्याची प्रवृत्ति प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत होती तीच प्रवृत्ति त्या भाषांवरून मराठी भाषेनें उचलली. उदा०—स्नान > ण्हाण > नहाण, कृष्ण > कण्हो > कांम्हा, श्लक्ष्ण > लण्ह > लहान, अस्मद् > अम्हे > आम्ही, युष्मद् > तुम्हे > तुम्ही.

'ब्राह्मण, ब्रह्म' वगैरे संस्कृत शब्द मराठींत उच्चारतांना 'ब्राह्मण, ब्रह्म' असे 'म्' अगोदर आणि 'ह' नंतर असे उच्चारतात. कांही वेळेस तद्भव शब्दांत हा 'ह' उच्चार मराठीमध्ये गळतो. उदा०—आमचा, तुमचा. ह्या 'ह' च्या उच्चाराच्या वावरींत हिंदी व गुजराती ह्या भाषा मराठीपासून भिन्न प्रवृत्तीच्या आहेत. त्या भाषांत 'ह' कार मागे खेंचला जातो. उदा०—व्हेन, व्हेम, प्लेह इत्याहि.

अनुस्वार

२१७. संस्कृतांत ङ, ञ, ण, न्, म्, हीं अनुस्वाराचीं प्रतीके आहेत; म्हणून बहुतेक नासिक्य उच्चार ह्या पंचम वर्णानें लिहिले जातात. ह्यालाच परसवर्ण म्हणतात. परसवर्ण हा पाच वर्णांताल वर्णासंबंधांतच होऊं शकतो. य्, र्

व्, श्, ष्, स्, ह ह्या वर्णासंबधानें परसवर्ण होत नाही. त्यांतहि श्, ष्, स्, ह ह्या वर्णांपूर्वीच्या अनुनासिकांस अनुस्वार म्हणतात. ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, ह्या पांची अनुनासिकांपैकीं मराठीत पहिले दोन ङ् आणि ञ् हे उपयोगात येत नाहींत. बाकीच्या तिन्हींपैकीं न् आणि म् हे फार येतात. ण् इतकासा वापरांत नसतो-

आद्य अनुनासिक कायम राहते, उदा०— नागडा < नग्र; नातु < नप्ता मनुष्य > मनुष्य, मार्ग < मार्ग, प्राकृत 'ण' चा मराठीत 'ण' च होतो. उदा०—जण < जण, नेणें < नअण, आणणें < आणअणं.

आन्तर 'म्', - म् > ँ > ० - ह्या अवस्थांमधून जाऊन शेवटीं अनुच्चारित वनतो. उदा०—नामन् > नाँव, > नाव, इ. धरौत, तेथे, सँवया, सँवळा इत्यादि शब्दातील नासिक्य उच्चार संस्कृतांतील नासिक्य उच्चाराहून निराळा आहे. मराठीतील उच्चार सानुनासिक स्वराच्या स्वरूपाचा आहे, म्हणजे ह्या उच्चारांना आश्रय संस्कृतांतील उच्चाराप्रमाणे जरी स्वर असला तरी 'व' वर्णयुक्त उच्चार मराठी नासिक्याचा होत नाही. संस्कृत शब्दांतील वर्तमानकालीन नासिक्य उच्चार पाठीमागील व पुढील वर्णांशीं सबद्ध असतो, तसा हा मराठीतील नासिक्य उच्चार नाही. तो केवळ पूर्वस्वराश्रित आहे. ह्या रूपाच्या स्वभावामुळेच तो उच्चारांतून कधी कधी गळतो. 'साँवळा' हा शब्द 'साँवळा' असा सानुनासिक न उच्चारितां 'सावळा' असा निरनुनासिक उच्चार मुखावाटे निघणें स्वाभाविक आहे. संस्कृतोद्भव शब्दांतील अनुस्वारांचा लोप करण्याकडे सध्यां मराठीत प्रवृत्ति होत चालली आहे. उदा०—चपक > चाँफा > चाफा; गोधूम > गहूँ > गहू; कांस्यकार > काँसार > कासार; जामातु > जावई > जावई; आम > आँव, आव; अमावास्या > आँवस > आवस इत्यादि.

अशा प्रकारचे अनुच्चारित अनुस्वार मराठीत पदोपदीं आढळतात नपुसकलिंगी नामें, विभक्तीचे व क्रियापदांचे प्रत्यय, क्रियाविशेषण अव्यय वगैरे पुष्कळ शब्दांवर अनुस्वार असतात; परंतु ते कधींहि स्पष्ट उच्चारिले जात नाहींत उदा०—केलेँ, जाणेँ, मातेँ, नेँ, ऐँ, शीँ, ॰, तोँ, जँ, ताँ; तेथेँ, जेथेँ, आताँ, सध्याँ, एकदाँ.

हे अनुस्वार उच्चारित गेले नसले तरी त्यांना त्यांच्या पाठीमागें शास्त्र, परपर इतिहास व रूढि आहेत. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंशामधील अनुनासिकाची परिणति मराठी अनुनासिकांत झाली आहे. नपुसकलिंगी नामावर व विभक्तिप्रत्ययांवर वगैरे येणारे अनुस्वार संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतील अनुनासिकांपासून आले आहेत. त्यांची परिणति त्या त्या प्रकरणांत दिली आहे.

मराठी भाषेमध्ये जें सानुनासिकत्व दिसते तें कोंकणस्थांमुळे आलें आहे असें जें काहीं लोक म्हणतात त्याला इतिहासाचा आधार नाही. मराठीतील

अनुच्चारित अनुस्वार इकडील चांगल्या देशस्थ कवींनी वापरलेले आहेत. श्रवणवेळ-गोळेच्या शिलालेखापासून ते येष्ट मोरोपतार्यंतच्या काळातील कोणताहि लेख अस्सल प्रतिमेवरून जर तपासला तर अनुस्वार अनुच्चारित असूनदेखील लिहिले गेल्याचें दिसून येईल. मोरोपत, श्रीधरस्वामी, तुकाराम, दासोपत, ज्ञानेश्वर ह्यांच्या तत्कालीन लेखांत अनुच्चारित अनुस्वार लिहिलेले आहेत. तसेंच पंढरपूर, पाटण, दौंडपळसदेव व श्रवणवेळगोळ ह्या ठिकाणच्या शिलालेखांत अनुच्चारित अनुस्वार वापरलेले आहेत. मराठीच्या जन्मापासून हे अनुस्वार लिहिले जात असत हें जुन्या लेखावरून सिद्ध आहे. अपभ्रंश भाषेत हउं, हु, हाव, ताएं, दोसइं, नराहु, काइं, जिवं. तिवं, तहिं, तहीं, आए, इत्यादि शब्दांतील अनुस्वार अनुच्चारित होते कीं नाहीं, हें माहीत नाहीं; तरी पण ते लिहिले जात असत. प्राकृत भाषांतीलहि जोईगण, एहीं, वणाइ, ज्जाइ, कुलाइ, वसाहिं वगैरे उदाहरणें ह्याच प्रकारचीं होत वैदिक भाषेमध्येहि अनुच्चारित (१) वर्ण लिहिले गेल्याचीं उदाहरणें आहेत. मराठीसारख्या ज्या इतर बोली आहेत त्यांच्यामध्येहि अनुच्चारित किंवा क्रोमल अनुस्वारांचा प्रकार आहे उदा०—ब्रज—कुं, कौं, कें, कैं, (द्वि. च.), ने, नैं (तृ.), मारवाडी—करिं, हौं; नै, मै, लौं, सू. आवधी—कां, कां, से, कर, मै, मायां. गुजराती—मोहूं, पेहरवु, हू, हूथी, मारमां, तू, तूथी, तारामां. मैथिली—कैं, सौं, कर—मां,—मैं, तौह सिर्घा—आं, औं, आउँ, आं, असी, तू, तव्हां. हिंदी—हूं, हूथी, मारमां, अमरामां, तू, तूथी, तुजमां, तारमां, तमसां, तमरांभा. ओरिया—सु, तु.

अशा तऱ्हेनें ह्या अनुच्चारित अनुस्वारांना शास्त्र, व्युत्पत्ति, इतिहास, परपरा व इतर भाषांचें साधर्म्य ह्या बाबी समर्थनपर आहेत. इंग्लिश, फ्रेंच, ग्रीक, लॅटिन ह्या भाषातहि पुष्कळ वर्ण—क्षीण वर्ण किंवा स्त्रीवर्ण=अस्फुट असून देखील लिहिण्यांत दाखविले जातात.

अशी वस्तुस्थिति असूनदेखील पुष्कळ वेळां अनुस्वार विनाकारण मध्ये येतात. उदा०—उट, -उट्ट, उंच-उच्च, पिंपळ-पिप्पल इ. असल्या उपटसुंभी अनुस्वारांची उपपत्ति वैय्याकरण पुढील सूत्रांनीं करतात, 'अनुस्वारो बहुलम्' (प्रा. ल. २—१५) ह्या सूत्रानें वभणो (ब्राह्मण), मजरो (वंजरो), विंचुओ, चुंनी, काण, काहं, नहहि, सगो, भगो, ह्या अनुस्वारांची उपपत्ति लावतात. "क्वचिदर्घानुस्वारोऽपि भवति," आणि 'म्होम्भावः' (म=वनां =वह=भ) हीं सूत्रेहि त्या अनुस्वाराना पोषकच आहेत. मराठी भाषेत ज्याची समाधानकारक उपपत्ति देतां येत नाहीं, अशा प्रकारचे अनुस्वार बरेच आहेत. हांस, केंस, घांव, काकडी, जुवल, जों, तों, असू, ऊ, घांस, घोंस, चांदर, कासव, आंच, जेथें, तेथें, एकदां, आतां इत्यादि शब्दावरील अनुस्वारांची समाधानकारक

उपपत्ति लागत नाही, व असें असून देखील ते लेखनांत वापरले जातात हे असले अनुस्वार गाळण्यास शास्त्र, इतिहास, रूढि ह्यांपैकी कशाचीहि आडकाठी यावयाची नाही महाराष्ट्र साहित्य परिषदेनें जें शुद्धलेखन-मंडळ १९२९ सालीं नेमलें त्यानें जे अनुस्वारासंबंधीं नियम केले आहेत ते ह्याच दृष्टीनें केले आहेत. ह्या मंडळाच्या ठरावांची दिशा थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें आहे.

१. व्युत्पत्तीनें सिद्ध न होणारे अनुस्वार गाळावे. २. मी, आम्ही, तुम्ही ह्यांच्या प्रथमेवर अनुस्वार देऊ नये. ३. ने, नी (तृतीय) ह्या प्रत्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. ४. 'काहीं, नाही' ह्यातील 'ही' वरील अनुस्वार गाळावा. ५. सर्व अव्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. ६. धातूच्या भाविष्यकाळी उभयवचनी प्रथम पुरुषी रूपांच्या अन्तावरील अनुस्वार गाळावे.^१

२१८. मराठी साहित्यमहामंडळाचे नियम

मराठी शुद्धलेखनासंबंधीं चौदा कलमी योजना

परंतु मराठीतील शुद्धलेखनासंबंधीं वादचर्चा होतच राहिल्या. म. सा. परिषदेच्या नियमांत सुधारणा करण्याची आवश्यकता भासू लागली. त्याप्रमाणें संमेलनांत ठराव झाले. वादसभा झाल्या. मराठी साहित्यमहामंडळाने ह्या सर्वांचा विचार करून त्यांचा निष्कर्ष म्हणून मराठी शुद्धलेखनासंबंधीं एक चौदा कलमी योजना समत केली. ती महाराष्ट्र सरकारनेंहि मान्य केली.^२

अनुस्वार

१. स्पष्टोच्चारित अनुनासिकाबद्दल शीर्षबिंदु द्यावा. उदाहरणार्थ—तटा, चिंच, आंवा. संस्कृत अनुनासिकबद्दल विकल्पाने परसवर्ण लिहिण्यास हरकत नाही.

२. य, र, ल, व, श, ष, स, ह यांच्यापूर्वी येणाऱ्या अनुस्वाराबद्दल संस्कृतप्रमाणें केवळ शीर्षबिंदु द्यावा उदाहरणार्थ—सिंह, सयम, मास.

३. नामाच्या व सर्वनामाच्या अनेकवचनी सामान्यरूपावर विभक्तिप्रत्यय व शब्दयोगी अव्यय लावताना अनुस्वार द्यावा. उदाहरणार्थ—लोकांस, मुलांनी, तुम्हांस, लोकांसमोर, घरांपुढे.

४. वरील नियमांव्यतिरिक्त कोणत्याहि कारणासाठी, व्युत्पत्तीने सिद्ध होणारे वा न होणारे अनुस्वार देऊ नयेत.

१. म. सा. प. शु. ले. मं. निर्णय. पृ. ४.

२. म. शा. अधिनियम क्र. आर एम ओ १०६२ एम.

न्हस्वदीर्घ

५. तत्सम न्हस्व इकारान्त आणि उकारान्त शब्द प्रथमेत दीर्घान्त लिहावे. उदाहरणार्थ—कवी, गती, मती, गुरु. इतर शब्दांच्या अती येणारा इकार व उकार दीर्घ लिहावा. उदाहरणार्थ—पाटी, जादू, पैलू. विनंती, ही (शब्दयोगी अव्यय). अपवाद—आणि, नि.

स्पष्टीकरण—परतु, तथापि, यथामति, इत्यादि तत्सम अव्यये न्हस्वान्तच लिहावी. तसेच बुद्धिवैभव, कविराज, गतिमान, गुरुवर्य इत्यादि शब्दातहि इकार-उकार न्हस्व लिहावे.

६. दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांचे उपान्त्य इकार-उकार न्हस्व लिहावे. उदाहरणार्थ—गरिबी, माहिती, हुतुतू, सुरू. अपवाद—नीती, भीती, रीती, कीर्ती इत्यादि संस्कृत तत्सम शब्द.

७. अकारान्त शब्दांचे उपान्त्य इकार-ऊकार दीर्घ लिहावे. उदाहरणार्थ—गरीब, वकील, वीट, सून, वसूल. अपवाद—न्हस्वोपान्त्य अकारान्त तत्सम शब्द उदा., गुण, विष, मधुर, प्रचुर.

सामान्यरूप

८. उपान्त्य, दीर्घ ई-ऊ, असलेल्या शब्दांचा, उपान्त्य ईकार-ऊकार उभयवचनी सामान्यरूपाच्या वेळी न्हस्व लिहावा. उदाहरणार्थ—गरिबास, वकिलांनी, सुनेला, वसुलीची, नागपुरास, जिवाला (प्राण, मन या अर्थी). अपवाद—दीर्घोपान्त्य तत्सम शब्द. उदाहरणार्थ—शरीरास, सूत्रात, गीतेत, जीवास (प्राणी या अर्थी).

किरकोळ

९. 'पूर' हा नामवाचक शब्द कोणत्याहि ग्रामनामाशी लावताना दीर्घोपान्त्य लिहावा. उदाहरणार्थ—नागपूर, सबळपूर, तारापूर.

१०. कोणता, एखादा ही रूपे लिहावी. कोणचा, एकादा ही रूपे लिहू नये.

११. हळहळ, मुळमुळ, खुट्टुखुट्टु या शब्दांतील दुसरा व चौथा स्वर दीर्घ लिहावा.

१२. एकारान्त नामाचे सामान्यरूप याकारान्त करावे उदाहरणार्थ—करण्यासाठी, फडक्यांना (म्हणजे फडके यांना), पाहण्याला. करणेसाठी, फडकेना, पाहणेला, यासारखी एकारान्त सामान्यरूपे करू नयेत.

१३. बोलण्याची भाषा लेखनात, पात्राच्या किंवा वक्त्याच्या तोंडी घालावी लागते, त्या वेळी तिचे स्वरूप बोलण्यातील उच्चारप्रमाणे असावे, अन्य प्रसंगी तसे लिहू नये.

१४. मराठीत रूढ झालेले पुढील तत्सम शब्द अकारान्त लिहावे. उदाहरणार्थ—कचित, कदाचित, अर्थात, अकस्मात, विद्वान इ.

आघात

२१९. मराठी भाषेत शब्दोच्चाराच्या बाबतीत आघात (accent) आहे की नाही ह्याबद्दल व्याकरणकारांत मतैक्य नाही. कांही व्याकरणकारांच्या मते मराठीमध्ये शब्दांवर आघात आहेत, तर कांहींच्या मते ते नाहीत. 'आघात' म्हणजे काय हे प्रथम ठरविणे जरूर आहे. इंग्रजी भाषेच्या परिचयाने इंग्रजी शब्दाच्या अवयवावरील 'आघात'—Accent ह्याची पूर्ण कल्पना आपणांस आहे, तो अवयवनिघ्न—म्हणजे शब्दाच्या कोणत्यातरी विशिष्ट अवयवावर निश्चित असा आहे. हाच विशिष्ट आघात आपणांस अभिप्रेत आहे की काय हे ठरविले पाहिजे. इतकी गोष्ट मात्र खरी की, आपण बोलताना शब्दाचे सर्व अवयव सारख्याच तऱ्हेने उच्चारित नाही, त्यांपैकी काहीं अवयव अधिक जोर देऊन उच्चारतो, इतरांवर जरा कमी जोर देतो.

आघाताचे Pitch accent आणि stress accent असे प्रकार आहेत. पहिल्याला 'गीतात्मक स्वराघात' व दुसऱ्याला 'बलात्मक स्वराघात' अशीं नांवे डॉ. ग. वा. तगारे देतात (म. सा. पत्रिका—२१—१. पृ. १७). गो. कृ. मोडक आघाताचे चार प्रकार करतात. त्यांच्या मते 'दृढोच्चाररूप' बलविशिष्ट स्वराघात हा सोद्घात, सायाम, भरात्मक अशा तीन प्रकारचा असून पहिल्या सोद्घाताचे संयोगपूर्व व योगपूर्व असे दोन प्रकार होतात.

त्यांनी सामान्य स्वराघाताचे चार प्रकार केले आहेत : संयोगपूर्ण, योग-पूर्व, सायाम, भरात्मक हे ते चार प्रकार होत. (म. सा. पत्रिका २१—२ पृ. २४)

आघाताबाबत आणखी तीन मते आहेत.

१. वैदिक भाषेत उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे शब्दाचे तीन स्वर मान्य केले आहेत. ह्या स्वरांचा किंवा आघातांचा परिणाम शब्दाच्या उच्चारावर होऊन त्यामुळे प्राकृतमध्ये कांहीं शब्दांमधील वर्णांचा लोप झाला आहे. आघा-सुरू झाली. त्यावरून आधुनिक बोलींमध्ये आघात आला असला पाहिजे, हे एक मत.

२. दुसऱ्या कांहीं विद्वानांना प्राकृतमधील वर्णलोपाचें वर दिलेले कारण मान्य नाही. त्यांच्या मते प्राकृतमधील आघात हा Stress मुळे आहे. वैदिक स्वरामुळे नाही. उपान्त्य अक्षराच्या ऋस्वत्वदीर्घत्वावर हा अवलंबून आहे.

३. तिसऱ्या मताला तर वरील दोन्ही—वैदिक स्वर व प्राकृत आघात मान्य नाहीत. प्राचीन भाषांत ह्या दोन्हींच्या अस्तित्वाबद्दल शकाच आहे. आधुनिक बोर्लीमध्ये 'आघात' हें तत्त्वच नाही. मराठीची स्वरप्रक्रिया जास्त विशद करण्याकरिता 'आघात' चे तत्त्व मानण्याची जरूरी नाही.

आधुनिक बोर्लींचा पुरावा पाहिला तर गगा—यमुना नदीच्या खोऱ्यांत वापरांत असणाऱ्या भाषांत आघात आहे. गुजराती व मराठी ह्या भाषांत आघात असल्याबद्दलचा निर्वाळा डॉ. भांडारकर देतात^३; व त्यांच्याच मताचा पुनरुच्चार जोशी आपल्या व्याकरणांत करतात^४.

आर्य किंवा आर्योद्भव इतर भाषा ह्यांमध्ये 'आघात' हा मार्ग कोठवर आढळून यतो हें पाहू. वैदिक भाषेत किंवा पूर्ववैदिक भाषांत शब्द साधात उच्चारिले जात असत. वैदिक भाषेत ज्याप्रमाणे आघात आहेत त्याप्रमाणे ग्रीक, स्लाव्ह व पुराण जर्मन ह्या जुन्या आर्योद्भव भाषांतहि आहेत. प्रातिशाख्ये, शिक्षाग्रथ व पाणिनि ह्यांच्या कालापर्यंत आघात उच्चारिला जात असे ह्याबद्दल त्यांनी विवेचिलेल्या स्वरप्रक्रियेवरून पुरावा मिळतो. वर्णांच्या उच्चारांतील तीन सूक्ष्म प्रकार सांगून ते किती प्रमाणाने उच्चारावे हें पाणिनीने सांगितले आहे त्याचप्रमाणे 'प्रत्येक शब्दांत एक स्वर उदात्त किंवा स्वरित असलाच पाहिजे,' 'उदात्त हा सर्वांत उच्च स्वर होय,' असे कांहीं नियमहि स्वरप्रक्रिया प्रकरणांत पाणिनीने दिले आहेत. वैदिक मंत्र नेहमी पठनांत असल्यामुळे स्वरांचे आरोह-अवरोह साहजिकच होत आहेत. वैदिक भाषेत आघातासबधीं नियम पुढीलप्रमाणे आहेत—

१. वैदिक भाषेत साध्या क्रियापदांवर आघात असे उदा०—आप्नोती-मम लोकम् तरणैरिज्जयति. क्षेति' पुष्यति, सेह्यन्ये अस्ति तेन. २. सयुक्त क्रियापदाच्या उपसर्गांवर आघात असे. ३. वर्तमानकालाच्या रूपांत मूळ धातूवर, ४. भविष्यकालात 'स्य' प्रत्ययावर, ५. भूतकालात 'अ' ह्या आगमावर, ६. तुमन्तांत धातूवर किंवा उपसर्गांवर, ७. भूतधातुसाधितात प्रत्ययावर किंवा

१. Jacobi · ZDMG XIVII P 594.

२. J Bloch : ZDMG XLIX, P. 39२.

३. Dr. R. G. Bhandarkar : W. P. L. P. 166.

४. रा. मि. जोशी · म. व्या. § १७६.

संयुक्त धातु असेल तर उपसर्गावर, ८. ल्यबन्तांत, ' य ' वर, ' तव्य ' कृदन्तावर, व ९. कृदन्त नामाच्या शेवटच्या अवयवावर असे आघात असत.

प्राकृत भाषांत वर्णाघात मान्य होता व त्याप्रमाणे आघातामुळे उच्चारांत फरक पडे. वर्णाघातामुळे झालेले फरक खाली देतो.

१. एवम्, अहम्, वयम्, इत्यादि शब्दांत ' अम् ' हा वर्ण साघात असल्यामुळे त्याचा लोप झाला नाही.

२. आघाताच्या पूर्वीचे दीर्घ स्वर ' ऋस्व ' होत. उदा० —आचार्य > आचारिअ > आरिअ, कुमार > कुमर, प्रवाह > प्रवह, गभीर > गहिर, नीत > णिअ.

३. आघाताच्या पूर्वीच्या दीर्घ स्वरापुढे जर एक सार्धे व्यंजन आले तर दीर्घ स्वर ऋस्व होऊन व्यंजन द्वित्त होत असे. उदा० —एवम् > एव्वम्, काच > कच्च, तैल > तैल्ल, स्थूल < थुल्ल, स्तोक > थोक्क.

४. आघाताच्या नंतरच्या ' आ ' चा ' इ ' होत असे. उदा० —तेषाम् > तेषिम्, तासाम् > तसिम्, जल्पनामः > जलिमा, नमाम > नमिमा, भणामः > भणिमा, लभामः > लहिम्.

५. आघाताच्या नंतरच्या ' अ ' चा ' इ ' किंवा ' उ ' होई. उदा० —असन > असीन, उत्तम > उतिम, कतम > कइम, अर्पयति > उरुपइ.

प्राकृतमधोल आघातासंबंधी मुख्य नियम हे अशा स्वरूपाचे आहेत. ह्या सर्व विवेचनावरून आघाताला पूर्वपरपरा आहे. हे सिद्ध होते. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत वगैरे जुग्या भाषांत आघात आहेत. ह्यापासून उत्पन्न झालेल्या मराठी व तिच्या इतर बहिणी ज्या आधुनिक बोली आहेत, त्यांत आघात असल्याचे तज्ज्ञ सांगतात; तेव्हां मराठीत ' आघात ' असले पाहिजेत असे म्हणावे लागते.

मराठीच्या प्राक्तिक भाषांत व काही गणभाषांत शब्दावर निश्चित स्थानाचा असा आघात असल्याचे प्रत्ययास येते. खानदेशी, बागलाणी ह्या प्रांतातील कुणवाऊ भाषेत ' कुठल्ल, इथल्ल, करितो, मारितो ' इत्यादि शब्द विशिष्ट जोर देऊन उच्चारिलेले नेहमी ऐकण्यात येतात. त्याचप्रमाणे साताऱ्याकडील कुणवाऊ भाषेत ' हकड, तकड, गध, लिवलास, आमास्नी, शेतामदी, देवाळ, भसाण इत्यादि शब्द आघातयुक्त उच्चारिले जातात. कानडी व तेलगू प्रांताच्या पासच्या प्रदेशांतील लोकांच्या मराठी बोलण्यात जे हेळ ऐकू येतात त्याचा विचार येथे कर्तव्य नाही.

आघातामुळे होणारे वर्णांच्या प्रक्रियेचे फरक मराठीत होतात. उदाहरणार्थ ऱ्हस्वदीर्घत्वाची अदलाबदल, वर्णांचा लोप, वर्णांचें द्वित्व, उच्चारित अनुस्वार अनुच्चारित होणें वगैरे आघाताचे परिणाम आहेत. शिवाय शब्दावर योग्य आघात न दिला तर व त्याप्रमाणें शब्दाचे योग्य अवयव न तोडले तर त्या शब्दांच्या अर्थांत बदल होतो. घोडीस बरं आहे व घोडी सवर आहे ह्या वाक्यातील बर ह्या शब्दावरील आघातांत बदल झाला तर व अवयव विचित्रपणानें तोडले तर अर्थाचा अनर्थ होतो. असाच प्रकार चार किंवा पांच वर्णांच्या शब्दासवधी होतो. असे कांहीं शब्द खाली दिले आहेत कीं त्यांचा आघात जर बदलला तर त्यांच्या अवयवांची विसंगति होते व अर्थहि कधीं कधीं बदलतो; शब्दाचा उच्चार कानाला विचित्र लागतो.

करभार	करभार	कोचमनवर	कोचमनवर
दरमजल	दरमजल	पाठाविली	पाठाविली
जयनगर	जयनगर	मातबर	मातबर
मोडक	मोडका	मडकसिरा	मडकसिरा
काटकसर	काटकसर	सुभेदार	सुभेदार
सङ्गर्मर	सङ्गर्मर	ज्ञानप्रकाश	ज्ञानप्रकाश
फरीगंदगा		पळसंदरी	कुचकामी
तबकडी		हडपसर	सरबराई

संस्कृतमधून जे तसम व तद्भव शब्द मराठीत आले आहेत त्यांचे मूळचे संस्कृतमधील आघात किंवा त्या आघातांचे परिणाम मराठीत राहिले आहेत. उदाहरणार्थ—

(१) कृदन्ताच्या पहिल्या अवयवावरील मूळचा संस्कृत आघात मराठीत राहिला आहे. उदाहरणार्थ—मनन, कृति, मति, कर्ता.

(२) इ, उ, ऱ्हस्व व दीर्घ—ह्यांवर आघात असेल तर ते स्वर तसेच मराठीत राहतात, आणि आघात नसेल तर त्याचा ' अ ' होतो. इ, उ स्वर कायम राहिल्याची उदाहरणे—हस्तिनी > हत्तीण, भगिनी < बहीण, प्रावृष् > पाऊस, गोधूम > गहू, खर्जूर > खजूर.

शब्दाच्या साघात अवयवामधील स्वर तसाच कायम राहतो. उदा०—घर < गृहम्, गाव < ग्राम, गील < गिल, खीर < क्षीर, देव < देव, घोडा < घोटक.

शब्दामध्ये जो फरक होतो तो आघात नसलेल्या अवयवामध्ये होतो. सर्व अवयवांत कमजोर व फरक जास्त होणारा अवयव म्हणजे आघातानंतरचा अवयव हा होय. त्याच्याहिपेक्षां कमजोर वर्ण त्याच्या मागचा. अहीर < आभीर, सोहाग < सौभाग्य, भिजणें < अभ्यजन, भीक < भिकारी; लाख < लखपति; हरीण < हरण. आघात नसल्यामुळे 'इ, उ' बदल 'अ' झाल्याची उदाहरणे. मानुष < माणस, शिथिल > तढळ, हरिणी > हरण, उन्मिल > उमळ.

(३) मराठीमधील क्रियापदांचा पहिला अवयव कायम राहून दुसरा अवयव ऱ्हस्व होतो. ज्याच्यावर आघात आहे तो तसाच राहतो. ज्याच्यावर आघात नाही तो ऱ्हस्व होतो. उदा० — आस्फालयति > आंफळणें, उद्घाटयति > उघडणें, उत्थापयति > उठणें, उत्तारति > उतरणें, प्रस्थापति > पाठवणें, निपातयति > निवडणें, उन्मूल > उमळणें.

(४) आघातामुळे वर्णास द्वित्व येतें, उदा० — अकल, गज्जल, कत्तल, अस्सल, बेहेत्तर, रक्कम, मुक्काम.

अशा रीतीने मराठीतील शब्दावरील आघातास संस्कृतप्राकृत ह्या भाषातील आघाताची परंपरा आहे. दुसरी गोष्ट त्याला मराठीच्या काही प्रांतिक बोलींतलि आघाताचा आधार आहे; आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे ज्या अर्थी त्याचे परिणाम मराठीच्या स्वरप्रक्रियेत दिसून येतात त्या अर्थी मराठीत आघात असला पाहिजे. ह्या तीन गोष्टींच्या आधारावर मराठीतील आघाताचे अस्तित्व सिद्ध होतें.

ह्या सिद्धान्तास जो थोडासा कमीपणा येतो तोहि येथें सांगणें अवश्य आहे. ग्राथिक किंवा शिष्ट मध्यवर्ती मराठी भाषा पाहिली तर तिच्यात शब्द उच्चारताना आघात असल्याची स्पष्ट जाणीव होत नाही. शब्दावर जोर येतो परंतु तो शब्दाच्या अमुक एका विशिष्ट ठराविक अवयवावर सर्व परिस्थितींत कायम असा येत नाही. तो जोर बोलणाऱ्याच्या विशिष्ट रोखाप्रमाणे आपलें स्थान बदलतो. एका वाक्यांत एखाद्या शब्दाच्या अमुक एका अवयवावर जोर आला तर दुसऱ्या वाक्यात त्याच शब्दाच्या त्याच अवयवावर जोर येईल असे सागतां येत नाही. इतर भाषातील आघाताची स्थिति तशी नाही. तो आपलें स्थान कधीहि बदलत नाही. मराठीतील आघात ज्या अर्थी आपलें स्थान बदलतो त्या अर्थी तो इतर भाषातील आघातापेक्षां निराळ्या स्वरूपाचा आसावा. तो निश्चित स्थानाचा किंवा स्थानानिष्ठ नसून विकारी आहे. मराठीतील ह्या निराळ्या आघाताला Stress accent असे नांव डॉ. ग्रियर्सन ह्यानीं दिलें आहे.

इग्रजी वगैरे भाषांतील आघातासारखा स्पष्ट आघात मराठीत नाही हे जरी खरे असले तरी अजिबात तसला आघात मराठीत नाही हा सिद्धान्त मान्य होण्यासारखा नाही. ग्रांथिक व शिष्ट मराठीत सर्व शब्द कांहीं एका विशिष्ट आघातासह उच्चारतात असें जरी नसले तरी प्रत्येक शब्दाला त्याचा स्वतःचा असा एक नाद आहे. शब्द उच्चारताना त्याच्या नादाप्रमाणे जर तो उच्चारिला नाही तर ऐकतांना कांहीं चमत्कारिक लागते. भिश्नरी वगैरे परकी लोकांनी बोललेली मराठी भाषा कानाला किती तरी चमत्कारिक लागते. पुण्यास व पुण्यास, लावण्यास व लावण्यास, दिव्यास व दिव्यास इत्यादि जोडींतील शब्दांच्या उच्चारांत आघात आहे व त्या आघातामुळे त्यांच्या अर्थांत फरक पडला आहे ही गोष्ट उघड आहे.

मराठीमध्ये आघातासंबंधी नियम खाली दिल्याप्रमाणे आहेत.

१. शब्दांतील उपान्त्य अक्षर जर दीर्घ असेल तर त्यावर आघात असतो. उदा०—कीर्ति, काणा.

२. उपान्त्य अक्षर जर ऱ्हस्व असेल तर त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरावर आघात असतो. उदा०—कीर्तन, वळण, कापड, बंधन.

३. ज्या शब्दात अन्ती अपूर्णोच्चारित 'अ' येतो त्या शब्दांत 'अ' च्या अक्षरावर आघात पडतो. उदा०—घर, मध, सडक.

४. हा अपूर्णोच्चारित 'अ' शब्दांच्या मध्ये आला तर त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरावर तो आघात पडतो. उदा०—वसकन्, झटकर.

५. सयुक्त व्यंजनाच्या पूर्ववर्ती अक्षरावर जोर येतो. उदा०—हळा, आशा, चित्र.

६. विसर्ग व अनुस्वार ह्यांनी युक्त असलेल्या अक्षरावर जोर येतो. उदा०—दुःख, अन्तःकरण, अक, अंश.

७. यौगिक शब्दांच्या मूळ अवयवामधील ज्या अक्षरावर जोर असेल त्याच अक्षरावर मराठीत जोर येतो. उदा०—गुणवान, जलमय, प्रेमसागर.

८. भिन्न अर्थाचे दोन सारख्या स्वरूपांचे शब्द उच्चारितांना दोहोंपैकी एक आघातासह उच्चारिला जातो.

डॉ. ग. वा. तगारे ह्यांनी 'मराठी स्वराघात ह्या लेखांत (म. सा. पत्रिका २१-१) आघातासंबंधी काढलेले निष्कर्ष उल्लेखनीय आहेत. ते खाली देत आहे.

(१) "मराठीत आघातामुळे ऱ्हस्व दीर्घत्वाची उलटापालट होते. उदा०—दीपक > दीवअ > दिवा, वीटिका > वीडिआ > विडी', घृतक > जुवा, शिकणे > शीक (आशार्थ, द्वि. पु. ए. व.), रुसणे—रुस, कापड—कापाड, पातळ—पाताळ, घोतार.

(२) स्वराघात असलेले स्वर कायम राहतात, पण निराघात इ, उ चे 'अ' होऊन प्रत्यक्ष उच्चारांत त्यांचा लोप होतो. उदा०—भगिनी > बहीण, पूर्णिमा > पूनव, स्वशुरक > सासरा, अगुष्ठक > अगठा.

पण नाव < नामन्, गांव < ग्राम, खीर < क्षीर इ. शब्दांत स्वराघाता-मुळे फरक झाला नाही.

(३) निराघात शब्दावयव शब्दाचे आद्यस्थानी आल्यास त्याचा कधी कधी लोप होतो. पण तो शब्दाचे अन्ती असला आणि मभाआ. अवस्थेत त्याचे केवळ स्वरत्व शिल्लक राहिले असले तर अभाआ. कालांत-मराठीत सुद्धा त्याचा लोप होऊन उपान्त्य स्वर दीर्घ होतो. उदा०—आद्यस्थानी-उपरि > वर, अभ्यञ्जन > भिंजणे, अभ्यन्तर > भीतर.

आद्याक्षरावर पुष्कळदा आघात असल्यामुळे असली उदाहरणे कमी आहेत

अन्त्यस्थानी—शाटिका > साडिया > साडी; युगम् > जुअं > जू, वालुका > वालुआं > वालू, वाटिका > वाडिआ > वाडी; आमलक > आमलअ > आवळा; गोलक > गोलअ > गोळा.

(४) आघातामुळे कधी कधी अक्षराचे द्वित्व झालेले आढळते. उदा०—वानर > वानर, लळाट > लळाट; मनोरथ > मनोरथ (उ. गी. ४६४).

इस्लामी आक्रमणानंतर अम्मल, अदल, नकल, कत्तल इ. शब्दांतील रूढ झालेले द्वित्व वर्ण स्वराघातामुळे झाले असे मानतात.

(५) तत्सम शब्द समासात वा नुसता एकटा वापरला तर त्याचा मूळचा स्वराघात कायम असतो. उदा०—शुष्क, अव्यक्त, दयासागर, गुणवती.

(६) एकच शब्द भिन्न अर्थी वापरतांना त्यापैकी एक शब्द दुसऱ्या-पासून भिन्न आहे हे दाखवण्यासाठी भिन्नस्थानी स्वराघात येतो.

उदा०—डाळ (कडधान्य) डाळ (खाण्याचा एक पदार्थ - डाळे शिष्ट रूप), बैल (ए. व.) बैल (अ. व.); लावण्यास (पेरण्यास), लावण्यास (सौंदर्याला). ”

संयुक्त व्यंजने

२२०. संयुक्त व्यंजनांच्या परिणतीचे पुढीलप्रमाणे नियम ठरतील.

१ मराठीचा कळ उच्चार साफ व अघळपघळ करण्याकडे असल्यामुळे

संयुक्त व्यंजने विभक्त केली जातात; व मूळ उच्चारांतील मात्रा कायम ठेवण्या-करिता संयुक्त व्यंजनांच्या मागील स्वर दीर्घ होतो. सयोगलोप व पूर्वस्वरदीर्घत्व

ह्या दोन्ही क्रिया पाणिनीच्या कालांतहि होत असाव्या. 'ढोढे लोप' (८-३-१३) आणि 'रोरि' (८-३-१४) ह्या दोन दोन सूत्रांच्या मुळाशी हीच प्रवृत्ति आहे. उदा०—पर्ण-पान, कर्ण-कान, सप्त-सात, अष्ट-आठ, हस्त-हात, इ.

२. कधी सयुक्त व्यजनांच्या बाबतीत पहिल्या अक्षराचा लोप (ऊर्ध्व लोप) झाला तरी पूर्वीचा स्वर दीर्घ होत नाही. उदा०—गुर्जर-गुज्जर-गुजर, प्रतिच्छाया-पडिच्छाया-पडछाया, सूत्रधार-सुत्तहार-सुतार, भद्रक-भल्लक-भल्ले.

३. कधी निर्बलसयोगाचा सबलसयोग होतो. म्हणजे साध्या एकेरी व्यज, नाचें संयुक्त व्यजन होतें. 'आघात' हें त्याचें कारण होय. उदा०—अगति-अगत्य, अत्रवार-आत्ता, ललाट-लल्लाट, खप्पी, टप्पोर, अक्कल, अस्तल, रत्तल, मुक्काम, किल्ला, सल्ला, हल्ली, हुन्नर.

४. कधी कधी सयुक्त व्यजनें अविभक्त राहतात. सप्तदश-सप्ता, अपत्यक > अवच्चक > वच्चा, वृद्धक > बुडूढ, प्रस्तर > पत्थर

वर्णागम

२२१. कधी कधी उच्चारांत एखादा अधिक वर्ण येऊन घुसतो. उदा०—तांबडा < तम्भीर < ताम्र, मांजर < मार्जारव, क < वक्र, आम्बील < आम्ल, मुडस > मूर्धन्य, लिब > निम, सालुकी > शारिका, लवांकुश, वांदर, कुटण, घटी, घोरदर, चांभार, कोबडे, झुज, उच, नग, नक, पुजा, भद्रकाळी, भिन्त, संमदे (समस्त), जीन्द, बुन्ध, फन्द.

शब्दांत 'म' च्या नंतर जर 'र' आला तर मध्ये 'व' घुसतो. उदा०—अम्बारी, अम्बीर, उम्बर, जाम्ब.

कधी कधी उच्चार सोपा होण्यासाठी मध्येच एक स्वर येतो. त्या वेळेस स्वरागम असें म्हणतात. विशेषतः र् आणि ल्, न् आणि म् व दुसरें व्यजन, अथवा ऊष्मा आणि दुसरें कोणतेंहि व्यजन; ह्या तीन जोड्यांच्या मध्येच एखादा स्वर येतो. उदा०—जन्म < जनम्, -जलम, त्रस < तरास, पुतर, सिनेह, किल्लस, किलेस, सिनान, नहाण, वरीस, अगुन-अगीन (अग्नी), विरामण, आरसा, करम, किसन चदर.

यश्रुति व वश्रुति—उच्चाराच्या सोईकरिता किंवा उच्चार सोपा व्हावा म्हणून शब्दामध्ये य् किंवा व् हा वर्ण येतो. ह्या प्रकारास संस्कृतमध्ये यश्रुति व वश्रुति असें म्हणतात. य् किंवा व् मध्येच येण्याचें कारण काय ? शब्दाच्या मध्ये असलेले व्यंजन जितकें जोरानें उच्चारवयास हवें तितकें जोरानें तें उच्चारिलें जात नाही. दोन स्वरांमध्ये असलेलें व्यजन थोडेंसें अर्धस्वर मिश्रित असें उच्चा.

रिलें जाते, ह्या त्याच्या उच्चारांच्या प्रकारामुळे पुढें थ किंवा व् येतो. उदा० —
सूकर < सुगर < सूअर < सूवर, सागर < साअर < सावर.

वश्रुति-उदा० — मातुलानि-मावळण, राजपुत्र-राऊत, रावत, देवकुल-
देवळ, राजकुल-रावळ.

२२२. वर्णलोप— कधी कधी वर्णांचा लोप होतो. (१) आद्यवर्णलोप—
उदा०—पैठ < उपाविष्ट, नन्तर < अनन्तर, हि, < अपि, रान < रण < अरण्य, हेट
< अधस्तात्, भिजणे < अभ्यजन, सुटा < उत्सृष्ट, यत्ता < इयत्ता, वैस < उइस
< उपाविश, वझे, ओझा, श्या < उवज्झा < उपाध्याय, वरी, वर < उवरी <
उपरि, वहाणा < उवाणह < उपानह.

(२) अन्त्यवर्णलोप—उदा० — जोडा (ब्), कित्ता (ब्), कलावतु (न्).
कानू (न्), फर्जी (न्), अलिजा (इ), पागा (इ), अफवा, खामखा,
जागा, दर्गा, वाहवा, छवी, तम्बी, सही, जिरे, मसाले (अन्त्य 'ह' चा लोप).

२२३ वर्णव्यत्यास—उदा० — हळु-लघु, बहिण-भगिनी, मराठा-
मरहट्ट-महाराष्ट्र, माक्क्यान, माकक्यान, निडाल (सं. ललाट, निटिल, पाली-
नलाट, प्रा.-निडाल), वहाण-उवानह-उपानह, जाणपछाण-ज्ञानप्रत्यभिज्ञान,
कुराड-कुठार, कवडसा, कडवसा: सून < म्हुषा-सुम्हा-स्नुषा, पैरण-परिहण
परिधान, वनारस-वाराणसी, केकत-केतक, म्हातारा-म्हेतर-महत्तर, अजून-
हनुक्ष, अनामत-अमानत, कुळप-कुप्ल, कसोशी-कोशीश, गम्ज-झड्ग, जनावर
जान्वर, तर्तीव-तदवीर, नक्की-यकीन, पलिता-फतिला, बुद्रुक-बुद्धुर्ग, मनुका-
मनुक्का, महशूर-मश्हूर.

२२४. समानोच्चारित वर्णलोप—उदा०—आवकणें, आविकणें-अव-
विकणें, एकामी-एक+कामी, कुम्फळ-कुभ+फळ, केताड-केकत+ताड, गुराखी
-गुरें+राखी, जानवसा-जानिवसा-जन्य+निवास, दिवाली-दिवा+आवलि,
धुवण-धुव+पाणी, नवरा-नव+वर, नकटा-नाक+काट, नाते-ज्ञाति+त्व,
रिकाभा-रिक्त+काम (रिक्त+काम).

परकी भाषातील उच्चारांचा परिणाम

२२५. मराठीचा आणि कानडी, फार्शी, पोर्तुगीज आणि इंग्रजी ह्या
भाषांचा सबंध विशेष आला. कानडी, तेलगू ह्या द्राविडी भाषांचा सबंध तर
मराठीच्या जन्मापासून किंवा जन्माच्याहि पूर्वीपासून आला व अद्यापपर्यंत चालू
आहे. फार्शीचा सबंध बहामनी कालांत सुरू होऊन अब्दुल इंग्रजी अमदानी-
पर्यंत प्रामुख्याने चालू होता. पोर्तुगीजांचा सबंध मध्ये कांहीं वर्षे आला इंग्रजांचा
सबंध गेल्या शंभर दीडशें वर्षांतील आहे. ह्या अवधीत ह्या परकी भाषांचा
परिणाम मराठी उच्चारावर कसा झाला हे पाहू.

कानडी व तेलगू ह्यामधून मराठीत किंवा एकदर आर्योद्भव बोलती कोणते उच्चार आले हे त्या त्या प्रकरणात सांगितलेच आहे मूर्धन्ये द्राविडी भाषांतून आर्य भाषात शिरली. मूळ आर्य भाषेत मूर्धन्य उच्चार होते; परंतु त्यांचे उच्चार सध्यांच्या त्यांच्या उच्चारांहून थोडेसे निराळे असावेत. मूर्धन्य उच्चारात परकीयत्व आहे यांत शका नाही. उच्चारस्थानांचा क्रम जर आपण पाहिला तर कठ, तालु, मूर्धन्, दन्त, ओष्ठ असा त्यांचा क्रम आढळतो; परंतु मुखातील स्थाने प्रत्यक्ष पाहिलीं तर त्यांच्या क्रमानें मूर्धन् हे तालूच्या अगोदर आले पाहिजे! कठ, मूर्धन् तालु, दन्त, ओष्ठ असा क्रम योग्य होईल. मूर्धन्य उच्चार हे परकी असल्यामुळे मागाहून ते वुसडले गेले व त्यांचें उच्चारस्थान मुळीच माहीत नसल्यामुळे त्यांच्या स्थानांच्या क्रमांत भेद उत्पन्न झाला.

उच्चारांच्या बाबतीत आणखी एक वळण द्राविडी भाषांपासून मराठीला मिळाले आहे आणि ते म्हणजे ऋ, ॠ, लृ आणि ऊंमे ह्यांच्या उच्चारासंबंधी होय. हे उच्चार द्राविडी भाषांत नाहीत व असले तर फार काचितच त्यांचा उपयोग करतात. वैदिक, संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत आहेत; व त्यांच्याच द्वारां ते मराठीत आले. परंतु द्राविडी भाषांत ते नसल्यामुळे मराठीतील त्यांचें प्राचुर्य फार कमी झाले आहे. वर दिलेले सर्व उच्चार मराठीत नरमावले जातात. 'श, ष, स, ह्या तिन्हींपैकी 'ष' तर कधीच वापरांत येत नाही बाकीच्या दोन्हींपैकी एक 'श' किंवा 'स' वापरून मराठीत काम भागवितात.

आणखी एक बाब आर्यींच्या 'ए, ऐ, ओ, औ,' ह्यासंबंधी आहे सर्व द्राविडी भाषांत ह्याचे उच्चार अनुक्रमे 'ये, यै, वो, वौ,' असे होतात व तसे लिहिलेहि जातात. जुन्या हस्तलिखितांत व ऐतिहासिक पत्रव्यवहारात 'यैसिजे, यैवज, वोक, वोसग, वौषध' अशीं शब्दांचीं रूपे सांपडतात.

संयुक्त व्यजनांच्या उच्चारांत विश्लेष किंवा स्वरभक्ति होणे किंवा मध्येच नासिक्य उच्चार येणे वगैरे गोष्टी कोणत्याहि भाषेच्या उच्चारप्रक्रियेत आढळतात. तथा त्या कानडी वगैरे भाषांतहि आहेत. तेव्हा त्या कानडीतून मराठीत आल्या असें म्हणण्यांत काहीं स्वारस्य नाही. दाक्षिणात्यांच्या उच्चारात गडबड होऊन त्यांचें बोलणें अस्पष्ट होतें म्हणून शूद्रक कवीचा चंदनक जें म्हणतो, 'ते कानडीच्या ह्या उच्चारांच्या परिणामामुळेच होय

२२६. मराठी भाषेत तालव्य उच्चारांत जो फरक पडला आहे तो मात्र मराठीत मूळ आर्यभाषेच्या स्वभावाची खूण म्हणून उतरला नसून परकीय आहे. तालव्य हे मूळचे आर्यभाषेतील परंतु दन्ततालव्य हे मात्र परकीय उच्चार असावेत असें एक मत आहे.

तालव्य वर्णांत स्वरांपैकी इ, ई, ए, ऐ आणि व्यजनापैकीं च, छ, ज, झ, ञ, य, श, इतके वर्ण येतात. ह्यांच्या उच्चारार्थे स्थान तालु-म्हणजे जिभेच्या वरील जें छोटेसें छप्पर आहे तें व जिह्वा ह्याचा सयोग-आहे म्हणून ह्यांना तालव्य म्हणतात. ह्या वर्णांचा प्रत्यक्ष उच्चार 'च्य, छ्य, ज्य, झ्य' असा 'य' मिश्रित होतो. मराठींतहि ह्यांचा उच्चार असाच 'य' मिश्रित करण्याचा प्रघात आहे. जुन्या मराठी वाङ्मयांतून 'विच्यार, यज्यमान' असे शब्द लिहिलेले आढळतात. वैदिक व पुढील पाणिनीय संस्कृतच्या काळापर्यंत ह्या वर्णांचा उच्चार असा शुद्ध तालव्यच केला जात असला पाहिजे पुढें प्राकृतच्या काळांत-विशेषतः माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या भाषांच्या काळांत ह्यांच्या उच्चारांत फरक झाला असावा. उच्चारार्थे स्थान जें तालु होतें तें थोडे पुढें दाताच्या बाजूला सरकलें. शुद्ध तालव्य उच्चारांत थोडासा दन्त्य उच्चार मिसळला गेला व दन्ततालव्य असा एक स्वतंत्र मिश्र उच्चार उत्पन्न झाला. च्य, छ्य, ज्य, झ्य ह्या उच्चारांच्या बरोबरीनें च् (त्स्), छ् (त्स्ह), ज् (द्स्), झ् (द्स्ह) असे उच्चार माहाराष्ट्री, अपभ्रंश व तद्द्वारां गुजराती व मराठी ह्या भाषांत रूढ झाले. शुद्ध तालव्यांत 'य' चा उच्चार प्रामुख्यानें असतो. दन्ततालव्यांत 'स' चा उच्चार प्रामुख्यानें असतो. शुद्ध तालव्य वर्ण लिहिण्याचा प्रकार जो मार्कण्डेय ह्यानें आपल्या प्राकृतसर्वस्व ह्या व्याकरणांत 'चययोरपरि यः स्यात्' (१२-२१) ह्या नियमांत सांगितला आहे, तो चिन्तनीय आहे. य्, य्ज्, य्झ् अशीं प्रतीके त्यानें सुचविली आहेत.

सर्व तत्सम शब्दांत ह्या वर्णांचा शुद्ध तालव्य उच्चार होतो. उदाहरणार्थ-उच्चार, विचार, वांछा, छत्र, जन, ज्ञज्ञावात. परंतु तद्भव व देश्य शब्दांच्या बाबतींत मात्र 'च' वर्णांचा उच्चार शुद्ध तालव्य न होतां दन्ततालव्य होतो. उदा०-चारा, चादर, चोर, जाण, जण, जाणें, जबळ, झट, झगडा, झाड, शोका. तद्भव शब्दांत ज्या वेळीं ते वर्ण 'ई, ए, ऐ' य' ह्यापैकीं एका वर्णाशीं सलग्न असतात त्या वेळीं त्यांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो. उदा०-चिमट, चिवट, चेदूक, चेतविणें, चिंता, जिनगर, झिपरी इत्यादि; किंवा तद्भव शब्दांतील ज्, झ हे वर्ण ज्या वेळीं संस्कृत 'य्' ह्या वर्णापासून उत्पन्न झालेले असतात त्या वेळींहि त्यांचा शुद्ध तालव्य होतो.

तालव्य वर्णांचा हा जो उच्चारभेद आढळून येतो त्याला आर्यभाषांमध्ये फार प्राचीन परंपरा नाही. प्राकृत भाषांच्या अमदानांत व त्यांतल्या त्यांत माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन भाषांत हा उच्चारभेद सुरू झाला मागधी व शौरसेनी ह्या भाषांत दन्ततालव्य हा उच्चारभेद नाही. प्राकृत भाषांच्या काळांत ज्या अर्थी हा भेद सुरू झाला, त्या अर्थी आर्य लोक हिंदुस्थानांत स्थायी झाल्यानंतर वन्याच दिवसांनी, काही तरी स्थानिक कारणामुळे तो सुरू झाला असावा हें खास-

ह्या उच्चारांचा निर्देश मार्कडेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत करतो ग्रीक लोक प्राचीन काळी या उच्चारानें गोंधळून गेले. त्यांच्या लेखांत दन्ततालव्य 'स' मिश्रित असे दिलेले आढळतात. उदा०—चन्द्रगुप्त-Sandracottos, पञ्चाल Paggalon, चन्दन-Tzandon, चष्टन-Tiastanes, उज्जयनी-Ozene उच्चारत हा जो बदल झाला तो द्राविडी भाषांपैकीं तेलगू व कानडी या भाषांच्या ससर्गानें सुरू झाला असावा.^१

मराठीमध्ये जसा हा फरक आहे तसा गुजराती भाषेमध्येहि आहे. तालव्य वर्णांच्या उच्चारांत जो फरक झाला तो मगोलीयन भाषेचा परिणाम असावा असेहि एक मत प्रचलित आहे.^२ मध्य-आशियातून हूण व खजर जातीचे जे लोक आले व उत्तर हिंदुस्थानांत राज्य आक्रमण करून स्थायी झाले, त्यांच्या भाषेंतील उच्चाराचा परिणाम झाला असावा परंतु ह्या मताच्या विरुद्ध पुरावा पुष्कळ आहे. एक तर मगोली भाषेच्या ससर्गानें हा दन्ततालव्याचा उच्चार आला असे म्हणावें तर उत्तरेकडील मागधी व पैशाची ह्या व तदुत्पन्न ज्या इतर आधुनिक हिंदी, बंगाली, पुस्तु वगैरे भाषा आहेत त्यांत तो उच्चार कां उतरला नाही हा एक प्रश्न राहतो. शिवाय दुसरी गोष्ट ही-सिंहलद्वीपाच्या भाषेंतहि हा जो उच्चार आढळून येतो त्याचीहि उपपत्ति मगोली भाषेच्या परिणामावरून लागत नाही. तेव्हा द्राविडी भाषांचाच हा परिणाम असावा असेच शेवटीं मानावें लागतें.

२२७. फारशी भाषेंतील उच्चाराचा परिणामहि मराठीवर झाला आहे. बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकाल ह्या तिन्ही कालात मराठी भाषेचा फारशी भाषेशी जो संबंध आला व त्या सबधानें मराठीवर जे परिणाम झाले, ते त्या त्या प्रकरणांत दिले आहेत. फारशी भाषेंतून आलेल्या उच्चाराच्या लकवा मार्गे त्या त्या वर्णांखालीं दिल्या आहेत. त्याशिवाय खालील लकवा उल्लेखनीय आहेत. १. आ > आय-उदा०—बागायत, बिछायत, वायदा, मायना, जकायत. २. आ > ए-उदा०—कितेब, खेरीच, तेजी, तेरीख, देखील, सेकीन. ३. आ > अ-उदा०—आशक, काफर, कायम, खायर, जाबता, नाजर. ४. इया > आ-उदा०—अख्त्यार, व्याला, म्यान, कज्जा, गाशा, जास्त, दानत. ५. इह > ए-उदा०—एहसान, बेहेत्तर, मेहनत, मेहरप. जोडाक्षरांचें पृथक्करण-उदा०—कदर, कसब, जरब, बरफ, तकट, नगद, फजर. ७. जोडाक्षरांचें रक्षण-उदा०—गस्त, तस्त, फक्त, वक्त, सक्त, मर्द, सर्द. ८. अक्षरांच्या द्वित्वाचा त्याग-उदा०—बजाज, फरास, बकाल, सराफ, हमाम. ९. मार्गे ऱ्हस्व 'इ' आल्यास मध्ये 'ई' येते व 'उ' आल्यास दीर्घ 'ऊ' येतो. उदा०—इबीन, जिकीर, फिकीर, शिलीक, उरूस, कुलूप, बुरुज, जुलूम, बुरुज^३.

१. J. Bloch : L. F. M 24. p. 33

२. N. Divatia : W. P. L Gujarati 4.

३. मा. त्रि. षटवर्धन फारशी-मराठी कोश-प्रस्तावना.

स्वरांच्या ह्या उच्चारांखेरीज व्यजनांच्या बाबतींतहि फार्शीच्या लकवा 'क्', 'ख्', 'ज्', 'झ्', 'फ्', 'श्', 'स्', 'ह्' व्यजनांच्या उच्चारांत आल्या आहेत. काशी, तनखा, खामखा, तोसीस, मशीद, फर्जी, अफवा, जिल्हा, बुद्रुक, मशहूर इत्यादि उदाहरणांत त्या प्रतिबिंबित झाल्या आहेत. अन्त्य 'ह' च्या लोपाची तशीच गोष्ट आहे. आघातासुळें साधे वर्ण द्वित्त झाल्याची अस्सल, नकल, अत्तर, हुन्नर, जिन्नस, रक्कम हीं उदाहरणें होत.

२२८. इंग्रज लोकांच्या गेल्या १००-१५० वर्षांच्या सहवासानें इंग्रजी भाषेंतील उच्चारांचा परिणामहि मराठी भाषेच्या उच्चारावर झाला आहे. न्हस्व 'अ' 'ओ' म्हणजे 'अॅ' 'ऑ', हे दोन उच्चार मराठीत येत आहेत. प्रत्येक स्वराचा न्हस्व किंवा द्रुततर उच्चार मराठीत इंग्रजीच्या सहवासानें आला आहे. Ch, F, J, Q, V, X, Z ह्या व्यजनाचे कांहींसे चमत्कारिक उच्चार मराठीमध्ये रूढ होऊं पाहात आहेत. पेशवे काळात तर विशेषनामांचे कसे चमत्कारिक उच्चार होत हें पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. पोट (Ford), हॅस्टिन (Hastings), कवलबुरग (Colebrooke), मेघफास (Macpherson), मेघडूर (Commodore), तामगिरास (Thomas Graham), घमडी (Cavendish), इद्रसेन (Anderson), रुद्रक (Roderik), कर्मखल (Carmachel), रासलपर (Ross Lambert), मडूक (Maddock)।

ह्याशिवाय पुढील शब्दांच्या उच्चारांतहि मराठी व इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषांतील उच्चारामध्ये चाललेलें युद्ध दिसून येईल. अजिटेण, शेकड, परतकेस, पुर्तुकाल (Portugese), वलदेज (Hollanders), गोवरदोर (Governor), विजुरे (Viceroy), मनवर (Man-of-war), गुरात्र, बतेला, बतेरी, आनरावल, टिकेतराय, सकरतार (Secretary), बुक, टेबल, वाच, इजिन, शीट, मोटर, राकेल, कव्हर, ब्रश, कप, बशी, किटली, स्लेट, हे उच्चार तर आपल्या नेहमीच्या परिचयाचे आहेत.

२२९. ख्रिस्ती शतकाच्या पधराव्या शतकाच्या आरंभी हिंदुस्थानांतील सुवर्णभूमीच्या लौकिकासंबंधींच्या गोष्टी ऐकून तो देश शोधून काढण्याचे ज्यांनीं जारीनें प्रयत्न केले त्यांच्यांत पोर्तुगीज लोक अग्रेसर होत. त्यांचें प्रथमेचें व्यापाराचें दोंग संपल्यानंतर धर्मप्रसाराचें वेड त्यांच्या अगांत शिरलें व तदनंतर त्या वेडानें सर्व पश्चिम किनाऱ्यावर थयथयाट घातला. त्यांनीं लोक काय वाटविले, देवळें काय फोडलीं, धर्मग्रंथ काय जाळले, धर्मन्यायासनापुढें चौकश्या काय केल्या व लोकांचा अनन्वित छळ काय केला, ह्या त्यांच्या धर्मछळानेंच त्यांची राजकीय सत्ता उखडली गेली. परंतु त्या पाद्री भटांनीं कोंकणची

ओसरीच व्यापली; इतके नव्हे तर हळूहळू महाराष्ट्रातील अहमदनगरपर्यंत त्यांनी आपले पाय पसरले व त्यामुळे त्याचे उच्चारहि मराठीत फार आले. त्यांची चिन्हे खालील पोर्तुगीज भाषेतून मराठीत आलेल्या शब्दांत आहेत.

काजू, कपू, काडतूस, काजें, चेपें, कुतनी, खुतनी, फालतु, फीत, घमेळें, लवाद, नाताळ, पगार, पाव, पसार, पिकाव, टिकाव, परात, पुरावा, रिफाड, खण, रौंड, सोडत, तुरज, तुरग, वार, विजागरी, अननस, अलमारा, रत्तल, बशी, बटाटा, बिस्कुट, बन्न, बुराख, चावी, कोबी, खमीस, इस्त्री, कर्नल, जुगार, लिलाव, मेज, मेस्त्री, पाद्री, पोपयी, पेळ, पिंप, सावण, तंबाखू, वरांडा, भोपळा, आचार, आफूस, अय्या, नादली, नारडी, बालडी, बांक, बर्केटा, बर्किन, बटेला, बटवा, बूच.

मराठी शब्द .....
 मजकूर.....
 दिनांक.....
 वर्ष.....

२३० मराठीच्या वर्णप्रक्रियेचे विवेचन मागील प्रकरणात झाले. वर्ण-प्रक्रियेनंतर प्रत्ययप्रक्रियेचा विचार ओघानेच येतो. मराठी भाषेच्या पूर्वीच्या ज्या भाषा संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश वगैरे होत्या त्यांच्या प्रत्ययांचे विवेचन मागे केले त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. वैदिक संस्कृतसारख्या भाषांमध्ये नामे व क्रियापदे ह्यांची मोठी रूपसमृद्धि होती. ह्या त्यांच्या रूपसपन्नतेबद्दल कौतुक वाटते. ग्रीक-लॅटिन, लिथ्यूनियन ह्या पाश्चात्य भाषांतहि अशीच रूपसमृद्धि होती. परंतु ही रूपसमृद्धि उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली. नामांच्या व सर्वनामांच्या विभक्तींची निरनिराळीं रूपे, क्रियापदाचे गण, पदे, दहा प्रकारचे लकार त्यांत पुन्हा तीन प्रकारचे भूतकाळ, त्यांतहि पुन्हा एका भूतकाळाच्या सात निरनिराळ्या तन्हा, चार अर्थ, दोन भविष्यकाळ, इत्यादि निरनिराळे प्रकार उत्तरकालीन भाषांत कमी कमी झाले. भूतकाळ एकच राहिला. गणभेद, अर्थभेद, रूपभेद नाहींसे झाले. प्रयोजकाच्या 'अय पय' ह्या दोन्ही प्रत्ययांबद्दल एकच अर्थ येऊन वसला. भाषेतील विविधत्व कमी करून त्याऐवजीं एकरूपत्व व एकविधत्व आणून भाषेत सोपेपणा आणण्याची प्रवृत्तिच ह्याच्या मुळाशी आहे.

मूळ आर्यभाषेतील रूपसमृद्धि पुढील अवस्थांत कमी झाली असली तरी मराठीत रूपसमृद्धि कमी उतरली असे नाही. रूपांचे विविधत्व व भिन्नत्व हे मराठी भाषेत कांही कमी नाहीं व ते त्या भाषेचे एक भूषण आहे असे कांही व्याकरणकार मानतात. भाषेच्या विकासांतील ही एक गममतच आहे. भाषेच्या विकासाच्या एका अवस्थेत जर एक प्रकारचे विविधत्व कमी झाले तर त्याच अवस्थेत दुसऱ्या कोणत्या तरी प्रकारचे विविधत्व येते. शब्दाचे आठ प्रकार, सात विभक्ति, तीन लिंगे, दोन वचने, तीन काळ व त्याचे पोटभेद, अर्थ, रूप, प्रयोजक, कर्मणि, साधित धातु, सयुक्त, क्रियापदे इत्यादि किती तरी भिन्न भिन्न गोष्टी मराठी आहेत. शिवाय शब्दांचे सामान्यरूप व त्याचे निरनिराळे प्रकार ही तर मराठीची विशिष्ट बाब आहेच. कर्तरि, कर्मणि, भावे, भावकर्तरि, कर्मकर्तरि इत्यादि प्रयोगाचे भेद आहेतच. रूपांच्या ह्या भिन्नत्वामुळे व विविधत्वामुळे मराठी भाषा ही किंचित् ताठर झाली आहे असा तिच्यावर अन्यभाषीयांचा आरोप आहे.

नामविभक्ति, आख्यातविभक्ति, शब्दसिद्धि ह्या वार्षीचा विचार अनुक्रमे पुढे केला आहे.

२३१ व्याकरणाच्या दृष्टीने मराठीत शब्दांचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. एक व्ययी शब्द व दुसरा अव्ययी शब्द. पहिल्या व्ययी प्रकारांत नाम, सर्वनाम,

विशेषण व क्रियापद दुसऱ्या अव्ययाच्या प्रकारात क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी व उद्गारवाचक हे विभाग पडतात. संस्कृतमधील नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात ह्या शब्दांच्या चार प्रकारांपैकी उपसर्ग हे धातूतच सामावून गेल्यामुळे मराठीत शब्दाचे प्रकार फक्त तीनच राहतात; व ह्या तिन्हींमध्ये वर दिलेले आणखी उपभेद आहेत. मानसशास्त्रदृष्ट्या पाहिले तर वाक्यांतील स्वरे जिवंत शब्द म्हटले म्हणजे नाम आणि क्रियापद हे दोनच ठरतात. सर्वनाम हा जरी भाषेतील आद्य शब्द असला तरी ज्या अर्थी नामासाठी त्याचा उपयोग होतो त्या अर्थी तो एक निराळा प्रकार मानण्याची जरूरी नाही. नाम आणि विशेषण हे दोन्ही शब्द एकमेकासाठी वाक्यांत वापरले जातात. क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व उभयान्वयी वगैरे अव्यये हीं वाक्यरचनेची किंवा वाक्यरचनेत शब्द जोडण्याची निरनिराळीं साधने आहेत. उद्गारवाचक अव्यये हा तर निराळा प्रकार मानण्याची जरूरीच नाही. भावनेचा आवेग दाखवणारी अतिसक्षेपित अशी वाक्येच आहेत. हीं व्याकरणदृष्ट्या पूर्ण नाहीत एवढेच. परंतु ही मानस-शास्त्राची दृष्टि झाली. तर्कशास्त्राच्या कसोटीने पाहिले तर शब्दाचा निराळा घर्म दिसला की त्याला निराळे नाव दिले पाहिजे. मानसशास्त्राच्या दृष्टीने उद्गार-वाचक अव्ययेच फक्त वगळली जाऊन शब्दांचे सात प्रकार ठरतील.

मराठीमध्ये नामाची वचने दोन—एकवचन व अनेकवचन; लिंगे तीन—पुंलिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग हीं आहेत. लिंगाच्या बाबतीत मराठीत विशेष वैचिन्य असून ते अन्यभाषीयांच्या दृष्टीने थोडेसे चमत्कारिक दिसते. मराठीत शब्दांचे लिङ्ग दोन प्रकारांनीं ठरते. पदार्थाच्या स्वाभाविक जातीप्रमाणे तद्दर्शक शब्दांचे लिंग ठरविण्याचा एक प्रकार असून व्याकरणदृष्ट्या शब्दांचे लिंग ठरविण्याचा दुसरा प्रकार आहे. मराठीमध्ये सर्व शब्द स्वरान्त आहेत. व्यजनान्त शब्द नाहीत. व्यजनान्त तत्सम शब्दांची प्रातिपदिके मात्र व्यजनान्तच राहतात. प्रत्यय घेतांना मात्र ते स्वरान्त होतात. नामाच्या विभक्ति सात आहेत. विभक्तींच्या प्रत्ययांची चिकित्सा पुढे केली आहे.

विभक्तिप्रत्यय

२३२. संस्कृतमध्ये एकदर सात विभक्ति आहेत. मधल्या प्राकृत भाषांत चतुर्थी विभक्तीचा लोप झाला आहे. संस्कृतप्रमाणे मराठीत (संबोधन वगळून) विभक्ति सात आहेत असे मानितात. द्वितीया आणि चतुर्थी ह्या दोन्ही विभक्तींचे प्रत्यय सारखेच जरी असले तर त्यांचे 'कारकार्थ'—विभक्तिप्रत्ययान्त शब्दांचा क्रियापदाशी संबंध—निराळे आहेत. मराठीतील साती विभक्तींच्या प्रत्ययांची उपपत्ति खालीलप्रमाणे आहे.

प्रथमा

२३३. मराठीत प्रथमा विभक्तीचे प्रत्यय नाहीत. नामाचें मूळ रूप तेंच प्रथमेच्या एकवचनीं येते. त्या मूळ रूपाचें जें एकवचन तेंच प्रथमेचें एकवचन आणि त्याचें जें अनेकवचन तेंच प्रथमेचें अनेकवचन. निरनिराळ्या नामांच्या अनेकवचनाचें रूप निरनिराळ्या रीतीनें पालटतें व ह्या निरनिराळ्या रूपांच्या बाबतीत एकच प्रत्यय देतां येत नाही, म्हणून प्रथमेच्या अनेकवचनासहि प्रत्यय नाही असें म्हणतात. मराठीत शब्दाचें जें प्रातिपदिक रूप घेतलें जातें तें संस्कृत-मधील प्रातिपदिकावरूनच घेतलें जातें. स्वरान्त नामेंच तेवढीं प्रातिपदिकापासून आणि व्यंजनान्त नामें प्रथमेच्या रूपापासून मराठीत घेतली जातात असा काहीं प्रकार नाही. मराठी प्रातिपदिक काय किंवा संस्कृत प्रातिपदिक काय दोन्ही एकच. संस्कृतमधील व्यंजनान्त प्रातिपदिक हें मराठीत मात्र स्वरान्त होतें, एवढाच फरक होतो.

मराठीतील काहीं आकारान्त प्रातिपदिकांतील अन्त्य आ संस्कृतमधील 'क' पासून आला आहे. उदा०—घोटक—घोडओ—घोवड—घोडा. अपभ्रंश भाषेत 'घोडउ' ह्या रूपाबरोबर 'घोडआ' हेहि रूप प्रचारात होतें. त्या प्रत्ययापासून मराठी 'आ' उत्पन्न झाला. इतर 'आ' कारान्त प्रातिपदिकांच्या बाबतीत 'आ' ची उपपत्ति मूळ शब्दांतील अन्त्य 'अः' पासून लागते. उदा०—गर्भ—गाभा, घट—घडा, आम्र—आवा, चतुष्पथ—चव्हाटा, गोष्ठ—गोठा, सरट—सरडा, मत्स्य—मासा, दीप—दिवा, कूप—कुवा, दोहद—डोहोळा, पारद—पारा, मातुल—भावळा, सत्य—साचा. नपुंसकलिङ्गी 'ँ' हा प्रत्ययहि कांहीं शब्दांच्या बाबतीत वरील 'आ' प्रत्ययाप्रमाणें संस्कृत 'क' ह्या प्रत्ययापासूनच निघाला आहे. उदा०—कदलकम्—कयलय—कइलयं—केलय—केलइ—केलें. इतर 'ँ' कारान्त प्रातिपदिकांच्या बाबतीत 'ँ' ची उपपत्ति मूळ शब्दांतील अन्त्य 'अम्' पासून लागते. उदा०—वलयम्—वळें, प्रवाल—पोवळें, ताम्रम्—तांबे, रूप्यम्—रुपें, सकटं—सांकडें.

मराठीतील आ व ँ ह्या प्रत्ययांच्या उपपत्तीसंबंधीं वरींच मते पुढें आली आहेत. कांहीं प्रातिपदिकें 'आकारान्त' असतात तर कांहीं 'अकारान्त-असतात. प्रातिपदिक आकारान्त किंवा अकारान्त होणें हें त्या शब्दांच्या आघातावर अवलंबून आहे. ज्या वेळेस आघात अन्त्यावर असेल त्या वेळेस आकारान्त प्रातिपदिक होतें. बीम्सनें दिलेल्या ह्या मतात 'क' ह्या संस्कृत प्रत्ययाचा कांहीं संबंध त्यानें आणला नाही, बीम्सचा सर्व भर आघाता (accent) वर आहे. होर्नलनें ह्याच्या उलट असें प्रतिपादिलें आहे की 'आ' किंवा 'अ' होणें हें संस्कृत 'क' प्रत्ययावर अवलंबून आहे.

१. Beames *Comp. Gr. A., Vol 1!, P 516*२. Hornle, *J. B. R. A. S Bengal XII, P. 154.*

जुन्या मराठीत प्रथमेचा एकवचनी 'उ' प्रत्यय संस्कृतमधील प्रथमेचा प्रत्यय जो 'स्' त्यापासून निघाला आहे. प्रचलित भाषेत सलगीच्या भाषेत हा 'उ' प्रत्यय वापरतात. त्यांची रूपांतरे पुढीलप्रमाणे आहेत.

वै. सं.	स	प्रा.	अप.	जुनी मराठी
स् >	ः	> ओ	> उ	> उ

ह्या 'उ' प्रत्ययासवर्धी आणखी एक उपपत्ति देण्यांत येते. आम्हण भाषेत प्रथमेचा एकवचनाचा 'ओ' प्रत्यय आहे. ह्या 'ओ' प्रत्ययापासूनच मराठीचा आणि आम्हणभाषीयांचा (तेलगूचा) सबंध आल्यामुळे एकीचा परिणाम दुसरीवर झाला असण्याचा संभव आहे. परंतु वर दिलेल्या ऐतिहासिक उपपत्तीपुढे हे मत टिकत नाही. प्रथमेच्या एकवचनापुरताच हा 'उ' प्रत्यय प्रचलित मराठीमध्ये वापरतात असे नाही, तर शब्द त्या प्रत्ययासह प्रातिपदिक बनतो आणि मग त्याला इतर विभक्तींचे प्रत्यय लावतात. उदा०—रामूने, रामूस, रामूचा, रामूत, गणूने, गणूस, गणूचा, गणूत इत्यादि.

कदाचित् हा 'उ' प्रत्यय प्रथमेच्या 'उ' प्रत्ययाहून भिन्न असण्याचा संभव आहे ममत्वदर्शक किंवा स्वार्थे असा हा 'उ' प्रत्यय असावा.

प्रथमेच्या विसर्गापासून 'आ' हा आणखी एक मराठीत प्रथमेचा प्रत्यय आला आहे. उदा०—रामा, बाळा, हऱ्या, सोऱ्या इत्यादि. राम—रामा, बाळ—बाळा अशी उपपत्ति ठावता येणे शक्य आहे.

वर्तमान मराठीत प्रथमेस एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय नाहीत असे वर सांगितले आहे. प्रत्यय नसल्यामुळे शब्दाचे प्रथमेचे रूप आणि त्याच शब्दाचे प्रातिपदिक (विभक्तिप्रत्यय लागण्याच्या पूर्वीचे रूप) सारखेच दिसते. परंतु शास्त्रीय दृष्ट्या हे विधान टिकणारे नाही. संस्कृतमधील प्रथमेच्या 'स्' प्रत्ययाचा प्रथम 'ओ' होऊन नंतर त्या 'ओ' चे ऱ्हस्व स्वरूप 'उ' झाले. पुढे कालान्तराने भाषेच्या पुढील स्थितीत ह्या 'उ' चे ऱ्हस्वीकरण होऊन त्याचा 'अ' बनला व तोच पुढे प्रथमेचा प्रत्यय होऊन बसला किंवा शब्दाच्या प्रातिपदिकाच्या अन्तांत सामावून गेला अशी मराठीतील प्रथमेच्या प्रत्ययांची उपपत्ति आहे.

द्वितीया

२३४. मराठी भाषेत प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन विभक्तींच्या रूपांमध्ये बराच घोटाळा उडाला आहे. ह्या दोन्ही विभक्तींत नामांची काही रूपे सारखीच होतात. त्यांच्या समान रूपांमुळेच द्वितीया विभक्तीच काही व्याकरणकार मानीत नाहीत, तर काही व्याकरणकार द्वितीयेत स-प्रत्यय द्वितीया आणि अ प्रत्यय द्वितीया

असे दोन प्रकार करतात, 'कर्म' हा कारकसंबंध एखाद्या शब्दाचा त्याच वाक्यांतील क्रियेशी आहे असे म्हणावयाचे आणि त्या शब्दाची विभक्ति मात्र प्रथमा मानावयाची हे असगत व अशास्त्रिय नाही का ? वाक्यात एखाद्या शब्दाचा क्रियापदाशी 'कर्म' कारकाचा संबंध असला की तो शब्द द्वितीया विभक्तीतच असला पाहिजे; मग त्याला प्रत्यय लागो किंवा न लागो, प्रत्यय लागला तर सप्रत्यय व न लागला तर अप्रत्यय द्वितीया होईल, हाच पक्ष आम्हांस समत आहे. प्रथमेचा कारकसंबंध व द्वितीयेचा कारकसंबंध हे दोन पृथक् आहेत व म्हणून ह्या दोन्ही विभक्ति निराळ्या स्वतंत्र समजल्या पाहिजेत. वाक्यांत एखादा शब्द कार्य काय करतो, त्याचा कारकसंबंध काय आहे हे पाहूनच त्याची विभक्ति ठरवावी लागते. प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन्ही विभक्तींची जरूरी वाक्यांत लागते.

तृतीया

२३५. मराठीमध्ये तृतीया विभक्ति हीहि स्वतंत्र विभक्ति राहिली आहे. 'करणी' तृतीया म्हणून तिचा संबंध वाक्यात येतोच व तशी तिची जरूरी आहे. परंतु ह्यादिपक्षां तिची जरूरी कर्मणि प्रयोगांत जास्त आहे. कर्मणि प्रयोगांत तर ती कर्तृपदाची विभक्ति असते. आणि उत्तरोत्तर कर्मणि प्रयोग भाषेमध्ये जास्त जास्त वापरात आल्यामुळे ही विभक्ति प्रथमेपेक्षा सुद्धा जास्त महत्त्वाची व उपयोगी अशी होऊन बसली आहे.

मराठीत तृतीयेचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत. एकवचन-नें, ऐं, ईं, शीं अनेकवचन-नीं, हीं, ईं, शीं. एकवचनाचे चार आणि अनेकवचनाचे चार असे एकंदर आठ प्रत्यय आहेत.

प्रत्ययाची उपपत्ति-संस्कृतमध्ये तृतीया "आ, भ्याम्, भिस्" ह्या प्रत्ययांनी साधीत असत. अकारान्त नामाची तृतीया "एन, भ्याम्, ऐस्" ह्या प्रत्ययांनी साधीत असत. प्राकृतमध्ये "एण, हि" प्रत्यय तृतीयेचे होते. अपभ्रंशामध्ये त्याचे "इण" असे रूप झाले.

१. मराठीतील 'नें' प्रत्यय (१) संस्कृत 'एन > प्राकृत 'एण' > अपभ्रंश 'इण' ह्या प्रत्ययापासून आला आहे किंवा (२) लृग् ह्या धातूपासून ज्याप्रमाणे द्वितीयेचा 'ला' प्रत्यय आला, त्याचप्रमाणे 'ले' प्रत्ययहि आला. आणि त्या 'ले' पासून 'नें' हा प्रत्यय तयार झाला. 'नें' ह्या प्रत्ययांत जुन्या तृतीयेचा प्रत्यय दुबारा आला असे वाटते.

२. ऐं-हाहि प्रत्यय संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशामधील जो 'एन' प्रत्यय (एन > एण > इण > ऐं) सांगितला त्यापासून आला आहे. उदा०— संस्कृतमधील 'पुत्रेण' ह्या शब्दाची माहाराष्ट्रीत 'पुत्तेण' व अपभ्रंशांत 'पुत्तेण' व 'पुत्ते' अशीं रूपे बनलीं. अपभ्रंशांत 'एण' ह्या प्रत्ययाचेच 'ऐं' असे

सानुनासिक स्वरांत तृतीयेचे रूप बनले. मराठीतील ' ऍ ' प्रत्ययाच्या मुळाशी तोच प्रत्यय आहे. अपभ्रंश भाषा बोलणारे लोक काही काल ' पुत्तेण ' असा उच्चार करीत असले पाहिजेत त्याशिवाय अशीं दोन वैकल्पिक रूपे होती ना. पुढे तोच ण् जाऊन त्याबद्दल अन्त्य स्वर सानुनासिक बनला ह्या दोन रूपांवरून मराठीत ' ण ' चा ' न ' होऊन पुतेन व पूर्ते अशीं दोन रूपे बनलीं. ज्ञानेश्वरांत हीं दोन रूपे सांपडतात. उदा०—(१) मेघेँ, ईश्वरेँ, पडितेँ, नायकेँ (पठरपूर) (२) जाणतेण, पढियतेन, राणेन, सेतुगुडेन (पठरपूर), जुम्या शिलालेखांत ' ऍ ' हा प्रत्यय सांपडतो. उदा०—चाउण्डरायेँ (श्रवणबेलगोळ) गाढवेँ (परळ), नायकेँ; सेनावड्ढेँ; देवेँ; रायेँ (पठरपूर), मापेँ (पाटण). मराठी काव्यांत व पेशवेकालापर्यंतच्या गद्यातहि तृतीयेचा हा प्रत्यय वापरला जात असे. उदा०—उपजलो भावो । तुझे कृपेँ सिद्धि जावो (तुकाराम), महाराजेँ सांगितलेँ, सुयोधनेँ हरिले इत्यादि.

वर्तमानकालीन मराठीत हा ' ऍ ' प्रत्यय सररहा वापरीत नाहीत. काही शब्दांत विशेषतः विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांत ' ऍ ' प्रत्यय आढळतो. उदा०—प्रमाणेँ, मुळेँ, सगेँ, सर्वेँ.

“ आपल्या कृपेँकरून, तेणेकरून ” वगैरे प्रयोगांत हाच प्रत्यय आहे असे नवलकर म्हणतात.

३. ई—तृतीयेच्या ह्या एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्ययाची उपपत्ति पुढीलप्रमाणे आहे. (अ) एभि (संस्कृत) < एहिं (प्राकृत) < हीं (जुनी मराठी)—ई, अशी उपपत्ति देतात. परंतु ह्या मार्गाने अनेकवचनातील ' ई ' प्रत्ययाची उपपत्ति लागते. अनेकवचनापासून एकवचनाचा प्रत्यय झाला कीं काय व तसें असेल तर अनेकवचनाच्या ठिकाणीं एकवचनाचा अर्थ कसा प्राप्त झाला ह्याविषयी उलगाडा होत नाही. (आ) आमच्या मते तृतीयेचा हा एकवचनी ' ई ' प्रत्यय वर सांगितलेल्या ' ऍ ' ह्या एकवचनी प्रत्ययाचा ऱ्हस्वोच्चार आहे. ' ऍ ' चे ऱ्हस्वीकरण म्हणजे ' ई ' ह्या उपपत्तीने अनेकवचनापासून एकवचनाचा अर्थ कसा आला हे कोडे राहात नाही. ह्या प्रत्ययामुळे तृतीया आणि सप्तमी ह्या दोन विभक्तीच्या बाबत घोटाळा उत्पन्न होतो.

४. शीं—ह्या प्रत्ययाची उपपत्ति. १ समम् < सविँ < सर्वेँ < शीं (राजवाडे). २. सहितम् > सहअँ > सीँ > शीं. ३ सह > सिँ > शीं. ह्या तिन्हीपैकी पहिल्या दोन सयुक्तिक वाटतात ' सह ' पासून ' सिँ ' प्रत्यय निघालेला नसावा. कारण त्यानें ' शीं ' वरील अनुस्वाराची उपपत्ति लागत नाही. माहाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत ' सह ' मधील ' ह ' कायम राहतो. ' समम् ' मधील ' म् ' चा अपभ्रंशांत ' वँ ' होतो. ' सहितम् ' ह्यापासूनहि ' सहअँ ' असा शब्द होणे शक्य आहे. ' इन्द्रियेसीँ ' ह्या रूपांत सप्तमीच्या ' सिँ ' ह्या रूपाशीं ' इन्द्रियेँ ' ह्या

तृतीयेच्या रूपाचा संयोग होऊन हा तृतीयासप्तमी योग झाला आहे. 'समम्' शब्द तृतीया घेतो.

५. अनेकवचनाचे प्रत्यय—नी. हा प्रत्यय एकवचनाचा 'ने' हा जो प्रत्यय मागे दिला आहे त्या प्रत्ययाचेच अनेकवचन आहे.

६. हीं—हा प्रत्यय संस्कृत—'एभि.' > प्राकृत—'एहि' ह्या प्रत्यय—पासून आला आहे. वर्तमान मराठीत ह्या प्रत्ययाचा उपयोग फारसा आढळून येत नाही. पेशवेकालीन व पुढे अव्वल इंग्रजीतील मराठीत हा प्रत्यय पुष्कळ उपयोगांत होता. उदा० महाराजाहीं, त्याहीं, सैनिकाहीं इत्यादि.

७, ८. ईं, शीं—ह्या प्रत्ययासबधीं विवेचन वर आलेच आहे.

९. आ—हा प्रत्यय स्त्रीलिंगी नामांना एकवचनात लागतो. उदा०—आत्मसुखेच्या, गोडिया (ज्ञानेश्वर) वोजा, सुखाच्या, देवीआ (पदरपूर). ह्या प्रत्ययाचे मूळ संस्कृतमधील तृतीयेच्या 'आ' प्रत्ययात आहे. प्राकृतमध्ये 'अए, आज' असे दोन प्रत्यय तृतीया, षष्ठी व सप्तमी ह्या विभक्तीचे आढळून येतात.

वर जो तृतीयेचा 'ँ' प्रत्यय सांगितला त्याचे जुन्या मराठीत व कांहीं प्रांतिक भाषांत 'न' असे रूप होते. आणि ते 'अ' कारान्त नाम आणि विशेषण ह्यांच्या षष्ठीविभक्तिप्रत्ययान्त रूपाना लागते. उदा०—मढिचेन मापें (पाटण). वारेंन (वार्यां+नें)—(ज्ञानें.). खरें पाहिले असता हा प्रत्यय 'न' नसून 'नि' असा आहे. 'नि' प्रत्ययाचे ऱ्हस्व स्वरूप 'न' हें आहे. 'नि' प्रत्यय पुष्कळ वेळा वापरांत येतो. उदा०—१. ऐसे मल्हायिले मोहे। माजिरेनि (ज्ञा. १४।२५१), २. अविवेकाचेनि माजें; ३. तैसेनि ज्ञानें; ४. मेघांचेनि मुखें, ५. पिंडाचेनि मिसे (ज्ञा. १४।२४६). कोकणी व खानदेशी भाषात हा प्रत्यय क्रियापदापुढे लावतात. उदा०—त्यानें काम केलेनि, मी सांगितलेनि इत्यादि. ह्या 'नि' प्रत्ययाची उपपत्ति राजवाडे ह्यांनी 'त्यानें काम केलेनि—तेन कर्म कृतेन, मी सांगितलेनि—मया सख्यातेन' अशी 'सता तृतीया' ची उदाहरणे म्हणून लाविली आहे.

हा 'नि' प्रत्यय दुसऱ्या एका 'नि' प्रत्ययापासून निराळा केला पाहिजे. 'करूनि, म्हणूनि, धेऊनि' वगैरे धातुसाधित अव्ययांच्या पुढे 'नि' प्रत्यय येतो. हा 'नि' प्रत्यय पादपूरक अव्यय आहे असेहि राजवाडे समजतात, व त्या-बद्दलचा जुना दाखला माहाराष्ट्री आणि अपभ्रंश भाषात असल्याचे सांगतात.^१

चतुर्थी

२३६. संस्कृतमध्ये चतुर्थी विभक्ति असून तिचा अर्थ संप्रदान आहे. प्राकृतमध्ये 'पुताअ, इत्थिताए, देवताए' अशी चतुर्थीची एकवचनाची

१. राजवाडे : सुवन्तविचार, पृ.८.

रूपे सांपडतात^१. तरी पण त्या भाषांत चतुर्थीचा सररहा उपयोग होत नाही. प्राकृतमध्ये चतुर्थीचा लोप झाला. आणि चतुर्थीचा अर्थ द्वितीया आणि षष्ठीच्या साहाय्याने दाखविला गेला, मराठीमध्ये चतुर्थी विभक्ति आहे व तिचा अर्थ संप्रदान आहे. मराठीतील चतुर्थी विभक्तीचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. जुन्या मराठी लिखाणांत ' सिं, सीं, शी ' अशी त्यांचीं रूपे सांपडतात उदा०—बडिलान्ने सेवेसी—^२शीं., त्यासी; अर्जुनासी; सांघे देओ. ' सी ' ह्या प्रत्ययाचे ऱ्हस्व स्वरूप ' स ' हा प्रत्यय आहे. ह्याची उपपत्ति:—

(१) संस्कृत 'स्य' > प्राकृत 'स्स' ह्यापासून मराठी ' स ' प्रत्यय आला आहे. ह्या उपपत्तींत चतुर्थी आणि षष्ठी ह्या दोन विभक्तींच्या अर्थांचा मेळ बसत नाही, ही मोठी अडचण आहे. परंतु ह्याचा निर्वाह " शेषे षष्ठी " ह्या सूत्राने लावितात, संस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे षष्ठी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्ती-साठी वापरतात, त्याचप्रमाणे मराठीत चतुर्थी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्तीसाठी वापरतात.

(२) चतुर्थीचा ' स ' प्रत्यय ' आस (पास) ' ह्या मराठी शब्दाच्या सप्तमीच्या एकवचनापासून—' आसि ' ह्या रूपापासून निघाला आहे.^२

(३) सहितम्—सइअं—सीं—स, किंवा समम्—सर्व—सी—स ह्या मार्गांनीहि चतुर्थीचा ' स ' प्रत्यय येणे शक्य आहे. तृतीयेच्या एकवचनाच्या सी—शी ह्या प्रत्ययाप्रमाणे चतुर्थीच्या एकवचनाचा सी—शीं यसा एक प्रत्यय आहे. हे दोन्ही प्रत्यय सारखेच आहेत. फक्त दोन्ही विभक्तींच्या अर्थांत (कारकांत) फरक पडला आहे.

२. ला—(१) हा प्रत्यय संस्कृत लग् ह्या धातूपासून झालेल्या ' लागीं ' ह्या अव्ययापासून निघाला आहे. ' लागीं ' हा प्रत्यय जुन्या लिखाणांत व काव्यात आढळतो.

(२) हा प्रत्यय ज्या अर्थी शिवकालांतील व त्यापूर्वीच्या वाङ्मयांत आढळत नाही, त्या अर्थी हा प्रत्यय संस्कृत किंवा प्राकृत ठशाचा नसून फार्शी भाषेतील ' रा ' पासून आला असावा असा राजवाड्यांचा तर्क आहे^३.

३. ते—ते— हा प्रत्यय ' अर्थे ' (स.)—अथे (महाराष्ट्री)—अथे (अपभ्रंश)—थे, थे—ते ह्या मार्गांनी आला आहे. हा प्रत्यय जुन्या मराठीत फार येतो. आधुनिक मराठीत वापरला जात नाही. गुरुथे, घरथे [गुरुचरित्र], श्रीविठ्ठलरावाथे [पंढरपूर शि.], अशीं जुनीं रूपे ' थे ' प्रत्ययान्त सांपडतात.

१ Pischel . P. G. p. 3

२. राजवाडे ज्ञानेश्वरी व्या. पृ. ११.

३. राजवाडे . म. इ. साधने, खंड ८ प्रस्तावना.

४. अनेकवचनात हेच 'स, ते' प्रत्यय वापरले जातात व त्यांशिवाय आणखी एक 'ना' प्रत्ययहि आहे. हा प्रत्यय, 'ला' प्रत्यय व त्याच्या पूर्वाच्या अनेकवचनदर्शक अनुनासिक ह्या दोहोंचा मिळून झाला आहे. उदा०-लॉ-न्ला-ना. (त्यान्ला, माणसान्ला; मुलान्ला अशीं रूपें वापरलेलीं आढळतात).

पंचमी

२३७. पंचमीचे प्रत्यय दोन्ही वचनी ऊन, हून, सून (कधीं कधीं) हे आहेत. (१) हे प्रत्यय प्राकृतमधील, 'हिन्तो, सुन्तो' ह्या पंचमीच्या प्रत्ययांपासून आले आहेत असें एक मत आहे.

(२) माहाराष्ट्री प्राकृतमध्ये 'पुत्त' ह्या शब्दाचें पुत्ततो, 'पुत्ततो' असें पंचमीचे रूप होतें, त्यातील अनुनासिकाचा उच्चार स्पष्ट होऊन त्याचा 'न' झाला. उदा०—पुत्ततो-पुत्ततोँ-पुत्तातोन असें रूप झालें. ह्याचीच 'पुत्तातोन, पुत्तातोनि, पुत्तत्तुनी' अशीं रूपें झालीं व त्यांपासूनच 'पुत्ताहूनी, पुत्तातून, पुत्ताहून' अशीं रूपें झालीं.

(३) 'होऊन' ह्या 'ऊन' प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून 'हून' हा प्रत्यय निघाला आहे. हेंच मत वरील दोन्हीपेश्यां विशेष ग्राह्य आहे. नामाची द्वितीया करून पुढें 'होऊन' हें धातुसाधित ठेविलें म्हणजे नामाचे पंचमीचें रूप सिद्ध होतें. उदा०—गांवा-होऊन=गांवाहून, गांवास-होऊन=गांवासून. ह्या रीतीनें 'हून व सून' ह्या दोन्ही प्रत्ययांची उपपत्ति लागते. 'हून' हा द्वयक्षरी आहे. म्हणून व तो नामास लागताना मध्ये 'हि' सारखें अव्यय कधीं कधीं येतें, म्हणून त्याला प्रत्यय न मानता शब्दयोगी अव्यय मानण्याकडे प्रवृत्ति होते.^१

षष्ठी

२३८. षष्ठी विभक्ति ही स्वतंत्र विभक्ति मानावी किंवा नाहीं ह्यासंबंधीं मतभेद आहे. इतर विभक्तींच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें कारकसंबंध सांगतां येतो, तसा षष्ठी विभक्तीच्या बाबतींत सांगता येत नाहीं-म्हणून तिला विभक्ति मानू नये. षष्ठीचा जो अर्थ 'संबंध' तो वाक्यांतील एका नामाचा दुसऱ्या नामाशीच येतो, क्रियापदाशी येत नाहीं, म्हणून इतर विभक्तींप्रमाणें षष्ठी विभक्ति नाहीं. शिवाय षष्ठीच्या 'च-चा' ह्या प्रत्ययापुढें इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागतात व ते पुढील विशेष्याप्रमाणें लिंग व वचन ह्याचे बोधक असतात. उदा०—त्याच्यानें, माझ्याच्यानें, त्याच्याच्यानें इत्यादि षष्ठी ही विशेषण-स्वरूपी विभक्ति आहे.

१. राजवाडे ज्ञाने. व्याकरण, पृ. १२.

२. गो. कृ. मोडक 'म. अ. द. पृ. १९७.

परंतु इतकें जरी असलें तरी षष्ठीस विभक्ति मानण्यास ह्यापेक्षां बलवत्तर कारणें पुढीलप्रमाणें आहेत—

१ षष्ठीचा 'च' हा प्रत्यय लावण्यापूर्वी शब्दाचें सामान्यरूप होतें. उदा०—
मनुष्य—मनुष्या—चा.

२ 'च' प्रत्ययान्त नामाच्या विशेषणाचे सुद्धा सामान्यस्वरूप होते. इतर तद्धित प्रत्यय किंवा विशेषणप्रत्यय ह्यांच्या वाचर्तीत असें सामान्यरूप होत नाहीं. उदा०—चांगल्या मनुष्याचा लाल पुणेरी जोडा.

३. समासात षष्ठीच्या 'च' प्रत्ययाचा लोप होतो. उदा०—देवघर, राजपुरुष

४. 'च' प्रत्ययान्त शब्द नेहमी विशेषणच असतो असेंहि नाहीं. उदा०—तो दिवसाचा निजतो, रात्रीचा जागतो.

ह्या कारणांवरून षष्ठी ही विभक्ति मानिल्याशिवाय गत्यतर नाहीं.

षष्ठीचे प्रत्यय—१. च, (चा)—षष्ठी विभक्ति विशेषणस्वरूप असल्यामुळे विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें हा 'च' प्रत्यय बदलतो. उदा०—चा, ची, चें (एकव.); चे, च्या, ची (अनेकव.). हे प्रत्यय प्रातिपदिकास लागतात.

२. झ—काहीं सर्वनामाना झा, झी, झें हे प्रत्यय लागतात. उदा०—माझा—झी—झें, तुझा—झी—झें.

३. ल—'आपण' ह्या सर्वनामाला षष्ठीचे 'ला—ली—लें' हे प्रत्यय लागतात.

४. क—कोंकणी मराठीत 'का' हा प्रत्यय षष्ठ्यर्थी लागतो. उदा०—माका, तुका, [मामक, तावक—संस्कृत].

२३९ उपपत्ति—१ 'स्य' ह्या संस्कृतमधील षष्ठीच्या प्रत्ययापासून. परंतु ह्यामध्ये एक अडचण येते. अपभ्रंशांत किंवा माहाराष्ट्रीत व संस्कृतांत 'स्य' प्रत्यय पुढील विशेष्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलत नाहीं.

२. 'स्य' ह्या संस्कृत प्रत्ययापासून [भाण्डारकर व राजवाडे]. उदा०—अत्रत्यः—अत्थच्च - एत्थच्च - येथचा; ग्रामत्य—गाँवच्च—गावचा; गृह्यत्य—घरचा. अरण्यत्य—रणच्च—रानचा इत्यादि.

३ 'सत्क' ह्या प्रत्ययापासून. जुम्या संस्कृत शिलालेखांत 'सत्क' हा षष्ठीचा प्रत्यय वापरला आहे. ह्या प्रत्ययापासून मराठी षष्ठीचा 'च' व हिंदी षष्ठीचा 'क' हे दोन्ही प्रत्यय आले आहेत [वैद्य].

४. 'ईय' ह्या संस्कृतमधील तद्धित प्रत्ययापासून हा प्रत्यय आला आहे, असें आमचें मत आहे. हीच उपपत्ति जास्त सयुक्तिक आहे. ईय > ईज्ज < इज्ज > च ह्या मार्गाने 'च' प्रत्यय येणें शक्य आहे. कारण—

१. हा ईय प्रत्यय विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे बदलण्यास प्रत्ययाय नाही,

२. सर्वनामातील 'ज्ञा' प्रत्यय ह्या 'ईय' प्रत्ययापासूनच आला आहे.

उदा०—मदीय > माझा, त्वदीय > तुझा, अस्मदीय > आमचा.

३. सिंधी भाषेत षष्ठीचा 'जो' हा प्रत्यय आहे तो ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासूनच आला आहे मराठीचा 'च' प्रत्ययहि ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासून आला असावा.

सप्तमी

प्रत्यय—

एकवचन

अनेकवचन

—° त, ई, आ

—° त, ई, आ

२४० उपपत्ति:—१° त-हा प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आला आहे. हा प्रत्यय मराठीमध्ये घेतांना त्यातील पहिल्या 'अ' चा व शेवटच्या 'र्' चा लोप झाला. त्यातील अनुनासिक मागील अवयवावर गेलें. अन्तर्—° त,—हें त्याचें रूप झालें. कांहीं उदाहरणांत 'त' हा नाहीसा होऊन तो प्रत्यय 'ऑ' असा बनतो. '°त' आणि 'ऑ' हे दोन्ही मराठी सप्तमीचे प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आले.

२ ई—'ई' ह्या प्रत्ययाची उपपत्ति वैदिक भाषेपर्यंत मागे जाते. 'स्मिन्' हा वेदांमध्ये सप्तमीचा प्रत्यय आहे. पुढे संस्कृतमध्ये स्वरान्त नामाच्या वाचर्तीत 'ई' हा प्रत्यय तयार झाला. स्मिन् ह्या प्रत्ययाचीं रूपे प्राकृत भाषांत 'स्मि, म्ही' अशीं झालीं, व त्यापासून म्ही (पाली)—हिं (अपभ्रंश)—ई—ह्या मार्गाने 'ई' हा मराठी प्रत्यय तयार झाला.

उपपदाविभक्ति

२४१. वाक्यामध्ये नामांचा क्रियापदाशिवाय इतर शब्दांशी जो सद्बध असतो तो दाखाविणाऱ्या विभक्तीस उपपदाविभक्ति म्हणतात. प्रत्येक विभक्तीचे उपपदार्थ उदाहरणांसह खाली दिले आहेत.

प्रथमा—१. उद्देश—रामा व कृष्णा हे आले. २. विधान—तो मनुष्य ब्राह्मण आहे. ३. परिमाण, अवाधि—चार पायली तांदूळ घेतले, तो दोन दिवस राहिला.

तृतीया—१. हेतु—तो गर्वाने फुगलेला आहे. २. सामीप्य—तो दाराशी बसला आहे. ३. सहार्थ—योद्धा घोड्यानिशी गेला ४. मूल्य—चार पायलीने धान्य विकलें. ५. तुलना—हें कापड त्या कापडाशी लागत नाही.

चतुर्थी—१. प्रयोजन—तो कीर्तीला झटतो. २. मूल्य—आण्याला दोन केळीं मिळतात. ३. जन्यजनकभाव—दशरथाला चार पुत्र होते.

४. अवयवायवी—हाताला पाच बोटे असतात. ५. वियोग—तो चाकराला मुकला. ६. मर्यादा, प्रमाण—दहाला दहा मिनिटे आहेत.

पंचमी—१. तारतम्य—भीम अर्जुनाहून वडील होता. २. भेद—नकुलाहून सहदेव निराळा.

षष्ठी—१ प्रयोजन—स्नानाची जागा. २. परिणाम—लोखडाचे सोने. ३. मूल्य—रुपयांचे कापड. ४. जन्यजनक—पडूचे मुलगे. ५. स्वस्वाभिभाव—राजाचा वाडा. ६. अगागीभाव—खुर्चीचा पाय. ७. अनेक, सर्व, ह्या अर्थी—थवेचे थवे. ८. आधाराधेय—तळ्याचे पाणी इत्यादि.

सप्तमी—१. हेतु—या कार्यां माझे नुकसान झाले. २. पृथक्करण—सर्वाभूती श्रेष्ठ.

विभक्तीचा कारक, अर्थ व संबन्ध दाखविणारे जसे प्रत्यय आहेत, तशांच प्रत्येक विभक्तीची शब्दयोगी अव्ययें आहेत. हीं शब्दयोगी अव्ययें नामास लावतांना नामाचें सामान्यरूप होते, म्हणूनच ह्यांना विभक्तिप्रतिरूपक अव्यय म्हणण्याची पद्धत आहे. प्रथमा, द्वितीया व सवोधन ह्या तीन विभक्तींशिवाय करून बाकीच्या पांच विभक्तीचीं अव्ययें आहेत. तीं खालीलप्रमाणें आहेत.—

१. तृतीयार्थक :—कडून (—कड), करून (—कृ), द्वारां, द्वारें, पार्शीं, पार्शीं (—पार्श्व), मुळें, बतीनें, सकट, सगती (सगम), संगें (—सग), सान्निध (—घा), समवेत (इ—), सरसें, सरशी, सरसा (—सदृश्), नजीक, बरहुकूम, बरोबर.

२. चतुर्थार्थक :—अर्थ, अर्थी, साठी (—स्वार्थे), स्तव, कारणें, निमित्तें, लागीं (लग्), प्रत, प्रीत्यर्थ, करिता (—कृ), बदला, मोबदला, खातर.

३. पंचम्यर्थक :—आतून, उपांत (उपरान्त), पासून, पासाव, पासौनिया, पासौनि (—पार्श्व), पेक्षां, पर्यंत, पावेतो (पावे तो), वाचून, विणें, वीण, शिवाय, खेरीज.

४. षष्ठ्यर्थक :—सबधीं, विषयीं, विसीं.

५. सप्तम्यर्थक :—आंत, अतीं, ठायीं (—स्थान), त्रिषयीं, भोंवतीं, भीतरीं (अभ्यतर), माजीं माझारीं (मध्ये), बरी, वेन्हीं (ज्ञाने०), मध्ये, मार्गे, बर, येथें, तेथें इत्यादि.

सामान्यरूप

२४२. विभक्तिप्रत्यय अथवा शब्दयोगी अव्यय लावण्यापूर्वी शब्दाने जें रूप होतें, त्यास सामान्यरूप म्हणतात.

शब्दाचें सामान्यरूप करण्याची पद्धत फार जुनी आहे. मराठी भाषा सुरू होण्याच्या पूर्वी अपभ्रंश, प्राकृत ह्या भाषांत शब्दांचें सामान्यरूप करीत असत.

संस्कृतमध्येहि शब्दांचें सामान्यरूप केलेलें आढळतें. त्याचें स्पष्टीकरण विभक्तीच्या प्रत्ययांमध्ये फरक दाखवून करीत असत. मराठीप्रमाणें बिहारी, गुजराती, सिंधी, पंजाबी ह्या वर्तमानकालीन बोलींमध्येहि सामान्यरूप केले जातें. फक्त बंगाली व आवढी ह्या दोन भाषांतच तें केले जात नाही. प्राकृतांमध्ये 'ममाइ' (तृतीया) ममादो, ममाहि (पंचमी); ममभि (सप्तमी) अशीं रूपें सांपडतात. ह्या रूपांवरून असें दिसतें की, 'मम' ह्या षष्ठीच्या रूपाला निरानिराळ्या विभक्तींचे प्रत्यय लाविले जात अपभ्रंश प्राकृतांत हाच प्रकार आढळतो. उदा०—“हऊ झिञ्जऊ, तउ केहि पिअ तुह पुण अन्नह रोसि मी” ह्या वाक्यातील 'केहि' आणि 'रोसि' हीं दोन अव्ययें 'तउ' आणि 'अन्नह' ह्या दोन षष्ठीच्या रूपांना लाविलीं आहेत.

मराठींत—सामान्यरूप साधण्याचे पांच प्रकार आहेत.

एकवचन —१ आ, २ इ, ३ ई, ४ ऊ, ५ ए.

अनेकवचन :—१ आ, २ ई, ३ आ, ४ ऊ, ५ आ.

ह्यांपैकी पहिला प्रकार घेणारीं नामें—पु. व न. अकारान्त उदा०—

हाता-स हातां-स, फळा स फळांस. पु. आकारान्त—आंब्या चा आंब्यां-चा. न. एकारान्त—केळ्या-स केळ्यांना. न. ईकारान्त मोत्या-वर मोत्यां-वर पु. उकारान्त कांहीं नामें—वाटसरा ने, वाटसरांनीं. न. ऊकारान्त—कोंकराचा, कोंकरांचा.

दुसरा प्रकार घेणारी नामें—इकारान्त तत्सम शब्द—कवी-स, कवी-स पु. ईकारान्त कांहीं शब्द—हत्ती-वर, हत्ती-वर स्त्री. अकारान्त—केळीस, केळींस.

तिसरा प्रकार घेणारी नामें—स्त्री. कांहीं नामें—घोडी-स, घोड्यांस.

चौथा प्रकार घेणारी नामें—पु. स्त्री. कांहीं नामें—खाऊ-स, खाऊस; बाजू-चा बाजू-चा.

पांचवा प्रकार घेणारी नामें—स्त्री अकारान्त—जिभे-स, जिभां—स, ऊकारान्त—जळू-स, जळ्यां-स, जळवेस

२४३. मराठींतलि नामांच्या सामान्यरूपांच्या उपपत्तीविषयी बराच मतभेद आहे. विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी प्रातिपदिकाचें जें रूप किंवा अंग होते त्यास सामान्यरूप म्हणतात. प्रत्यय लावल्यानंतर प्रातिपदिक आणि प्रत्यय हे दोन्ही सहज उच्चारता यावे म्हणूनहि प्रातिपदिकाच्या रूपांत फरक पडत असावा. केवळ उच्चारसौकर्यासाठी प्रातिपदिक हें प्रत्ययापूर्वी एक विशिष्ट रूप धारण करीत असलें पाहिजे. उच्चारसौकर्य हें शब्दाच्या सामान्यरूपाचें कारण असावें हें एक मत आहे.

सामान्यरूपांच्या मूळाशीं उच्चारसौकर्य हेंच एक कारण समजून भागत नाही; कारण शब्दांचें सामान्यरूप होण्यांत सुद्धां एक प्रकारचा नियम आहे. वाटेल त्या शब्दाचें वाटेल तसें उच्चाराला सुगम असें सामान्यरूप

होत नाही. सामान्यरूपाचे नियम वर जे त्याचे पांच प्रकार दिले आहेत त्यांवरून बांधता येतील.

मराठीतील सामान्यरूप हे षष्ठी विभक्तीच्या रूपांपासून साधले आहे असे दुसरे मत आहे (बीम्स, भाण्डारकर); उदा०—१ हातास, हस्तस्य-हस्थह-हातअ-हाता+स. २. हाताना, हस्तानाम्-हस्थण-हातण-हातअ-हाताँ+ना. ३. जिभेस, जिब्हाया-जिब्भाए > जिभे-स. ४. जिभांना, जिब्हानान्-जिब्भाण-जिब्भाँ-जिभाँ+ना. अशा प्रकाराने वर दिलेली पांची प्रकारांतील उदाहरणे सोपपत्तिक सांडता येतील

ह्या सामान्यरूपांना म्हणजे षष्ठी विभक्तीच्या अपभ्रष्ट रूपांना पुनः मराठीचे विभक्तीचे प्रत्यय लागतात.

सामान्यरूप हे चतुर्थीच्या रूपापासून साधले आहे असे तिसरेहि एक मत प्रचलित आहे उदा०—‘मह्यम्’ ह्यापासून प्राकृतमध्ये ‘मझ्झम’ असे रूप होते, व त्यापासून ‘माझा’ हे रूप सिद्ध झाले. ‘माझा’ पासून ‘मज’ हे रूप सिद्ध होते व ‘मज’ ह्या सामान्यरूपाला इतर विभक्तींचे प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यये लागतात. ती गोष्ट ‘तुज’ ‘त्याज’ इत्यादि शब्दांची, जी गोष्ट सर्वनामांच्या बाबतीत दिसून येते तीच नामांच्याहि बाबतीत खरी ठरण्यासारखी आहे. चतुर्थीच्या प्रत्ययाचे रूपांतर पुढीलप्रमाणे नामांच्या बाबतीत होते.

चतुर्थी एकवचन सस्कृत	पाली	प्राकृत	अपभ्रश
आय	आअ	आ	आहे, आइ

ह्या वरील जोड्यांवरून असे दिसून येईल की अपभ्रशाच्या रूपात ‘ह’ येतो. हा ‘ह’ कांहीं ‘य’ पासून किंवा ‘अ’ पासून येणे शक्य नाही. उच्चार सोपा करण्यासाठी हा ‘ह’ येतो असे म्हणून चालावयाचे नाही. कारण उच्चार सोपा करण्यासाठी ‘ह’ कधी येत नाही, तर य् किंवा व् येतो. अनेकवचनाच्या प्रत्ययाच्या बाबतीत हीच अडचण उभी राहते. शिवाय चतुर्थीच्या कारक अर्थाची-संप्रदानाची-अडचण राहते ती निराळीच. मूळचा संप्रदानाचा अर्थ कसा नाहीसा झाला ह्याची उपपत्ति नीट लागत नाही. षष्ठीच्या बाबतीत एक तरी समाधान आहे, की ती कारकविभक्ति नाही.

सामान्यरूपाची उपपत्ति षष्ठी किंवा चतुर्थी ह्या दोहोंपैकी कोणत्याहि विभक्तीपासून नीट समाधान करण्याजोगी लागत नाही.

१ J. Bloch · L. F. M. § 183

२. J. Bloch L. E. M. § 183.

विभक्तीचे प्रत्यय हे सर्वनामिक बीज पासून उत्पन्न झाले आहेत हे वर सांगितलेच आहे. मराठीतील विभक्तिप्रत्यय लागलेली जुनीं रूपे पाहिलीं तर त्यांतहि सर्वनामांचीं रूपे लागून शब्दांचीं सामान्यरूपे झाल्याचें दिसून येईल. “घराचेया, देवाचेया, देवाचेआ, देवाचेया, देविआ, भक्तिआ, नाणेचिआ, पुणियास, पुणियाचे, ” ह्या सर्व रूपांत एआ, एया, इआ, या, आ वगैरे जीं रूपे दिसतात ती सर्व ‘ई’ (इ < इदम्) ह्या सर्वनामापासून निघालीं असून तींच मराठीतील सामान्यरूपाच्या मुळाशीं आहेत. मराठीतील सामान्यरूप ह्यापासून झाले असें आम्हास वाटते.

सर्वनामविभक्ति

२४४. भाषेमध्ये आज शब्दबीजे दोन प्रकारचीं असतात एक प्रकार सार्वनामिक आणि दुसरा प्रकार क्रियावाचक. सार्वनामिक बीजांपासून प्रत्यय तयार होतात आणि क्रियावाचक बीजांपासून इतर शब्द तयार होतात. ह्या शब्दांना ‘प्रकृति’ म्हणतात. भाषेचा सर्व पसारा ह्या प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या जुळणीवर अवलंबून असतो. भाषेत क्रियावाचक बीजापेक्षाहि अगोदर हीं सार्वनामिक बीजे तयार होतात सर्वनामे-त्यांतहि पुनःपुरुषवाचक सर्वनामे-अगोदरचीं आहेत. ‘अहम्’ शब्द इतका जुना आहे की, जुनी जुनी म्हणून समजली गेलेली वैदिक भाषा ही सुद्धा त्याच्या मानाने कालपरवांची भाषा ठरेल. प्रत्ययप्रक्रियेचे विवरण करताना जरी नामानंतर सर्वनामांचा उल्लेख येतो, तरी शब्दांच्या उत्पत्तीचा विचार करताना अगोदर सर्वनामे व नंतर नामे, विशेषणें इत्यादि असाच त्यांच्या उत्पत्तीचा क्रम लागेल. ह्या शब्दांना ‘सर्वनाम’ हें नांव संस्कृत व्याकरणांत पाणिनीनें जी परिभाषा वापरली त्यामुळे पडलें. “सर्वादीनि सर्वनामानि” असा उल्लेख पाणिनि ह्या शब्दांसंबंधीं करतो. ह्या शब्दांचें परिगणन करितांना ‘सर्व’ हा शब्द सर्वांच्या अगोदर आला म्हणून त्यानंतर आलेल्या शब्दांना ‘सर्वनाम’ (सर्वशब्द आदौ येषाम्) अशी सज्ञा पडली.

२४५ सर्वनामांचे प्रकार—१. पुरुषवाचक, २ दर्शक, ३. सबंधी, ४. प्रश्नार्थक. ह्या चारीशिवाय अनिश्चित आणि आत्मवाचक असेहि दोन भेद मानतात.

१ पुरुषवाचक—१ प्रथमपुरुषवाचक, २ द्वितीयपुरुषवाचक, ३ तृतीयपुरुषवाचक, ४ सामान्यपुरुषवाचक, हे चार पुरुषवाचकांचे प्रकार आहेत.

१. प्रथमपुरुषवाचक मी, आम्ही. मी-संस्कृतमध्ये प्रथमपुरुषाचें सर्वनाम ‘अहम्’ आहे. प्राकृतमध्ये ह्याचीच अहकम्, अहके, हके, हगे, हग्गे अशीं रूपे झालीं व हीं रूपे अर्धमागधी किंवा जैनमागधी, भाम व अश्वघोष ह्यांचीं नाटके ह्यांत वापरलेली आढळतात. गुजराती, हिंदी वगैरे भाषांतील ‘हुं,

अहं, हाऊ ” वगैरे प्रथमपुरुषाचक सर्वनामं वर दिलेल्या उपपत्तिविरूनच आली आहेत, परंतु मराठी भाषेतील ‘मी’ हे सर्वनाम मात्र ह्या सर्वांहून भिन्न आहे. ‘मी’ ची उपपत्ति खाली दिलेल्या तीन प्रकारांनी लावता येईल.

१. माहाराष्ट्री ‘मि’ पासून.

२. वैदिक भाषेमध्ये ‘अस्मे’ हे सर्वनाम ‘वयम्’ ह्या अर्थी प्रथमपुरुषी अनेकवचनी आहे. त्यापासून मी आणि आम्ही ही दोन्ही एकवचनी आणि अनेकवचनी रूपे निघाली असावीत, अस्मे > आम्हे > आम्ही; > आमि > मी. बहुमानार्थी अनेकवचनाचा उपयोग नेहमीच करतात, असाच प्रकार कायम रूढ होऊन बसला असावा आणि अनेकवचनी रूप एकवचनाच्या अर्थाने रूढ झाले असावे.

३. किंवा मराठीतील ‘मी’ हे सर्वनाम ‘अहम्’ ह्या सर्वनामाच्या तृतीयेच्या रूपापासून आले असावे, मया (स) > मए, मइ (प्राकृत) > मई (अपभ्रंश) > मी (मराठी).

ह्याप्रमाणे प्राकृत व अपभ्रंश भाषामध्ये रूपे सांपडतात व ह्याच रूपांपासून हिंदी-मई, गुजराती-में, सिंधी-मुं व मराठी-म्यां अथवा मीं अशीं रूपे वापरली जातात, ज्या अर्थी ह्या सर्व भाषांतील रूपे सानुनासिक आहेत, त्या अर्थी तो नासिक्य उच्चार तृतीयेच्या ‘एन’ ह्या प्रत्ययाचा अवशेष असला पाहिजे (एन > ऍ, म्यां < ममां < मयेन). कर्मणि प्रयोगात ह्या तृतीयान्त रूपाचा उपयोग नेहमीच केला जातो, परंतु पुढे जसजसा कर्मणि प्रयोग आणि कर्तरि प्रयोग ह्या दोन्ही प्रयोगांचा सकर झाला व जसजसा कर्मणि प्रयोगाचा उपयोग कमी कमी होऊ लागला, तसतसा प्रथमा आणि तृतीया ह्या दोन्ही विभक्तींच्या रूपांतहि सकर झाला असावा.

इतर विभक्तींचीं रूपे—द्वितीया, च०	मतें, मज, मला	आम्हाला
तृतीया	म्यां, मी	आम्ही
पंचमी	मजहून, -हुनि	आम्हांहून-हुनि
षष्ठी	मज, माझा	आमचा
सप्तमी	मज, मी	आमच्यांत

ह्या सर्व रूपांत विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखें रूप म्हणजे ‘मज’ हे होय; कारण इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागतांना ‘मी’ चे ‘मज’ हेच रूप होते. मज=मह्यम् > मज्झम् किंवा मज्जु (प्राकृत) > मज—ही उपपत्ति आमच्या मते योग्य नाही; कारण ह्यांत पुन्हा चतुर्थी आणि षष्ठी या दोन विभक्तींचा सकर मानावा लागतो. ‘मज’ हे रूप जर ‘मह्यम्’ पासून तर ‘माझा’ हे रूपहि त्यापासून मानावे लागेल, आमच्या मते मज किंवा माझा हीं दोन्ही रूपे ‘मदीयम्’ ह्या रूपापासून निघाली आहेत. ईय > ईज्ज > ज अथवा ‘झ’

ही उपपत्ति जास्त सयुक्तिक आहे. हीमध्ये दोन विभक्तींचा संकर होत नाही; किंवा द्वितीया व चतुर्थी ह्या विभक्तींतील ' मज ' हें रूप ' मत्त्वम् ' पासून आणि षष्ठिचें ' माझ ' हें रूप ' मदीयम् ' पासून निष्पादावे. जी गोष्ट मज, माझा ह्यांसंबंधी ती गोष्ट तुज व तुझा ह्यांसंबंधी समजावी.-(तुभ्यम्>तुज्झम्>तुज्झ>तुज, तुझा-त्वदीयपासून).

तूं—ह्या सर्वनामाची उपपत्ति उघड असल्यामुळे नुसती रूपेच फक्त खाली दिली आहेत.

संस्कृत	माहा.	अप.	मराठी
त्वम्	तुम्	तुहुं	तूं
तुभ्यम्	तुज्झम्	तुज्झु	तुज
त्वया	तुमाहँ	तहँ	तुवाँ, त्वाँ, तूं
त्वदीय			तुझे
	तुम्हेच्चय		तुमचें

तो, ती, तें—संस्कृतमध्ये तृतीय पु. सार्वनामिक बीज ' तत् ' हेंच आहे. ह्या ' तत् ' पासून पुलिगी ' सः ' व स्त्रीलिगी ' सा ' अशीं रूपे होतात. प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतहि ' सो आणि सा ' अशीं रूपे होतात इतर विभक्तींच्या रूपांत ' त ' चा अवशेष राहतो. हें ' तत् ' सर्वनाम वैदिक भाषेत ' त्यत् ' ह्या स्वरूपांत सांपडतें. ग्रामिक ' त्यो ' मध्ये त्याचा अवशेष राहिला आहे. ' तो, ती तें ' ह्या तिन्ही लिगी सर्वनामांना नामाच्या विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. तो, त्यास, त्याला; त्यातें, त्यांना, त्यानें, त्यांनीं, त्याहीं; त्यास-त्याला-त्यांना; त्याहून, त्यांहून, त्याचा, त्यांचा; त्यात, त्यात इत्यादि रूपे होतात.

' तो, ती, तें '—ह्यांची लिंगभेदाप्रमाणें रूपे तयार होतात.

स्वतः—हें सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांत एक प्रकारचें 'व्यावर्तकत्व' आहे. चोलणारा किंवा क्रिया करणारा आपल्यासंबंधी 'स्वतः' हें सर्वनाम वापरतो. ह्यास सर्वनाम म्हणण्यापेक्षा सार्वनामिक विशेषण किंवा क्रियाविशेषण म्हणावे. स्व+तस् (पंचम्यर्थ अव्यय-पञ्चम्यास्तसिल्) ह्याचें अपभ्रष्ट रूप ' स्वता ' असेंहि कधी कधी करतात.

आपण—हें एक सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांतहि ' स्वतः ' न्यासारखें व्यावर्तकत्व आहे—म्हणजे क्रिया करणाऱ्याचा आपल्या स्वतःसंबंधी उल्लेख ह्यांत असतो. आपण हा शब्द संस्कृत आत्मन् ह्यापासून आला आहे. ह्याचा उपयोग आत्मवाचक, बहुमानार्थी इत्यादि प्रकारांनीं होतो. ' आत्मन् ' ह्या संस्कृत शब्दाचें प्राकृत रूप ' अत्त ' असे होतें. ह्याच ' अत्त ' रूपाबद्दल अर्धमागधी आणि शौरसेनींत ' अप्प ' असेंहि रूप विकल्पानें येतें ह्या दोन्हीच्या मिश्रणानेंच अत्प असें रूप अशोकाच्या शिलालेखात वापरलें आहे.

उत्तरकालीन प्राकृत भाषामध्ये ह्या सर्वनामांचीं रूपे पुढीलप्रमाणे आहेत. प्र.—अप्पा, तृ.—अप्पणा, ष.—अप्पणो—अपण्णा [बहुवचन]. ह्या रूपांपैकीं वर्तमानकालीन बोलतां अप्पा (प्रातिपदिक) व ' आपण ' हीं दोन्ही रूपे सापडतात. ' आपण ' मधील अनुनासिक ' ण ' हा वर दाखविल्याप्रमाणे विभक्तिप्रत्ययांचा अवशेष आहे हें स्पष्ट आहे. ' अप्पा ' पुरुषनाम म्हणून उपयोगांत आहे. परंतु ' आत्मवाचक ' सर्वनाम म्हणून त्याचा उपयोग ' आपोआप, आपसुख, आपला ' इत्यादि शब्दांत दिसतो. ' आपण ' ह्याचा उपयोग प्रथम-पुरुषी, व द्वितीयपुरुषी स्वतंत्र रीतीनें होतो. परंतु आत्मवाचक म्हणून कोणत्याहि पुरुषांत व वचनांत उपयोग करतां येतो.

२४६. दर्शक सर्वनामे—हा-ही-हे, तो-ती-ते. ह्यांपैकीं तो-ती-ते ह्यांविषयीं विचार वर तृ. पु. स. पाहावा. पहिला ' हा ' ह्यांत ' ह ' हें सार्वनामिक बीज आहे. ह्याचीं ग्रामिक रूपे ' ह्यो ' ' त्यो ' अशीं होतात.

१. ' ह ' हें बीज ' एतद् ' ह्या सर्वनामाचें ' एषः ' ह्या रूपापासून किंवा ' इदम् ' ह्या सर्वनामाच्या ' इ ' ह्या सार्वनामिक बीजापासून आले असावे.

संस्कृत	माहाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
एषः	एसो	एहो, एह	हा
एतम्—नम्	एअम्	एहु	हा
एतेन	एअेण	एएण	ह्यानें इत्यादि.

२. इदम् ह्या सर्वनामापासून ' अ ' आणि ' इ ' कारान्त अशीं रूपे तयार होतात व ह्या अगापासून तयार झालेली रूपे जुन्या नव्या मराठींत आढळतात. ए, एया, इया, यासी, इयासी, यांचे, इयाचे—पुलिंगी व इया, या, इहिं—सी, इये—इया, इयाचे—स्त्रीलिंगी अशीं रूपे मराठींत आहेत. ह्या रूपांवरून मराठीतील दर्शक सर्वनाम ' हा ' ह्या सर्वनामांचीं रूपे येणें शक्य आहे. मराठीतील ' हा ' हें दर्शक सर्वनाम थोडेसें चमत्कारिक आहे. ' एह ' हें रूप माहाराष्ट्रीमध्ये होते. ' आअ किंवा आय ' हीं रूपे अपभ्रंशातील आहेत. ह्या दोन्ही रूपांची भेसळ होऊन मराठी ' हा ' हें दर्शक सर्वनाम उत्पन्न झाले असावे

संबंधी सर्वनामे
जो, जी, जें.

अनुबंधी
तो, ती, तें.

ह्यांपैकीं अनुबंधी ' तो ' ह्याचा विचार वर तृ. पु. ' तो ' वर केला आहे तो पाहावा. ' जो ' हें सर्वनाम ' यत् ' च्या पुलिंगी ' यः ' ह्या सर्वनामापासून

आलें आहे. आद्य 'य्' असेल तर त्याचा 'ज्' होतो. जो-जे, ज्यास-ज्याला, ज्यांस-ज्यांना, ज्याने-ज्यांनी, ज्याहून, ज्याचा, ज्यांचा, इत्यादि त्यांचीं विभक्तींचीं रूपें होतात.

२४७. प्रश्नार्थक सर्वनाम—कोण ह्या सर्वनामांत "सार्वनामिक बजि" 'क' हे आहे. ह्या 'क' पासून 'काहीं, काय, केव्हां, कैसी, कैचा, कसा,' इत्यादि रूपे तयार होतात. सस्कृतमध्ये प्रश्नार्थक सर्वनामाचें अग 'क' आहे. म्हणूनच मराठी 'कोण' ह्या सर्वनामांतील 'ण' ह्याची उपपत्ति नुसत्या 'क' ह्या अगावरून लागत नाही.

१. 'कोण' ह्याचें एक जुनें रूप 'कवणु' अस आहे. तें अपभ्रंश भाषेंतील 'केवडु' ह्या सर्वनामापासून आलें असावें

२. किंवा कुपथ, कवोष्ण-इत्यादि शब्दांतील 'कु' किंवा 'कव' ह्या कुत्सितार्थ, अल्पार्थ प्रत्ययावरून आलें असावें.

३. हीं वरील दोन्ही रूपे 'कोण' ह्याच्या मुळाशीं नाहींत हे उघड उघड दिसतें. 'केवडु' (अपभ्रंश) पासून मराठी 'केवडा' हें सार्वनामिक विशेषण येऊ शकेल परंतु 'कोण' हें कसें येईल ? दुसऱ्या उपपत्तींत तर पुष्कळ अर्थभेद मानावा लागतो. त्या दोन्हीपेक्षां 'कः पुनः > कउण > कोण' ही उपपत्ति जास्त सयुक्तिक ठरते.

४. "कःचन > कअन > कअण > कोण किंवा कोनु > कोणु-कोण", ह्या मार्गानें 'कोण' हें प्रश्नार्थक सर्वनाम आलें आहे असे आम्हास वाटतें. 'कोण' ह्या सर्वनामाची जुन्या मराठी भाषेंत 'कवण, कव्वण, कोण, कोण्ह, कोण्ही' इत्यादि रूपे सांडतात. 'काहीं' हें सार्वनामिक विशेषण आहे. हें तिन्ही लिंगी दोन्ही वचनी सर्व विभक्तींत लागते. हें अव्यय नसून विशेषण आहे, कारण तें इतर विशेषणांप्रमाणें नामांना लागतें. ह्याची उपपत्ति-काहीं < काइ (अपभ्रंश) < किहि (सं.) 'काय' हा शब्दाहि अपभ्रंश 'काइ' किंवा 'कइ' व सस्कृत 'कति' ह्यापासून आला आहे.-(काय < काइ, < कइ < कति). ह्यांशिवाय एक, एकेक, अनेक, एव (< इतर), हीं सर्वनामें आहेत. हीं सर्व 'अनिश्चित सर्वनामें' ह्या प्रकारांत येतात.

२४८. सार्वनामिक विशेषणें—ऐस, अस - एतादृश > एआदिस > एआइस > ऐस; एतुल, एतुक, एत्तिआ (प्रा.). इतुक, तितका < तेत्तिआ; जैसा, जसा—यादृश > जादिसस > जाइसस > जैस. तैस, कैस, जेवडा-यावत्

१. Hoernle G. Gr. p. 216

२. Pischel Pr. Gr. p 428.

(मत्तुप्) > जेवड, (एतावत् > एआवड > एवढें; तेवढ, इवढ). जेतुला (ज्ञाने.) यत् + यन्त; जियन्त, जेत्तिआ, जित + क (स्वार्थे), जेतुका जितका; यत् + यन्त, जियन्त, जेत्तिआ, जित + क (स्वार्थे). अपभ्रंश भाषेत एत्तक, कित्तक इत्यादि रूपें सांपडतात. अनारिस < अणारिस < अन्यादश. सारिस < सरिस < सदश. सारिख < सारिख < सदश. ह्यांशिवाय जेउण, केउण, जेउत, केउत, ऐसेस, कैसेस वगैरे रूपें जुन्या लिखाणात आढळतात.

संख्यावाचक विशेषणें

२४९. भाषांचें परस्पर नातें जोडण्यास पुरुषवाचक सर्वनामें, लहान लहान अव्ययें वगैरे शब्दांचा जसा उपयोग होतो, तसाच उपयोग संख्यावाचक विशेषणांचा होतो. हिंदुस्थानांतील वर्तमानकालीन भारतीय आर्य बोलींच्या बाबतीत तर हीं संख्यावाचक विशेषणें मोठे महत्त्वाचे आणि चमत्कारिक असे शब्द आहेत. वर्तमानकालीन बोलींतील व्याकरणाच्या बाबी ज्याप्रमाणें प्राकृत अपभ्रंश ह्यांच्या द्वारां थेट मार्गें वैदिक संस्कृत भाषेपर्यंत नेतां येतात, त्याप्रमाणें हीं संख्यावाचक विशेषणें प्राकृतद्वारां वैदिक संस्कृतपर्यंत नेतां येत नाहींत. प्राकृत भाषांच्या मध्ययुगीन कालांत संख्यावाचक शब्दांचीं रूपें एका मध्यवर्ती भाषेत जीं झालीं तींच रूपें निरनिराळ्या ठिकाणच्या वर्तमानकालीन बोलींत सुरू झालीं आणि त्या त्या प्रांतांतील प्राकृतपासून उत्पन्न झालेल्या भाषेत मूळचीं रूपें नाहींशीं होऊन त्यांच्या ऐवजीं वरील रूपें आलीं. उदा०—पाली भाषेत १२ ह्या अर्थीं शब्द 'बारस' असा आहे. संस्कृत 'द्वादश' ह्यापासून मध्यदेशांत 'द (उ) वाडस' असें प्राकृत रूप झालें आणि तेंहि पालीमध्ये सापडतें. परंतु बारस व दुवाडस ह्या दोहोंपैकीं अगोदरचें कोणतें आणि नंतरचें कोणतें हें सागणें कठिण आहे. 'बारस' हें रूप पुष्कळ भाषांत रूढ आहे. मराठींत 'बारा' हें रूप रूढ आहे. चाळीस-ताळीस, सत्तर-हत्तर वगैरे फरक आहेतच. 'स्' आणि 'ह' ह्या दोहोंची परस्पर अलटापालट होते. संख्यावाचक शब्दांचीं कांहीं रूपें खालीं व्युत्पादिलीं आहेत.

एक—संस्कृत—एक. प्राकृत—एक, एग, एअ. मराठी—एक. प्राकृत-मधील 'एग' रूप ज्ञानेश्वरींत आढळतें. उदा०—अनेग, अनेगा. मराठी 'एक' हा शब्द प्राकृत 'एक' किंवा संस्कृत 'एक' ह्यापासून आला आहे. सामासिक शब्दांत 'एक' असाच शब्द कांहीं ठिकाणी राहतो. उदा० एकवीस, एकतीस, अकरा < अकारह < एकारह < एकादश. 'दश' ह्याचे 'रह' रूप प्राकृतमध्ये झालें. [दश > दह > डह > रह] संस्कृतमध्ये हा जसा 'आ' स्वर मध्येच येतो तसा मराठींतहि येतो. याची उपपत्ति आमच्या मते अशी—(१) आद्य स्वरावर, आघात पडला म्हणजे साहजिकच पुढील स्वर दीर्घ होतो. (२) किंवा 'अधिक' 'आणि' ह्या अर्थीं हा 'आ' असावा. वैदिक भाषेत असें प्रयोग आढळतात,

उदा०—मित्र व वरुण = मित्रावरुणो, इन्द्रामरुतौ इत्यादि. एकोणसि < एकोण, विंशति. एकुणतीस, एकुणचाळीस एकुणपन्नास वगैरे एकोणीस ह्या शब्दाप्रमाणे बनली आहेत.

दोन—द्वे (स) > दुवे (प्रा.) > दो अथवा वे अथवा वा. द्वौ > दोणो (माहा.) > दोनि > दोन (मराठी). वे हे रूप कांहीं सामासिक शब्दांत मराठींत आले आहे. उदा०—बारा, बावीस, बत्तीस, बेचाळीस, बावन, बासष्ट इत्यादि. संस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे द्वि किंवा द्वा हे विशेषण पूर्वी लागते त्याप्रमाणे मराठीमध्ये वे किंवा वा हे विशेषण लागते. उदा०—बावीस < द्वाविंशति, बेचाळीस < द्विचत्वारिंशत्. 'दु' 'दो' हे रूपाहे कांहीं सामासिक शब्दांत असलेले आढळून येते. उदा०—दुहाति, दुपारी (दोपार), दुधार (शस्त्र), दुभाषा, दुसरा, दुपाती; वीस (विंशति > विस्सा > वीस)

तीन—त्रि (स.), त्रीणि (नपुसक) > तिष्णी (प्राकृत माहा.) > तीन. सामासिक शब्दांत 'ति' किंवा 'ते' असे जे त्याचे रूप होते ते 'त्रय' किये त्रि ह्या रूपापासून आले आहे. तेरा—त्रयोदश, त्रिदश. तेवीस (त्रयोविंशति), तेतीस—तेहेतीस (त्रयस्त्रिंशत्) इत्यादि. —(त्रिंशत् > तिस्सा > तीस).

चार—चत्वारि > चत्तारि (प्रा.) > चारि (अपभ्रंश) > चार, चारी (मराठी). सामासिक शब्दांत 'चौ' किंवा 'चवे' हीं जीं रूपे येतात तीं चतु. (स.) पासून आली आहेत. चौदा > चतुर्दश, चौवीस > चतुर्विंशति, चौतीस (चतुस्त्रिंशत्), चौन्याणव (चतुर्नवति)—इ. चौकट (चतुष्कटि), चौघडी, चाळीस—ताळीस (चत्वारिंशत्).

पांच—पंचन् (संस्कृत) पासून. सामासिक शब्दांत ह्याची तीन रूपे होतात. उदा०—१. पन्—पन्धरा, (पञ्च) > पञ्ज > पण्णा > पन्न + दश, दश > रा) [पुढील 'दश' पाहा]. २. पच—पचवीस, पंचावन. ३. पस्, पास—पस्तीस, पासष्ट, पञ्च > पाँच > पाँस > पस—पास; पन्नास > पञ्चाशत् > पन्नास > वन्नाह; —वन्नाह; (पन्ना, वन्न) एकावन; (एकवन्नाह > एकः पन्नाह < एकपन्नास < एकपंचाशत); बावन, त्रेपन्न.

सहा—षट् [स.] > छा [माहा.] > छह [अपभ्रंश] > सह किंवा छह. सामासिक शब्दांत 'सह' व 'छह' अशीं दोन्ही रूपे सांपडतात. उदा०—सोळा, (सव्वीस) सहवीस, सेहचाळीस—छत्तीस, छपन्न, इत्यादि. साठ, एकसष्ट, बासष्ट ह्यांमध्ये शेवटच्या 'ई' चा लोप झाला आहे. < एकषष्टि, द्वाषष्टि.

सात—सप्तन् > सत्त > सात सत + रह = सतरा; सत्तावीस; सततीस, —सद, —ड, —तीस. सतचाळीस—सतेचाळीस, सतषष्टि—सदषष्ट—सदुसष्ट. 'सततीस व सदुसष्ट' ह्यांतील द् किंवा द हे अडतीस, अडुसष्ट ह्यांतील ड वरून साम्याभासाने

आले असावेत. सत्तर, हत्तर [सामासिक शब्दांत] सप्तति-सप्पात्ति-सप्तति-सत्तट्टि-सत्तडि-सत्तरि, सत्तर, हत्तर.

आठ-अष्ट > अठ > आठ, सामासिक शब्दांत अष्ट आणि अठ-आठ अशीं दोन रूपे आढळतात. उदा०—अठरा, अठ्ठावीस, अठ्ठातीस (ठ > ड); अठ्थाऐशी, अष्ट्थाहत्तर, अठ्थाहत्तर. ऐशी, ऐशी—अशीति > अशीइ. कांहीं प्राकृतमध्ये हा शब्द सानुनासिक असला पाहिजे. त्याशिवाय मराठीतील ' अनुनासिक ' सिद्ध होणार नाही,

नऊ—' नवन् ' (स). सामासिक शब्द ' नव ' हा पूर्वशब्द लागून होत नाहीत. पुढच्या दशकास एक + ऊन = एकोन हा पूर्वशब्द लागून सिद्ध होतात. उदा०—एकोणीस, एकोणवीस, एकोणतीस, एकोणचाळीस इत्यादि. अपवाद—नवणाव, (नव्याणाव); नव्वद, नवति (स.) > नव्वदि (हे प्राकृत रूप काचित् सांपडते). एकथाणाव (एकनवति—एकनवइ). ' आ ' स्वर कांहीं ठिकाणी मध्येच येतो. त्याची उपपत्ति एकादश मधील ' आ ' प्रमाणे आहे. तो समुच्चयवाचक समजावा.

दहा—दश > दह; दश ह्या शब्दाची प्रक्रिया विशेष चमत्कारिक आहे. ह्यामध्ये दोन फरक होतात. १ ' श ' चा ' ' होतो. २ ' द् ' चा ' र् ' होतो. पैकीं ' श् ' चा ' ह् ' होणे साहजिकच आहे.—(श > स् > इ) परंतु ' द् ' चा ' र् ' फार काचित् होतो, तो पुढील मार्गाने झाला. असावा,— द् > इ > ल् > ल्ह > रु; उदा०—षोडश > सोळह > सोळा; पचदश > पञ्चदश > पन्नदह > पन्नरह > पन्नरा—पन्धरा.

शभर—स+भर, शतम् > सअँ; शतम् > शअस् शँ. एकशें, दोनशें इत्यादि.

हजार—हा फारशी भाषेतील शब्द आहे. जुना संस्कृत शब्द ' सहस्र ' असा आहे. परंतु फारशी भाषेचा सपर्क जसजसा जास्त वाढू लागला, तसतसा ' सहस्र ' शब्द रोजच्या व्यवहाराच्या बोलीतून नाहीसा होऊं लागला. ह्याच्या पुढील लाख, लाखों, कोटी, करोड, कोडों वगैरे संख्यावाचक शब्द मूळ संस्कृत लक्ष, कोटी, वगैरे शब्दांवरून आले आहेत.

क्रमवाचक संख्याविशेषणें—प्रथम (स.) > पढमिळ (माहा.) > पहिल (अपभ्र.) > पहिल (मराठी) (प्रथ+इल). द्वितीय > विइञ्ज बीज, दूजा (माहा.) दोसर > दुसर (मराठी). तृतीय > तिअञ्ज > तिइञ्ज > तीज, तेसर (माहा.) > तिसरा (मराठी). चतुर्थ > चउत्थ > चउथ > चौथ. पंचम > पंचवँ > पांचव इत्यादि.

अंशवाचक संख्याविशेषणें—(उदाहरणें सस्कृत, माहाराष्ट्री व मराठी ह्या क्रमानें दिली आहेत.) १-पाद-पाअ-पाव-पावक (कृत्वा), २-अर्ध-आड सार्ध-साड्ढ-साड-डे, -३-पादोन-पाअ-उण-पाऊण, १-१-सपाद-सवाद-सव्वा, १-२-द्वयर्ध-दिवड्ढ-दीड, दीडग (कृत्वा) २-३ दोन व तिसरा अर्धा, अर्धतृतीय-अडाइज्ज -अडीच, ३-३ तीन व चौथा अर्धा-अर्धचतुर्थ-अटढउठ, अउटठ,- आऊट, ५-३-सार्धपच - साड्ठपच-साड (डे) पाच, एकवार (माहा.)-एकवार, एकदां-एकदां, एकार्ध-एककाद्ध-एकाधा, एखादा, एक-द्विकृत्वा द्वौ-एके दुके दोन, -त्रिकृत्वा त्रीणि - एके तीके तीन, एक-द्विगुणः द्वौ-एके दुणे दोन, एके तीणे तीन, दश नवभिः नवति—दहा नवे नव्वद, दश दशभिः शतम् - दहा दाही शंभर. (रा. शा. व्या.).

२५०. क्रियाविशेषण अव्ययें—जै, जै > यदि (स.) जों, तों < (यावत्, तावत्). जेव्हां, तेव्हां, केव्हां > यदा, तदा, कदा (स.). < जिम्ब, तिम्ब, किम्ब (प्रा.) जेणें, तेणें (तृतीयेचीं रूपें). येथें < एत्थ (प्राकृत) < इत्तहा (वैदिक सं.).

१. “ अपभ्रंशांत ‘ इदम् ’ चें सप्तमीचें एकवचनाचें रूप ‘ इथि ’ असे होतें. त्यावरून मराठी ‘ इथें, -येथें ’ हा शब्द निघाला आहे. एतत् सप्तमी एक व. चें. ए. रूप ‘ एत्थ ’ होतें. त्यावरून येथें, कोठें (कोध्र)-कुठें (कुध्र) हीं रूपें वरीलप्रमाणेंच व्युत्पादिलीं जातात. ”

२. येथें < अत्र, जेथें < यत्र, तेथें < तत्र, कोठें < कुत्र ह्या मार्गानिंहि हे शब्द येणें शक्य आहेत. प्राकृतमध्ये अत्थ, तत्थ, ह्यावरोवर अत्थाम्भि, तत्थाम्भि अशींही रूपें कोठें कोठें सापडतात. ह्यावरूनहि एथें जेथें, हीं रूपें येणें शक्य आहे. ‘ की ’ हें अव्यय संस्कृत ‘ किम् ’ अथवा फार्सी ‘ के ’ पासून आलें आहे.

२५१. भाषेमध्ये आद्य स्वरूपाचीं अशीं दोन प्रकारचीं बीजे असतात. एक सार्वनामिक आणि दुसरी क्रियावाचक. पैकीं सार्वनामिक बीजांचा विचार मागे येऊन गेलाच आहे. येथें दुसऱ्या क्रियावाचक बीजांचा विचार करूं. प्रकृति आणि प्रत्यय ह्या दोहोंच्या मुळाशीं अनुक्रमे क्रियावाचक व सार्वनामिक बीजेच असतात. भाषेतील नामें, विशेषणें, क्रियाविशेषणें वगैरे शब्द ह्या क्रियावाचक बीजापासून-धातूपासून तयार होतात. “ आख्यातजानि नामानि ”-“ नामांची उत्पात्ति क्रियावाचक धातूपासून ” असा सिद्धान्त यास्काचार्यांच्या निरुक्तांत सांडला आहे. कोणत्याही भाषेतील शब्दव्यवहार किंवा वागव्यापार वन्याच अशीं क्रियावाचक धातूवर अवलंबून असल्यामुळें त्या भाषेतील धातुपाठ ठरविणें हें

महत्वाचे असे शास्त्रीय कार्य ठरते. भाषेमध्ये नेहमीच्या वापरांत असलेल्या धातूच्या सख्येवर भाषेची समृद्धि व ऐश्वर्य अवलंबून असतात. व्याकरणामध्ये धातूना महत्त्व असते म्हणूनच यास्काचार्यांना वैदिक भाषेतील धातूंचे परिगणन आपल्या निरुक्तांत करावे लागले व त्यामुळेच पाणिनीस संस्कृत भाषेतील धातुपाठ द्यावा लागला. प्राकृत व्याकरणकारांनीही धातुपाठाच्या महत्त्वाकडे दुर्लक्ष केले नाही. त्यांनी आपल्या व्याकरणांत प्राकृत भाषेतील धातूचा विचार केला आहे. मराठीचे ऐश्वर्य किती आहे हे दाखविण्याकरिता व तिच्या शास्त्रीय व संशोधनपर चिकित्सेस उत्तेजन देण्याकरिता मराठी भाषेतील धातुपाठ तयार करणे अत्यंत जरूरीचे आहे.

मराठी धातूंची सख्या पान्न हजाराजवळ आहे. हे धातु संस्कृत, प्राकृत व द्राविडी व कांही परकीय भाषा इत्यादी भाषांतून आले आहेत. संस्कृत व प्राकृत धातु, हे मूळ वैदिक भाषेतील धातूपासून उत्पन्न झाले व मूळ वैदिक धातु हे आर्यांची जी आद्य भाषा इण्डो-युरोपियन होती तिच्यापासून आले आहेत.

संस्कृत वैयाकरणांनी संस्कृत भाषेतील धातूंची सख्या १७०६ पर्यंत नेली आहे. काहीं दुसरे व्याकरणकार हीच सख्या २००० वर नेतात. शब्दाची व्युत्पत्ति अशी धातूपर्यंत नेऊन मिडवितात तशी धातूची व्युत्पत्तिहि पुन्हां धातूपर्यंत कांहीं व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञ नेऊन मिडवितात. डॉ० मरे याने भाषेची सर्व प्रचंड इमारत नऊ धातुरूपी स्तंभावर चढविली आहे. 'सर्व ग्रीक भाषा एकट्या 'इ' धातूपासून निघाली आहे असेहि एक मत आहे. त्याचप्रमाणे लॅटिन भाषाहि 'हि' धातूपासून निघाली असे दुसरे एक मत आहे. असलीं एकान्तिक मते सोडून दिलीं तरी धातूंची साधारणपणे संख्या निश्चित करणे जरूर असते.

संस्कृतमधील धातूंची संख्या २००० ही जरी असली तरी ते सर्वच धातु उपयोगांत येत नाहीत. नेहमी वाङ्मयांत साधारणपणे ८०० धातुच फक्त वापरांत येतात. ह्यांपैकी पुन्हां २०० फक्त वेद व ब्राह्मण ह्या वाङ्मयांत आढळतात. ५०० वेद आणि पाणिनीय संस्कृत ह्यामध्ये येतात आणि त्यांपैकी १५० च फक्त उत्तरकालीन वाङ्मयांत वापरलेले आढळतात.

प्राकृत वैयाकरणांनी प्राकृत भाषांतील धातूंची सख्या १५९० दिली आहे. हेमचंद्राने दिलेले ९३० व मार्कंडेयाने दिलेले ६१० मिळून १५४८ धातु होतात. त्यांतहि पुनः कांहीची पुनरावृत्ति झाली आहे. संस्कृत, प्राकृत, देश्य,

१. डॉ. मरे याने शोधलेले नऊ धातु. ऑग्, बग्, क्योग्, ड्योग्, ह्योग्, म्योग्, न्योग्, ख्योग्.

द्राविडी, फार्शी व इतर नामधातु मिळून मराठीतील धातूंची संख्या पाच हजारांजवळ असावी असा आमचा तर्क आहे.

२५२. धातूंचे वर्गीकरण दोन दृष्टीने करता येण्यासारखे आहे. एक अर्थावरून आणि दुसरे व्युत्पत्तीवरून. वाक्यांत अर्थ पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने वाक्यातील धातूस कर्ता असावा लागतो. कांही वेळेस वाक्यातील धातूस प्रत्यक्ष असा कर्ता नसतो. क्रियेचा जो भाव तोच त्या धातूचा कर्ता होतो. “सूर्य उगवतो” ह्यांत सूर्य हा कर्ता आहे. त्या अर्थी ‘उगव’ हा धातु ‘सकर्तृक’ आहे. “मला वाटेवर सांजावले” ह्यांत प्रत्यक्ष कर्ता नाही. तेव्हा वाक्यातील जो अर्थ किंवा भाव म्हणजे सांजावण्यासंबंधीचा, तोच कर्ता आहे. म्हणून ह्या वाक्यातील धातु ‘सांजावणे’ भावकर्तृक धातु आहे. प्रत्यक्ष कर्ता नसल्यामुळे ह्यांना अकर्तृक धातूहि म्हटले असता चालेल. असले सर्व अकर्तृक अथवा भावकर्तृक धातु हे अकर्मक असणार हे उघड आहे. ह्याला ‘कर्ता’ जर प्रत्यक्ष नाही तर ‘कर्म’ तरी कोठून येणार? पहिल्या सकर्तृक धातूमध्ये सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकार आहेत. करणे, सांगणे, ऐकणे वगैरे धातु सकर्मक; असणे, होणे, पडणे, पळणे, वगैरे धातु अकर्मक होत.

२५३. प्राकृतमधील धात्वादेश—संस्कृत किंवा प्राकृतमधून धातु ज्या वेळेस मराठी भाषेत येतो त्या वेळेस त्याला आदेश होतो. खुद्द संस्कृतमध्ये धातूला आदेश होतो असे काहीं विद्वानांचे मत आहे. उदा०—दृश् (पश्य), पा (पिब), पृच्छ (पृच्छ), दश् (दश्), ब्रु (आत्थ), ह्यांत कसांत दिलेलीं रूपे हे धातूंचे आदेश होत. परंतु आम्हांस हे म्हणणे पटत नाही. दृश् ह्याचे पश् असे रूपांतर वर्णप्रक्रियेच्या कोणत्या नियमानुसार झाले हे सांगणे कठीण आहे. दृश् आणि पश् हे निराळे धातु आहेत त्यांचा अर्थ मात्र एक आहे. प्राकृत वैयाकरणांची सुद्धा ही चूक झालेली आहे. प्राकृत व्याकरणकार म्हणतात की, कथ्=बोल्ल, संघई, मस्ज्—मज्ज्—बुड्, त्रस्—बुज्ज, क्रध्य—जूर, क्षिप्—पेल्ल, विलप्=वडवड, गर्ज्—बुक्क; त्रस्—डर, पिब्=बोड, भश्=बुक्क—मुळ—फिट्ट, गवेष्=ढंढोल्ल, आरोह्=चढ, हे असे संस्कृत धातूना प्राकृत आदेश होतात. वर्णप्रक्रियेच्या कोणत्याहि नियमाने हे आदेश सिद्ध होणार नाहीत. ह्या आदेशांचे शास्त्रशुद्ध स्पष्टीकरण म्हणजे हे संस्कृत धातु निराळे स्वतंत्र व पुढे आदेश म्हणून दिलेले प्राकृत धातु हे निराळे स्वतंत्र आहेत. त्यांचा परस्पराशी कांही एक संबंध नाही. कांही देशी धातु प्राकृत काळीं वापरांत होते. ते कांही संस्कृत धातूशी समानार्थक असल्यामुळे त्यांचा संबंध प्राकृत वैयाकरणांनी त्यांच्याशी लावला, इतकाच ह्या प्राकृत धात्वादेशाचा

अर्थ आहे. हे प्राकृत व्याकरणकारांनी दिलेले धात्वादेश पाहिले म्हणजे व्युत्पत्ति-शास्त्राची जी ऐतिहासिक दृष्टि म्हणून असते तिच्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले, असे निरुपायाने म्हणावे लागते.

मराठीतील धातु साक्षात् संस्कृतमधून किंवा माहाराष्ट्री वगैरे प्राकृतमधून आले असल्यामुळे प्राकृतमधील धात्वादेश हे प्रकरण मराठीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सर्व प्राकृत व्याकरणकारांनी दिलेले धात्वादेश एकत्रित केले तर १५९० भरतात. ह्यापैकी ४५३ धातु देशी आहेत. कारण त्यांचा सबंध कोणत्याहि संस्कृत धातूशी आदेशप्रक्रियेच्या नियमाने पोहचत नाही. प्राकृत व्याकरणांत दिलेले धात्वादेश पाहिले तर जे पाच प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात ते खाली नमूद करतो. त्याबरोबर मराठी धातु ताडून पाहावे.

१. मूळ संस्कृत धातु व प्राकृत आदेश एकाच स्वरूपाचे असलेले —
उदा०— चलति > चलइ > चळ, चुवति > चुवइ > चुव, खादति > खाअइ > खा, ताडयति > ताडेइ > ताड.

२. मूळ संस्कृत धातूची रूपे वर्णप्रक्रियेच्या नियमानुसार प्राकृतमध्ये उतरलेली—उदा०— पीडयति > पिलेइ > पिळ, अर्पयति > अप्पइ > ओप, खिद्यते > खिज्जइ > खिज; घटते > घडइ > घड; युध्यति > झुज्जइ > झुज.

३. मूळ संस्कृत धातु व त्यांचे प्राकृत आदेश ह्या दोहोंमध्ये कसलाहि सबंध नसलेले—(यांची उदाहरणे वर दिली आहेत.)

४. मूळ संस्कृत धातु आपल्या गणचिन्हासह प्राकृतमध्ये आलेले—
उदा०— नृत्याति — णञ्चइ — नाच; चिनु — चिन — चिण; जानाति — जाणइ — जाण.

५. मूळ संस्कृत धातु व त्यांचे प्राकृत आदेश ह्यांमध्ये अर्थभेद झालेले—
उदा०— प्रेक्षते—पेक्खदि—पच्छइ—पाह.

२५४. मराठी धातूंची उदाहरणे— खाली काहीं नमुन्यादाखल मराठी धातूंची उदाहरणे देतो.

१. उपसर्ग न लागलेले सिद्ध धातु—आच, इच, कर, कद, खन, गण, चर, चेव, चु (च्यव) चुण (सविकरण), तूट, दह, डस (दश), दे (दा), घस (ध्वंस), नाह (स्ना), ने (नी), (पिच), पुस (पृच्छ), बोल (वल्ह किंवा रु), पिंज, वांच (वंच), विंध (व्यध्), बुझ (बुध्य), माख, याच, झुज (युध्य).

२. उपसर्गासहित मराठीत आलेले काहीं धातु—ये (आ + या), आचक (आचम्), उडल, उचल, उत्तर, उठ, उपट, उपेक्ष, निरख,

निवर्त, पाखड (प्रक्षाल्), पारख, पुस (प्र + उञ्च्), विक, भिज (अभि + अञ्ज) इत्यादि.

३. खाली दिलेले धातू द्राविडी भाषांतून आले असावेत, कारण त्यांच्या व्युत्पत्तीबद्दल शंका आहे—आट (कापड आटलें), कस (कवर कसली), घेर (भोंवती वेढणें), चाट (चिकटून जाणें), चाट (तूप चाटणें), चाप (दाबणें), जोख (मापणें), झेल (चेंडू झेलणे), झुक (बाहेर झुकणें), टिक (कापड टिकणें), टिप (नेम मारणें), पट (कवूल होणें), राह, लढ इत्यादि.

४. अन्य भाषांतून आलेले धातूः—फार्शी—चिमट, खिमट, गुजर, जत, खत, तपास, डाग, नरम, गरम, फक्तक, बदल, इ. इंग्लिश—एडिट, मॅनेज, कोट अॅग्री इ. ह्या धातूपुढें मराठी ' करणें ' हें क्रियापद घालतात.

पुढें दिलेली साधित धातूची उदाहरणें आहेत.

१. कांही धातूना खाली दिलेले प्रत्यय लावून साधित धातु तयार करतात. प्रत्ययाचा अर्थ त्वरा किंवा सातत्य हा आहे.

१ क = अटक, कचक, चलक, चुमुक, टपक, टमक, तरक, थवक, थक, दवक, धमक, मरक, मुरक मचक, पुचक, लटक, सटक, हरक हिसक [आकृष].

२. ट-कचट, खचट, खसट, चिमट, झपट, दापट.

३. र, ल, ल, ड-उचल, कोसळ, चोवळ, झाकळ, ठेचल, दादल, लंगड.

अभ्यस्त धातूत साधे, द्विरुक्त व द्विधातुसंयोग असे तीन प्रकार आहेत. त्यांची उदाहरणें अनुक्रमे खाली दिली आहेत.

१. साधे—ढेंढाल, धुंढाल, जाग, चकव, भाबाव, केंकाट, बोंबळ, गाग, तातड, चाचप, पोंफार, गागर, लोलव, रोख.

२. द्विरुक्त—खोखो, खटखट, काटकाट, दगदग, चटचट, झळझळ, तणतण, थवथव, भडभड, घरघर, चरचर, छाटछाट, हरहर, भिरभिर.

३. द्विधातुसंयोग—गटपट, घालमिल, घडपड, चुळबुळ, चिळविळ, धरपकड, चुकमूल, देखमार इत्यादि.

साधित धातूमध्ये प्रयोजक, शक्य, नकारार्थी धातु, त्याचप्रमाणे नाम विशेषण, धातु व निपात ह्यांभासून साधलेले धातु, तसेच अर्थभेदाचे वगैरे धातु येतात. मुख्य क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला जें मदत करतें तें सहाय क्रियापद होय. हें सहाय क्रियापद आपला मूळचा विशिष्ट जो अर्थ असतो तो सोडून दुसरा सामान्य असा अर्थ दाखवितें.

संयुक्त क्रियापदे

२५५. धातूच्या कांहीं नियमित रूपाशीं कांहीं नियमित क्रियापदांचा किंवा शब्दांचा योग होऊन जीं क्रियापदे बनतात त्यांस संयुक्त क्रियापदे म्हणतात. ह्यांत मुख्य क्रिया दाखविणारे धातुसाधित असतें व त्या क्रियेचा काळ व अर्थ, रूप व प्रयोग दाखविण्याकरितां एक 'साहाय्यकारी' क्रियापद त्या धातुसाधिताला जोडावे लागतें. धातुसाधित व साहाय्यकारी क्रियापद या दोहोंचे मिळून संयुक्त क्रियापद तयार होतें. ह्यामध्ये मुख्य धातूचें कृदन्त रूप व सहायधातूचें आख्यातरूप असतें.

सहाय धातु चार प्रकारचे आहेत : १ कालदर्शक—उदा०—अस—मी जात आहे. २. प्रयोगदर्शक—उदा०—जा, हो—त्याच्याकडून काम केले गेले. ३. रूपदर्शक—उदा०—नस, नको, नये, हो, पाहिजे—तू जाऊ नको.—जातां कामा नये.—गेले पाहिजे. ४. विशेष अर्थदर्शक० उदा०—आण, इच्छ, काढ, घे, चुक, जा, टाक, ठेव, दे, पड, पाह, पाहिजे, वस, ये, राह इत्यादि.

सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर पहिले तीन प्रकारचे हेच खरे सहाय धातु होत, चौथ्या प्रकारांत दिलेल्या धातूनीं क्रियापदाच्या अर्थांत भर पडते; तेव्हा त्याच धातूला प्रधान धातु मानण्यास हरकत नाही. अर्थाच्या दृष्टीने संयुक्त क्रियापदांचा आणखी एक प्रकार आढळतो. उदा०—युद्ध करणें, पारख करणें, गोंघळ करणें, मार खारणें, अगात येणें, डोकीस घालणे, रामें भरणे.

वर दिलेल्या प्रयोगांत योजलेलीं क्रियापदे खरीं संयुक्त नव्हेत. त्यांच्या अर्थांत विशेष भर पडली आहे. वाक्याचा अर्थ लाक्षणिक असल्यामुळे नाम आणि क्रियापद संयुक्त आहेतसे दिसतात. व्याकरणांत लाक्षणिक अर्थाकडे लक्ष देण्याचें कारण नाही; क्रियापदाच्या रूपाकडेच लक्ष दिलें पाहिजे.

संयुक्त क्रियापदे मराठीत मानावीं किंवा नाहींत ह्यासंबंधी मराठी व्याकरणकारांमध्ये मतभेद आहे. वाक्यात दाखविलेली क्रिया कितीहि शब्दांनीं बोधिली असो, त्यांतील एकच धातु—शेवटचा—क्रियापद मानावा व संयुक्त क्रियापदास खो द्यावा हा एक पक्ष. ह्या पक्षाचें असेंहि म्हणणें आहे कीं, क्रिया दाखविणारे वाक्यांतील सर्वच शब्द जर क्रियापदांशीं जोडून संयुक्त क्रियापदे मानू लागलों तर संयुक्त क्रियापदांची संख्या बेसुमार वाढेल, व त्या दृष्टीने संयुक्त क्रियापदे कमीत कमी सत्तरपर्यंत निघतील. तेव्हां ही आपत्ति टाळण्याकरितां संयुक्त क्रियापदे न मानतां शेवटले जें क्रियापद तेच मुख्य मानावें.

दुसरा पक्ष संयुक्त क्रियापद मानणाऱ्यांचा. सुद्धा एकट्या धातूच्या अर्थापेक्षा दुसऱ्या शब्दांशीं संयोग होऊन जो अर्थ होतो तो अगदीं निराळा आहे. तो पुस्तक घेतो व तो झोंप घेतो; तो जातो व तो जात आहे; तो होता व तो जेवून बसणार होता; ह्या वाक्याच्या जोड्यांमध्ये ज्या अर्थीं तारखा अर्थ नाही त्या अर्थीं संयुक्त क्रियापदे मानणें प्राप्त आहे. हाच पक्ष आम्हांस मान्य

आहे. शिवाय संयुक्त क्रियापदे मानण्यास आणखी एक कारण आहे. आणि ते काळासबधी आहे. भूत, वर्तमान व भविष्य हे तीन काळ जरी मुख्य असले तरी मराठीमध्ये त्यांच्या इतर छाया पुष्कळ आहेत व त्या मुख्य धातूशिवाय इतर क्रियापदांच्या साहाय्याने दाखविल्या जातात. संयुक्त काळ मानावे लागतातच म्हणून संयुक्त क्रियापदे मानिली पाहिजेत. मात्र वर जो त्यांचा चौथा प्रकार सांगितला आहे त्यांतील धातूंच्या साहाय्याने बनलेली संयुक्त क्रियापदे मानू नयेत.

२५६. येथवर आपण मराठी धातु, क्रियापदे व संयुक्त क्रियापदे ह्यांचा विचार केला. आता मराठीतील काळ, अर्थ, प्रयोग वगैरे बाबींचा विचार करू. त्यांचा इतिहास पाहू.

रीतिभूतकाळ

मराठीतील रीतिभूतकाळ हा जुने जे काळ संस्कृतप्राकृतमार्फत प्रत्यक्ष आले आहेत त्यांपैकी एक आहे. पूर्वीचे प्रत्यय वर्णप्रक्रियेचे जरूर ते फरक होऊन आले आहेत. पूर्वीचा अर्थ बदलून त्या ठिकाणी दुसरा आला आहे. संस्कृत-प्राकृतमध्ये जो लट् म्हणून काळ प्रसिद्ध होता, व ज्याला आपण सध्यांच्या भाषेत 'वर्तमानकाळ' म्हणू तोच हा काळ होय. परंतु पूर्वीचा वर्तमानकाळाचा अर्थ बदलून त्या ठिकाणी मराठीत रीतिभूतकाळाचा अर्थ आला आहे. 'यामि' ह्याचा अर्थ 'मी जातो' असा होतो. परंतु 'यामि' पासून निघालेल्या 'जाई' या रूपाचा अर्थ 'माझी जाण्याची रीत असे' असा होतो. ह्या काळाचे मराठी प्रत्यय खाली दिले आहेत. ह्याची उपपत्ति संस्कृत लट् [वर्तमान] पासून असल्यामुळे व कोणत्याहि कृदन्तापासून नसल्यामुळे कर्त्याच्या लिंगभेदाप्रमाणे त्याची रूपे बदलत नाहीत.

ई-आख्यात प्रत्यय	एकवचन	अ. वचन
प्र. पु.	ई [सकर्मक], एं [अकर्मक],	ऊ, ओ.
द्वि. पु.	स	आं, आ.
तृ. पु.	ई [सकर्मक], ए [अकर्मक]	त.
	सकर्मक	अकर्मक

उदा०...ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
१. करी	करूं-रों	हसें	हसूं-सों
२. करीस	करां-रा	हसस	हसां-सा
३. करी	करीत	हसे	हसत

प्रत्ययांची उपपत्ति पुढीलप्रमाणे संस्कृत, माहाराष्ट्री-प्राकृत, अपभ्रंश व मराठी ह्या क्रमाने दिली आहे. उदा० —आमि-अमि-अऊ-ई; अमः-आमो अई; अहु-ई, ऊ, ओं; आसि-आसे-अहि-अहि स; अथ-अह-अ, अति-अइ-अइ-इ. अन्ति-अई-अई, अहिं-त.

ह्या वरील तुलनेवरून हे दिसून येईल की, मराठीने अपभ्रंशापासून ह्या

काळाचे प्रत्यय न घेतां महाराष्ट्रीपासून हे प्रत्यय घेतले आहेत. सध्याच्या मराठींत हीं रूपें वर्तमानकाळी येत नाहींत. कवितेंत मात्र वर्तमानकाळी ह्या रूपांचा उपयोग केला जातो.

शानेश्वरीमधील ह्या काळाचीं रूपे—१ जाणे^१, भिये, पाहे, जूझे, बोले. २ जाणों, नेणो, पूसों, पाहों, ३ जाणसि, सांघसि, पवसि, नोलखासि. ४ जाणा, सांघा, बोला, ५ देखे जाणे, देई, घेई. ६ फूटति, भेटति मिरवति नव्हाति, साहाति.

भूतकाळ

२५७. वेदकालीन भाषेंत भूतकालदर्शक तीन काळ—लिट् [परोक्षभूत-Perfect], लङ् [अनद्यतन भूत-Imperfect], लुङ् [भूतकाळ—Aorist] हे होते. त्यांचाच परापरि पाणिनीने आपल्या व्याकरणांत घेतला आहे. पाणिनीय संस्कृतमध्येहि तेच तीन प्रकार व त्यांच्यांत उत्पन्न झालेले गौण उपप्रकार सुरू होते. परंतु पुढें मध्ययुगीन भाषेंत—पालींत—शेवटच्या दोहोंचा मिलाफ होऊन एकच भूतकाळ सुरू झाला तरी कधीं कधीं तिन्ही प्रकारासबधींच्या जुन्या कल्पना वर डोकें काढीत. हियत्तनी आणि अज्जतनी (म्हणजे—ह्यस्तनी=कालचा भूतकाळ आणि अज्जतनी=अद्यतनी=आजचा भूतकाळ) असा भेद केला जात असे. हीच स्थिति पुढें प्राकृत भाषांच्या काळांत चालू राहिली. ' लिट् ' चा तर हळूहळू लोपच होत गेला. कांहीं विशिष्ट धातूंच्या बाबतींतच फक्त तो आढळत असे. पण भूतकाळातील निरनिराळ्या छाया दाखविणारे प्रकार लोपू लागले तर त्यांचें काम भागविण्यासाठी प्राकृत भाषांनी दुसरी सोय शोधून काढली हा प्रश्न येतो. त्यांनीं भूतकाळाचे बारीकसारीक भेद नाहींसेच करून एक भूतकाळ कायम केला. आणि तो धातु भूतकाळाच्या निष्ठा-कृदन्तापासून निष्पन्न केला. " प्रायो-भूते निष्ठान्तप्रयोग एक प्राकृते दृश्यते " हा प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत नियम होता; व आधुनिक बोलींत भूतकाळ जो रूढ झाला तो असा विशेषणात्मक झाला. भूतकाळाच्या कृदन्ताला किंवा निष्ठेच्या रूपाला (उदा०—कृत, गत) मुख्य क्रियापदाचा अधिकार प्राप्त झाला. हा प्रकारहि द्राविडी भाषांच्या सप्तर्गिनें आला असण्याचा संभव आहे. " द्राविडी भाषांतहि असाच भूतकाळाच्या कृदन्ताला मुख्य क्रियापदाचा अधिकार देऊन भूतकाळ सिद्ध करतात. " " स जगाम सोऽजायत किंवा अजनि, सोऽरोहत् " वगैरे रूपें जाऊन " स यातः, स जातः, स आरूढः " अशीं रूपें रूढ होऊन बसलीं. तीं कृदन्तविशेषणें असल्यामुळे अकर्मक असतील त्या वेळेस कर्त्याप्रमाणे आणि सकर्मक असतील त्या वेळेस कर्माप्रमाणें चालू लागली. अशा रीतीनें संस्कृत ' त ', ' इत ', ' न ' अन्त असलेल्या संस्कृत भूतकाळाच्या कृदन्तापासून (द्राविडी भाषांतील भूतकाळाच्या बळगावर) वर्तमानकालीन बोलींतील भूतकाळ सिद्ध झाला आहे.

प्राकृत भाषांच्या आमदानीत कृदन्ताचे मूळचे अन्त्यवर्ण 'त, इत, न' वगैरे वर्णप्रक्रियेच्या नियमानें अ, इअ, (गअ, कअ सारखे) असे तरी झाले किंवा दिण्ण, सुत्त ह्यांसारखे पूर्वीच्या व्यंजनात सामावून तरी गेले, कधीं कधीं ह्यांच्यापुढें स्वार्थे प्रत्यय 'क' (अ) हा लावीत असत. त्याच वळणावर पूर्वी रूढ असलेला 'ल' प्रत्यय स्वार्थे (म्हणजे विशेष अर्थ न दाखविणारा) असा लावू लागले. ह्याच 'ल' प्रत्ययाची इतर 'इल', 'अल', 'इळ', 'अळ', अशीं रूपें प्राकृत भाषात व त्यातल्या त्यात अपभ्रंश जास्त प्राचुर्यानें वापरलेलीं आढळतात. मागधी व मागधीअपभ्रंश, अर्धमागधी व त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील अपभ्रंशांत भूतकाळीं क्रियापदाना हे प्रत्यय लावीत असत हें सध्याच्या त्या भाषांच्या वशज ज्या भाषा आहेत त्यांतील पुराव्यावरून सहजच सिद्ध होण्यासारखें आहे. जैन प्राकृतमधील पुढें दिलेल्या उदाहरणांवरून 'ल' प्रत्यय भूतकाळांत सररहा त्या काळीं वापरून लागले होते हें स्पष्ट होते. "चाइळ, लोहिल्ल, सोहिल्ल, गेरिल्ल, थलइळ, गण्ठिल्ल, गामिल्ल, वाहिणिल्ल, आगएळिया, वरेएळिय, लधिळियम्" इ.

तेव्हां मराठी भूतकाळातील 'इल, अल' हे प्रत्यय जुन्या-संस्कृत भूतकाळीं कृदन्तांना ल, इल्ल, अल्ल हे प्राकृत काळांत 'स्वार्थे किंवा अल्पार्थे' विशेषणात्मक प्रत्यय लागत त्यापासून झाले आहेत. भूतकाळदर्शक 'ल' सारखाच प्रत्यय आधुनिक बंगाली, विहारी ह्या प्राकृतिक बोलीत आहेत.

भूतकाळाच्या 'ल' प्रत्ययाची उपपत्ति वर दिलेल्या उपपत्तीपेक्षा काही निराळ्या तऱ्हेनें दिली जाते. संस्कृत 'त' प्रत्ययापासून त किंवा इत-द किंवा इद - इद-ड किंवा इड - ल किंवा इल' अशा मार्गांनीं व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणें शौरसेनीतील 'द' ह्या भूतकाळच्या कृदन्तापासूनहि व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणें कोणी असेंहि म्हणतात कीं हा 'ल' प्रत्यय जुन्या वैदिक किंवा पूर्ववैदिक भाषेतून आला असावा, कारण स्लाव्ह भाषेत असाच 'ल' प्रत्यय वापरतात. परंतु हीं मते ग्राह्य ठरणारीं नाहीत, त-द-ड-ळ-ल ह्या एकाच मार्गांनीं ल येणें शक्य आहे. परंतु अशी विकृति सापेक्ष असते. म्हणजे एकाच शब्दांत र, ऋ, घ पैकीं वर्ण असेल तरच 'त्' ला मूर्धन्यत्व येणें शक्य आहे; एरवीं नाही. तेव्हां ही व तशीच पुढील 'द' चीहि उपपत्ति शास्त्रीय नव्हे. त्यांच्यामार्गे इतिहासहि नाही. स्लाव्ह भाषेतील 'ल' प्रत्यय अगदीं निराळ्या स्वरूपाचा आहे.

मराठीमध्ये धातूंचीं भूतकाळचीं रूपें कशीं उतरलीं आहेत हें समजण्याकरितां माहाराष्ट्री प्राकृतमधील दुवे देतो.

१. संस्कृतमधील निष्ठांचा 'त' कायम राहतो. उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री व मराठी या क्रमानें दिली आहेत:—गृहीत—गेण्डिअ—घेत-ल; आत्त—उआत्त—आतल; उपात्त—पात्त—पातल; जित—जिअ—जितल. 'त' विकल्पानें ठेवणारी उदाहरणें—भणित, भणिअ, म्हणितल, म्हणियल; हारित, हारिअ, हारितल, हारियल; सख्यापित, सधाविअ, सांधितले, सांधियल.

२. माहाराष्ट्रीतील अन्त्य अक्षर कायम ठेवणारी उदाहरणें—तप्प—तत्त—तातल; खात—खत—खातल; गुफित—गुत्थ—गुथल; त्रुटित—सुड्ड—तुटल; पतित—पड्ड—पडल; खात—खाण्ण—खाणल, खणल; सिक्त—सिक्त—सीतल.

३. महाराष्ट्रीतील 'अ' चा लोप दाखविणारीं रूपें—

जात	जाअ	(जाअल—जाहल—जाल)
आगत	आअअ	आल
कृत	किअ	कल
नीत	णिअ	नेल
स्नात	म्हाअ	म्हाल
स्थित	ठ्ठिअ	टेल
बधित	बाधिअ	बाधिल
राखित	रखिअ	राखिल

४. माहाराष्ट्रीतील अन्त्य 'अ' विकल्पानें ठेवणारीं रूपें—

कारापित	काराविअ	करवियल, करविल
विज्ञापित	विण्णाविअ	विनवियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल

५. खालील रूपांत 'त' किंवा 'अ' ह्यांचा संबंध दिसत नाही. संस्कृत किंवा माहाराष्ट्री ह्यांमधील निष्ठारूपांना 'ल' प्रत्यय चिकटवून मराठी रूपें बनलीं आहेत. मात्र हीं रूपें प्राचीन मराठींत किंवा काव्यांत आढळतात.

दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिम्हल, दिधल, दिल
धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भणित	भणिण्ण	म्हणिन्नल
उड्डीन	> — >	उड्डिनल; उडल
पक्क	> पक्क } >	पिकल, पिकेल
	> पिक्क }	
भिन्न	> —	भिनल
उत्पन्न	उत्पण्ण	उपनल
युद्ध	—	जुद्धिन्नल

६. उच्चारसौकर्यासाठी ' आ ' काहीं ठिकाणी मध्ये येतो. बिहाल, भियाल, निगाल, बुडाल, जिराल, विआल इ.

भूतकाळाचे वर्तमान मराठीतील प्रत्यय खालीलप्रमाणे होतात—

पुल्लिंग		स्त्रीलिंग		नपुंसकलिंग	
ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र०-लों	लो	ल्यें ले	लों	लें	लों
द्व०-लास	लां, लांत -लेस	लीस	लां, लांत, ल्यात	लेंस	लां, लांत लींत
तृ०-ला	ले	ली	ल्या	लें	लीं
उदा० धरिलों	धरिलों	धरिल्यें-लें	धरिलो	धरिलें	धरिलों
० लास	धरिलां-लांत -लेस	धरिलीस	धरिलां-लांत -ल्यांत	धरिलेंस	धरिलां- लांत लींत
धरिलां	धरिले	धरिली	धरिल्या	धरिलें	धरिलीं

दुसरी रूपे अर्शाच थोड्या थोड्या स्थानिक फरकाप्रमाणे तयार होतात.

वर्तमानकाळ

२५८. संस्कृतांतील जे काळ मराठीत कृदन्तद्वारां आले आहेत त्यांपैकी मराठीतील वर्तमानकाळ हा एक आहे. मूळ धातूचें संस्कृत कृदन्त-वर्तमान-कालवाचक धातुसाधित-विशेषणापासून झाल्यामुळे कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे ह्याचीं रूपे बदलतात. कृदन्ताचें संस्कृतमध्ये प्रत्यय अत्, आन, मान (आत्मने-पदी) असे आहेत. प्राकृतमध्ये हेच प्रत्यय अन्त किंवा एन्त हीं रूपे धारण करितात. ह्यांमधील अनुनासिक नाहीसा होऊन तोच प्रत्यय आधुनिक बोलींमध्ये उत्तरला आहे. त्याला सार्वनामिक प्रत्यय लावून मराठीमधील साधा स्वार्थे वर्तमानकाळ तयार होतो. अन्त, अयन्त (संस्कृत) > अन्त, एन्त (प्राकृत) > अत्, इत् (मराठी) अशा मार्गाने वर्तमानकाळांती धातूचें अग व्युत्पादितां येतें.

वर्तमानकाळाचीं रूपे ज्ञानेश्वरीच्या काळांत खालीलप्रमाणे होत असत—

एकवचन	अनेकवचन
१. (मी) करितु	(आम्ही) करित
२. (तूं) करितु	(तुम्ही) करित
३. (तो) करितु	(ते) करित

पुढें शिवकालांत व पेशवाईमध्ये हा ' उं ' जाऊन पुढें त्याच्या ऐवजीं ' ओं ' प्रथमपुरुषांत दोन्ही वचनी पुल्लिंगी प्रत्यय आला. तृतीयपुरुषी अनेकवचनात मात्र ' ति ' प्रत्यय आला. जाताती, करिताती, नेताती वगैरे रूपे तृ. अनेकवचनी येतात.

प्रथमपुरुषामध्ये आलेला अनुस्वार अपभ्रंश भाषेतून आला असें राजवाडे म्हणतात. उदा—वट्टुं, वट्टुं, वट्टुसि, वट्टुह. वर्तमान मराठीतील वर्तमानकाळाची कांही रूपे ते पुढे दिल्याप्रमाणे व्युत्पादितात.

करित	करितु + उं	करितो (मी) पुल्लिगी
करित	करितु + हुं	करितो (आम्ही)
करित	करिती + ए	करितीएँ < करित्ये, करिते (स्त्री)
करित	करितिया + हु	करितियों करित्यो, करितो (स्त्री) अनेकवचन
करित	करितु + सि	करितोसी-रु
करित	करितु + आथे	करिताथी करिताति करितात तृ. पु. अनेकवचन

अपभ्रंश भाषेत वट्ट (वृत्) हा धातु वर्तमानकाळांत (लट्मध्ये) असा चालतो—

१. वट्टुं	वट्टुं
२. वट्टुसि	वट्टुह
३. वट्टुह	वट्टुति

अशी जरी रूपे वर्तमानकाळाची (लट्ची) होत असत तरी त्यांबरोबर दुसरीहि एक प्रवृत्ति अपभ्रंश भाषेत—विशेषतः पश्चिमेकडील अपभ्रंश भाषेत—प्रचलित होती. ही प्रवृत्ति मार्कण्डेय ह्याने आपल्या ' प्राकृतसर्वस्व ' ह्या व्याकरणांत नमूद करून ठेविली आहे. त्याने दिलेले सूत्र " सर्वदा शतृः होन्तो=भवन्, बभूव, भविष्यति वा " व त्याचा भावार्थ ' वर्तमानकाळचे धातुसाधित सर्व काळासाठी चालू शकते ', असा आहे. धातुसाधित विशेषणापासून काळ सिद्ध करण्याची प्रवृत्ति अशा रीतीने अपभ्रंश भाषेपर्यंत मार्ग जाते. ह्याच प्रवृत्तीची नकल पुढील तिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या आधुनिक बोलींनी उचलली. अपभ्रंश भाषेतील ' होन्तो ' या रूपापासून गुजराती ' हते ', राजस्थानी ' थो ', पश्चिम हिंदी ' हतौ, हुतौ, हतो, थो, था '—इत्यादि रूपे निघाली आहेत. हीच प्रवृत्ति मराठीने उचलली. मात्र अपभ्रंश भाषेतून प्रथम पुरुषाचे एकवचन ' उं ' अनेकवचन ' हुं ' हे प्रत्यय घेतले आणि नवा वर्तमानकाळ बनविला. अपभ्रंश भाषेपासून पुढे मराठीच्या पांच अवस्थांमधून सद्यस्क वर्तमानकाळाची रूपे कशी निघाली हे पुढे सोदाहरण सांगितले आहे.

१. वि. का. राजवाडे : ज्ञा. व्या. पान ११४.

२. मार्कण्डेय . प्राकृतसर्वस्व, १७-६३

सकर्मक कर धातु

		एकवचन			तिन्ही लिंगी
	पुं.	स्त्री.	न.	बहुवचन	
प्र.	करितो	करित्ये-ते	करिते	करितो	
द्वि.	करितो	करित्ये-तेस	करिते-ता	करितो	
तृ.	करितो	करित्ये-ती-ते	करिते	करितात	

अकर्मक निघ धातु

प्र.	निघतो	निघत्ये-ते	निघते	निघतो
द्वि.	निघतोस	निघत्ये-तेस	निघतेस	निघता-ता
तृ.	निघतो	निघत्ये-ते-ती	निघते	निघतात.

इतर धातु वरीलप्रमाणे चालतात, कांही धातूच्या पुढे प्रत्ययापूर्वी 'इ' आगम होतो. उदा. आचरितो इ.

स्त्रीलिंगी रूपे 'करित्ये' असे 'त्य' कारान्त कोकणात वापरतात. शिष्ट भाषेतहि पूर्वाच्या अव्वल इंग्रजीच्या काळाच्या गद्यांत येत असे. अलीकडे तीं रूपे फार कोणी वापरीत नाहीत. साधी 'त' कारान्तच रूपे वापरतात.

भविष्यकाल

२५९. मागे मराठील रीतिवर्तमानकाल म्हणून जो सांगितला व जो संस्कृतमधील प्रत्यक्ष वर्तमानकालापासून प्राकृतच्या मार्फत आला, त्यापासूनच मराठीतील भविष्यकालाची उत्पत्ति झाली आहे. वर्तमानकाल म्हटला म्हणजे त्याला अर्थाच्या दृष्टीने आसन्न भूतकाल किंवा आसन्न भविष्यकाल ह्यांचा अर्थ असणारच व त्याच दृष्टीने ह्या जुग्या वर्तमानकालाला भविष्यकालाचा अर्थ प्राप्त झाला आहे. एकाच स्वरूपाचीं रूपे दोन काळांचा अर्थ दाखविणारी झाल्यामुळे पुढे त्यांच्यांत कांहीं भेद करणे प्राप्त झालें. व हा भेद मराठीतील त्याच रूपांना 'ल' हा स्वार्थे प्रत्यय लावून करण्यांत आला. अशा रीतीने संस्कृतमधील मूळ वर्तमानकालापासून मराठीतील रीतिवर्तमान व भविष्यकाल साधला गेला आणि धातुसाधित विशेषणापासून मराठीतील वर्तमानकाल साधला गेला.

मराठीतील भविष्यकाली धातूचीं रूपे तयार करतांना कांहीं धातु व्यजनादि प्रत्ययापूर्वी 'इ' आगम घेतात. उदा० करील, करीन इ. कांहीं धातु 'ए' किंवा 'अ' हा आगम घेतात. उदा० धावेल, शिकेल; धावल, शिकल इत्यादि. ह्याच 'इ' ला व 'ए' आणि 'अ' ना अनुक्रमे सेट्, अनिट्

ह्यांच्या त्या खुणा आहेत असें काहीं विद्वान् लोक समजतात.^१ परंतु हे सकर्मकत्व व अकर्मकत्व ह्यांचे दर्शक आगम आहेत, धातूचा जुना वर्तमान किंवा सध्याच्या दृष्टीनें रीतिभूत तयार करावा आणि त्याला ईल किंवा एल हे प्रत्यय लावावे म्हणजे मराठीतील भविष्यकाळ तयार होतो. 'ल' चा कधी कधी (प्रथमपुरुष, एकवचनी) 'न' होतो.

भविष्यकाळाचे प्रत्यय—एकवचन

अनेकचन

प्र.	ईन (सकर्मक)	एन (अकर्मक)	ऊं
द्वि.	शील		आल
तृ.	ईल (सक.)	एल (अकर्मक)	तील

भविष्यकाळाचीं रूपे

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र.	करीं+ल—करीन	करू	धावेन	धावूं
द्वि.	करशील	कराल	धावशील	धावाल
तृ.	करील	करतील	धावेल	धावतील
प्र.	नेईल	नेऊ	सांगेन	सांगू
द्वि.	नेशील	न्याल	सांगशील	सांगाल
तृ.	नेईल	नेतील	सांगेल	सांगतील
			सांगील	

मराठीनें ह्या भविष्यकाळाच्या बाबतींतहि वर्तमानकाळाप्रमाणें प्राकृतोद्भव इतर आधुनिक बोलींपासून भिन्न असा मार्ग काढला आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली, उरिया वगैरे प्राकृतिक भाषांमध्ये भविष्यकाळ साधण्याचे निराळे प्रकार आहेत. त्या भाषांनीं भविष्यकाळ मूळ संस्कृतमधील भविष्य (लृट्) पासूनच साधला आहे. संस्कृतमधील भविष्यकाळाचें 'स्य' हें जें चिन्ह तेंच इतर भाषांत स्य—स्स—श किंवा स, ह ह्या मार्गांनीं परिणत होऊन उतरलें आहे.

ह्याच "स्य > स्स > स, श" च्या परंपरेत काहीं इतर भाषांत 'ह' हा प्रत्यय येतो, मारवाडी—मारहूं, मारहाँ; ब्रजभाषा—मारि—हऊं, मारिहें इत्यादि.

संस्कृतमधील भविष्यकाळाचा 'स्य' मराठीच्या भविष्यकाळाच्या रूपांतहि उतरला आहे असे राजवाड्यांनी कांही धातूंच्या भविष्यकाळाचीं रूपे व्युत्पादिली आहेत त्यांवरून वाटतें. त्यांनीं व्युत्पादिलेलीं रूपे पुढें देतो.^२

१. वि. का. राजवाडे : ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण, पान ८४.

२. वि. का. राजवाडे : शा. व्या. पा. ८४.

भविष्यति लृट् अनिट्

१	{	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसे + ल = हसेन
		हसिष्यामः	हसेहिमो	हसूं + ल = हसूं.
२	{	हसिष्यासि	हसेहिसि	हससि + ल = हससील.
		हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिह	हसा + ल = हसाल
३	{	हसिष्यति	हसेहिइ	हसेइ + ल = हसेल
		हसिष्यन्ति	हसिहिन्ति	हसति + ल = हसतील.

ह्याचप्रमाणें

करिष्यामि	करिहिमि	करिइहँ	करी	करीन
करिष्यामः	करिहिमु	करिइँ	कऱ्युँ	करुँ
करिष्यासि	करिहिसि	करिइसि	करिसि	करिशी [ल]
करिष्यथ	करिहित्था	करिइआ	कऱ्यां	करा [ल]

अशीच इतर रूपे व्युत्पादितां येण्यासारखी आहेत. शानेश्वरकालीन मराठींत ' ल ' हा प्रत्यय भविष्यकाळीं क्रियापदांना विकल्पानें लागे. ' ल ' प्रत्ययाखेरीज रूपें यादवकाळांत सापडतात. पाटण येथील १२०६ इसवी सनांतील शिलालेखांत ' उघटे ' व ' वाहन्ति ' अशीं लृट्चीं रूपें ' ल ' शिवाय आहेत.

अज्ञार्थ

२६०. सस्कृतमधील आज्ञार्थी [लोट्] पासून मराठींतील आज्ञार्थ आला आहे. प्रचलित मराठींतील आज्ञार्थांचे प्रत्यय हे :--

ए. व.	अ. व.
प्र. ऊ [औ]	ऊ [औ]
द्वि. [ई, ए]	आ
तृ. ऊ, ओ	ऊत, ओत

कंसांत दिलेले प्रत्यय कवितेंत येतात. एकाक्षरी धातु असेल तर ' औ ' ' ओ ' 'आ' ह्या प्रत्ययांच्या पूर्वी उच्चारसौकर्यार्थ व् हा आगम होतो, उदा० जावो, जावोत, जावा, धुवो, धुवोत, धुवा इ.

ह्या प्रत्ययांची उपपत्ति खालीलप्रमाणें आहे:--

एकवचन	सस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
	आमि	मु	अऊ	ऊ
	हि	इ	अहि	— [अ]
	तु	ऊ	ऊ	ऊ, ओ
अनेकवचन	आम	अमु	अहु	ऊं, औं
	त	ह	हु	आ
	अन्तु	अन्तु	अन्तु, हि	ऊत ओत.

मराठीतील आजार्थांचे सर्व प्रत्यय संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश ह्या मार्गांनी आले आहेत. भूतकाळांत अथवा वर्तमानकाळांत ज्याप्रमाणें संस्कृत धातुसाधिता-पासून प्रत्यय तयार झाल्यामुळे कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणें क्रियापदाचें रूप बदलतें त्याप्रमाणें आजार्थांत बदलत नाहीं.

द्वितीय पुरुषी एकवचनासाठी मराठींत प्रत्यय नाहीं. धातूचें मूळ रूपच तो अर्थ दाखवूं शकतें,

अपभ्रंशांत दोन प्रकारचीं आजार्थांचीं रूपें सापडतात : एक ' उ ' प्रत्यय घेणारीं, उदा०—देखु, संचु करहु; दुसरीं ' इ ' प्रत्यय घेणारीं, उदा०—करि, कहि, सुमरि.

हीं ' इ ' प्रत्ययाग्नित रूपें वर्तमान मराठींतहि कवितेंत आढळतात. उदा०—घेई घेई माझे वाचे । गोड नाम विठोबाचें ॥

कृदन्ते

२६१ धातूपासून पूर्ण व अपूर्ण क्रियाद्योतक अशीं कांहीं रूपें बनत असतात त्यांस कृदन्ते म्हणतात. कृदन्ते दोन प्रकारचीं असतात. एक व्ययी कृदन्ते म्हणजे ज्यांना विभक्तीचे प्रत्यय लागतात किंवा ज्यांचें सामान्यरूप होतें तीं व दुसरीं अन्ययी कृदन्ते,

१. व्ययी कृदन्ते—(अ) ' ता '—कृदन्त. उदा०—करता, देता, घेता, बोलता, मारता, हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारीं कृदन्ते आहेत. हीं आकारान्त विशेषणें असून विशेषणाचे सर्व नियम त्यांना लागतात. संस्कृतमधील ' तृ ' म्हणून कर्तृवाचक प्रत्यय आहे त्यापासून हीं ता-कृदन्ते बनलीं आहेत. ' तां ' हें सानुनासिक कृदन्त ह्या ' ता ' अन्त कृदन्तापासून भिन्न आहे.

(आ) ' णार ' कृदन्त. उदा०—करणार, देणार, घेणार, बोलणार, मारणार, हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारी कृदन्ते आहेत. हीं ' णार ' अंती असलेलीं जेव्हा विशेषणें असतात तेव्हा त्यांना विशेषणाचे सर्व नियम लागतात. वर दिलेला जो ' तृ ' प्रत्यय आहे त्याच्याऐवजीं ' णृ ' सारखा एखादा प्रत्यय लागून ही कृदन्ते बनलीं असावीत. हीं जेव्हां विशेषणें असतात तेव्हां पु-स्त्री.-नपुसकलिंगी आ, इ, ए (उदा०—करणारा, -री, -रे) हे प्रत्यय अनुक्रमें त्यांना लागतात. जेव्हां हीं कृदन्ते विशेषणें नसतात तेव्हां त्यांचा उपयोग अव्ययाप्रमाणें होतो. व त्यांच्यापुढें साह्यकारी क्रियापद ठेविलें म्हणजे भविष्यकाळ दाखविला जातो. उदा०—तो जाणार, मी घेणार आहे. मी बोलणार आहे इत्यादि.

(इ) ' ला '—कृदन्त. ह्या कृदन्ताविषयी सविस्तर विवेचन मागें मराठीतील भूतकाळ या प्रकरणांत केले आहे. हें कृदन्त पूर्ण क्रियाद्योतक आहे. हे

विशेषण असून विशेष्याप्रमाणें त्याचें लिंगवचन बदलतें. संस्कृत ' क्त क्तवत् ' निष्ठेपासून हें मराठीतील कृदन्त सिद्ध झालें आहे. शेवटचा 'ल' प्रत्यय प्राकृत मधील इल्ल, अल्ल, ह्या प्रत्ययापासून आला आहे. याचेहि विवेचन केले आहे.

(ई) ' वा '—कृदन्त. उदा०—करावें, घावें, घ्यावें. हें कृदन्त विधि, कर्तव्य, आवश्यकता इत्यादि अर्थ दाखविणारें आहे. हे विध्यर्थी आहे. हेंहि विशेषण असून विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें त्याचें रूप बदलतें.

संस्कृतांत 'तव्य, अनीय, य' प्रत्यय लावून जीं विध्यर्थांचीं रूपें होतात, तींच रूपे मराठीच्या 'वा' कृदन्ताच्या सुळाशीं आहेत संस्कृत 'तव्य' प्रत्यय माहाराष्ट्री प्राकृतांत अव्व होतो व तोच प्रत्यय मराठींत 'आव' असा होतो, उदा०—कर्तव्यम्—करिअव्वं—कराव्वं; हसितव्यम्—हसिअव्वं—हसाव्वं;—मवितव्यम्—होइअव्व—होआव्व. दुसरा जो 'अनीय' म्हणून संस्कृतमधील विध्यर्थांचा प्रत्यय आहे त्यापासून मराठी विध्यर्थी कृदन्त 'णें' कारन्त सिद्ध होतें. संस्कृत 'अनीय' प्रत्यय प्राकृतमध्ये 'अणिय' होतो आणि मराठींत 'णें' होतो. उदा०—लिहिणें, करणें, देखणा. उदा०—हे काम मला करणें आहे. बहुत काय लिहिणे, देखणा मनुष्य. ह्या कृदन्तांचा नामाप्रमाणेंहि उपयोग करतात. वर्तमात मराठींत ह्याचा उपयोग फार आहे. ह्या कृदन्तांना चतुर्थी व षष्ठी विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. उदा०—करावयास, करण्यास; करावयाचें करण्याचें.

२. अव्ययी कृदन्तें—(अ) ' त ' कृदन्त; उदा०—करित, देत, घेत, इत्यादि अपूर्ण क्रिया दाखविणारी कृदन्ते ह्यांचा विचार मागे मराठींत 'वर्तमानकाळ' ह्या प्रकरणांत केलाच आहे. संस्कृतमधील 'अन्त' 'त' ह्या वर्तमानकाळाच्या कृदन्त प्रत्ययावरूनच मराठी प्रत्यय 'त' आला आहे.

मराठीतील वर्तमानकाळ ह्याच कृदन्तापासून सिद्ध झाला आहे. त्या वेळीं मात्र हें कृदन्त अव्ययी नसून व्ययी असतें आणि विशेषण-विशेष्याप्रमाणें त्याचें लिंगवचन बदलतें. उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री, मराठी, या क्रमानें दिलीं आहेत. भवत्—होन्त—होत, भणत्—भणन्त—म्हणत; ददत्—देन्त—देंत. त्याचप्रमाणें करीत, मानीत, धरीत, घालीत, लिहीत अशीं रूपें होतात. ह्या सर्वांमध्ये 'ई' आगम झाला आहे. हा ईकार माहाराष्ट्री भाषेपासून आला आहे.

(आ) तां—कृदन्त. उदा०—करितां, देता, घेतां, बोलतां. वर जें व्ययी कृदन्तांत 'ता' कृदन्त दिलें आहे त्यालाच अधिकरणवाचक 'आं' हा प्रत्यय लावून हें 'कृदन्त' साधलें आहे. हें अव्यय आहे. हें कृदन्त क्रिया-वाचक आहे. 'तां' कृदन्ताची वर जी उपपत्ति दिली आहे त्याहून भिन्न अशी उपपत्ति राजवाडे यांनी दिली आहे.

१. मो. के. दामले : शास्त्रीय व्याकरण, पान ७०३.

२. राजवाडे : शा. व्या. पृ. १०८.

हा 'तां' प्रत्यय संस्कृत 'त्वा' ह्या प्रत्ययापासून त्यांनी व्युत्पादिला आहे. हा त्वा प्रत्यय अर्धमागधी भाषेत 'त्ता' होतो व त्यापासून मराठी ता होणे अगदी शक्य आहे. त्वा > त्ता > ता, उदा०—बदित्वा > बंदित्ता, बदितो; गत्वा > गत्ता, गतां, यात्वां, जातां; नीत्वा, नेत्ता, नेता, नेतां. हेंच कृदन्त 'तांना' प्रत्ययान्तहि कधीं कधीं असते. ह्याची उपपत्ति 'क्त्वा-ताणं-तांना' अशी आहे. अर्धमागधीत 'क्त्वा' चें 'ताणं' हें रूप होतें.

(इ) ऊं-कृदन्त. उदा०—करू, देऊं, घेऊं, बोलूं, मारू. हीं कृदन्ते क्रियेचा आरंभ दाखवितात. हीं भविष्यार्थी आहेत राजवाडे हा ऊं प्रत्यय संस्कृत तुम् पासून तुम्-उम्-उ-ऊं ह्या मार्गाने व्युत्पादितात. परंतु दोन्ही प्रत्ययांच्या अर्थाकडे जर पाहिलें तर त्वानम्-तूणम्-ऊन-ऊं ह्या मार्गाने तो व्युत्पादणें जास्त सयुक्तिक दिसते. ह्याचाच आणखी एक प्रकार खालीलप्रमाणें आहे.

ऊन-कृदन्त. हीं कृदन्ते क्रिया पूर्ण झाल्याचीं द्योतक आहेत. उदा०—करून, देऊन, घेऊन, बोलून, मारून. संस्कृतमधील 'त्वा' प्रत्ययापासून किंवा त्याच्याहि मागच्या 'त्वान, त्वीन' वगैरे वैदिक संस्कृत प्रत्ययांपासून हा प्रत्यय सिद्ध झाला आहे. पेशवेकालीन पत्रव्यवहारात "करून, जाऊन, देऊन" अशीं रूपे प्रथमपुरुषी भविष्यकाळीं वापरलेलीं आढळतात. तीं ह्या बाबतीत चिन्त्य आहेत.

त्वान, त्वीन-त्वा-तूणम्-तून-ऊन, अशा मार्गाने हा 'ऊन' प्रत्यय येणें शक्य आहे. म्हणजे 'ऊन' च्या पुढची पायरी म्हणजे 'ऊं' हा वर दिलाच आहे. जुन्या लेखामध्ये घेऊन, देऊन, पाठवून, करून हीं रूपे घेऊं, देऊं, पाठवू, करू ह्या अर्थां वापरलेलींच आहेत. तीं पाहवीं. त्यांवरून वरील विधानास जास्त बळकटी येईल.

ज्ञानेश्वरी वगैरे जुन्या वाङ्मयांत ह्या ऊन कृदन्ताचीं निरनिराळीं रूपे वापरलेलीं आढळतात. उदा०—जिणूनि, हसूनि, पिऊनि, दावूनि; त्याच प्रमाणें कधीं कधीं जिणौनि, हसौनि, पिवौनि, अशींहि रूपे येतात. कधीं कधीं त्यांना 'उकार' लागतो. उदा०—करूनु, घेऊनु, हसुनु. (अपभ्रंश भाषेत अशीच उकारान्त अव्यये वापरतात.)

कधीं कधीं 'ऊन' प्रत्यय लावून पुढें आणखी 'इयाँ' हा प्रत्ययहि जुन्या वाङ्मयांत लावलेला आढळतो. उदा०—घेऊनियाँ, जाऊनियाँ, करूनियाँ, देऊनियाँ.

हा 'इयाँ' प्रत्यय संस्कृतमधील 'य' प्रत्ययापासून काढला आहे. 'त्वा' च्या ऐवजीं धातूच्या मार्गें उपसर्ग असेल तर 'य' प्रत्यय संस्कृतमध्ये वापरतात. य-इय-इय+आ-इयां अशा परंपरेनें तो प्रत्यय येतो.

त्वा-तून-ऊण (माहाराष्ट्री) ह्या मार्गानेहि मराठी 'ऊन' निघेल. परंतु ऊन प्रत्ययावरून ओनि, औनि हे जुने प्रत्यय त्याच अर्थां आढळतात. हे

प्रत्यय कोणत्या तरी शब्दापासून निघाले असावेत. 'नि' हें शब्दयोगी अव्यय असावें.

सर्व प्रत्ययांची ही विचारसरणी ध्यानांत ठेवून जर एखाद्या धातूची 'ऊन' कृदन्ताची किती रूपे होणें शक्य आहे असे पाहिलें तर पुढील रूपे दिसतील. धातु 'कर' :—करून, करुन, करुनि, करुनि, करुनु, करुनु, करुनियां, करुनियाँ, करुनी, करुनि, करोनि, करौनि, इतकीं रूपे होतात.

पुनः प्रयोजकाची रूपे करौनि, करवून हीं होतात तीं निराळीच (जास्त वाक्यप्रयोगासाठी 'मराठाच कालक भद' या प्रकरणांतील यादवकालीन, शिबकालीन व पेशवेकालीन भाषा ही प्रकरणे पाहावी.)

कृदन्तांचा संबंध वाक्यघटनेत पुष्कळ ठिकाणीं येतो. मराठीमध्ये संयुक्त क्रियापदे ज्यांना म्हणतात तीं सर्व कृदन्तांच्या साहाय्यानें तयार होतात. संयुक्त क्रियापदांत मुख्य क्रियेचें कृदन्त असते आणि गौण क्रियेचें क्रियापद किंवा आख्यात असते. कृदन्त आणि सहाय क्रियापद या दोहोंचें मिळून संयुक्त क्रियापद मराठींत तयार होते. हींच संयुक्त क्रियापदे संयुक्त काळाच्या मुळाशी आहेत. वर सांगितलेलीं कृदन्ते व्ययी आणि अव्ययी या दोन प्रकारांत मांडलीं आहेत. काळाच्या दृष्टीनेंही तीं मांडणें शक्य आहेत. त्यामध्ये कर्तरि व भावे असे प्रकार असतात.

वर्तमान—त—कृदन्त कर्तरि, करीत, देत, घेत
कर्मणि म्हणीजत, करिजत.
प्रयोजक हसवित, म्हणवित.

भूत—ला कृदन्त, ऊन कृदन्त.

भविष्य—ता कृदन्त, णार कृदन्त.

कर्मणि भावे—वा कृदन्त, ऊं कृदन्त.

प्रयत्न

२६२. वाक्यांमध्ये निरनिराळे शब्द परस्परांशीं कोणत्या तरी विशिष्ट संबधानें जोडले जातात. ह्या निरनिराळ्या शब्दांत कर्ता, क्रियापद व क्रियापद सकर्मक असेल तर त्याचें कर्म हे शब्द मुख्य होत. मराठीतील प्रयोगांची घटना ही संस्कृत, प्राकृत भाषांच्या मार्फतच आली आहे. वर्तमान, भूत वगैरे काळांतील क्रियापदांची रूपे हीं धातुसाधित विशेषणांपासून उत्पन्न झालीं असल्यामुळे तीं कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणें बदलतात. वाक्यांत कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्तरि प्रयोग म्हणतात व कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणें क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्मणि प्रयोग म्हणतात. ज्या वाक्यांत

कर्ता व कर्म ह्या दोन्ही प्रमाणें क्रियापद न बदलतां तें तृतीय पुरुषी नपुंसकलिङ्गी एकवचनी असतें त्या वेळेस भावे प्रयोग म्हणतात. जेव्हा वाक्यांतील क्रियेचा जो भाव तोच कर्ता असतो तेव्हां त्याला भावकर्तृक प्रयोग म्हणतात.

कर्मणि प्रयोग

२६३ ह्या चारी प्रयोगात कर्मणि प्रयोग फार महत्त्वाचा आहे. प्राकृत भाषांत अतरग व बहिरग^१ असे जे दोन प्रकार आधुनिक भाषांतील पुराव्याच्या यळावर पडताना ते मुख्यतः कर्मणि प्रयोगाच्या आधारावरच पडतात ह्या कर्मणि प्रयोगाचें स्पष्टीकरण खाली केलें आहे.

मराठीतील प्रयोगामध्ये कर्मणि प्रयोग विशेष महत्त्वाचा आहे. ह्याची ऐतिहासिक उत्क्रांती पाहणें तर मनोरञ्जक आहे. फार प्राचीन काळच्या पूर्ववैदिक भाषेत हा कर्मणि प्रयोग वापरांत नसावासें वाटते. जुन्या आर्य व इराणी भाषेत हा प्रयोग वापरलेला आढळतो. परंतु तो फक्त वर्तमानकाळीं आणि भूतकाळीं तृतीयपुरुषी एकवचनीच फक्त आढळतो. कर्मणि प्रत्यय 'य' हा तेथील मूळचा प्रत्यय पुढील वैदिक व पाणिनीय संस्कृतमध्येहि आहे. प्राकृत भाषांच्या काळांत आर्य भाषेच्या आंतररचनेंत जे कांहीं फरक झाले त्यापैकीं बरेचसे काळ व प्रयोग ह्यांच्या बाबतींत झाले असले तरी हा कर्मणि प्रयोग प्राकृतमध्ये सुद्धा राहिला. वेद व संस्कृत ह्यांमधील कर्मणिचा दर्शक जो 'य' प्रत्यय तो प्राकृतमध्ये य, इय, इय्य, ईय व कांहीं काळानंतर इज्ज अथवा ईअ अशीं रूपें धारण करतो. प्राकृतानंतर आधुनिक बोलीमध्ये कर्मणि प्रयोग प्राकृत अथवा अपभ्रंश ह्या भाषांच्याच द्वारां आला आहे. व त्याचा प्रत्यय ईज, इज, इअ ह्या रूपांत दिसतो. आधुनिक बोलीपैकीं कांहीं बोलीतच, विशेषतः पश्चिमेकडील बोलीत, हा प्रयोग त्याच्या प्रत्ययासह राहिला आहे. पूर्व व दक्षिणेकडील बोलीत हा वापरला जात नाही.

मराठीमध्ये कर्मणि प्रयोग करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक कर्मणि प्रकार संस्कृत व प्राकृत ह्या भाषांच्या द्वारां त्यांच्या मूळ 'य' प्रत्ययापासून निघालेल्या 'ज' ह्या प्रत्ययासह आला आहे; ह्याला पुराण कर्मणि म्हणतात. कारण हा जुन्या मराठी वाङ्मयातच फक्त वापरलेला आढळतो. पुढील वाङ्मयांत हा 'ज' प्रत्ययाचा कर्मणि प्रयोग आढळत नाहीं जुन्या वाङ्मयांत वापरलेलीं कांहीं रूपे पुढीलप्रमाणें आहेत. गमिजे, होईजे, अनुभविजे, कीजे, धरिजे, दीजे, म्हणिजे, ठेविजे, घेईजे, करिजे, इत्यादि. ह्या सर्वांची पूर्वीची प्राकृत व संस्कृतचीं रूपे पुढीलप्रमाणें असणार—उदा०—गम्यते, गमिज्जे; भूयते, होईज्जे, अनुभूयते. अनुभूइज्ये इत्यादि. हा 'ज' प्रत्यय लागून ज्याप्रमाणें कर्मणि प्रयोगाचा एक प्रकार वर सांगितला तसाच 'व' प्रत्यय लागून दुसरा एक

कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार मराठीत रूढ आहे. ह्या प्रकाराचीहि उपपत्ति संस्कृत-माहाराष्ट्रीच्या द्वारां लागते. संस्कृतमधील 'य' ह्या कर्मणि प्रत्ययाबद्दल माहाराष्ट्रीत 'व्व' हा प्रत्यय येतो. उदा०-भूयते-हुव्वई-होवये, परिश्रुयते-परिसुव्वइ-परिसवे, जीर्यते-जीरइ-जिरवे, गम्यते-गम्मइ-गमे, गृह्यते-घेप्पइ-घेपे, दृश्यते-दीसए-दीसे, लभ्यते-लब्भइ-लामे, क्रियते-कीरइ-करवे, ज्ञायते-णव्वइ-जाणवे-नेणवे, भण्यते-भण्णइ-म्हणवे-म्हणिवे. हीं रूपें 'भावे' हि चालतात. परंतु तीं प्रथम-पुरुषी एकवचनांत फक्त तेवढीं चालतात.

कर्मणि प्रयोगाचा दुसरा एक जो प्रकार मराठीत रूढ आहे त्यास नवीन कर्मणि (किंवा कोठें कोठे कर्मकर्तारि) असें म्हणतात. 'हा प्रयोग वापरण्याची प्रवृत्ति आधुनिक आहे म्हणूनच ह्याला नवीन कर्मणि म्हणतात. ह्या प्रयोगांत कर्मपद कर्त्याच्या जागीं येतें म्हणून ह्याला कर्मकर्तारि म्हणतात. ह्या प्रकारांत 'जा' धातूचा सहायकारी म्हणून उपयोग करतात. उदा०-—१ शिपायाकडून चोर धरिला जातो. २. मजकडून हे काम केले जाईल. ३. त्याजकडून हे पुस्तक वाचले जावें इत्यादि.

ह्या नवीन कर्मणि प्रयोगाची उपपत्ति दोन प्रकारांनीं लाविली जाते.

१. 'जा' हा धातु संस्कृतमधील 'या' = जाणे ह्या धातूपासून आला आहे. तेव्हा त्यापासून ही पद्धत मराठीत आली असावी.

२. किंवा प्राकृत मधील इज्ज प्रत्यय जो वर सांगितला आहे त्याच्या-पासून जरी प्रत्यक्ष हा वरील 'जा' धातु आला नसला तरी त्याचा ह्याच्यावर परिणाम पुष्कळ झाला असावा.

पुराणकर्मणि प्रत्येक आख्यातांत किंवा काळांत चालतो. त्याचीं उदाहरणें पुढीलप्रमाणें आहेत. वर्तमानकाळ (ता + आख्यात) उदा०-— सागरानें तो काय सांगजेतो. भूतकाळ (ला आख्यात) उदा०-— नळे इद्रासी असें बोलिजेले. रीतिभूत-उदा०-— मग मातें (ईश्वराने) जेणें पाविजे. भविष्यकाळ (ईल आख्यात) उदा०-— ते अनुभवाचे चमत्कार पुढें बोलिजेतील.

मराठीतील मुख्य कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार आणखी एक आहे. वर जे कर्मणि प्रयोगाचे प्रकार सांगितले त्यापेक्षां हा निराळा आहे. संस्कृतमधील भूतकाल-वाचक निष्ठेपासून व विध्यर्थी धातुसाधितापासून हा प्रयोग मराठीत आला आहे. ह्या प्रयोगांत क्रियापद हें संस्कृतमधील भूतकाली व विध्यर्थी धातुसाधित विशेषणा-पासून आल्यामुळे हे क्रियापद (व तत्परवें कर्मणि प्रयोगहि) विशेषणात्मक असतें व तें कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणें चालतें, म्हणून ह्याला कर्मणि प्रयोग

१. Dr. S. K. Chatterji - O. D. B. p. 912

२. दामले : शा. म. व्याकरण पृ. ३८८.

म्हणतात. ह्या प्रयोगांत कर्ता तृतीया विभक्तींत असतो. उदा० त्यानें घोडा पाहिला—[पाहावा—विध्यर्थी], त्यानें पोथी वाचिली— [वाचावी—विध्यर्थी]. त्यानें काम केलें—[करावें—विध्यर्थी].

(ह्याचें विवेचन मागें ' भूतकाल ' ह्या सदराखालीं दिलें आहे.)

ग्रामिक मराठीचें स्वरूप

२६४. मध्यवर्ती नागर भाषेची वर्णप्रक्रिया व तिचें व्याकरण ह्या दोन बाबींचा विचार प्रामुख्यानें वर केला. ह्या नागर भाषेच्या विचाराबरोबर मध्यवर्ती ग्रामिक भाषांचा विचार येतो. मध्यवर्ती मराठीची नागर व ग्रामिक हीं दोन स्वरूपें आहेत. ह्या दोहोंचा स्वभाव एकच आहे. उच्चारात व व्याकरणांत कांहीं थोड्या सूक्ष्म स्वरूपाच्या लकवा आहेत. पुणे, सातारा, सोलापूर, नगर, नासिक व ठाण्याचा कांहीं भाग इतक्या प्रदेशांतील बहु-जनसमाजाची ही ग्रामिक स्वरूपाची मराठी बोली आहे. मराठा व तत्सम इतर जाती ह्यांची ही बोली आहे. खेडेगांवांतील व शहरांतील अशिक्षित समाज ह्या बोलींतच व्यवहार करतो. साधारणपणें शेकडा ९० लोक ही बोली वापरतात असें म्हणावयास हरकत नाही. ह्या भाषेच्या स्वरूपाचा उल्लेख मागें केलाच आहे. वैदिक व प्राकृत भाषांतील कित्येक जुन्या लकवा ह्या ग्रामिक भाषेंत उतरलेल्या दिसतात.

१. आरम्भाच्या स्वरोच्चारांत ' ह ' कार मिसळतो. उदा०—हापटणें, हाय. २. त्याचप्रमाणें उपान्त्य स्वराचा थोडासा पसरट उच्चार केला जातो. उदा०—गाढाव, किरतान, भजान, आंग [अंग], उलाट, सुलाट, तवाक, गाजार. ३. ' इ ' चा ' अ ' होतो. उदा०—जकड, तकड, टकड, जत, तत, हथ. ४. ' ए ' चा ' ये ' किंवा ' अ किंवा आ ' होतो. उदा०—ह्येलपाटा, ल्येका, लेका, ग्येला, क्येळ, किंवा क्याळ, पुढ, आल, कुठ. ५. ' ओ ' चा ' आ ' किंवा ' वो, ' ' उ ' किंवा ' यो ' होतो. उदा०——त्वाड [तोंड], बाँवलणें, ल्लोक, ल्योक, मॉडका, जुदळा बायकु, दोपार, ववाळणी. ६. जोडाक्षरें तोंडलीं जातात—अस्तुरी, विरामन, गिरस्त, किणव, फकस्त, वखत.

व्यंजनाच्या बाबतींत असेच त्यांच्यांत फरक होतात. १. महाप्राण व अल्पप्राण व्यंजनांची आलटापालट होते उदा०—माज, तुज, कता [कथा] लकलकीत [ख], वाड [ढ], पेडा [पेढा], महीण. २. ' न, ण ' ह्यांची आलटापालट होते. उदा०—कोन, क्वान, पानी, लोनी, म्हनून, कारन. ३. कधी त्याचा ' ल ' होतो. उदा०—लुकसान, लिब. ३. ' वि ' बद्दल ' ह ' येते. उदा०—इटकर, इजार, इत, इच्चारणें, इपत, येळ. किंवा कधी लोप होतो. हीर [विहीर]. ५. श, ष, स बद्दल ' स ' हा ऊष्मा येतो संभु [शंभु], सुकसुकाट, येसपाड्या, सहाणा, माणुस, सिकसान [शिक्षण], साळा.

व्याकरणातीलहि रूपे चमत्कारिक जरी दिसलीं तरी भाषेच्या जुनेपणाच्या दृष्टीने चिन्तनीय आहेत हें खास. उदा०—म्हंगाला, लागत्यो, आल्याती, जात्यात, करत्यात, आलाय, जातोय, करतो, हैत, हैस [आहेस], लागतुया, करतुया, त्यो [वैदिक त्यत्], ह्यो, व्होव [हवे], तोडत्याल, जायला, करायला. त्याचप्रमाणें पुढील शब्द महत्वाचे आहे. वाइच, अक्षी, लई, मायदळ, मंग, बेगी, उगे, डोई, सुई, तुप, इटाळ, जी, धाडणें, धरामदी, येरवाळी, जणु, वगाळ [अमंगळ], कसनुस, र, व [सञ्चोधनार्थक], वरन, खालन, वि [अपि] रात्सार, दिवसभर इत्यादि.

परकी भाषांतील मराठीत आलेले व्याकरणविशेष

२६५. मराठी, द्राविडी व फार्शी ह्या भाषांचा सबंध फार जुन्या काळापासून असल्यामुळें त्यांचा परस्परांच्या व्याकरणावरहि परिणाम झाला आहे. द्राविडी भाषांतून पुढील व्याकरणविशेष मराठीत आलेले आहेत. १. विभक्तीच्या प्रत्ययांऐवजी शब्दयोगी अव्ययें वापरणें. २. एकवचन व अनेकवचन ह्यांचे दर्शक एकच प्रत्यय असणें. ३. 'आपण' ह्या सर्वनामाचा आपणासाठीं (आत्मने) व दुसऱ्यासाठीं (परस्मै) असा दुहेरी चमत्कारिक उपयोग करणें. ४. कृदन्तांच्या साहाय्याने काळांचीं रूपे सिद्ध करणें. ५. प्रधान वाक्याच्या अगोदर गौण वाक्य वापरणें. ६. संबधी व अनुबंधी (जो, तो) ह्यांपैकीं संबधी शब्द अगोदर पुढें व अनुबंधी मागे असा क्रम ठेवणें, ह्या सर्व बाबी ग्राविडी शिक्क्याच्या आहेत. ह्या बाबींतील विशेषतः पहिली, दुसरी व चौथी ह्या बाबी आर्यभाषेचे सुद्धा स्वभावविशेष आहेत असें मागील विवेचनावरून लक्षात येईल.

फार्शी भाषेतून पुढील गोष्टी मराठीत आल्या. १. विशेषण विशेष्यापुढें घालणे (इसम मजकूर, साहेब बहादूर) २. त्यांचें तारतम्य तर व तरीन् ह्या प्रत्ययांनीं दाखविणें (कमतर बेहत्तर). ३. 'हा' 'जात' 'आन' ह्या प्रत्ययांना अनेकवचनें सिद्ध करणें. ४. द्वितीया व चतुर्थीचा 'रा' व षष्ठीचा 'इ' हे प्रत्यय वापरणें. हे सर्व फार्शी भाषेचे विशेष मराठीत उतरले आहेत. करणें, मारणें, देणें इत्यादि क्रियापदांच्या पूर्वी क्रियावाचक अगर इतर नाम घालून संयुक्त क्रियापद साधण्याचा प्रकार मराठीनें फार्शीवरूनच उचलला. फार्शीतून शब्दयोगी अव्ययें व क्रियाविशेषण अव्ययें पुरोगामी व पूर्वगामी अशीं वापरणे इत्यादि पुष्कळ प्रकार मराठीत आले आहेत. ह्या सर्वांचा सविस्तर व मार्मिक विचार मा. त्रि. पटवर्धन ह्यांनीं आपल्या फार्शी-मराठी कोशाच्या प्रस्तावनेत केला आहे तो जिशासूनीं तेथें पाहावा.

शब्दसिद्धि-तद्धित प्रत्यय

२६६. १ अ—[पु. स्त्री. न. नाम] > संस्कृतमधील 'अः, अम्,

१. Caldwell : C. Gr. D. Introduction.

२. मा. त्रि. पटवर्धन . फार्शी-मराठी कोश, प्रस्तावना.

आ, ' ह्या प्रत्ययांबद्दल मराठीत येतो. उदा० मन [मनस्], चार, वात [वार्ता], बोल, चाल.

२. आ—[विशेषण आणि नामें] > स. व-अक-अअ-आ. उदा० भला, काळा, ढवळा [धवल].

३. त—(संस्कृत वर्तमानकालवाचक धातुसाधितापासून निघालेला) अथवा अत. इत, ईत. वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें. उदा०—जीवंत, चालत, भरत, वाढत, फिरती, जाणता [माणूस].

४. अती, ती [आप्तिका]—भाववाचक. उदा०—बढती, चुकती, घटती, गळती, उठती.

५. अन, न, ण. [स्त्री] नी, णी [-अनम्]. उदा०—गायन, वाचन, ज्वलन [जळण], ढाकण, ढापण, जारण, मारण, चाळण, चाळणी, खिसणी, पिसणी, कापणी, लावणी.

६. आई—भाववाचक आपिका—आविआ—आवी—आई. उदा०—लढाई, डोलाई; भलाई, मिठाई. [तका, तिका] बढाई, पुष्टाई, चढाई, आई. [अल्पार्थें] काम्हाई, सोमाई, रामाई.

७. व, अव—धातुसाधित णिच् [आप-आव-व]. उदा०—चढाव, घबराव, फैलाव, बनाव.

८. आऊ [विशेषण आणि भाववाचक]. उदा०—धराऊ; जडाऊ; मिळताऊ, पोहणाऊ.

९. आणि > वण > ण. उदा०—पाणीयम्-पाणी, वाणी-वण् अण, गुळवणी, तेलवणी.

१०. आर, आरी, रा, र [कार, कारिन, कारिक], कर्तृवाचक नामें उदा०—कुंभार; सुतार, लोहार.

११. आल्, आल्, लु०—आल, आलु, दुधाळ, मांसल, तेजाळ, वाचाल, छिनाल, दांताळ; तोंडाळ.

१२. १. इ, [नामें व विशेषणें] (उपपत्ति)—ई > इन्, माळी. २. ई-ईय; देशी; ३. ई-इक. उ०—गुणी; बडी; हिशोबी, गुजराती, मराठी पुणेरी, नगरी, खानदेशी. स्त्री, ई-इका-घोडी, मामी, काकी, सुरी; बोली.

१३. य्या [हिंदुस्तानी], तव्य, -अन्न-आव-आवय्या, उदा०—गवय्या, खवय्या, बजवय्या.

१४. इल-इल्ल-इल-भूतकालवाचक [पाणिनी ५।३।७९], उदा०—अण्डिल, कुटिल, पिकल,

१५. १ उ, ऊ. उदा०—गडू, लाडू, २ अ-०-उ-डुबुडुडु, उडूउडू

१६. १. क, अक, इक, उक, अक्क [प्राकृत]. २. द्राविडी वय [संस्कृत]. उदा०—टणक, चरक, भारक, तारक, मोडक, तोडक, परक—पारक्य.

१७. ट, टी [स्त्री. विशेषणार्थे, अल्पार्थे]. धुवट, लांबट, रुदट, घसट, तिखट, खारट, कासोट, ह्यापासूनच 'ड' प्रत्यय आला आहे. उधडा, नागडा.

१८. डा—आकडा, उकिरडा, (संस्कृत वाट, वाटिका). स. ट. प्रा. र, रा, री; ड, डा, डी; र, रा, री. प्राकृत आणि अपभ्रंश ह्यांमध्ये हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय सुद्धा संस्कृतमधील 'ट' ह्यापासून नरमावून आला आहे. हा प्रत्यय संस्कृत दृश् ह्यापासून होम्ब्ले काढतो (गौडी व्याकरण, पृ २१८). उदा०—मर्कट > माकडा, कर्पट > कापडा; लकुट > लगुड; हिजडा, कठडा, तुकडा, गठडी. रा—मोहरा, छोकरा.

१९. त, ती. (भावार्थे). वत < पत्र, करवत < करपत्र.

२०. स्त्रीलिंगी प्रत्यय—नि, नी, न, इनि, आनि, उनि, आणी. बाकीच्या शब्दांत स्त्रीलिंगी प्रत्यय ईन—ण असा झाला आहे. कांही नामांना स्त्रीलिंगी प्रत्यय 'ई' हा लागतो.

२१. भावार्थे—त्व > ष्व, त्वन > त्तण > पण.

२२. रू < रूवे < रूपम्. उदा०—गरू, वासरू, कोकरू, लेकरू.

२३. ल, ला, ली, लें; इल > इल्ल, उल्ल. > ल (मागे उल्लेख आला आहे.)

२४. श, श (< सदृश). कर्कश, लोमश यपिश.

२५. सर, सरा—एकसर, दुसरा, तिसरा.

फार्शी प्रत्यय

१. आन, वान—व्यापार, —क्रिया करणारा. मतुप् प्रत्ययासारखा अर्थ— "जवळ असणे" [वत् ह्या संस्कृत मतुप् प्रत्ययापासून निघाला आहे काय?] उदा०—बागवान, गाडीवान, दाखान.

२. खाना—घर, निवास. उदा०—दवाखाना, दिवाणखाना, दप्तरखाना.

३. खो—खाणारा. उदा०—दिवाळखोर, भांडखोर, चुगलखोर, हलालखोर, हरामखोर.

४. गर—करणारा. कर. उदा०—करेगर, शिकलगर, सौदागर.

५. गिरी—घंदा, कार्य. (वर+इ=गोरी). उदा०—खाबूगिरी, दादागिरी, वस्तादगिरी.

६. हचा—(अल्पार्थे). उदा०—बगीचा.

७. दान, दानी.—साठा. उदा०—कलमदान, अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, पिकदाणी.

८. दार—अधिकारी. उदा०—चौकीदार, मामलेदार, फौजदार.

९. नवीस, नीस—लेखक. उदा०—नकलनवीस, फडनवीस, तबनीस जमेनीस, वाकनीस.

१०-बन्द, बाधणारा, बद्ध. उदा०—लगोटबन्द, लखोटबन्द.

११. बाज-सम्यक्, खेळणारा, रमणारा. उदा०—बाजी (नाम).
गळाबाज, जहाजबाज.

१२. स्तान्-स्थान' ह्या प्रत्ययासारखाच आहे. उदा०—हिंदुस्तान,
अफगाणिस्तान, तुर्कस्तान, ईरान.

१३. मन्द-(संस्कृत मनुप् प्रत्ययासारखाच आहे.) उदा०—दौलतमन्द
(श्रीमन्त).

१. परिशिष्ट

आर्योद्भव आधुनिक भारतीय बोलींच्या तपासणीवरून त्याचे दोन गट पडतात :
१. लहाडा, पश्चिम पंजाबी, सिंधी, मराठी, उरिया, बिहारी, बंगाली, आसामी
२. पश्चिम हिंदी, पंजाबी, गुजराती, भिल्ली, खानदेशी, राजस्थानी. ह्या दोन्ही
गटातील भाषांच्या साम्यावरून त्या दोन निराळ्या प्राकृत भाषापासून निघाल्या
असाव्यात असे वाटते. त्यांना अनुक्रमे वाह्य प्राकृत व आंतर प्राकृत अशीं नावे
डॉ. होन्ड्ल ह्याने दिली. त्याचाच अनुवाद डॉ. प्रियर्सनने केला. ह्या भाषांच्या पुराव्या-
वरून आर्योंच्या वसाहतीहि भारतात निरनिराळ्या काळीं झाल्या असे त्यांचे मत आहे.
होन्ड्ल म्हणतो की, मागाहून आलेला आर्योंचा पुत्र एकदम आत मध्यप्रदेशात शिरला.
ह्याची आंतर प्राकृत भाषा होय व तेथे पूर्वी स्थायी झालेल्या लोकांना त्याने उलट
दिशास पांगोवयास लाविले. ह्याची वाह्य प्राकृत होय. ह्याच्या उलट डॉ. प्रियर्सनचे
म्हणणे असे की, मागाहून आलेले आर्य लोकच चोहों दिशास पांगले व त्यांनीं
मूळच्या मध्यप्रदेशातील आर्योस घेरले. ह्याची भाषा वाह्य प्राकृत. आंतर व वाह्य
प्राकृतोद्भव भाषातील भेद ऊष्मवर्ण व कर्मणि प्रयोग ह्या दोन बाबतींत दिसून येते.
आंतर भाषात 'श्, ष्, स्' ह्या तिहींचा 'स्' होतो. वाह्य भाषांत हे उच्चर
उच्चारण्यास कठीण जातात. भूतकाळाच्या रूपात पदांचे लिंग, वचन बदलून पुनः
कर्त्याचा दर्शक असा सार्वनामिक प्रत्यय लावतात. कर्मणि प्रयोगाची रचना विशेष
स्पष्ट होण्यासाठीं सर्व भाषातील त्यांची उदाहरणे खाली देतो.

पश्चिमेकडील भाषा

१. पश्चिम हिंदी—मैने पोथी पढी, २ गुजराती—मै पोथी वाँची
३. मराठी—मी पोथी वाचिली, ४. सिंधी—मूँ पोथी पढी-मे, ५. प. पंजाबी—
मै पोथी पढी-म.

पूर्वेकडील भाषा

१. पू. हिंदी—मै पोथी पढेऊ. २. भोजपुरी—हम पोथी पढली. ३. मैथिली—
हम पोथी पढलहुँ. ४. बंगाली—आमि पुथी पडिलाम् (मुई पुथी पोडिली-लुम्).
५. उरिया—आम्मे पोथि पोडिलु, मुँ पोथि पोडिली.

१६. १. क, अक, इक, उक, अक [प्राकृत]. २. द्राविडी क्य [संस्कृत]. उदा०—टणक, चरक, मारक, तारक, मोडक, तोडक, परक—पारक्य.

१७. ट, टी [स्त्री. विशेषणार्थे, अल्पात्थे]. धुवट, लांबट, रुदट, घसट, तिखट, खारट, कासोट, ह्यापासूनच 'ड' प्रत्यय आला आहे. उधडा, नागडा.

१८. डा—आकडा, उकिरडा, (संस्कृत वाट, वाटिका). सं. ट, प्रा. र, रा, री; ड, डा, डी; र, रा, री. प्राकृत आणि अपभ्रंश ह्यांमध्ये हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय सुद्धा संस्कृतमधील 'ट' ह्यापासून नरमावून आला आहे. हा प्रत्यय संस्कृत दृश् ह्यापासून होम्ल काढतो (गौडी व्याकरण, पृ २१८). उदा०—मर्कट > माकडा, कर्पट > कापडा; लकुट > लगुड; हिजडा, कठडा, तुकडा, गठडी. रा—मोहरा, लोकरा.

१९. त, ती. (भावार्थे). वत < पत्र, करवत < करपत्र.

२०. स्त्रीलिंगी प्रत्यय—नि, नी, न, इनि, आनि, उनि, आणी. वाकीच्या शब्दांत स्त्रीलिंगी प्रत्यय ईन—ण असा झाला आहे. कांही नामांना स्त्रीलिंगी प्रत्यय 'ई' हा लागतो.

२१. भावार्थे—त्व > प्प, त्वन > त्तण > पण.

२२. रूं < रूवें < रूपम्. उदा०—गरू, वासरू, कोकरूं, लेकरूं.

२३. ल, ला, ली, लें, इल > इल्ल, उल्ल. > ल (मागे उल्लेख आला आहे.)

२४. श, स (< सदृश). कर्कश, लोमश यपिश.

२५. सर, सरा—एकसर, दुसरा, तिसरा.

फार्शी प्रत्यय

१. आन, वान—व्यापार, —क्रिया करणारा. मतुप् प्रत्ययासारखा अर्थ— " जवळ असणे " [वत् ह्या संस्कृत मतुप् प्रत्ययापासून निघाला आहे काय?] उदा०—वागवान, गाडीवान, दाखान.

२. खाना—घर, निवास. उदा०—दवाखाना, दिवाणखाना, दप्तरखाना.

३. खो—खाणारा. उदा०—दिवाळखोर, भांडखोर, चुगलखोर, हलालखोर, हरामखोर.

४. गर—करणारा. कर, उदा०—करेगर, शिकलगर, सौदागर.

५. गिरी—घंदा, कार्य. (वर+इ=गोरी). उदा०—खाबूगिरी, दादागिरी, वस्तादगिरी.

६. इचा—(अल्पात्थे). उदा०—बगीचा.

७. दान, दानी.—साठा. उदा०—कलमदान, अत्तरदाणी, गुलाबदाणी, पिकदाणी.

८. दार—अधिकारी. उदा०—चौकीदार, मामलेदार, फौजदार.

९. नवीस, नीस—लेखक, उदा०—नकलनवीस, फडनवीस, सबनीस जमेनीस, वाकनीस.

१०-वन्द, बाधणारा, वद्ध. उदा०—लंगोटवद, लखोटवद.

११. बाज-सवयीचा, खेळणारा, रमणारा. उदा०—बाजी (नाम).
गळाबाज, जहाबाज, अफीणबाज.

१२. स्तान-सस्कृत ' स्थान ' ह्या प्रत्ययासारखाच आहे. उदा०—हिंदुस्तान,
अफगाणिस्तान, तुर्कीस्तान, पाकिस्तान.

१३. मन्द-(सस्कृत मतुप् प्रत्ययासारखाच आहे.) उदा०—दौलतमन्द
(श्रीमन्त).

१. परिशिष्ट

आर्योद्भव आधुनिक भारतीय बोलींच्या तपासणीवरून त्याचे दोन गट पडतात :
१. लहाडा, पश्चिम पंजाबी, सिंधी, मराठी, उरिया, बिहारी, बंगाली, आसामी
२. पश्चिम हिंदी, पंजाबी, गुजराती, भिली, खानदेशी, राजस्थानी ह्या दोन्ही
गटातील भाषांच्या साभ्यावरून त्या दोन निराळ्या प्राकृत भाषापासून निघाल्या
असाव्यात असे वाटते. त्यांना अनुक्रमे बाह्य प्राकृत व आंतर प्राकृत अशीं नावे
डॉ. होन्ल ह्याने दिली. त्याचाच अनुवाद डॉ. प्रियर्सनने केला. ह्या भाषांच्या पुराव्या-
वरून आर्यांच्या वसाहतीहि भारतात निरनिराळ्या काळीं झाल्या असे त्यांचे मत आहे.
होन्ल म्हणतो की, मागाहून आलेला आर्यांचा पुज एकदम आत मध्यप्रदेशात शिरला.
ह्याची आतर प्राकृत भाषा होय व तेथे पूर्वी स्थायी झालेल्या लोकांना त्याने उलट
दिशास पागावयास लाविले. ह्याची बाह्य प्राकृत होय. ह्याच्या उलट डॉ प्रियर्सनचे
म्हणणे असे की, मागाहून आलेले आर्य लोकच चोहों दिशास पागले व त्यांनीं
मूळच्या मध्यप्रदेशातील आर्यांस घेरले ह्याची भाषा बाह्य प्राकृत. आतर व बाह्य
प्राकृतोद्भव भाषातील भेद ऊष्मवर्ण व कर्मणि प्रयोग ह्या दोन बाबतींत दिसून येते.
आतर भाषात ' श्, ष्, स् ' ह्या तिहींचा ' स् ' होतो. बाह्य भाषात हे उच्चर
उच्चारण्यास कठीण जातात. भूतकाळाच्या रूपात पदांचे लिंग, वचन बदलून पुनः
कर्त्याचा दर्शक असा सार्वनामिक प्रत्यय लावतात. कर्मणि प्रयोगाची रचना विशेष
स्पष्ट होण्यासाठीं सर्व भाषातील त्यांची उदाहरणे खाली देतो.

पश्चिमेकडील भाषा

१. पश्चिम हिंदी—मैने पोथी पढी, २. गुजराती—मै पोथी वाँची
३. मराठी—मी पोथी वाचिली, ४. सिंधी—मू पोथी पढी-मे, ५. प. पंजाबी—
मै पोथी पढी-म.

पूर्वेकडील भाषा

१. पू हिंदी—मै पोथी पढेऊ २. भोजपुरी—हम पोथी पढली. ३. मैथिली—
हम पोथी पढलहुँ. ४. बंगाली—आमि पुथी पडिलाम् (मुई पुथी पोडिली—लुम्).
५. उरिया—आम्मे पोथि पोडिलु, मुँ पोथि पोडिली.

हिंदुस्थानांतील मुख्य १४ भाषा
व त्या भाषा बोलणारांची लोकसंख्या

[१९६१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे प्रमुख १४ भाषा बोलणारांच्या लोक-
संख्येचे आकडे पुढीलप्रमाणे आहेत.]

१. हिंदी	१३,३४,३५,३६०
२. तेलुगु	३,७६,६८,१३२
३. बंगाली	३,३८,८८,९३९
४. मराठी	३,३२,८६,७७१
५. तामिळ	३,०५,६२,७०६
६. उर्दू	२,३३,२३,५१८
७. गुजराती	२,०३,०४,४६४
८. कन्नड	१,७४,१५,८२७
९. मल्याळम	१,७०,१५,७८२
१०. उडिया	१,५७,१९,३९८
११. पंजाबी	१,०९,५०,८२६
१२. आसामी	६८,०३,४६५
१३. काश्मिरी	१९,५६,११५
१४. संस्कृत	२,५४४

नव्या प्रांतरचनेप्रमाणे भाषावार प्रातांची योजना करण्यांत आली असली तरी त्या त्या प्रातांच्या भाषेव्यतिरिक्त इतरत्रही त्या प्राताचे भाषिक पसरलेले आहेत. म्हणून येथे प्राताची किंवा राज्यांची लोकसंख्या न देतां एकूण भाषिकांची लोकसंख्या दिली आहे.

दुय्यम भाषा बोलणारांची लोकसंख्या

हिंदुस्थानात प्रमुख अशा १४ भाषा असल्या तरी त्यांच्या खालोखाल ५ लक्षापर्यंत भाषिकांची संख्या असलेल्या २६ भाषा आहेत. आणि त्यांच्याही खाली १ लाखापर्यंत भाषिकांची संख्या असलेल्या २३ पोटभाषा आहेत. या सर्व भाषांच्या बोलीभाषांची संख्या ८५७ आहे. आणि या सर्व भाषा मातृभाषा या सदराखाली येतात.

भारतातल्या प्रमुख भाषाव्यतिरिक्त इतर निरनिराळ्या दुय्यम भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येचे आकडे १९६१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे खाली दिले आहेत.

बिहारी	१,६८,०६,७७२
राजस्थानी	१,४९,३३,०१६
मारवाडी	६२,४२,४४९
सताळी	३२,४७,०५८
छत्तीसगढी	२९,६२,०३८
मिळी	२४,३९,६११
मेवाडी	१८,५३,७६९
गोंडी	१५,०१,४३१
सिंधी	१३,७१,९३२
कोंकणी	१३,५२,३६३
माळवी	११,४२,४७८
कुर्ख	११,४१,८०४
कुमायुनी	१०,३०,२५४
नेपाळी	१०,२१,१०२
पहाडी	१०,१५,२०३
तुळू	९,३५,१०८
गढवाली	८,०९,९६७
वाघडी	७,५४,७८६
मुडारी	७,३७,०३७
लमाणी	६,७९,३६३
हो	६,४८,३५९
मणिपुरी	६,३६,४३०
बजारी	५,९२,६५४
हरौति	५,६१,०३४
नेमाडी	५,२८,१७२
कुई	५,१२,१६१

पोटभाषा किंवा बोलीभाषा

भारतांतील प्रमुख भाषांच्या अनेक पोटभाषा, उपभाषा अगर बोलीभाषा आहेत, आणि त्या बोलणारांची संख्या अमर्याद आहे. म्हणून ह्या भाषिकांपैकी फक्त ५ लाखापासून १ लाखांपर्यंतचे आकडे पुढे दिले आहेत.

खानदेशी /	४,२८,१२६
खासी /	३,६४,०६३
बोरो /	३,६१,८०१
मिलाली /	३,४९,३१२
बागरी /	३,०९,९०३
गारु /	३,०७,०४०
हळबी /	२,९९,६६०
त्रिपुरी /	२,९९,६४३
सावरी /	२,६५,७२१
मुडा /	२,६१,६५३
मडेली /	२,२७,३५२
लुशी /	२,२२,२०२
बाराबोदु /	२,२१,९८५
कोरकू /	२,२०,२४२
खरिया /	१,७७,१५९
कोंड /	१,६८,०२७
सौराष्ट्र /	१,५७,५७०
मिकिर /	१,५४,८९३
भूमिज /	१,४२,००३
कोया /	१,४०,७७७
मिरी /	१,३६,५९८
हिंदुस्थानी /	१,२३,२००
सिरमावरी /	१,११,३९१
परजी /	१,०९,४०१
पाली /	९३
अर्धमागधी /	१९
प्राकृत /	५

मराठी बोलणारांची लोकसंख्या

मराठी मातृभाषा असणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्या सर्वत्र हिंदुस्थानात ३ कोटी ३३ लक्ष आहे. त्यापैकी फक्त ३ कोटी महाराष्ट्रात असून बाकीचे ३३ लक्ष भारतातील निरनिराळ्या राज्यांतून पसरलेले आहेत. १९६१ च्या खानेसुमारीप्रमाणे मराठी भाषिकांची लोकसंख्या राज्यवारीने पुढे दिली आहे :

महाराष्ट्र	३,०२,३३,०३४
मध्यप्रदेश	१२,५९,६८२
म्हैसूर	१०,७२,४१९
आंध्र प्रदेश	२,८६,७३७
गुजरात	२,०८,१९२
मद्रास	५२,३६३
केरळ	१८,५७०
उत्तर प्रदेश	१४,५५९
प. बंगाल	१३,२८०
गोवा	११,८८३
राजस्तान	९,१८३
दिल्ली	७,५७८
आसाम	५,४९७
बिहार	५,०७४
पंजाब	४,८५३
दाद्रा-नगरहवेली	३,६९६
ओरिसा	२,९७०

काश्मीर २२६, पांडेचरी २०३, सिक्कीम ६१, अंदमान ५६, नागभूमि ५१, हिमाचल प्रदेश ३०, मणिपूर-त्रिपुरा २६, लखदीव बेटे ५.

महाराष्ट्र व मराठी

(कांहीं महत्त्वाचे आंकडे)

महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्या	३,९५,५३,७१८
भारतातील एकूण मराठी भाषिक	३,३२,८६,७७१
महाराष्ट्रातील मराठी भाषिक	३,०२,३३,०३४
महाराष्ट्राबाहेरील मराठी भाषिक	सुमारे ३३ लक्ष
महाराष्ट्रातील अन्य भाषिक	सुमारे ९३ लक्ष

मराठी व तिच्या पोटभाषा

कोंकणी व खानदेशी ह्या मराठीच्या दोन प्रमुख पोटभाषा असून १९६१च्या शिरोगणतीप्रमाणे या पोटभाषा बोलणारांच्या संख्या प्रातवार खाली दिल्या आहेत.

कोंकणी

हिंदुस्थान	१३,५२,२६३	मद्रास	४,६५६
गोवा	५,५६,५५७	आंध्र	१,५६८
म्हैसूर	४,९२,३३९	मध्यप्रदेश	१,४६०
महाराष्ट्र	२,१४,६८६	दिल्ली	१,४०५
केरळ	७७,५९४	गुजरात	८१६

खानदेशी

हिंदुस्थान	४,२८,१२६	गुजरात	६५,५८९
महाराष्ट्र	३,५९,२८९	मध्यप्रदेश	३,२४१

हिंदुस्थानांत विदेशी भाषा बोलणारांची संख्या

इंग्लिश	२,२३,७८१	सयामी	१,३८९
सिक्किमी	३६,७६०	रशियन	१,०३६
अरबी	१७,८४०	जपानी	९८५
चिनी	१४,७०७	इटालियन	९५९
निकोबारी	१३,९३६	इराणी	८७८
पोर्तुगीज	१२,३१७	सिलोनी	८४७
अफगाणी	११,२६९	डच	७००
पुस्तू		मलायी	६१७
पर्शियन	८,००७	ग्रीक	५३१
फ्रेंच	२,५९३	हिब्रू	५०६

इडोनेशियन ४२३, नॉर्वेजियन ३६८, स्वीडिश २९२, आफ्रिकन ११८, युगोस्लावियन ८५, लॅटिन ६८, हंगेरियन ६२, टर्किश ५८, अमेरिकन ४५, बेल्जियन ४२, स्कॉटिश २४, मंगोलियन २०

मातृभाषा म्हणून प्रचलित असलेल्या परदेशी भाषांची संख्या १०३ आहे व ह्या भाषा बोलणारांची एकूण संख्या ३,१५,४६६ आहे.

अनेकभाषी शहरें

१२ लक्ष लोकवस्तीवरील हिंदुस्थानातील अनेकभाषी शहरांची संख्या फक्त ७ आहे.

मुंबई	४१,५२,०५८	दिल्ली	२३,५९,४०८	हैद्राबाद	१२,५१,११९
कलकत्ता	२९,२७,२८९	मद्रास	१७,२९,१४१	बंगलोर	१२,०६,९६१
		अमदावाद	१२,०६,००१		

सूचि

(अंक पृष्ठदर्शक आहेत.)

- अकारणगौरव ५२
 अक्षरव्यापत्ति ३८
 'अ' चे तीन उच्चार १६२
 'अ' निमृतोच्चार ३४८
 अनुच्चारित अनुस्वार, प्राचीन काव्य व
 शिलालेख, इतर अर्वाचीन बोली
 ३५३, शुद्धलेखनमडळ ३५४-५
 अनुनासिक ३३८
 अनेककालिक भाषाभ्यासपद्धति ८७
 अन्तःस्थ ध्वनि ३३७
 अन्त्ययमक १८३
 अन्त्यलोप ३५, १२४
 अपभ्रंश २४, २७, ६५, १३०,
 १४६-१५०, वर्णप्रक्रिया १४९,
 प्रत्ययप्रक्रिया १५२, राष्ट्रकूटकालीन
 १५५, काळ १५६, धात्वादेश
 १५८, ४०३.
 अपरान्त २००, २०५, २०७
 अभिधा ४७
 अभ्यस्त धातु ३९६
 अभिलषितार्थचिंतामणि १९१
 अमदाबादी, गुजराती बोली ७३
 अमेरिका इण्डियन-बोली मूळ २४
 अर्जदास्त (एकनाथ) २४०
 अर्थतद्भव १७२
 अर्थत्रिकोण ४४
 अर्थप्रक्रिया-विस्तार-सकोच ४८-५०
 अर्थभश ५३
 अर्थप्रशस्ति ५४
 अर्थसमाम्नाय ५६
 अर्धमागधी १३०, १३३, ४००
 अर्वाचीन भाषा-उच्चारप्रक्रिया १६१,
 वर्णोच्चार १६२
 अल्पप्राण व्यजने ३३८
 अवधी ६५, ६७; ३५३
 अवेस्ता ६४, ११६
 अशोक सम्राट् २१४
 अष्टाध्यायी ८१
 अष्मक २१०
 अहिराणी ३०४, स्वरप्रक्रिया ३०६,
 प्रत्यय ३०७, उतारे ३०९, म.
 गु. अ. तीन भाषांचा तौलनिक
 तक्ता ३१६-३२०
 Agglutinative Lang. 25.
 Analytical Lang. 25.
 आगमप्रधान भाषा २८
 आगरकर, गो. ग. २७२
 आघात ३५, ३५६, वैदिक भाषा
 ३५७, प्राकृत ३५८, आ. परिणाम
 ३५९, नियम ३६१
 आग्लकालीन मराठी २७१, खुणा २७२
 आत्मनिवेदन-आत्मप्रकटीकरण-
 भाषाध्येय २
 आदिलोप, आदिविपर्यय १२४
 आद्यभाषास्वरूप २८
 आद्य स्वरागम ३७
 आने राज व्यास २२०
 आभ्रभृत्य २११
 'आपण' सामान्य. पु. सर्व.उत्पत्ति ३८६

- आफ्रिका-लोकभाषा २४
 आभीर ६५, १४५, २११
 आम्ही-उपपत्ति ३८५
 आर्यांचें वसतिस्थान, निष्क्रमणाचा मार्ग १०१
 आर्य-आर्योद्भव भाषा खुणा २१, आ. भा. सध २२, कालिकमेद ३०, शाखा ६३, आ. भा. काळ १६०, रूपसमृद्धि ३७०
 आसामी २४, ७३
 आज्ञार्थ (मराठा) उपपत्ति ४०६
 Isoglosses 167, 171, Isomorphomes 171
 Isophones 167, 171.
 Isolating Lang. 26.
 Idealistic (or Ideological) linguistics, method 94.
 Austro-Asiatic 24, 172
 Incorporating Lang. 27
 Indo-European 23, 85
 इतिहाससंग्रह ५, २०५
 Imitation Theory 10
 इंडो ७०
 ईश्वरसेन २१२
 ईषद्विवृत-ईषत्स्पृष्ट ३३७
 उच्चारप्रक्रिया ३१, कारणें ३१-३५, परिमाण ४१, प्रकार ३५, ३३७
 उद्योतनसूरि १९५
 उनकेश्वर शिलालेख १८६
 उपघालोप १२४
 उपमा ४७
 उरिया २४, ७३, ३५३
 उर्दू ६८
 लुग्मे १०८, ३३७
 एकमात्रक उच्चार ३३८
 ए, ऐ, ओ, औ-ःह्रस्वदीर्घ १६३
 एकालिक-वर्णनात्मक भाषाम्यास पद्धति ८१-८८, आरभ, सिद्धान्त ८९, भाषा-सामाजिक घटना ९०, वैगुण्य ९१
 एकनाथसशोधित शानेश्वरी २३४
 एन्योव्हेन २१३
 Epigraphia Karnatika 193
 एस्पेरॅण्टो ७०
 एशियाटिक सोसायटी ८४
 ऐतिहासिक पद्धति ८२, ८५, ८७
 ऐने अकबरी २०३
 Ogden and Richards 44
 ओष्ठ्य वर्ण ३३७
 औरस्य उच्चार ३३८
 कचेश्वर २६१
 कच्छी ६५
 Content Intellectual, Promotive, Emotive 46.
 कव्य-औरस्य १६४, ३३७, कव्य, -तालव्य, कठौष्ठ्य ३३८
 कथासरित्सागर (तरंग २२) २०५
 कन्हर देव २१९
 कर्मणि प्रयोग ४११
 कलचूरी २१५
 कलिंग २०७
 काठवाडी ७३
 काथोडी २८२
 कानडी ७४, १७३, ३६४
 कालिदास १४७
 काव्यादर्श १४५
 काश्मिरी २४, ६४
 कासाईट ११५

किरिस्ताँव २८१
 कीर्तने, विनायकराव २७३
 कुडाळी २८९-२९१
 कुड्डगु ७४
 कुनेर (देवराष्ट्र) २१५
 कुराण ८४
 कुलकर्णी कृ. पां. ४०
 कुवलयमाला १९५
 कृष्णदयार्जव २६१, २६९
 कॅटम भाषा, सॅटम भाषा २४
 केतकर, डॉ. श्री. व्य. २११
 कैयट ८२
 कोनौ, स्टेन ८३, ३५०
 कोळी भाषा २८०
 खडी बोली ६६, ६८
 खडोबा मल्लारी २०८
 खेर ग. वा. २३१
 खश लोक (पहाडी भाषा) ६५
 खस्कुरा ६५
 खानदेशी ३०४
 खिलजी, अल्लाउद्दीन २३३
 ख्रिस्तपुराण २५८
 गगराज १९२
 गगाधर सरस्वती २३३
 गार्धी एल्. बी. १९०, १९४
 गायगर डॉ. १०
 गुजराती २४, ७३, ३५३
 गुण ३६
 गुणाध्य ६४
 गुणे, डॉ. पा. दा. ८३, १९६
 गुरुचरित्र २३३
 गुरुमुखी ६४
 गूहसेन १४५
 गोडबोले, कृष्णशास्त्री ८३, ३३७

गोंडवन २०६
 गोपराष्ट्र २०८
 गोमतेश्वर १९२
 गोमतकी २९१-२९४
 गोरखाली ६५
 गौतमबुद्ध २०५
 ग्रथराज २४४
 ग्रियर्सन, डॉ. ६९, ८३, १३३, ३५९,
 ३९५, ३९९
 ग्रिम्म जेकब ७७, ८५
 चक्रधर १८५, २२०
 चण्ड ८२
 चतर्जी, सु. कु. ३४, ४१२
 चागदेव १८९, २१९
 चाकुण्डराय १९२
 चित्पावनी २८५-२८९
 चिनी २४, २६
 चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री ८३
 चूलिका पैशाची १३०
 चेऊल २०१
 चैत्यपुलीन २००
 चोंभा-उखाहरण २४२
 चौन्यायशीचा शिलालेख १८७
 छत्तिसगढी ६७
 छत्रे, सदाशिव काशिनाथ (बापू) २७३
 जनार्दनस्वामी २३३
 जनी जनार्दन २३४
 जयपुरी ६७
 जयराम पिण्ड्ये २५४
 जयादित्य ८२
 जर्निहस २७३
 जामेकर, बा. ग. २७१
 जिजाई २५५
 जेल्मस्लेब्ह ९२

- जेस्पर्सन, ओटो १३
 जैत्रपाल २१६, २१९
 जैत्र सावत ताम्रपट २२९
 जोगाईचे आर्चे शिलालेख १८८
 जोन्स, सर विल्यम ८४
 जोशी, रा. भि. ६३, ३३७, ३५७
 ज्यायसी मलिक महंमद ६७
 झेंद अवेस्ता २४
 टर्नर, प्रो. आर. एल. ११२, ३६०
 टॉलेमी २०१
 टिळक, लोकमान्य २७३
 डांगी ३२२
 डायमण्ड, ए. एस्. १४
 Ding Ding Theory 12
 डेलब्रुक, बर्थोल्ड ८५
 तगारे, डॉ. ग. वा. १५५, ३६१
 तद्धित प्रत्यय ४१४
 तामील ७४
 तालव्य ३३७, ३३९
 तिबेटी २४
 तुकाराम २५४, २५८, ३५३
 तुखारी २४
 तुर्की भाषा २६
 तुळू ७४
 तुळसीदास ६७
 तृतीया ३७४
 तेलगू ७४, ३६४
 तौलनिक पद्धति ८२, ८५, ८७
 त्रैकूटक २१३, २१५
 थेरो महाधम्मरखित्तो २१३
 दक्षिण कोंकणी २९१-२९४
 दण्डी १४६
 दन्ततालव्य ३३८, ३६६
 दन्तौष्ठ्य ३३७
 दमन (एरडपल्ली) २१५
 दरदीय भाषा ६३
 दर्शक सर्वनाम ३८७
 दादोत्रा पाडुरग ८३, २७३, ३४०
 दामले मो. के. ८३, ४०८, ४१२
 दामोदर पंडित २२१
 दासोपत २३४, ३५३
 दिवे ताम्रपट १९२
 दिवेटिया, न. भो. ३५०, ३६७
 दीक्षित, मो. गं. १९२
 द्राविडी २३, ७४, ३६४
 द्वितीया ३७३
 धनकथा, धर्मोपदेशमाला १९४
 धरसेन १४५
 धवळे २२०
 धातुवर्गीकरण ३९४, ३९६
 ध्वनि, भाषा ४, माध्यम ५, आरोदन
 १०, परिवर्तन, कारणे व प्रकार
 ३२-४१
 नदभाषा ६८
 नरसिंह सरस्वती २३३
 नरेंद्र २२१
 नवलकर रे. ८३
 नहपाण २१५
 नागदेवाचार्य २२०
 नागपुरी ३०४
 नागाव शिलालेख २४३
 नाद व्यजने ३३८
 नानासाहेब पेशवे २६९
 नामदेव २१९
 नारदस्मृति १९६
 निरजन माधव २६१
 निरुक्त ८०, ८१
 निर्मुक्त मन १८

निवृत्तिनाथ २१९
 नेपाळी ६५
 नेमाडी ६७
 नेवासँ शिलालेख १८८
 पउमचरिय १४६
 पचतत्र २३०
 पंचमी ३७८
 पचवार्तिक ८३
 पजाबी २४, ६४
 पटवर्धन, डॉ. मा. त्रि ४१४
 पण्डित भीष्माचार्य ८३
 पठरपूर (शिलालेख) १८७, ३५३
 पतजलि ४५, ८२, २०९
 पद्मावत ६७
 परकी भाषातील उच्चार ३६४
 परवर्णपरिणति ३५
 परशरामपत तात्या २७३
 परळचा शिलालेख १९०
 पर्वतीय ६५
 पशरामोपदेश २४२
 पल्लस पी. एस्. ८४
 पहाडी भाषा—पूर्व, पश्चिम, मध्य खश
 लोक ६५
 पळसदेव शिलालेख १९१
 पॅगेट, सर रिचर्ड ४
 Palatal Law 79
 पाटण (शिलालेख) १८९, ३५३
 पाणिनि ८१, २०५, २०६
 पाणिनीय सस्कृत ११९, वर्ण १२०,
 प्रत्यय १२१, क्रियापद—काल व
 अर्थ १२२—२३, सस्कृत बाली
 १२४, धातुपाठ १२५
 पाली १३०, उपपत्ति, प्रदेश १३१
 पासोडी—पचीकरण (दासोपत) २३४

पॉट, ऑगस्ट फ्रेडरिक ८५
 Potter, Simon 45, 62
 पॉल, हर्मान ८५
 पिशेल (प्रा. व्या.) ३५६, ३८८
 पुरुषवाचक सर्वनाम १६८
 पुलमायी २१५
 पुष्टु ६४
 Pooch-Pooch Theory 11
 पूर शिलालेख १८७
 पूर्ववर्णपरिणति ३५
 पेट्टेनिक २११
 पेशवे—कालीन मराठी २५९, — मडळी
 २६०, वर्णप्रक्रिया २६२, नाम-
 क्रिया—विभक्ति २६४—६५, प्रयोग
 २६७
 पैशाची भाषा ६४, ६५, १३०,
 प्रदेश १३३
 पोटभाषा ५६, महत्त्व ५८, नवी विचार—
 सरणी ५९
 पोर्तुगीज २५६, ३६४, ३६८, शब्द
 ३६९
 Poly-synthetic lang. 25
 प्रतीक (अर्थसकेत) ४४
 प्रत्ययी भाषा २६
 प्रथमा ३७२
 प्राकृत भाषा २४, ८२, वसाहत—क्रम
 (उच्चार) १२६, १२७, १३४,
 काल १३४—३५, वर्णप्रक्रिया, स्वर-
 व्यजन १३६, प्रत्यय १४०, वैशिष्ट्ये
 १४३, अपभ्रंश १४४, ३६५,
 धातु ३९३, ल—प्रत्यय ४००
 प्राकृतचंद्रिका १३०, १४७
 प्राकृतप्रकाश १३०
 प्राकृतसर्वस्व १४७

- प्रातिशाख्य ८१, ३५७
 प्लिनी २०१
 प्लेटो ८४
 फर्डिनण्ड-द-सासूर ८६
 फर्थ जे. आर. ९५
 फार्शी ६४, २४०, ३६८, ४१६
 फ्रेंच २५६
 बंगाली २४, ६५, ७१, ४००
 बहामनी-कालीन मराठी २३२, पाटागणी
 व एकनाथी ज्ञानेश्वरींची तुलना
 २३५, प्रत्यय २३८, अन्य भाषांशी
 संबंध २४०
 बाण १९६
 बॉप्प, फ्रान्स ८५
 बॉम्बे गॅझेटियर २०४
 Bow-wow Theory 11
 बिहारी २४, ४००
 बुदेली ६६, ६८
 बृहत्कथा ६४
 बोगझकुई ११५
 बोटलिंग, ओटो ८६
 बौद्धिक अंश (शब्दार्थ) ४६
 ब्रज ६६, ३५३
 ब्रह्मी २४
 ब्रुगमान, कार्ल ८५
 ब्लोक, युल्स ८३, २२५, ३५७,
 ३६७, ३८३, ३९१, ४१०
 भट्टोजी दीक्षित ८२
 भडोच (Bargaza) १९८
 भरतनाट्यशास्त्र १३०
 भर्तृहरि ८२
 भविष्यकाल ४०४
 भाऊसाहेबाची बखर २७०
 भागवत, राजारामशास्त्री १०७
 भाण्डारकर डॉ. रा. गो. ८३, २११,
 ३५७
 मानुदास २३४
 भामह १४५
 भावनिक अंश (शब्दार्थ) ४६
 भावे, वि. ल. २४१
 भाषिकाची संख्या (१९५१ खा. सु.)
 ४१९
 भाषा-व्याख्या १, हेतु २, हावभाव २, ४,
 ध्वनि उपपत्ति-ईश्वरकर्तृत्व ८, समाज-
 कर्तृत्व ९, अनुकरण १०, उद्गार
 ११, डिगडाग, यो ही-यो १२, प्रेम
 १३, वैगुण्य, क्रीडासक्ति, मानव-
 प्राण्याची गरज १४, आज्ञाविशति
 १५, पोषक घटक १६, काल १७,
 मानवसंबंध १८, वर्गीकरण २०,
 आर्यइण्डो-युरोपीय २२-२४,
 वर्गीकरण २५, भारतीय भाषा ७०
 अभ्यासपद्धति, शास्त्र ८०-९९,
 ऐतिहासिक, तौलनिक ८६, वर्णना-
 त्मक, रचनात्मक, सार्वकालीन ९३
 भास्करभट्ट २२०
 भास्कराचार्य १८९
 भिडे, बा. अ. ३९९
 भिल्लमू २१६
 भिल्ली २८२
 भूतकाल प्रत्यय ४०२
 भोज २०२, २१२
 मंगोलियन २३
 मध्यवर्णागम ३७
 मध्वमुनि २६१
 मनु २१२, मनुस्मृति ७

मराठी २२, टयूरनियन, इंग्लिश, सबध	म. सा. परिषद ३५४
३२, क्षेत्र ७५, मराठी व इतर	म. सा. महामंडळ, शुद्धलेखन ३५४
प्राकृतोद्भव भाषा १६१, उच्चारविशेष	महानुभावी वाङ्मय १७५
१६२-१६४, नवे उच्चार कळ्य, दन्त-	महाप्राण ३३८
तालव्य, मूर्धन्य, अन्तःस्थ, ऊष्मे १६६,	महाभारत १३०, १३३, २०४,
सख्या-विशेषणें व पुरुष. सर्व. १६८,	२१२
अ. भा. प्रत्यय १६९, शब्दसग्रह	महाभाष्य ४५, ८२
१७२, उत्पत्ति १७४, भिन्न मते	महाराजिक २१०
१७६, वैदिक, संस्कृत व प्राकृत,	महाराष्ट्र-तीन भाग १९९, वसाहत
पाली १७८, अर्धमागधी, माहाराष्ट्री,	१९७, इतिहास २१४
अपभ्रंश १७९-१८२, उत्पत्तिकाल	महावश २१३
१८४, कालिक भेद २१७, प्रांतिक	महावीर १२६
भेद २७८-२८२, उत्तर कों. २७९,	महीन्द्र व्यास २२०
काथोडी, भिल्ली २८२, चित्पावनी	महीपतिबुवा २६१
२८५, कुडाळी २८९, द. कोंकणी	Max Muller 12
२९४, वन्हाडी २९५, हळबी ३००,	मागधी १३०, ४००
नागपुरी ३०४, अहिराणी ३०५-	मानव-भाषा १७, निर्मुक्तमन १८
३२०, डागी ३२२, मराठीचे इतर	मानसोल्लास १९१
भेद ३२५, स्त्रियांची भाषा ३२६,	मारवाडी ६७, ३५३
मुलाची ३२९, गण ३३१, शिष्ट	मार्केडेय ८२
भाषा ३३२, प्रातिक भेदाची तुलना	माहाराष्ट्री १३० १३२, ४०१
३३४, वर्णप्रक्रिया ३३६-३४०,	माळवी ६७
वर्णागम ३६३, व्याकरण ३७०,	मिटाईट ११५
विभक्ति-प्रत्यय-कारक-प्रथमा ३७२,	मिटानियन भाषा २४, ११५
द्वितीया ३७३, तृतीया-सप्तमी	Meaning of Meaning 44
३८०, सामान्यरूप ३८१, ३८४,	मुकुदराज १८५, २१९
सर्वनामें, ३८५-३८६, दर्शक सवनामें,	मुक्ताई २१९
प्रभार्थक स. ३८८, स. विशेषणें, ३८९,	मुक्तेश्वर २५८
अव्ययें ३९२, धातुसख्या ३९३,	मुल्लर, फ्रेडरिक ८६
प्रयोग ४१०, ग्रामिक मराठी ४१३	मूर्धन्य १०७, १६५, ३३९
मरे, डॉ. १९३	मृच्छकटिक १३०. ३६५
महाराष्ट्र २०८	मेवाडी ६७
मल्याळी ७४	मैथिली ६५, ३५३
म. सा. पत्रिका १५५	मोडक, गो. कृ. ३७८

- भोरोपंत २७०; ३५३
 भोल्स्वर्थ ७६
 भोहेंजोदारो २५
 भौर्य २१४
 चमाजी-तुळसीदास २५५
 चशोदा पाडुरगी २७३
 यश्रुति—वश्रुति ३६३
 च्यादव कालीन मराठी २१७, वर्णप्रक्रिया
 २२१, नाम-विभक्ति २२३, सर्वनाम
 २२४, षष्ठीप्रत्यय, क्रियापदप्रत्यय
 २२५
 च्यास्काचार्य ३९३
 युनेस्को—वर्णनात्मक कोश—व्याकरण,
 सूचना ९६
 रचनात्मक भाषाभ्यास ९१, तत्त्वे,
 जेलमस्लेन्ड ९२, वैगुण्ये ९३
 राचमळ १९३
 राजतरंगिणी २०४
 राजवाडे, कृष्णशास्त्री २७३
 राजवाडे, वि. का ६३, २०३, २१४
 २४३, ३७८, ३९२, ४०३,
 ४०५
 राजशेखर १२६, १४३, १९८, २०७
 राजस्तानी ६६
 राजीमतीप्रबोध १९०
 राढ ७२
 राधामाधवविलासचपु २१४
 रामचंद्र—प्रक्रियाकौमुदी ११९
 रामचरितमानस ६७
 रामतर्कवार्गाश १३०
 रामदास २५४, २५८
 रामदेव जाधव १८७, २२१
 रामाजनार्दन २३४
 राष्ट्रकूट १९४, २१६
 राष्ट्रिक २१०
 राष्ट्रीय भाषा ७१
 रास्क, रास्मस ८५
 रीतिभूतकाल ३९८
 रुद्रट १४५
 रुद्रसिंह २१२
 रुपाई २२०
 रूपतद्भव—रूपतत्सम १७२
 रूपजीविक २१०
 रुसो ९
 रेणुकानदन २३४
 लक्षणा ४७
 लक्ष्मीधर ८२
 लॅटिन २२
 लीलाचरित्र २२९
 Ludwig Noire 12
 लोकहितवादी २७३
 ल्हाण्डी ६४
 वग ७२
 वछाहरण २२१
 वररुचि ८२, १३०
 वरेंद्र ७२
 वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धति ८१, ८५,
 तपशील ९५, व्याकरण कोश
 ९६—९७
 वर्ण-प्रक्रिया-उत्सर्ग ४१, मराठी वर्ण-
 प्रक्रिया ३३६, वर्णलोप ३६४,
 वर्णविपर्यय, वर्णव्यत्यास ३९,
 वर्णागम ३६३, वर्णोपजन १२४,
 वर्तमानकालीन भारतीय भाषा ६३
 वर्तमानकाल ४०२
 वन्हाडी २९५
 वश्रुति—यश्रुति ३६३
 वाकाटक २१५

वाडवल २८१
वामन ८२
वामनपण्डित २५४, २६१
वारली २०६
वार्तिकें ८२
विक्रमोर्वशीयम् १४६
विदर्भ २०२, २०७
विवेकसिंधु १७५, २२१, २२८
विष्णुदास नामा २३४
वूण्ड विल्हेल्म ८५
वृद्धि ३६, १०४
वेदपूर्वकालीन आर्यभाषा १००, वर्ण-
प्रक्रिया १०२, स्वर १०४, व्यंजनै
१०७, प्रत्यय १०८, विभक्ति १०९,
प्रातिपदिक ११०, वैकल्पिक रूपें
१११, तुमन्त, अवशेष ११२, शब्द
११४, शाखा ११५, भाषायुग्में
११६
वेदाङ्गें ८१
वेळापूर शिलालेख २३१
वैजनाथ कलानिधी २४५
वैजनाथशर्मा पण्डित ८३
वैद्य, चिं. वि. १९६, ३७३
वैराष्ट्रिक २१०
व्यजना ४७
व्हर्निअर ३५
व्हाटमुह, जे. १७
व्हिट्ने ८५
Vendryes 79, 371
व्होस्लर, के ९३
शब्दार्थप्रक्रिया ४१, अर्थत्रिकोण ४४,
दोन अश बौद्धिक, भावनिक ४६,
शक्ति ४७, सामान्य-विशेषीकरण
इतर शक्ति ४८-५५, शब्दाचे

व्याकरणिक प्रकार ३७०, शब्द-
सिद्धि ४१३
शहाजी राजे २५४
शाहू २६०
शिक्षा ग्रंथ ८१, ३५८
शिलाहार राजे (ताम्रपट) ११४
शिवकालीन मराठी भाषा २४५, स्वर-
प्रक्रिया २४६, प्रत्यय २४९, प्रयोग
२५३, इतर भाषा-फार्शी २५४
शिवाजी महाराज २५४, २५८
शुद्धलेखन मडळ ३५४, ण्हस्वदीर्घ,
सामान्यरूप, नियम ३५५
शेषकृष्ण १३०
शौरसेनी ६७, १३०, ४००
श्यामराज २६०
श्यामसुंदरदास १७४
श्रवणबेळगोळ १९४, ३५३
श्रीधरस्वामी २६१, २६९, ३५३
श्लेचर, ऑगस्ट ८५
श्वात व्यंजनै ३३८
सकेत ४२, वस्तु, कल्पना ४४, ११७
सख्यावाचक विशेषणें १६७, ३८९
संगमेश्वरी २८०
सप्तमी ३८०
समानोच्चारितवर्णलोप ३६४
समानोच्चारदर्शक रेखा १६७
समानवर्णपरिहार ३७
समुद्रगुप्त १९८, २०८, २१२, २१५
सप्रसारण ३६
सयुक्त क्रियापदे-चार प्रकार, भिन्न
भंतें ३९७
सरदेसाई गो. स. ३६८
संस्कृत २२, ८४, वैदिक ११६,

- मोरोपत २७०; ३५३
 मोल्स्वर्थ ७६
 मोहेंजोदारो २५
 मौर्य २१४
 यमाजी-तुळसीदास २५५
 यशोदा पांडुरंगी २७३
 यश्रुति—वश्रुति ३६३
 यादव कालीन मराठी २१७, वर्णप्रक्रिया
 २२१, नाम-विभक्ति २२३, सर्वनाम
 २२४, षष्ठीप्रत्यय, क्रियापदप्रत्यय
 २२५
 व्यास्काचार्य ३९३
 युनेस्को—वर्णनात्मक कोश—व्याकरण,
 सूचना ९६
 रचनात्मक भाषाभ्यास ९१, तत्त्वे,
 जेहमस्लेब्ह ९२, वैगुण्ये ९३
 राचमल्ल १९३
 राजतरंगिणी २०४
 राजवाडे, कृष्णशास्त्री २७३
 राजवाडे, वि. का. ६३, २०३, २१४
 २४३, ३७८, ३९२, ४०३,
 ४०५
 राजशेखर १२६, १४३, १९८, २०७
 राजस्तानी ६६
 राजीमतीप्रबोध १९०
 राठ ७२
 राधामाधवविलासचपु २१४
 रामचंद्र—प्रक्रियाकौमुदी ११९
 रामचरितमानस ६७
 रामतर्कवागीश १३०
 रामदास २५४, २५८
 रामदेव जाधव १८७, २२१
 रामाजनार्दन २३४
 राष्ट्रकूट १९४, २१६
 राष्ट्रिक २१०
 राष्ट्रीय भाषा ७१
 रास्क, रास्मस ८५
 रीतिभूतकाल ३९८
 रुद्रट १४५
 रुद्रसिंह २१२
 रुपाई २२०
 रूपतद्भव—रूपतत्त्व १७२
 रूपजीविक २१०
 रुसो ९
 रेणुकानदन २३४
 लक्षणा ४७
 लक्ष्मीधर ८२
 लॅटिन २२
 लीलाचरित्र २२९
 Ludwig Noire 12
 लोकहितवादी २७३
 ल्हाण्डी ६४
 वग ७२
 वछाहरण २२१
 वररुचि ८२, १३०
 वरेंद्र ७२
 वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धति ८१, ८५,
 तपशील ९५, व्याकरण कोश
 ९६—९७
 वर्ण-प्रक्रिया-उत्सर्ग ४१, मराठी वर्ण-
 प्रक्रिया ३३६, वर्णलोप ३६४,
 वर्णविपर्यय, वर्णव्यत्यास ३९,
 वर्णागम ३६३, वर्णोपजन १२४,
 वर्तमानकालीन भारतीय भाषा ६३
 वर्तमानकाल ४०२
 वन्हाडी २९५
 वश्रुति—यश्रुति ३६३
 वाकाटक २१५

वाडवल २८१
वामन ८२
वामनपाण्डित २५४, २६१
वारली २०६
वार्तिके ८२
विक्रमोर्वशीयम् १४६
विदर्भ २०२, २०७
विवेकसिंधु १७५, २२१, २२८
विष्णुदास नामा २३४
वूण्ड विल्हेल्म ८५
वृद्धि ३६, १०४
वेदपूर्वकालीन आर्यभाषा १००, वर्ण-
प्रक्रिया १०२, स्वर १०४, व्यजने
१०७, प्रत्यय १०८, विभक्ति १०९,
प्रातिपदिक ११०, वैकल्पिक रूपे
१११, तुमन्त, अवशेष ११२, शब्द
११४, शाखा ११५, भाषायुग्मे
११६
वेदाङ्गो ८१
वेळापूर शिलालेख २३१
वैजनाथ कलानिधी २४५
वैजनाथशर्मा पाण्डित ८३
वैद्य, चिं. वि. १९६, ३७३
वैराष्ट्रिक २१०
व्यजना ४७
व्हर्निअर ३५
व्हाटमुह, जे. १७
व्हिट्ने ८५
Vendryes 79, 371
व्होस्लर, के ९३
शब्दार्थप्रक्रिया ४१, अर्थत्रिकोण ४४,
दोन अश बौद्धिक, भावनिक ४६,
शक्ति ४७, सामान्य-विशेषीकरण
इतर शक्ति ४८-५५, शब्दान्ते
२८.

व्याकरणिक प्रकार ३७०, शब्द-
सिद्धि ४१३
शहाजी राजे २५४
शाहू २६०
शिक्षा ग्रंथ ८१, ३५८
शिलाहार राजे (ताम्रपट) ११४
शिवकालीन मराठी भाषा २४५, स्वर-
प्रक्रिया २४६, प्रत्यय २४९, प्रयोग
२५३, इतर भाषा-फार्शी २५४
शिवाजी महाराज २५४, २५८
शुद्धलेखन मडळ ३५४, न्हस्वदीर्घ,
सामान्यरूप, नियम ३५५
शेषकृष्ण १३०
शौरसेनी ६७, १३०, ४००
श्यामराज २६०
श्यामसुंदरदास १७४
श्रवणबेळगोळ १९४, ३५३
श्रीधरस्वामी २६१, २६९, ३५३
श्लेचर, ऑगस्ट ८५
श्वास व्यजने ३३८
सकेत ४२, वस्तु, कल्पना ४४, ११७
सख्यावाचक विशेषणे १६७, ३८९
सगमेश्वरी २८०
सप्तमी ३८०
समानोच्चारितवर्णलोप ३६४
समानोच्चारदर्शक रेखा १६७
समानवर्णपरिहार ३७
समुद्रगुप्त १९८, २०८, २१२, २१५
सप्रसारण ३६
सयुक्त क्रियापदे-चार प्रकार, भिन्न
मते ३९७
सरदेसाई गो. स. ३६८
सस्कृत २२, ८४, वैदिक ११६,

- मोरोपत २७०; ३५३
 मोल्स्वर्थ ७६
 मोहेंजोदारो २५
 मौर्य २१४
 यमाजी-तुळसीदास २५५
 यशोदा पाडुरंगी २७३
 यश्रुति—वश्रुति ३६३
 यादव कालीन मराठी २१७, वर्णप्रक्रिया
 २२१, नाम-विभक्ति २२३, सर्वनाम
 २२४, षष्ठीप्रत्यय, क्रियापदप्रत्यय
 २२५
 यास्काचार्य ३९३
 युनेस्को—वर्णनात्मक कोश—व्याकरण,
 सूचना ९६
 रचनात्मक भाषाभ्यास ९१, तत्त्वे,
 जेल्मस्लेब्ह ९२, वैगुण्ये ९३
 राचमल्ल १९३
 राजतरंगिणी २०४
 राजवाडे, कृष्णशास्त्री २७३
 राजवाडे, वि. का ६३, २०३, २१४
 २४३, ३७८, ३९२, ४०३,
 ४०५
 राजशेखर १२६, १४३, १९८, २०७
 राजस्तानी ६६
 राजीमतीप्रबोध १९०
 राठ ७२
 राधामाधवविलासचपु २१४
 रामचंद्र—प्रक्रियाकौमुदी ११९
 रामचरितमानस ६७
 रामतर्कवार्गाश १३०
 रामदास २५४, २५८
 रामदेव जाधव १८७, २२१
 रामाजनार्दन २३४
 राष्ट्रकूट १९४, २१६
 राष्ट्रिक २१०
 राष्ट्रीय भाषा ७१
 रास्क, रास्मस ८५
 रीतिभूतकाल ३९८
 रुद्रट १४५
 रुद्रसिंह २१२
 र्पाई २२०
 रूपतद्भव—रूपतत्सम १७२
 रूपजीविक २१०
 रूसो ९
 रेणुकानदन २३४
 लक्षणा ४७
 लक्ष्मीधर ८२
 लॅटिन २२
 लीलान्चरित्र २२९
 Ludwig Noire 12
 लोकहितवादी २७३
 ल्हाण्डी ६४
 वग ७२
 वछाहरण २२१
 वररुचि ८२, १३०
 वरेद्र ७२
 वर्णनात्मक भाषाभ्यास पद्धति ८१, ८५,
 तपशील ९५, व्याकरण कोश
 ९६—९७
 वर्ण-प्रक्रिया-उत्सर्ग ४१, मराठी वर्ण-
 प्रक्रिया ३३६, वर्णलोप ३६४,
 वर्णविपर्यय, वर्णव्यत्यास ३९,
 वर्णागम ३६३, वर्णोपजन १२४,
 वर्तमानकालीन भारतीय भाषा ६३
 वर्तमानकाल ४०२
 वन्हाडी २९५
 वश्रुति—यश्रुति ३६३
 वाकाटक २१५

वाडवल २८१
 वामन ८२
 वामनपण्डित २५४, २६१
 वारली २०६
 वार्तिके ८२
 विक्रमोर्वशीयम् १४६
 विदर्भ २०२, २०७
 विवेकसिंधु १७५, २२१, २२८
 विष्णुदास नामा २३४
 वूण्ड विल्हेल्म ८५
 वृद्धि ३६, १०४
 वेदपूर्वकालीन आर्यभाषा १००, वर्ण-
 प्रक्रिया १०२, स्वर १०४, व्यंजनै
 १०७, प्रत्यय १०८, विभक्ति १०९,
 प्रातिपदिक ११०, वैकल्पिक रूपे
 १११, तुमन्त, अवशेष ११२, शब्द
 ११४, शाखा ११५, भाषायुग्मे
 ११६
 वेदाङ्गो ८१
 वेळापूर शिलालेख २३१
 वैजनाथ कलानिधी २४५
 वैजनाथशर्मा पण्डित ८३
 वैद्य, चिं. वि. १९६, ३७३
 वैराष्ट्रिक २१०
 व्यजना ४७
 वहर्निअर ३५
 व्हाटमुह, जे. १७
 व्हिट्ने ८५
 Vendryes 79, 371
 व्होस्लर, के ९३
 शब्दार्थप्रक्रिया ४१, अर्थत्रिकोण ४४,
 दोन अश बौद्धिक, भावनिक ४६,
 शक्ति ४७, सामान्य-विशेषीकरण
 इतर शक्ति ४८-५५, शब्दाचे

व्याकरणिक प्रकार. ३७०, शब्द-
 सिद्धि ४१३
 शहाजी राजे २५४
 शाहू २६०
 शिक्षा ग्रंथ ८१, ३५८
 शिलाहार राजे (ताम्रपट) ११४
 शिवकालीन मराठी भाषा २४५, स्वर-
 प्रक्रिया २४६, प्रत्यय २४९, प्रयोग
 २५३, इतर भाषा-फार्शी २५४
 शिवाजी महाराज २५४, २५८
 शुद्धलेखन मडळ ३५४, न्हस्वदीर्घ,
 सामान्यरूप, नियम ३५५
 शेषकृष्ण १३०
 शौरसेनी ६७, १३०, ४००
 श्यामराज २६०
 श्यामसुंदरदास १७४
 श्रवणवेळगोळ १९४, ३५३
 श्रीधरस्वामी २६१, २६९, ३५३
 श्लेचर, ऑगस्ट ८५
 श्वास व्यंजनै ३३८
 सकेत ४२, वस्तु, कल्पना ४४, ११७
 सख्यावाचक विशेषणै १६७, ३८९
 संगमेश्वरी २८०
 सप्तमी ३८०
 समानोच्चारितवर्णलोप ३६४
 समानोच्चारदर्शक रेखा १६७
 समानवर्णपरिहार ३७
 समुद्रगुप्त १९८, २०८, २१२, २१५
 सप्रसारण ३६
 सयुक्त क्रियाप्रदे-चार प्रकार, भिन्न
 मते ३९७
 सरदेसाई गो. स. ३६८
 सस्कृत २२, ८४, वैदिक ११६,

या.

पाणिनीय ११९, शब्दांचे चार प्रकार
३७१, निष्ठा ४०१
संस्कृत भाषेचा उल्लाडा ८३
सात्वत २११
साधित धातु ३९६
सान्निध्यपरिणाम ३६
सामान्यरूप १६१, १८३, ३८१,
पाच प्रकार ३८२, उपपत्ति ३८३
सागरेश्वर २१५
साम्याभास ५२
सार्वकालीन सर्वावस्थात्मक भाषाभ्यास
पद्धति ९३
सावरगाव शिलालेख १९०
सिंघण २१९
सिद्धान्तसूत्रे २२०
सिंधी २४, पांच पोटभाषा ६५
सुमेरियन २५
सॅटमभाषा २४
सेमिटिक ३३
Social Contract ९
सोपारा २०१, २१४
स्टिन्दल ८५
स्टीफन्स, फादर २५७

स्पर्श ३३७
स्लाव्ह ४००
स्वभावानुवृत्ति (भाषा) २२
स्वरभक्ति ३७, ३८
स्वरलोप ३८
स्वरविश्लेष १२८
हन्नोल्ड, विल्हेल्म ८५
हरि केशवजी २७३
हरौती ६७
हर्षचरित् १९६
हवामान (ध्वनिपरिवर्तनकारण) ३२
हळकी ३००
हाल १२६
हिटाइट भाषा २४, ११५
हिंदी २४, ६६, ७१
हीरालाल, रायबहादूर १९५
हेम् ८४
हेमाडपंत १८७
होर्न १३३, ३७२, ३८८
हीस डेव्हिड्स २११
ज्ञानदेव १८५, २१९, ३५३
ज्ञानदेवी २१९, २३०, २३४ २४४
ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण ८३

REFBK 0019079

REFBK-0019079

